

मुकुन्दकोपस्थ—

लिङ्गानुशासनवर्गः

LINGĀNUŚĀSANA VARGAḤ

श्रीमद्गङ्गान्तर्यामिण्यन्तर्गतदेवप्रयागममीपवर्तिगण्डग्रामनिवासिना श्रीमत्पण्डित-
रघुवरदत्ततनुजनुषा मुकुन्दशर्मणा विरचितो लिङ्गानुशासनवर्गः ।

स च—

निजनिर्मितया विमलाग्रयया संस्कृत-व्याख्यया संस्कृतटिप्पण्या च समलङ्कृतः ।

(BY MUKUND SHARMA)

WITH THE FINANCIAL ASSISTANCE OF THE MINISTRY OF EDUCATION,
GOVERNMENT OF INDIA

प्रथमावृत्तिः }
१००० }

{ शकाब्दाः १९८४
{ विद्याब्दाः १९६२

प्रकाराक —

मुकुन्द शर्मा

मुकुन्दाश्रम,
व्योतिस्तन्त्र कार्यालय,
पोस्ट भीमिस—अमोल,
गढ़वाल, उत्तर प्रदेश ।

मुद्रक —

शान्तिराल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस,
बंगलो रोड, नवाहरनगर,
दिल्ली ६

मूल्यम् १२) रु०

[अस्य पुनर्मुद्रणाद्यधिकारा ग्रन्थकर्त्रा स्वायत्तीकता ।]

प्राप्तिस्थानम्—

मुकुन्द शर्मा
C/० भाचार्य ५० चक्रधर जोशी,
श्री लक्ष्मीनर विद्या मन्दिर,
पोस्ट भीमिस देवप्रयाग,
गढ़वाल, उत्तर प्रदेश ।

मुकुन्द शर्मा
मुकुन्दाश्रम,
व्योतिस्तन्त्र कार्यालय,
पोस्ट भीमिस अमोल,
गढ़वाल, उत्तर प्रदेश ।

भूमिका

काचन जातिः किमपि राष्ट्रं वा यथा यथोन्नतिपथमारोहति तथा तथास्या अस्य वा वाङ्मयमप्युन्नमते । वाङ्मयवृद्धौ तद्भाषाशब्दानामपि वृद्धिर्नैसर्गिकी । नवनवार्षेपूद्दीयमानेषु नवनवास्तद्वाचकाः शब्दा अपि उदयन्ते । इत्थं क्रमेण शब्दसागरे परिवर्धमाने तदवगाहन-सौकर्याय कोपा अप्याविर्भवन्ति । अतिपुरातने वैदिके काले निघण्टुनामानः शब्दकोपा आसन् । इमे कोपा एकदेशिनः केवलं वैदिकानेव शब्दान् समगृह्णन्, न पुनर् लौकिकानपि । तदनु क्रमेण लौकिकभाषाशब्दसंग्राहका अपि कोपाः निरमीयन्त, इयं तदानीन्तनी लौकिकभाषा देवभाषा आसीत्, यां वयमिदानीं 'संस्कृतम्' इत्याचक्षमहे ।

इमे संस्कृतभाषाशब्दकोपा अर्थानां वर्गान् प्रकल्प्य तत्क्रमेणैव पद्येषु व्यरच्यन्त, न पुनराधु-निकशैल्या अर्थवर्गप्रकल्पितमकृत्वा उदर्यंशृङ्खलम् अकारादिवर्णक्रममाश्रित्य । वर्गक्रमेण निर्मितेषु कोशेषु एकार्थवाचकाः शब्दा एकत्रोपलभ्यन्ते, तेन लेखकैः प्रसङ्गोपयोगिशब्दानां विचयः साधु शीघ्रं च कर्तुं शक्यते, वर्णमात्रक्रमेण प्रणीतेषु कोशेषु तु समानार्थानां शब्दानां यत्र तत्र विकीर्णत्वाद् एकत्रानुपलम्भात् तथा कर्तुं न पार्यते । शीघ्रं शब्दार्थमात्रजिज्ञासाशान्तये तु वर्ण-क्रमेणैव रचिताः कोशा उपयोगिन इति निर्विवादम् ।

अद्यत्वे वर्गक्रमेण ग्रथिता अमर-केशव-यादव-हलायुध-त्रिकाण्डशेषादयः त्रिशत्पञ्चत्रिंशत् संस्कृतशब्दकोशा उपलभ्यन्ते, ते सर्वेऽपि लघुकायाः सन्ति । व्याडिर्नाम कश्चित् प्राचीनो विद्वान् लक्षश्लोकात्मकं संस्कृतभाषाकोशं निर्ममे—इति श्रूयते, परं न स इदानीमुपलभ्यते । पातञ्जले महाभाष्ये चर्चितः संग्रहनामको व्याकरणग्रन्थोऽपि व्याडिनैव कृत इति शब्दशास्त्रविदो विद्वांस आहुः, सोऽपि च ग्रन्थो लक्षश्लोकात्मक एव, न चाद्यत्वे समुपलभ्यते । लक्षसंख्याप्रियाविमौ कोशकार-संग्रहकारावुभावपि व्याडी किमेकैव व्यक्तिः ? उत द्वे व्यक्ती ? इति न निश्चित्य वक्तुं शक्नुमः ।

अलमनया अप्रकृतचिन्तया, प्रकृतमनुसरामः । अमर-विश्वालयः कोशा अत्यल्पशब्दधनाः न कवीनाक्रष्टुं क्षमाः, शब्दकल्पद्रुमादयो बृहत्कायाः कोपा अपि वर्गक्रमेणाप्रणीतत्वाद् न कवीन् न वा लेखकान् आकर्षन्ति—इति कञ्चन विपुलशब्दराशिसंग्राहकं पद्यात्मकं वर्गक्रमवन्तं कोषं विरचयितुमनसः, ज्योतिर्विदां मूर्धन्याः, नैकेषां लघीयसां महीयसां च ज्योतिर्ग्रन्थानां प्रणेतारः, गढवालमण्डलान्तर्गत—सुरतरङ्गिणीतीरविराजितखण्डग्रामवास्तव्याः, द्विजकुलजेगीयमानयश-श्चक्रवालवडेयवालवंशविभूषकाः, श्रीमुकुन्दपादारविन्दमधुरताः, विद्वद्गणनीतमहिमानः श्री मुकुन्दरामशर्मणः त्रिशद्वर्षाण्यविरतं परिश्रम्य अद्य यावदुपलब्धान् सर्वान् कोशान् निपुणमधीत्य बृहद्वपुषं मुकुन्दकोषं विरचितवन्तः ।

अस्य महाकोषस्य भागद्वय वर्तते—पर्यायभागश्च अनेकार्थभागश्चेति । तत्र पर्यायभागे पञ्चाधिकशत (१०५) वर्गा गन्ति, अनेकार्थभागे च द्वौ वर्गौ बंशकानेकार्थवर्ग, साहित्याने-
कार्थवर्गश्चेति । इत्थं मन्त्राधिकशत (१०७) वर्गामकोऽयं महानभिधानमग्रहीऽयं यावन् प्रका-
शितान् सर्वानप्यभिधानमग्रहान् अतिशते ।

अस्य महाग्रन्थस्य वेदलमेव पञ्चाधिकशततमोऽय (१०५ वा) लिङ्गानुशासनवर्गे
भारत-शासन (भारत-सरकार) साहाय्येन प्रकाशित पाठकाना हस्तयोर्वर्तते । आशास्यते भारत-
शासनमन्त्राधिकशतान् अशेषानपि भागान् प्रकाशयितुं साहाय्यं विनिरिष्यति ।

अस्मिन् लिङ्गानुशासनवर्गे हेमचन्द्राचार्यादिविरचितानि लिङ्गानुशासनानि सबलस्य
ग्रन्थवृत्ता स्ववृत्तया विमलरूपया व्यास्यया सोदाहरणं ध्याष्यातानि ।

ग्रन्थवर्तुर्विद्वद्वरस्यास्य कोशाध्ययनमहदन्तप्रियम् । स्वयमेवायमाह—'मुकुन्दस्य प्रतिज्ञे
द्वे कोष गङ्गा च न त्यजेत्' इति । एतेनैव पाठवा एतदनुमानं शक्नुवन्ति यदेतन्महाकोशप्रणयने
ग्रन्थवृत्ता नियमनोयोगेन कियत् परिधानं भवेदिति । एतेन कोशेन संस्कृतभाषायां तदुपनि-
बद्धस्य वाङ्मयस्य च श्रीवृद्धिभविष्यतीत्यसंशयं यत् । अन्ते च प्राप्स्येते—

मुकुन्द इव लोकेऽयं मुकुन्दविदुरीरित् ।

मुकुन्दकोषं सततं जायतां विदुषां मुदे ॥

परमेश्वरानन्द

महामहोपाध्याय, विद्याभास्वर

वेङ्कट-मस्तुत-मण्डलस्य भूतपूर्व-सदस्य

वार्तिकं कृ. ५मी, बुधवार,
सवन् २०१९ वि०, इन्द्रप्रस्थ।

॥ श्री ॥

आभार-प्रदर्शनम्

एतस्य लिङ्गानुशासनवर्गस्य प्रकाशनं भारतशासनदत्तद्रव्यसाहाय्येनैव शक्यसंभवम-
भूदिति भारतशासनं प्रति सविनयं कृतज्ञतामात्मनः प्रकाशयामः ।

विद्यानुरागिणः, प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ द्रढीयसीं श्रद्धां दधाना विनयमूर्तयो भूतपूर्व-
राष्ट्रपतयः श्रीराजेन्द्रप्रसादमहाभागाः, वाग्मिनां धुरि कीर्तनीयाः, अगण्यगुणग्रामाः, सांप्रतं भारत-
राष्ट्रपतिभद्रासनं विभूयन्तः श्रीराधाकृष्णमहाभागाः, भारतस्य प्रधानमन्त्रिणः श्रीजवाहरलाल
महोदयाः, भूतपूर्वगृहमन्त्रिणः स्वर्गीयश्रीगोविन्दवल्लभपन्तमहोदयाः, वर्तमानगृहमन्त्रिणः श्री
लालबहादुरशास्त्रिणः, वित्तमन्त्रिणः श्रीमुरारजी देसाई महाभागाः, शिक्षामन्त्रिणः श्रीकालूलाल
श्रीमालिनोमहाभागाः, योजनामन्त्रिणः श्रीगुलजारीलालनन्दामहाभागाः, गृहसचिवश्रीवलवन्तनागेश
दातारमहोदयाः, शिक्षासचिवालये संयुक्तसचिवास्पदमलङ्कुर्वन्तः श्रीरमाप्रसन्ननायक-
महाभागाः, तत्रैवोपसचिवपदे श्रीमदभिमन्युकुमार जैन महोदयाः, उत्तर-प्रदेशप्रशासनस्य वर्तमान
मुख्यमन्त्रिणः श्रीचन्द्रभानुगुप्त महाभागाः, भूतपूर्वमुख्यमन्त्रिणः श्रीसम्पूर्णानन्द महाभागाः, डाक्टर
सिद्धेश्वरवर्ममहाभागाः, लोकसभासदस्याः श्रीभक्तदर्शन महोदयाः, संस्कृत-भाषासंबन्धे
भूतपूर्वविशेषाधिकारिणः श्रीसरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदिनः, तत्रैव वर्तमानविशेषाधिकारिणः
श्री डाक्टर रामकरणशर्म महाभागाः, पद्मभूषणोपाधिसमलङ्कृता ज्योतिर्विच्चक्रचूडामणयः
श्रीसूर्यनारायणव्यासमहोदयाः, दैवज्ञशिरोमणय आचार्यचक्रधरजोशीमहाभागाः, श्रीनारायण-
स्वामिनो महात्मानः, श्रीकिशोरीलालशर्माणो महोदयाः, श्रीहरदेव शर्माणो ज्योतिषाचार्य-
महोदयाः, कविवर्यः श्रीबालकृष्णभट्ट महोदया दर्शनकेशरिणः, श्रीवृन्दावन ध्यानी महोदयाश्च
एतद्ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि स्वसहानुभूति-सत्सम्मत्यादिप्रदानेन अस्मान् वलवदुपकृतवन्त इति
तेषामपि धन्यवादपुरस्सरं वयमाभारिणः स्मः ।

श्रीश्रीधरप्रसादशास्त्रिणापि एतत् पुस्तकप्रूफसंशोधनादिकर्मणि अस्माकं साहाय्यं प्रति-
पन्नमिति सोपि महाभागोऽस्माभिः सादरमभिनन्द्यते धन्यवादैश्च पुरस्क्रियते । अन्ते च महामहो-
पाध्यायविरुदभाजः, केन्द्र-संस्कृत-मण्डलस्य भूतपूर्वसदस्यान् श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिमहाभागान्
प्रत्यपि वयं कृतज्ञतां वहामः, यैर्ग्रन्थमिमधीत्यास्य भूमिकालेखनकलेशः सहर्षं सोढः ।

मुकुन्द आश्रम
गढ़वाल (उत्तर प्रदेश)
कार्तिक कृ. पञ्चमी, संवत् २०१९

विदुषां वशंवदो विनीतः
'ग्रन्थ-प्रणेता
मुकुन्दः

विषयानुक्रमणिका

विषयः		पृष्ठ-संख्या:
१-पुंल्लिङ्गानुशासनम्	—	१-३५
२-स्त्रीलिङ्गानुशासनम्	—	३६-९७
३-नपुंसकलिङ्गानुशासनम्	—	९८-१४५
४-पुंस्त्रीलिङ्गानुशासनम्	—	१४६-१६८
५-पुन्तपुंसकलिङ्गानुशासनम्	—	१६९-२३८
६-स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम्	—	२३९-२५०
७-त्रिलिङ्गानुशासनम्	—	२५१-२६०
८-अभिधेयवर्तिलिङ्गानुशासनम्	—	२६१-२६५
९-लिङ्गानुशासनपरिशिष्टम्	—	२६६-२७५
१०-इहोद्घृतग्रन्थादीनां नाम्नां सूचीपत्रम्—		२७६-२७७
११-शब्दानुक्रमणिका	—	२७८-३०२
१२-टिप्पणिस्य-शब्दानुक्रमणिका	—	३०३-३०९
१३-शुद्धि-पत्रम्	—	३०९-३१२

मुकुन्दकोषः

अस्य

लिङ्गानुशासनवर्गः ।

श्री नन्दनन्दाय नमः ।

प्रणम्य गिरसा नन्दनन्दांधिसरोरुहम् ।

लिङ्गानुशासनं रम्यं कुर्वेऽहं लिङ्गविन्दे ॥

अयास्मिन्कोशे जाति-गुण-यदृच्छागव्द्राः सन्ति । तत्र वनोपधिसम्बन्धिषु वृक्षादिवर्गेषु सङ्गीतवर्गेषु च व्युत्पत्तिरहिता यदृच्छा—(प्राकृत) गन्दा बहवः सन्ति । अतस्तद्ग्रहणनिर्दोषत्वं प्राह नरहरिः—(राजनिर्घण्टावभिवानचूडामणीत्यपरपर्याये पृ० १ श्लो० ६, ७, ८)

“किरातगोपालकतापसाद्या वनेचरास्तत्कुशलास्तथाऽन्ये ।
विदन्ति नानाविधभेषजानां प्रमाणवर्णाऽऽकृतिनामजातीः ॥
तेभ्यः सकाशाद्रुपलभ्य वैद्यः पश्चाच्च शास्त्रेषु विमृश्य बुद्ध्या ।
विकल्पयेद्ब्रह्मरसप्रभावा-न्विपाकवीर्याणि तथा प्रयोगात् ॥
प्रायो जनाः सन्ति वनेचरास्ते गोपादयः प्राकृतनामसञ्ज्ञाः ।
प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यस्मात्ततः प्राकृतमित्यदोषः ॥” इति ॥

किरात इति । तेभ्य इति । प्राय इति च । एषां विवृतिः सुगमा ।

ननु पाणिनि—ऋत्यायनप्रभृतिकृतानि लिङ्गानुशासनानि सन्ति किमनेनेत्युच्यते
दुर्गसिंहेत—(दुर्गसिंहकृते लिङ्गानुशासने पृ० १ श्लो० २)

‘स्त्रीपुत्रपुसकानि स्वार्थे सिद्धानि लोकतो यानि ।
तानि त्यक्त्वाऽऽर्याभि श्रमशो वक्ष्येऽवशिष्टानि ॥’ इति ॥

स्त्रीति । सिद्धाद्दोऽत्र प्रसिद्धवचन । अन्यमुगमम । यादवोऽत्राह—(वैजयन्त्यां पृ० २/० १३०१)

“नाम्ना पूर्वमिहोक्तानामनुक्ताना च कृत्स्नसः ।
सामान्यैर्लक्षणं कंश्चित् क्रियते लिङ्गसग्रह ॥’ इति ॥

नाम्नामिति । अस्य व्याख्या तु मुगमा ।

इह विग्रहमाहामरमिह—(अमरकोषे नामलिङ्गानुगामनचरपरव्यायि पृ० ४४९
श्लो० १॥)

‘सलिङ्गशास्त्रं सत्रादिकृत्तद्धितसमासजं ।
अनुवर्तते सग्रहे लिङ्गसङ्कीर्णविहीनयेत् ॥

अस्य व्याख्या—

सलिङ्गति । सलिङ्गशास्त्रं—लिङ्गविधानमहिनानि यानि मुखाणि (गाम्त्राणि)

‘स्त्रियाक्ति—न्नादीनि तं महिनं सनात्रितयजैरिचकोर्पा—लोप्या—पुत्रकाम्नात्प्रिच्छं कृज्जं
इवपाक भूनि—इच्छि कृनि—स्मृनि प्रभृतिगा—इं तद्धितप्रत्ययजैरणाद्यन्ते औपगव—श्रीपगवी—गाग्यं—
गाग्यादिगव्दं, ममामजैरदतोत्तरपदो द्विगुरियादिनोक्तं मन्त्रापरिभाषवदरामन्त्रात्प्रिच्छं
वाहुभ्यन पूर्वमनुक्त्वं सव्दरचाय सग्रह विग्रह इति शय । अस्मिन् लिङ्गानुगामनवर्गे सङ्कीर्ण
वत् प्रागुक्तसङ्कीर्णवगममान प्रकृति—प्रत्यय—विशाविशपलिङ्ग पुत्रिङ्गादिकमुक्तयदूत ।

(स० व्या०)

लिङ्गसोपविधिर्न्यापी विग्रहोपेयं च वाधित ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

लिङ्गति । लिङ्गस्य पुलिङ्गप्रभत तयोऽवशिष्टं तय विरिचिधान व्याप्ते व्याप्तानि
स्वविषयस्य व्यापको भवति । उत्पगतत्वात् । विग्रहोपरिहासनं पूर्वोक्तं च यदि विग्रहविधिभि
र्वाधितं स्यात्तर्ह्येव न्यापी । अर्थादपवादविषयमपहाय भवत प्रकृतन इत्यथ । अनन्यस्य लिङ्ग
विग्रहविधेरस्मगमूतस्य सद्वादिवर्गा अपवात्ता यथा । तत्र पूर्वोक्ताता विग्रहाणा द्विक्रितितो
भयान पुनरत्र विधानम इति । (स० व्या०)

तथा च यादव—(वै० पृ० २८९ श्लो० २)

“अवाधिते विशेषोक्त्या भवेत्सामान्यलक्षणम् ।” इति ।

अवाधित इति । अस्य व्याख्या तु पूर्ववद् बोध्या ।

अथेह शब्दस्य सलिलङ्गोऽलिलङ्गश्चेत्येतौ द्वौ भेदावाह—युरुगपादण्डाधिनाथः—(नानार्थ-
रत्नमालायां पृ० २ पं० ५)

“अमी सलिलङ्गर्निलङ्गभेदाद् द्वेषा भवन्ति हि ।” इति ।

अमीति । अस्य विवृतिः सुगमा ।

तत्राऽऽदौ स एव सलिलङ्गशब्दानां सप्तविधत्वं प्राह—(ना० २० मा० पृ० २ पं० ६,७)

“सलिलङ्गाः सप्तधाऽऽवृत्त्या स्त्रियां पुंसि नपुंसके ।

स्त्रीनपुंसयोः क्लीवपुंसोः स्त्रीनपुंसकयोस्त्रिषु ॥” इति ॥

अस्य व्याख्या—

सलिलङ्गा इति । सलिलङ्गा लिलङ्गसहिताः शब्दाः सप्तधाऽऽवृत्त्या सप्तविधा भवन्ति
तद्यथा—(१) स्त्रियाम् = स्त्रीलिलङ्गः (२) पुंसि = पुलिलङ्गः (३) नपुंसके = क्लीवलिलङ्गः (४)
स्त्रीनपुंसयोः = योपिन्नरलिलङ्गः (५) क्लीवपुंसोः = षण्डपुलिलङ्गः (६) स्त्रीनपुंसकयोः =
योपाक्लीवलिलङ्गः (७) त्रिषु = त्रिलिलङ्गश्चेत्ते सलिलङ्गशब्दानां सप्तभेदाः स्युः ।

यादवस्तु सलिलङ्गशब्दानामष्टविधत्वमाचष्टे—(वै० पृ० १ श्लो० २, ३)

“प्रकाश्याष्टविधं लिङ्गं निर्लिङ्गं वचनानि च ।

स्त्रीपुन्नपुंसकं लिङ्गं सङ्कीर्णं तच्च पश्चवा ॥

नृस्त्री नृषण्डः षण्डस्त्री त्रिलिङ्गं वाच्यलिङ्गकम् ।” इति ।

अस्य व्याख्या—

प्रकाशयेति । (१) स्त्रीलिलङ्गः (२) पुलिलङ्गः (३) नपुंसकलिलङ्गः (४) पुंस्त्रीलिलङ्गः
(५) नरक्लीवलिलङ्गः (६) क्लीवयोपिलिलङ्गः (७) त्रिलिलङ्गम् = पुंस्त्रीक्लीवलिलङ्गः (८) वाच्य-
लिलङ्गोऽभिधेयलिलङ्गश्चेत्येते सलिलङ्गशब्दानामष्टभेदाः स्युरित्यर्थः ।

अथादौ क-ट-णादिवर्णोपान्तान् साद्यन्तान्, इमन्नादिप्रत्ययान्तांश्च पुलिलङ्गवाचक-
शब्दानाह हेमचन्द्राचार्यः—(अभिधानसंग्रहे लिङ्गानुशासने पृ० १ श्लो० ०१)

पुंलिङ्गं क-ट-ण-थ-प-भ-म-य-र-ष-स-स्त्वन्त,-

मिमन-लौ, कि, -श्चित्, । न-नडौ, घ-घञौ, दः कि-

भावे -रवो,-ऽकर्त्तरि च कः स्यात् ॥१॥” इति ।

अस्य व्याख्या—

पुलिङ्गमिति । अत्र वक्ष्यमाण विधेयविधानमन्तरा पुलिङ्ग स्यादित्यन्वयः । अकारान्तेषु
 षा'देशु को'पधा अणव-म्पटिव-युक्-वराटका-ङ्क-शोक-लोका-र्वादयः । टो'पधा विट-वर-
 हाट-भुट-घट-वरट-पट-मरटादयः । षो'पधा गुण-क्षण-बाण-शाण-किरण-षापाण-गुणादयः ।
 यो'पधा रोमन्व-वेपथु-निशीथो-पस्य-स्वययु-नाथ-साथं-रथ-शपथादयः । पो'पधा दर्प-
 कल्प-वाष्प-सर्प-शृपं-कूप-यूप-सूप-कलापादयः । भो'पधा-दर्भ-निवृम्भ-स्तम्भ-कोस्तुभ-
 मालम्-कुम्भ-गरभ-मदंभादयः । मो'पधा-गोधूम-डिण्डिम-धूम-सोम-होम-व्याम-गुल्म-
 ग्रामादयः । यो'पधा लय-तण्डुलीय-विनया-पनय-प्रणय-व्यया-ऽऽय-तनुवाय-सहयादयः ।
 रो'पधा वटङ्गर-भुटर-अञ्जर-सीकर-सीर-स्वगुरा-ऽङ्कर-समीरादयः । पो'पधा-शिरीष-
 घोष-माप-तुष-तोष-पोष-रोषो-य-लोष-प्लक्ष-यक्ष-वाताक्ष-गवाक्ष-जिनाक्ष-यानाक्षादयः ।
 सो'पधा कृपासि-ह्रम-भुत्म-मर्जरस-रस-ह्राम-पनमादयः । सकारान्ताः पुरुदसो-दमून-इचन्द्रमो-
 ऽङ्गरो-ऽनेह-उशनो-वेध प्रभृतयः । नकारान्ताः कृष्णवर्त्म-प्रतिदिव-मधव-वृष-उक्ष-प्लीह-
 श्राव-सुपर्वादयः । उकारान्तास्तर्तु-घातु-वायु-जायु-मेह-जन्तु-पीलू-सेतु-गोमायु-पायुप्रभृ-
 तयः । अन्तान्ताः सीमन्त-पर्यन्त-दिष्टान्त-सिद्धान्तादयः ।

(१) पाणिनीय नि '(पुमान्)' अपिवाचोऽयम् : (सि० को० पृ० ३९८ सू० ३५) (२) छत्रं—
 '(प्राधस्तरकारान्त)' '(रदिमदिवसामिमानम्)' इति वदपतिः । प्राग्गतस्मादकारान्त इत्यपिचिचियते ॥ (सि०
 को० पृ० ३९९ सू० ५९ । (३) (कापथ) ॥ कोपधाञ्कारान्त पृषि स्यात् । स्तवक = गुच्छक । क्लृ =
 पृत्-तंगदिगाय । सि० को० पृ० ३९० सू० ६० । (४) [टोपथ] ॥ टोपधोञ्कारान्त पृषि स्यात् । घट =
 कुम्भ । पट = शामनवस्त्रम् । सि० को० पृ० ३९९ सू० ६३ । (५) (षापथ) ॥ षापधाञ्कारान्त पृषि स्यात् ।
 गुण - मोषी । गण = रश्मानुचर । पापाण = प्रमर । सि० को० पृ० ४०० सू० ६६ । (६) (षापथ) ॥
 अदन्त पृषि । रथ = इन्द्र । वपयु = वपनम् । सि० को० पृ० ४०० सू० ६९ । (६अ) (नोपथ) ॥
 अदन्त पृषि । इत = सूर्य । फेन = समुद्रफेन । सि० को० पृ० ४०० सू० ७३ । (७) (षापथ) ॥ मूष =
 यज्ञमन्त्र । दीप = वनित्यज्वरदमिषिधा । छपं = अहि । सि० को० पृ० ४०० सू० ७६ । (८) (भोपथ) ॥
 अदन्त पृषि । स्तम्भ = स्तम्भ । कुम्भ = कल्प । सि० को० पृ० ४०० सू० ७९ । (९) (भोपथ) ॥
 अदन्त पृषि । साम = चन्द्रमा । भीम = द्वितीयपाण्डव । सि० को० पृ० ४०० सू० ८२ । (१०) (षापथ) ॥
 अदन्त पृषि । समय = पाठ । ह्य = पाठक । सि० को० पृ० ४०० सू० ८५ । (११) (रोपथ) ॥
 अदन्त पृषि । धर = सामच्छदनद्रव्यम् । अन्तुर = अग्निवर्द्धिभद्र । सि० को० पृ० ४०० सू० ८८ । (१२)
 (षापथ) ॥ अदन्त पृषि । वृष = वकीवद । वृष = इम । सि० को० पृ० ४०० सू० ९२ । (१३)
 (षापथ) अदन्त पृषि । वय = महत्तरि । वापस = वात । महानय = पात्रस्थानम् । सि० को० पृ० ४०१
 सू० ९५ । (१४) (नात्) ॥ नात् पृषि । रामा = नृप । रणा = वदति । सि० को० पृ० ३९९ सू० ४८
 (१५) ('उकारान्त') ॥ अय पृषि स्यात् । प्रभृ = ईश्वर, स्वामी वा । इषु = यपुनृषम्, गृह्णन् । सि०

इमन्प्रत्ययान्ताः—पृथोर्भावः = प्रथिमा । मृदोर्भावः = म्रदिमा । महतः कर्म भावो वा = महिमा । चण्डस्य कर्म भावो चाचण्डिमा । दृढस्य भावः = द्रढिमा, इत्यादयः । अल् (अच्) (अच्) प्रत्ययान्ताः—कर-गर-लव-प्लव-स्तव-नय-प्रभव-नियम-चय-जयादयः । कि (इक्) प्रत्ययान्ताः—पनिप्रभृतयः । ति (रिति) प् प्रत्ययान्ताः पचति-भवति-गदति-गच्छति-करोत्यादयः । नप्रत्ययान्ताः स्वप्न-यत्नादयः । मतान्तरे स्वप्नस्तु नन् प्रत्ययान्तः । नङ् (ञ्) प्रत्ययान्ताः प्रश्न-विश्न-यत्न-यत्नादयः । घप्रत्ययान्ता दन्तच्छद-निगम-प्रच्छदो-रच्छदादयः । घञ् प्रत्ययान्ताः पाद-रोग-राग-पाक-स्पर्शा-क प्रासाद-प्रास-ऽऽम्नाय-वेद-प्रपात-प्रस्तार-लोभ-त्याग-दाय-वेश-धाय-भाव-माघादयः । दा (घु) संज्ञकाद्विहितकिप्रत्ययान्ता आधि-व्याधि-शरधि-विधि-निधि-प्रधि-जलध्यु-दध्यादयः । भावार्थक-खप्रत्ययान्ता आधितं भवादयः । कर्त्तुंभिन्नार्थक- (घञार्थकः) कप्रत्ययान्ता आखूत्य-प्रस्थ शलभोत्य-विघ्नप्रभृतयः । इति ॥

इह किञ्चिद्विशेषमाहामरः—(अम० लि० पृ० ४५३ श्लो० १४, १५)

“क-प-ण-भ-म-रोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

प-थ-न-य-स-टोपान्ता गोत्राख्या-श्चरणाह्वयाः ॥

नाम्य-कर्त्तरि, भावे च घञ-ज-व्-नङ्-ण-घा-थुचः ।

ल्युः कर्त्तरी, -मनिञ्भावे, को, घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥” इति ॥

अनयोव्याख्या—

कपणेति । ककारादिपङ्क्तवर्णोपधा अमी एते अवाधिता यदि चेददन्ता अकारान्तास्तर्हि

को० पृ० ३९९ । सू० ५१ । “हनुर्हुङ्कुविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे—” इति मेदिनी । “करेणुस्त्रियां स्त्री नभे” इत्यमरः । एवं जातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । “लिङ्गशेषविधिव्याप्ती विशोपयेद्यवाधितः” इति । एवमन्यत्रापि । (१६) (घञवन्तः) ॥ करः = हस्तः । गरः = विषम् । सि० को० पृ० ३९८ सू० ३६ । (१७) (घाजन्तश्च) चयः = समूहः । जयः = विजयः । सि० को० पृ० ३९८ सू० ३७ । (१) पाणिनीयेऽपि । (स्वपोनन्) ॥ स्वप्नः = निद्रा । (सि० को० पृ० ३३६ पं० १) (२) (नङन्तः) ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यत्नः = यागः । यत्नः = प्रयत्नः । उद्योगश्च । (सि० को० पृ० ३९८ सू० ३९ । (३) (घाजन्तः) ॥ विस्तरः = विस्तारः । गोत्ररः = इन्द्रियार्थः । सि० को० पृ०) ॥ (४) (घञन्तः) । पाकः = परिणतिः । त्यागः = दानम् । (५) प्रासादः = प्रसीदन्त्यस्मिन्मर्नासि । (६) प्रासः = प्रास्यते इति । (७) वेदः = विदन्त्यनेन । (८) प्रपातः = प्रपत्यस्मात् । (९) (व्यन्तो घुः) ॥ कप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः = मन्तः पीडा । निधिः = सेनेवधिः । उदधिः = समुद्रः । वयन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जक्षिः—त्रीजम् । सि० को० पृ० ३९८ सू० ४१ । (६) (कप्रत्ययान्तः) ॥ (१०) आखूत्यः = आखूनमुत्थानम् । सि० को० पृ० २८९ पं० २९

नरि भवन्ति । एषामुदाहरणानि प्रागेवोक्तानि पथेति । पकारादिवर्णपट्कोपधा यद्यवाधितास्तदा पुंसि स्यु । नोपघा फेन-ब्रध्ना-पघने-न-भान्-जनादय । शेषवर्णाना-मुदाहरणानि प्रागुक्तानि मङ्कुटस्तुप कारादिवर्णपट्कोरान्तेषु अदन्ता अकारान्ता' इति न सम्ब-
ध्यते, अथादित्वात् -इत्याह । गीमायु-जायु-पाथ्वादीनुदाहरति च । गोत्रेति । गोत्र वशन्तस्मि-
न्नास्या मजा येरा ते गोत्रास्या ऋषिमज्ञका गोत्रस्य प्रथमपुरुषा ये प्रवराध्यायोक्ता येऽपीतरे
अपर्यप्रत्यय विहाय गोत्रवाचित्वेन लोके प्रसिद्धास्ते नरि भवन्ति । यथा । भरद्वाज गोत्रमस्मा-
वम् । एव गौतम-वशिष्ठ-वश्यप-वत्सा-त्रिप्रभृतय । क्षीरस्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ता' इति
ध्यारब्धत् । तन्न । 'अपत्यप्रत्ययान्त' इत्यनेन द्विरुक्तिप्रसङ्गात् । चरणेति । चरणाना श्रुति-
शास्त्राना आह्वया अभिवानानि नरि भवन्ति । यथा । कल्प कठ, बहुवृच इत्यादि । नाम्नीति ।
णप्रत्ययो यथा । न्यादनम्=न्याद, आहार । अवश्याय=नीहार । त्स्वरिति । कर्त्तरि नन्दा-
दिभ्यो विहितोत्स्यु पुंसि स्यात् । नन्दयतीति नन्दन=पुत्र । इन्द्रोद्यानम् । सुखदायक ।
रमते इति रमण=पति । कामदेव । मधु सूदयतीति मधुसूदन =विष्णु । सजायामिदम् ।
अमजाया तु 'कृत कर्त्तव्यमजायाम्' इति सिद्धम् । यस्तु औषादिर् कर्त्तरि व्युत्पद्यतेऽभिव्यक्तं
(स्वामिमुकुटादिभि) स्वस्य वाक्य (अभिधेय) लिङ्गतैव—भरिमा=पृथ्वी । वरिमा=
तपस्वी । स्वरिमा=गव्या । इहान्वत्यत्वं प्राग्वग्ज्जेयम् ।

दुर्गोऽपि किञ्चिद्विगणमाह—(दु० लि० पू० १९ श्लो० ३८, ३९)

“ किना दाश्च ।

भावे को णो ऽथुरलो घघञ्वावृक्तौ सहेम्ना नञ् ॥

प्राग्वश क-प-ण-भ-म-र-प-थ-स-ट-न-योश्चक-

वोपधमदन्तम् । क्षत्रियवचनो नाभिश्चेत्पुंलिङ्गा इति समाप्ता ॥” इति ।

अत्रगोचरास्या—

जिनेति । किना किप्रत्ययन युक्तो घुसज्ञव (दा) (च) भावेऽर्थे वप्रत्यय- (च)
णप्रत्ययश्च अयुप्रत्ययश्च अन्प्रत्ययेन सह नृलिङ्गा भवन्ति । घप्रत्ययघञ्प्रत्ययो च इमन् प्रत्ययेन
सह नञ् प्रत्ययश्चेत्तेऽपि नृलिङ्गा भवन्ति । एषामुदाहरणानि प्रागेवोक्तानि । प्राग्वश इति ।
प्राग्वशश्च कारिद्वादगवर्णोपधश्च वोपधश्चेति ममाहारो द्रष्टव्यः । अत् अन्तो यस्य तद् अद-
न्तम् । प्राग्वशश्च (च) पकारादिद्वादगवर्णोपध च शब्दस्य क्षत्रियवचनो नाभिश्च यदि
भवति तर्हेन नृलिङ्गा स्यु । प्राग्वश=यज्ञगृहम् ।

तथा च प्रयोग—

‘पत्न्यः प्राग्बंधवाग्निः’ इति वाक्ये (दु० लि० टिप्पण्यां पृ० १९ पं० २७)

बोध्या उच्यते—वानवाद्यः । परन्त्वयमपाणिनीयः । नाभिः=क्षत्रियः । प्राण्यङ्गं तु

नाभिरियम् । इदन्तत्वात् । अन्तर्मर्त्यं पूर्ववज्ज्येयम् ।

तथा च यादवः—(वै० पृ० १३ श्लो० ९ तः १४ या०) ।

‘अदन्ताः पुंस्यु-पान्ता-श्चे-त्क-णी भ-र-म-टा-स्त-थी ।

प-सौ च सान्ता ये च स्यु-इदन्ताः प्राशयो नरः ।

अदन्ता इति । पाठोज्यमपाणिनीयः । अत्र पाठान्तरम्—(मत्कृतमिदम्)

अदन्ताः पुंस्यु-पान्ता-श्चे-त्क-णी भ-र-म-टाः प-थी ।

प-सी न-थी सान्ता य उदन्ताः प्रायशो नरः ॥

अस्य व्याख्या—

अदन्ता इति । अदन्ताः ककारादिद्वादशवर्णा उपान्ताश्चेति हि पुंसि पुल्लिङ्गे स्युः । ककारादीनामुपधास्तु प्राग्बन्ध बोध्याः । ये सान्ताः नकारान्ता उदन्ता उकारान्ताः षव्दाश्च ते सर्वे प्रायशो बहुधा नरः पुमांसः पुल्लिङ्गवाचका इत्यर्थः यथा । सान्ताः कंस-मास-दास-चास-प्रभृतयः । उदन्ताः शम्भु-भानु-विष्णु-धातुप्रभृतयः ।

इदन्तेष्व-रति-वर्मि-वर्णि-वाहि-र्ग्रहिः प्रहिः ।

स्तम्भिः कपिः सनी रालि-रर्दनि-वर्मतिर्नरः ॥

अस्य व्याख्या—

इदन्तेष्विति । इदन्तेषु इयारान्तेषु अरत्यादयो द्वादशशब्दा नरः पुमांसः स्युः पुल्लिङ्ग-वाचका इत्यर्थः । अरतिः=कृद् । वर्मिः=मत्स्यवियोगः । वर्णिः=वलिः । वाहिः= । प्रहिः= । प्रहिः=कूपः । स्तम्भिः=(भिः) समुद्रः । कपिः=वानरः । सतिः=दानम् । पूजा च । रालिः=वृद्धम् । अर्दनिः=अग्निः । वर्मतिः=वान्तिः ।

अङ्घ्यावन्ताश्च वृक्षार्थाः प्रायो रोहित्तरत्तथा ।

शैलनामाह्वयाः सर्वे गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥

अस्य व्याख्या—

अङ्घेति । ङीवन्ताश्च आवन्ताश्च ते ङ्घ्यावन्ता न ङ्घ्यावन्ता अङ्घ्यावन्ताः । ङ्घ्यावन्तवर्जिता इत्यर्थः । ङ्घ्यावन्तरहिता वृक्षार्था वृक्षार्थवाचका ये शब्दाः ते प्रायो बहुधा पुल्लिङ्गा भवन्ति ।

यया । तद-शासि-पादप्रभृतय । रोहित्-तरत् । शैलनामाह्वया, गोत्राभ्या, चरणाह्वयाश्च एते सर्वे पुमासो भरुनि । रोहित्=हरिणविर्णय । तरत्=कारणवशी । शैलनामाह्वया=पर्वत-सप्तका । यया । अग्नि-गिरि-अग-नगप्रभृतय । गोत्रचरणभ्यमन्दा प्रागुत्तवत् बोध्या ।

कन्यन्ता राजतक्षाद्या, ऋदोरपि करादयः, ।
इक्षितपो. शासिशास्त्र्याद्या, स्युरेरचि जयादयः, ॥
अवद्यायादयो णान्ता, घान्ता दन्तच्छदादयः, ।
प्रध्याद्या. प्रादितो घोः कौ स्युः,—यमध्वादयोऽप्युचि, ॥
प्रश्नाद्या नडि, पाकाद्या घञि, त्यौ नन्दनादयः, ।
प्रथिमाद्या इमनिचि, कुणप् पीलुकुणादयः ॥” इति ।

एषा व्याख्या—

कन्यन्ता इति । कन्यन्ता कनिप्रत्ययान्ता राजा=नरेन्द्र (नृप) । तथा=वर्द्धकि (स्वप्ता) । मुपरा=देवता इत्याद्या । ऋद ऋकारान्तात् अपि अप्रत्यये वर =हस्त (पाणि) इत्यादयः । इजन्ता इक्प्रत्ययान्ता शासि = । चित्रन्ता चित्प्रत्ययान्ता शासि = शासनम् । दण्डश्च । इत्यादयः । कुणन्ता कुणप्रत्ययान्ता पीलुकुण=पीलुना पाक । तस्य पात्रमूल इत्यादिना कुणप्रत्ययः । खदिरकुण =खदिराणा पाक । इत्यादयः । शेष प्राग्वत् ।

अमरोऽप्यन्यान् पुलिङ्गवाचकाञ्छ्रीवेष्टादिशब्दानाह—(अम० लि० पृ० ४५३ श्लो० १३, १४)

‘श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असनन्ता अवाधिता ।

कशेरु-जतु-वस्तूनि हित्वा तु-हविरामका ॥

अस्य व्याख्या—

धीनि । श्रीवेष्टादयो ये निर्यासान्तद्ववास्ते नरि भवन्ति । श्रीवेष्ट (धीपिष्ट), सरल द्रव थीयाम, वृक्षूप, गुग्गुलु, मिह्लक इत्यादयः । अवाधिता असन्ता अन्नन्ताश्च नरि भवन्ति । उदाहरण तु प्राग्वत् । अवाधिता इति किम् । इद =अवस्था । जलीकम =जन्तु-विशेष । अप्सरस =स्ववेश्या । सुमनस =देवा । इद लोम =रोम । साम =वेदविशेष । व्रमं =कथञ्चम । कशेरुति । कशेरु-जतु-वस्तूनि हित्वाऽग्रहाय तुहविरामका तुशब्दान्ताश्च

पाणिनीयसि—(१) (हृजन्) ॥ मेरु =हेमाद्रि । सेतु =जलवन्ध सञ्चर । (हि० को० पृ० ३९९

रग्वदान्ताश्च पुंसि स्युः । यथा हेतुः = कारणम् । सेतुः = जलबन्धः, मञ्जरः । “पुल” इति भाषायाम् । घातुः = शब्दयोनिः । भ्येधादिः । गन्तुः = अपरायः । तन्तुः = सूतम् । श्न्यादयः । कुरुः = देशविशेषः । चन्द्रवंशीयराजविशेषो वा । मेरुः = मृगालयः । किंयारुः = धान्याग्रभागः । त्मरुः = खड्गादिमुष्टिः । इत्यादिः । यशोर्वाञ्जुपलक्षणं दाम्भश्चुप्रभृतीनाम् । तत्र कयोग = अस्त्रि-विशेषः । तृणविशेषो वा । जतु = लाक्षा । वन्तु = द्रवम् । पशार्पञ्ज ।

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥” इति ॥

अस्य व्याख्या—

द्वन्द्व इति । अत्र समाहृते समाहाररहिते द्वन्द्वे द्वन्द्वगमारेऽश्ववडवौ नरि । अश्ववञ्ज वडवा च अश्ववडवौ । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । अत्र समाहारे किम् । अश्ववडव-मिति क्लीबम् । कान्त इति । यदि कान्तशब्दो रत्रिचन्द्रपर्यायपूर्वकस्तर्हि नरि स्यात् । यथा—सूर्यकान्तः, अर्ककान्तः । चन्द्रकान्तः, इन्दुकान्तः, सोमकान्तः । यदि कान्तोऽयोवाचकपूर्वक-स्तदापि नरि । अयस्कान्तः, लोहकान्तः ।

तथा च हेमः—(अ० सं० लि० पृ० १ श्लो० ६)

“कान्तश्चन्द्रार्कनामाऽयः परो यानार्थतो युगः ।

यश्च स्यादसमाहारे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति ॥२॥” इति ।

अस्य व्याख्या—

कान्त इति । अत्र चन्द्रकान्तादयः प्राग्वत् । यानार्थतः पश्यन्नेयुगशब्दः स्यात्तर्हि पुल्लिङ्गे भवति । यथा—यानयुगः = रथहलप्रभृत्यङ्गम् । “जूञ्जा” इति भाषायाम् । अश्ववडव वडवा च । ‘पूर्ववदश्ववडवौ’ इति परबल्लिङ्गतापवादः । यादवस्तु किञ्चिद्विशेषमाह—(वै० पृ० २९३ श्लो० ५१)

द्वन्द्वस्तत्पुरुषोऽप्यन्त्यलिङ्गोऽश्ववडवौ नरि ।

तथैवोक्षवशी” इति ॥

अस्य व्याख्या—

द्वन्द्व इति । द्वन्द्वस्तत्पुरुषोऽप्यन्त्यलिङ्गो (‘परबल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ सू० २।४।२६) अश्ववडवौ तु नरि पुंसि । तथैवोक्षवशी । उक्षा च वजा चोक्षवशी । उक्षा = वलीवर्दः । वजा = वन्ध्यगोः ।

अथेदानीमन्यान् सभेदान् हस्तादीन् पुल्लिङ्गवाचकशब्दानाह हेमचन्द्रः—(अभि० सं० लि० पृ० १ श्लो० २, ३)

हस्त'—स्तनो—ष्ठ—नख—दन्त—कपोल—गुल्फ—
 केशा—ऽऽत्र—गुच्छ—दिवस'—र्तु—पतदग्रहाणाम् ।
 निर्यास—नाक—रस—कण्ठ—कुठार—कोष्ठ—
 हैमा—ऽरि—वर्षं—विष—ब्रौल—रथा—ऽशनीनाम् ॥३॥
 श्वेत—प्लवाऽऽत्म—गुरुजा—ऽसि—कफा—ऽभ्र—पङ्क—
 म'य—त्विपा जलधि—शेवधि—देहभाजाम् ।
 मान'—द्रुमा—ऽद्रि—विषया—ऽऽशुग—शोण—मास—
 धान्या—ऽध्वरा—ऽग्नि—महता' सभिदा तु नाम ॥४॥

अनयो र्यास्या—

हस्तेति । श्वतेति च । सभदाना हस्तादीना निर्यासादीना श्वतादीना जलध्यादीना माना
 दीना च नाम पर्याय पुलङ्ग म्यादित्यत्रम् । तत्र हस्त = पाणि शय इत्यादय । करिकर ।
 सप्रकोष्ठकरदक्ष । स्तन = कुच पयोधर । ओष्ठ = दन्त छद अधर । नख = करशह
 करज पुनभव । नखरोऽस्त्रियाम इति बाध । दन्त = दशन रद रदन । दन्तभेद =
 जम्भ । कपोल = गण्ड करट । गुल्फ — घुट (नि) स्तोद पादग्रन्थि । कग — कच
 मूधज । अध्या — माग पया । गुच्छ — हारभद । स्याद गुच्छ म्त्वके स्तम्ब हारभदकला
 पयो । इति मदिनीकोशो नानाशब्दकोशोऽपरपर्याय (पृ० २९ श्लो० ३ ।) दिवस — घस
 वासर । दिनाहनी वा तु क्लीब दिवसवासरो । इति बाध । ऋतु = हेमतादय । ऋतुदर्पा
 दिपटसु च । आतव भासि च पुमान इति (मदिनी पृ० ५४ श्लो० ६) पतदग्रह = सनिष्ठीव
 ताम्बुलादिचवणनिक्षपपात्रम निष्ठीवनपात्रम । पीकदानी इति भाषायाम् । निर्यासोऽयं प्राग्गत ।
 नाक = स्वग त्रिदिव इत्यादि । द्योत्स्वी इ स्त्रिया क्लीब त्रिविष्टपभिति दाधक वत्रवत्तर
 तद्विना पुस्त्यम् । रसागम रसा शृङ्गारादयस्त नाम । रसो गधरसे जठ । शृङ्गारादी विप
 वीर्यं तितनादौ द्रवरारागयो । इति—(मदिनी पृ० १७० श्लो० ९) । कण्ठ = गल । कण्ठी

पाणिन यऽपि— (१) (हस्तकुन्ता तत्रात्रावात्सूतसूतसूतचूतमहर्ता) ॥ एते पुंसि । हस्त — पाणि ।
 कुन्त प्राग भाल । अन्त नाश । वात = मघ । वात वाय । इत मदेगहर । घून धस्तूर ।
 सूत — सारथि । चूत — आश । महूत = द्वादशानणा मव बाल । अमररतु महूर्धो द्वांशाऽस्त्रियाम स्यात् ।
 सि० की० पृ० ४०१ स० ११० । (२) (रश्मिदिवसाभिधानानि) ॥ एतानि पति इव । रश्मि किरण ।
 निवस — घस इत्यादि । सि० की० पृ० ४०१ सू० ९९ । (३) (मानाभिधानानि) ॥ एतानि पति स्य ।
 कुन्व धायमानभद मष्टिचतुष्टयम् । प्रस्थ — चतुष्टुब्धरूपे धायमानभद । सि० की० पृ० ४०१ सू०
 १०२ । (४) (महत्तरत्त्वित्त्व) ॥ एते पति स्य । महत् = देव । महत् = पय । तरत् — कारण्यपि ।
 ऋत्विक् = वाजक । सि० की० पृ० ४०१ सू० १०७ ।

ध्वनी सन्निधाने ग्रीवायां मदनद्रुमे ॥' इति—(अनेकार्थसंग्रहे पृ० १० श्लो० १०४) । कुठारः = परशुः । 'कुठारः परशौ मतः' इति (शब्दरत्नसमन्वये राजकोशेत्यपरपर्याये पृ० २६८ पं० १) कोष्ठ = कुसूलः । 'कोष्ठ कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च ।' इति—(मे० पृ० ३९ श्लो० ४) । हैमः = काण्डतिकतः । 'किराततिकतौ हैमश्च काण्डतिकतः किरातकः ।' इति (अभि० सं० लि० टिप्पण्यां पृ० १ पं० २२) । अरिः = शत्रुः, अरातिः । भेदाः = आतताय्यादिः । वर्षः = द्वादशमासात्मकः कालः, संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः । जम्बूद्वीपः । जम्बूद्वीपांशभेदश्च । भेदाः—ऋतुः, मासः, पक्षः । दिनतित्यादी वाधः । विषः = क्ष्वेडः, गरः । 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १६७ श्लो० २५) । अमरस्तु क्ष्वेडभेदानेव पुंस्याह—क्ष्वेडभेदा इति । क्ष्वेडभेदा विषभेदा विपविशेषाः पुंस्त्वे स्युः । सौराष्ट्रकः, शौविलकेयः, ब्रह्मपुत्रः । अत्र गरलं विषं पुंसि वलीवे च काकोलं इत्यादिः वाधितम् । बोलः = गन्धरसः । 'बोलगन्धरसप्राणपिण्डोपरसाः समाः ।' इति—(अम० पृ० ३३६ श्लो० १०४) । रथः = स्यन्दनः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० ७२ श्लो० १२) अशनिः = वज्रम् । श्वेतः = कपर्दस्तन्नाम । प्लवः = कपिः, भेकः, भेलश्च । 'प्लवः प्लक्षे प्लुती भेके चण्डाले कुलके कपी । क्रमनिम्नमहीभागे भेलके जलवायसे ॥' इति—(अनेकार्थतिलके पृ० २२ श्लो० १७९) । आत्मा = जीवः, अन्तर्भोक्ता । शरीरमित्यादयः । गुहजः = कचः । अश्वत्यामा च । 'कचः शुष्कव्रणे बन्धे केशे व्रणेऽपि च । कुष्ठे गुरोः सुते' इति—(नानार्थमज्जयर्थ्यां पृ० १८ पं० १७) । असिः = खड्गः । मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादिश्च वाधः । कफः = श्लेष्मा । अभ्रः = मेघः । अमरस्त्वभ्रशब्दं क्लीवमाह—'अभ्रं मेघो वारिवाहः' इति । घनः, जलद इत्यादयः पुंसि । भेदाः—पुष्करवर्तकादयः । अभ्रस्य तु अभ्रं मेघ इति क्लीवपाठो वाधकः । मूलपाठे तु 'कफाब्दः' इति सुपाठः । पङ्कः = कर्दमः, निपट्टर त्यादयः । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति—(मे० पृ० ३ श्लो० २९) । मन्यः = मन्थानः, साक्तवः, दिवाकरश्च । 'मन्यौ साक्तवमन्थानौ' इति—(नानार्थरत्नमालायां पृ० ३२ पं० ५) । त्विट् = व्यवसायः । 'त्विट् शोभायां जिगीपायां व्यवसाये रुचौ गिरि ।' इति—(अ० सं० पृ० २ श्लो० १७) । जलधिः = समुद्रः, सागरः, अन्विः । भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । शेवधिः = निधिः । भेदाः—पद्मशंखादयः । देहभाक् = जन्तुः, जीवः, प्राणी । भेदाः—मर्त्यः, हस्ती, महिपः, गौरित्यादयः । मानः = प्रस्थादयः । द्रुमः = वृक्षः, शाखी । भेदाः—प्लक्षः, वट, आम्र इत्यादयः । अत्रापि क्वचिद्रूपभेदादिना 'पाटलांशिशिपादी' अपवाद (वाधः) उक्तः । अद्रिः = पर्वतः, गिरिरित्यादयः । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सह्यः । 'गन्धमादनम्' अपवादः । विषयः = जनपदः, देशः, गोचरश्च । 'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १२० श्लो० १०६) । आशूगः = वाणः, सायकः, शरः, विशिख इत्यादयः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इपुद्द्वयोः' अपवादः । शोणः = नन्दविशेषः । भेदाः—सिन्धुः, भैरवः, दामोदरः, ब्रह्मपुत्र इत्यादयः । मासः = पक्षद्वयात्मकः कालः । भेदाः—पक्षः,

पम् । धान्यम् = व्रीहि । भेदा — गात्र, बलम, सुगन्धिक, पष्टिक, नीवार, तिल, माष, श्यामान, मूत्रग, ममूर इत्यादयः । विषभेदवद् धान्यभेदा अपि पुंसि स्युः । धान्यशब्दस्तु तपु-
मसन्निहवाचक । अध्वर = यज्ञ, याग, मग, प्रभु । तद्भेदा — उष्णा-तिरात्रा-प्रिष्टोमा-
दवभेदा । इष्टमादेशीयिनश्च वक्ष्यति । अग्नि = वह्नि, वृष्टान्, पावक, अनल इत्यादयः ।
'अग्निम् जपवाद । तद्भेदा — गार्हपत्य, आह्वनीय, दक्षिणाग्निरित्यादयः । मरुन् = देव, सुर,
अमर, निजंर इत्यादयः । 'देवतानि' 'देवता' द्वयपवाद । तद्भेदा — तुषिता, शाध्या, आमान्वरा
इन्द्र, शन, मरुत्वान्, मपवा । गूर, मूर्यं, अय्यंमा, आदित्य । देवानुचरा — द्राहा, हूह, तुम्बर,
नारद, मातृन्नि विष्णोरनुचरा — जय-विजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा — जन्दिवेश्वरादयः ।

तथा चामर — (अ० ना० पृ० ४५३ इत्यो० ११, १२)

“पुस्त्वे सभेदानुचरा सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गं-यागा-ऽद्रि-मेघाऽधि-द्रु-काला-ऽसि-शरा-ऽरय ॥

वर-गण्डो-ऽठ-दो-दन्त-कण्ठ-वेश-नख-स्तना ॥” इति ॥

अथ व्याख्या—

पुस्त्व इति । वरेति च । भद्राम्नुपिनमाख्यादयः । अनुचरा सुगन्दादय तं सहिता
सुरासुरा दवदेव्या पर्यायं मह पुंसि । अमुरा = देवता, दानवा, देतेमा इत्यादयः । तद्भेदा —
बलि, नमुचि, जम्भ इत्यादयः । तदनुचरा — कृष्माण्ड, मुण्ड, कृष्माण्ड इत्यादयः ।
स्वर्गादय एकोनविंशति सभेदा सपर्यायाश्च नरि भवन्ति । वर = राजशाहो भाग । 'वरो
वर्षोपले पाणो शण्डाया विरणे बली ।' इति—(ना० र० पृ० ४५ प० १९), रदिम,
पाणिदध । मरीच्यादीनां तु वाष । गण्ड = बट । सद्गी च । दो = प्रवेष्ट । भुजादे
द्वयो' इति वाच । अन्तमवै प्रागुक्त्वन् ।

दुर्गमिहोऽपि—(दु० लि० पृ० १७ इत्यो० ३६, ३७, ३८)

“स्वर्ग-दिन-मान-सै वत्सर-नर-यज्ञ-कुच-केश-मास-सुं ।

अरि-गिरि-जलद-जलधि-विष-सुर-ऽसुरा-ऽत्या-ऽज्म-भुज-भुजङ्गा ॥

पाणिरीडऽपि—(१) (देवानुरा मन्वरागिरिभूद्रनलकेशद तस्मिन्भुजकण्ठलङ्गणरपङ्कामिधानानि) ॥
एतानि पुंसि स्युः । देवा = सुरा । अमुरा = देवता । कामा = शेषत । स्वर्गं = नाम । गिरि = पर्वत ।
समूः = अग्नि । नख = करच्छ । वेश = गिराहह । दन्त दशन । स्तन = कुच । मूत्र = दो । कण्ठ =
गल । सद्गु = वरवाच । घर = मार्गन । पङ्क = वरम — इत्यादि । (सि० की० पृ० ३९९ सू० ४३ ।)

पाणिशायति—(२) (शत्रुपुरुषनपोलगुन्कमथ भिवाभिधानानि) ॥ एतानि पुंसि स्युः । वतु =
अचर । पुष्य = नर । ववाच = गण्ड । गुन्क = प्रवर । मेघ = नीरद — इत्यादि । (सि० की० पृ० ३९९
सू० ४९) ।

शर-नखर-कपोलक-दन्त-पङ्क-गुल्फौ-ष्ठ-कण्ठ-रश्म्य-निलाः ।

एषां सञ्जा धान्यान्युगतौ नाडीव्रणः पण्डः ॥

असवो दारा लाजा वल्लर्षा वल्वजाः ... ।" इति ।

अनयोः गार्दभपद्ययोर्व्यागिग—

स्वर्गेति । शरेति । असत्र इति च । एषां स्वर्गदीनां पर्यायाः सभेदाः मानुचरा

धान्यानि व्रीहयश्च नाडीव्रणः पण्डश्चेति नरि स्युः । नरः = मर्त्यः, मानवः, मनुष्यः, मानुष

इत्यादयः । भुजङ्गः = सर्पः, पन्नगः, फणी, बहिरित्यादयः । रश्मिः = किरणः, उस्रः, मयूच

इत्यादयः । 'मरीचिः' 'दीघिति'श्चेति वायुः । अनिलः = वायुः, वातः, पवन इत्यादयः ।

नाडीव्रणः = व्रणविशेषः पुन्नपुंसकत्वाद् व्रणस्य वचनम् । पण्डः = नपुंसकम् । अन्यादयो

नृलिङ्गा बहुवचनान्ता नित्यं स्युः । अगवः = प्राणाः । दाराः = भार्या । मतान्तरे तु टावन्तो-

ऽप्यं शब्दः । 'श्रोत्रा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । श्रोत्रे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता

मनीषिभिः ॥' इति व्याटिपुभाङ्गी— इति विष्णुदत्तः । (अमरस्य नामचन्द्रिकास्यायां व्या-

ख्यायां पृ० ११२ पं० १३) । लाजा = भृष्टधान्यविशेषः । वल्वजाः = तृणविशेषः । अङ्गाः,

वङ्गाः, कलिङ्गा इत्यादयस्तु लोकेत एव सिद्धाः । अन्यत्रागवत् ।

अथेदानां पूर्वाह्लादिशब्दानां पुल्लिङ्गतामाहामरः— (अम० ना० लि० पृ० ४५३

श्लो० १२) ।

"अह्लाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥" इति ।

अस्य व्याख्या—

अह्लेति । अह्लश्च अहश्च अन्ते एषां ते नरि भवन्ति । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् । अह्लः पूर्वम्

—पूर्वाह्लः । अह्लः अपरम्—अपराह्लः । अह्लः मध्यम्—मध्याह्लः । एवं पराह्लः, सायाह्लः, अत्यह्लः,

सर्वाह्लः, संख्याताह्ल इत्यादयः । द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः । त्रीणि अहानि समाहृतानि त्र्यहः ।

अथवा द्वयोरह्लोः समाहारो द्व्यः । त्रयाणामह्लानां समाहारो त्र्यहः । एवमेकाहः, सप्ताहः, उत्तमाहः,

परमाहः, संख्याताह इत्यादयः । अत्र स नपुंसकम् इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडभेदास्तु प्राग्वद् बोध्याः

रात्रान्ता इति । समासान्तस्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तरत्रापि । रात्रोऽन्तो येषां ते चेत्प्राक्

असंख्यावाचकशब्दवर्जितास्तदा नरि भवन्ति । परवल्लिङ्गताऽपवादोऽयम् । अहश्च रात्रिश्च

अहोरात्रः । एवं सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः, अपररात्रः, मध्यरात्रः, अर्द्धरात्रः, चिररात्रः, पुण्यरात्रः,

दीर्घरात्रः, वर्षरात्रः, संख्यातरात्रः, अतिरात्रः, गणरात्र इत्यादयः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् ।

पञ्चानां रात्रीणां समाहारः 'पञ्चरात्रम्' । द्वयोः रात्र्योः समाहारः 'द्विरात्रम्' । एका चासौ

रात्रिश्च 'एकरात्रम्' । त्रयाणां रात्रीणां समाहारः 'त्रिरात्रम्' । एवं अहोरात्रम् । द्विरात्रम् ।

गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्यार्धादिपाठात् क्लीबत्वं च ।

अपेदानो वहाँशीना गब्दानां पुस्तवमाह हेम—(अभि० स० लि० पू० १ इतो० ४, ५)

वहाँञ्छदे, ऽहिवंप्रे, व्रीह्यग्न्योहायनवर्हिपी, ।

मस्तु सक्ती, स्फटिकेऽच्छो, नीलमित्रो मणीनयोः, ॥५॥

कोणेऽम्, -श्चणके कोश, -स्तल-तालचपेटयोः, ।

अनातोद्ये घनो, भूमिन् दारप्राणासुबल्वजा., ॥६॥ इति ।

अनयोर्ध्यांया—

वहं इति । कोण इति च । अचउदे वहं, प्रमेण व्रीह्यग्न्यो हायनवर्हिपी, सक्ती मस्तु, स्फटिके अच्छ, क्रमेण मणीनयो नीलमित्रो, कोणेऽम्, चपके कोश, तालचपेटयोस्तल, अनातोद्ये घनश्चैते वहाँश्य गब्दा उक्तायै पुसि भवन्ति । दारादयस्तु भूमिन् बहुवचन एव नरि स्यु । वहं = परिवार, परिजन = पोष्यवर्ग । मयूरपिच्छ च । 'वहंस्तु प्रचलावबलापवी ।' इति यादव — (वं० पू० २९ श्लो० ३९) वहं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम् । इति मेदिनी च (नानार्थ-गब्दकोषे पू० १७५ श्लो० ६) । एव चप्रेवप्रार्थे अहि = सर्प । व्रीह्यो व्रीहि = शालि । अग्नि = वह्नि । तदर्थे क्रमेण हायनवर्हिपी । तत्र हायन = व्रीहि । वहिं = अग्नि । सक्ती भृष्टववादिचूर्णे मस्तु = दधिभवमण्डम् दधिजलम् । स्फटिके मणिविशेषे अच्छ = निर्मलम् । मणीनयो मणि = अरमजाति, रत्नम् । इन = सूर्ये । तदर्थे प्रमेण नीलमित्रो । तत्र नील = निधिप्रभेद । मित्र = सूर्ये । काण = गृहैकभागे अम् । चपके सुरापानपात्रे कोश । तालचपेटयो ताले = वृक्षविशेषे । चपेटे = विमृताङ्गुलिपाणौ । तदर्थे तल । अनातोद्ये आतोधरहितेऽर्थे घन = मेघ । शेष प्राग्वत् । स एव इत् पर स्वरान्त—ध्यञ्जनान्तक्रमेण शब्दानुदाहरित्यन्ते, तत्र क्वा रोसान्वाकारान्ता उदाह्रियन्ते—

“वाकोत्तरा नवतकरल्लकाङ्का” । इति

अस्य व्याख्या—

वाकेति । वाको वाक्शब्द उत्तरा अन्ते येषां ते नृलिङ्गा भवन्ति । यथा । अनुवाक् = शास्त्रम् अप्रगीतऋग्जातम् । दायुवाक् = दामान्वितवचनम्, सक्त्वाणवचनम् । सूवतवाक् = इदं द्यावापृथिवीभद्रमभूदित्यादिको वैदिकमन्त्र । मन्त्रमात्रम् । सुभाषितम् । नवतक = कपर्दम् लवनक इति । रत्नक = वन्द्यल । अङ्क = रूपकभेद । एकादिरेवा । अङ्गचिह्न चेत्यादय ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पू० ४५४ श्लो० १७) ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (दारापत्तकावसूना बहुत्व च) ॥ दारा = स्त्री । अनाता = अलच्छतुला ।

लासा = भृष्टधान्यम् । असक् = प्राणा । (सि० को० पू० ४०१ सू० १०५ ।)

“वटकश्चानुवाकश्च रत्नकश्च कुडङ्गकः ।” इति

अस्य व्याख्या—

वटक इति । वटकः = पिष्टकभेदः, मासपिष्टविकारः, ‘वरा’ इति लोके । अनुवाकः = वेदावयवः, ऋग्यजुः समूहः । कुडङ्गकः = वृक्षलतागहनम् । ‘कुडङ्गको ना छदिः पिटम्’ इति वीपालितः—(अम० लि० स्वाख्याव्याख्यायां पृ० ४५४ पं० १२) । ‘वृक्ष-लतागृहम्’ इति क्षीरस्वामी । ‘कुटङ्गकः’ इति वचचित्पाठः ।

अथेदानीं खान्तशब्दानाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ० १ श्लो० ७)

“न्यूह्वोत्तरा ।” इति

न्यूह्वेति । न्यूह्वो न्युंश्चशब्द उत्तरा अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । उदाहरणं तु कोशान्तरतो-
ज्वगम्यम् ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पृ० ४५४ श्लो० १७)

“पुह्वो न्यूह्वः ।” इति

पुह्व इति । पुह्वः = काण्डमूलम्, वाणावयवः । न्यूह्वः = सामवेदे निपातित ओङ्कारः । सम्यङ् मनोजश्च । “न्यूह्वः” इति ह्रस्वोकारोऽपि । ‘न्यूह्वः सम्यङ् मनोजे च साम्नः पट्-प्रवर्णेऽपि च ।’ इति—(मे० पृ० २० श्लो० २)

अथाधुना गान्तघान्तशब्दानाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ० १ श्लो० ७, ८)

“... ..सङ्ग-तरङ्ग-रङ्गाः ।

पराग-पूगौ-सृग-मस्तुलुङ्ग-

कुडङ्ग-कालिङ्ग-तमङ्ग-मङ्गाः ॥७॥” इति

अस्य व्याख्या—

सङ्गेति । सङ्गः = सङ्गमः, मेलनम् । तरङ्गः = कल्लोलः । रङ्गः = रागः । नृत्यम् । नृत्यस्थानम् । रणभूमिश्च । परागः = सुमनोरजः, सुमनोरेणुः । ‘परागः कौसुमे (सुमनी) रेणौ धूलिस्तानीयोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावृपरागे च चन्दने ।’ इति—(मे० पृ० २४ श्लो० ४०, ४१) पूगः = क्रमुकः, संघातश्च । ‘पूगस्तु क्रमुके वृन्दे’ इति—(मे० पृ० २० श्लो० १०) सृगः = भिन्दिपालः । मरतुलुङ्ग = मस्तकस्य घृताकारस्नेहः, गस्तिष्कम् । कुडङ्गः = निकुञ्जः । ‘कुडङ्गोऽस्त्री निकुञ्जोऽस्त्री कुञ्जो वृक्षवृत्तान्तरे ।’ इति यादवः—(वै० पृ० ४१ श्लो० १०) । कालिङ्गः = भूमिकर्काहः, दन्तावलः, सर्पश्च । ‘कालिङ्गो भूमिकर्कारी दन्तावलभुजङ्गयोः ।’ इति—(मे० पृ० २४ श्लो० ३२) । तमङ्गः = इन्द्रकोशः । मङ्गः = धर्मः । नौशिरश्च ।

“वेग-समुद्गा-वपाङ्ग-वर्गी-घा-घाः ।” इति

अस्य व्याख्या—

वेग = जव । प्रवाहश्च । 'वेगो जवे प्रवाहे च महाकालफलेशिषि च ।' (मे० पू० २३ श्लो० २४) । समुद्ग = समुद्रक । अपाङ्ग = नैनप्रान्त, चक्षुरन्ता । वरं = समूह । ओध = समूह । अर्धे = मूल्यम । पूजाविशेषश्च ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पू० ४५४ श्लो० १७)

“समुद्गश्च ।” इति

अस्य व्याख्या—

समुद्ग इति । समुद्ग इत्यस्य व्याख्या प्रागुक्ता ।

अथ सम्प्रति जान्तादीन् छान्तान्तान् पुलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम —(अभि० स० लि० पू० २ श्लो० ८)

“मञ्च-सपुच्छ-पिच्छ-गुच्छाः ।” इति

अस्य व्याख्या—

मञ्चेति । मञ्च = काष्ठमयाधारविशेष, पथ्यंङ्क । 'भवेन्मञ्चस्तु पथ्यंङ्के' इति—

(शब्दरत्नासमन्वये पू० ७१ प० १५) । पुच्छ = पत्रचात्रप्रदेश । पिच्छ = मयूरकलाप । गुच्छ = हारभेद । कलापश्च । 'स्याद्गुच्छस्तथके स्तम्भे हारभेदेकलापयो ।' इति—(मे० पू० २९ श्लो० ३ ।)

अथ सम्प्रति जान्तादीन् छान्तान्तान् पुलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम —(अभि० स० लि० पू० २ श्लो० ८, ९, १०, ११) ।

वाजो-ज-किलिञ्ज-पुञ्ज'-मुञ्जा,

अवट-पट्ट-हठ-प्रकोष्ठ-कोष्ठाः ॥८॥

अङ्गुष्ठ-गण्डो लङ्गुड-प्रगण्ड-

करण्ड-कूमाण्ड-गुडाः शिखण्डः ।

वरण्ड-रुण्डो च पित्रण्ड, नाडी-

त्रणी गुण-भ्रूण-मलवत-कुन्तो ॥९॥

पोत पिष्टात पृषत-श्चोत्पात-त्राता-वर्यं-कपदौ ।

बुद्बुद-गद-मगदो मकरन्दो जनपद-गन्ध-स्वन्ध-मगाध ॥१०॥

पाणिनीयेऽपि—(१) (ज्वरगजमुञ्जपुञ्जा) ॥ एते पुंसि ह्यु । प्यञ = शोषिष्क । गञ = हृत्सी ।

मुञ्ज = शूलदर्भ । पुञ्ज - रासि । मि० की० पू० ४०१ सू० १०९ । (२) (नाड्यपत्रनोपपदादि यथाङ्ग-पदादि) ॥ यथासंख्यं नाड्युपपदादि यथादीनि पुंसि ह्यु । नाडीत्रण = सदायत्त्रण । यथाङ्ग = यथासंख्यं । जनपद = देश । मि० की० पू० ४०१ सू० १०६ ।

अर्ध-सुदर्शन-देवन-मह्ला-भिजन-जनाः परिघातन-फेनी।' इति ।

एषां व्याख्या—

वाजेति । वाजः = वेगः । निःस्वनः । पक्षश्च । 'वाजो निःस्वनपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीबे घृतयज्ञान्नवारिपु ।' इति—(मे० पृ० ३० श्लो० १५, १६) । ओजः = विपमसंख्या 'ओजे नीजः समः पादे' इति भरतादय इति—(शब्दार्थचिन्तामणौ पृ० ४४२ स्तम्भे २ पंक्ती ४) । किलिञ्जः = कटः, वीरणादिकटः । पुञ्जः = वृन्दम्, धान्याद्युच्छ्रितवृन्दम्, राशिः । मुञ्जः = शरेपिका, तृणविशेषः, स्थूलदर्भः । अवटः = गर्तः कूपो वा । पट्टः = काष्ठादिविरचित आसनविशेषः । हठः = योगविशेषः । वलातकारश्च । प्रकोष्ठः = मणिवन्वकूर्पयोरन्तरम् । यूपक-क्षान्तरम् । भुजश्च । कोष्ठः = कुसूलः । आश्रयश्च । अङ्गुष्ठः = अङ्गुलिविशेषः, वृद्धाङ्गुलिः । गण्डः = कपोलः । रोगविशेषः । प्राणिविशेषश्च । प्राणिवचनस्य तु स्त्रीपुंस्त्वं चतुष्पदनामत्वात् । लगुडः = वंशादिदण्डः । लोहमयग्रहणं च । प्रगण्डः = कूर्परोपरिकक्षपर्यन्तभागः, भुजमध्यो-परिभागः । करण्डः = वंशादिकृतभाण्डभेदः । कूष्माण्डः = कर्कारुः । गणान्तरम् । भ्रूणान्तरं च । गुडः = इक्षुविकारः । शिखण्डः = चूडा, मयूरकलापः । वरण्डः = मुखरोगः । शरादिसं-घातविशेषश्च । रुण्डः = कवन्धः । 'रुण्डोऽशिराः कवन्धोऽस्त्री' इति यादवः—(वै० पृ० १२२ श्लो० २१६) । पिचण्डः = उदरम् । पशोरवयवश्च । 'पिचिण्ड' इत्यपि । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्,' इति—(मे० पृ० ४२ श्लो० ३२) । नाडीव्रणः = सदागलद्व्रणः । पुन्नपुं-सकत्वाद् व्रगस्य वचनम् । 'नाडीस्रवः' इति 'नासूर' इति च लोके । गुणः = धनुषो मीर्वी । रज्जुमात्रम् । ज्ञानविनयादयश्च । 'मीर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशीर्य्यसत्त्वादिके गुणः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४०५ श्लोक ४७) । 'गुणो मोर्व्यामिप्रधाने रूपादी सूद इद्रिये । त्यागे शीर्य्या-दिसन्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुपु । शुक्लादावपि वट्यां च' इति (मे० पृ० ४५ श्लोक १०) । भ्रूणः = स्त्रीगर्भः । नौकारूपं यानम् । डिम्भः, बालश्च । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः ।' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोक २३) । अलक्तः = लाक्षारसः । लाक्षा च । 'यावो द्रुमामयोऽलक्तो लाक्षा रक्ता जनु क्रिमिः ॥' इति यादवः—(वै० पृ० १७१ श्लोक १५३) । कुन्तः = आयुधविशेषः, प्रास । "भाला" इति लोके । 'प्रासस्तु कुन्तः' इति (अम० ना० लि० पृ० २९५ श्लोक ९३) । पोतः = शिशुः । 'पोतः शिशो वहिब्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति—(मे० पृ० ५६ श्लोक ३८) । पिष्टातः = पटवासकः, धूलिगुच्छकः, वस्त्रादिवासनार्थमेकीकृतं गन्धद्रव्यचूर्णम् । "अवीर" इति । "बुवका" इति च लोके । 'पिष्टातो धूलिगुच्छकः' इति पुरुषोत्तमदेवः—(त्रिकाण्डशेषे पृ० २९३ श्लो० ४४) । 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरश्च—(अम० ना० लि० पृ० २५० श्लो० १३९) । पृषतः = पूषाकमृगः, चित्रमृगः । 'पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्विरिणात्किञ्चिदल्पकः ।' इतिग्रन्थान्तरेपि

इति (शब्दार्थविनामो पृ० २०९ स्तम्भे १ पत्ती ३०) । उपात्त = उपद्रव, अत्रत्यम् । 'विदु-
 जन्वम्-पात्तम्' इति पुराणोक्तमदरे — (हारावन्त्याम् पृ० ४०६ श्लोक २१०) । शान = समूह ।
 अर्थ = घनादि । विषय । अर्थना । काव्यम् । वन्तु च । 'अर्षोऽभिषेधरेणानुप्रयोजननिवृत्तिपु ।
 मोक्षकारावोपव' इति — (ना० म० पृ० ४० प० २३) । कपदं = कपटक । निवन्ध जटाकूटश्च ।
 'कपदं पात्रंविनापकटाकूटे वराटक' इति महीप — (अने० तिल० पृ० ४६ श्लो० ८०) ।
 वृद्ध = जगविनाग, जगदिगम्यानविनेय, जगत्कोट, शत्रुणागारो जगद्विनाग । "वृद्धवृत्त"
 इति शब्दे । गर्भस्यावयवविनेय । चानिचरुम्, स्यामसश्च । 'स्यामसो वृद्धुदो भवेत्' इति पुराणो-
 क्तमदरे — (हारावन्त्या पृ० ४०४ श्लो० १६५) । गद = रोग । कृष्णभागा च । 'गदो रोग-
 हरिश्चात्रो, इति — (नाना० १० पृ० ३३ प० १८) । अगद = अौर्यम् । मकरन्द = पुष्प-
 रस । गगदविनेयश्च । जनपद = देश, नौकृ । जनद्व । "जानपद" इत्यपि । 'भवेत्जनपदो
 जानपदोऽपि जनदणयो' इति — (मे० पृ० ७८ श्लो० ४८) । गन्ध = गुणविनेय, जामोद ।
 गन्धकश्च । 'गन्ध प्रतिरेणामोदरेणामम्बगन्धये' इति — (मे० पृ० ७९ श्लो० ५) । स्वगन्ध-
 = अगददेश । आगय = अत्रगन्तुं । अगायमन्त्रगन्तो विदु, क्रीवे स्वय विद्रे ।' इति — (नाना०
 १० पृ० ८७ पत्ती १७) । अर्थ = अममनाय, गण्ड, भित्तम् । 'अर्थं गण्डे बुधंदुष्टमर्थं मान-
 सनायो' इति — (अने० तिल० पृ० ७ श्लो० १७) । मुदगंन = हरेस्वन्म् । मेद । वगद्व ।
 देवन = पासाक । देवतोऽशु पुमि स्यात्' इति — (मे० पृ० ८८ श्लो० ७६) । अह्लादेगान्ता
 पूरुं ह्यभूतय । अह्लापूर्वम् — पूर्वाह्ला' इति प्राग्वत् । अभिजन = वृत्तम् । स्याति । जन्मभूमि ।
 कृत्स्नश्च । 'कृत्स्न अभिजनो जन्मभूमौ च' इति यादव — (वे० पृ० २६६ श्लो० १२) । 'जन्मभूमा-
 वभिजनो विन्यानावन्यपे च स' इति च — (नाना० १० मा० पृ० १२० प० ६) । जन = लोका ।
 जगद्दे । पृथग्जनश्च । 'जनो लोके जगद्दे पृथग्जने' इति — (अने० तिल० पृ० १७ श्लो० १२०)
 'जनो जनपद प्रोचन' इति ह्यनामुष — (अभिजानरत्नमाग्याम् पृ० श्लो०) । परिषातन = परिष, ।
 लोहवद्वलगुड । लोहवद्वयष्टिश्च । फेन = जलविनाग, ममुद्रफेन । तरलद्रव्योपमृत्यिवन्बुद्धुदा-
 कारवन्तु । 'ज्ञान' इति लोके । ब्रधनश्च ।

अमरोऽपि — (अम० ना० लि० पृ० ४५४ श्लो० १७, १८, १९)

... . विट-पट्ट-घटाः खटः ॥

कौट्टा-उरघट्टः-हट्टाश्च तिण्ड-गोण्ड-पिचण्डवत् ।

गट्ट कर ढो लगुडो वण्डश्च किणो घुणः ॥

(१) पानिनीये ति- (कीचपो दना पृष्ठि) ॥ खोट-हृत् । मय = इत्यम् । मोदन = अत्यम् । ति० की०
 पृ० ४०२ सू० १३९ ।

दृति-सीमन्त-हरितो रोमन्थो-द्गीथ-बुद्बुदाः ।
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनः' इति ।

एषां व्याख्या

विटेति । कोट्टेति । दृतीति च । विटः = धूर्तः । 'विटः स्याल्लवणे पिङ्गे मूत्रके खदिरे गिरौ ।' इति—(ना० र० पृ० १९ पं० ७) । घटः = तुला । 'घटो दिव्ये तुलायां स्याद्, घटी चीरे च वाससि ।' इति—(मे० पृ० ३४ श्लो० १८) । 'परीक्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते ।' इति—(विश्वप्रकाशे पृ० ३८ श्लोक २६) । खटः = अन्धकूपादयः । 'खटोऽन्धकूपकफयोः प्रहारान्तरटङ्कयोः ।' इति—मे० पृ० ३४ श्लोक ९) । 'खटः श्लेष्मण्यन्धकूपे प्रहारान्तरटङ्कयोः, ।' इति पुरुषोत्तमदेवश्च—(हा० व० पृ० ४०७ श्लोक २२९) । कोट्टः = दुर्गपुरम् । अरघट्टः = कूपभेदः । अरेश्चक्रावयवसदृशः काष्ठविशेषैर्घट्यते रच्यते सोऽरघट्टः । 'राहट्ट' इति प्रसिद्ध इत्यन्ये । कस्पचिन्मते टकारान्तेष्वपि 'भट्टग्राम' इति न्यायेन रेफान्तोऽपि 'कोट्टार' इति व्यक्षरो निबद्धः । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करण्याश्च पाटके ।' इति—(मे० पृ० १३३ श्लोक १४४) । एवं रमसेऽपि । पुरुषोत्तमदेवेन हारावल्यां पाठन्तरमुक्तम् । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करण्यां च पाटके ।' इति—(हा० व० पृ० ४०७ श्लोक २३१) । घट्टः = घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः = क्रयविक्रयस्थानम् । 'हट्टस्तु पण्यभूः ।' इति यादवः—(वै० पृ० १६१ श्लोक ३५) । पिण्डः = मृदादिसंघातः । 'पिण्डो वृत्ते तनी गुडे ।' इति—(वै० पृ० २१६ श्लोक ३१) । गोण्डः = नाभिः, पामरजातिश्च । 'गोण्डः पामरजाती च, वृद्धनाभी च तद्वति ।' इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः ११) । 'गोण्डः पामरजाती च वृद्धनाभी च सम्मतः ।' इति ब्रह्मः—(अमरस्यामरविवेकटीकायां पृ० ३६४ पं० १२) । पिचण्डवद् गड्वाद्योऽपि पुंसि स्युरितिवता निर्दिश्यते । गडुः = गलगण्डः । पृष्ठगुडः । कुब्जश्च । 'कुब्जे पृष्ठगुडे गडुः ।' इति शाश्वतः—(अनेकार्थसमुच्चये पृष्ठे ६३ श्लोकः ७१७) । किणः = व्रणजचिह्नम्, मासग्रन्थिभेदः । घुणः, ओसनभेदश्च । 'किणो रूढं व्रणस्थाने' इति—(वै० पृ० १२२ श्लोक २१७) । 'एकाङ्गुष्ठग्रहात्किणः ।' इति च यादवः—(वै० पृ० १०१ श्लोक २२१) । 'व्रणचिह्ने घुणे किणः' इति—(हा० व० पृ० ४०८ श्लोक २५४) । घुणः = काष्ठकृमिः । कुटजगन्धश्च । 'घुणः कृमिः काष्ठभवा' इति—(वै० पृ० १५१ श्लोक ३६) । 'कुटजे घुणः' इति च—(वै० पृ० २०० श्लोक ४९) । 'घुणः स्यात्काष्ठवेधके ।' इति रत्नकोषः—(अम० सुधा० पृ० ४५५ पं० ३३) । दृति = चर्मपुटकः । मत्स्थश्च । 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्थे ना' इति—(मे० पृ० ५५ श्लोक २६) । हरित् = पालाशवर्णः । दिक् । तृणभेदः । अश्वविशेषश्च । 'हरिद्विधि हयान्तरे । तृणभेदे भवेद्वर्ण' इति—(अने० नि० पृ० ३७ श्लोक २५२) । रोमन्थः = पशूनां चवित्तचवर्णम् । 'रोमन्थं तु रोमन्थरोमोर्णोर्णास्तुकोऽपि च ।' इति यादवः—(वै० पृ० ७१ श्लोक ७४) ।

उद्गीय = सामभेद । 'उद्गीय प्रवण सामवेदध्वनि' इत्यरुण — (अम० सुधा० पृष्ठे ४५५ पक्ती १३) । कासमर्द = गुल्मभेद । अर्बुद = शतकोटयः । पर्वतश्च । 'अर्बुद पर्वते मासे सख्याया मासकीलके ।' इति— (अने० ति० पृष्ठ ३९ श्लोक ७) । अर्दनिरिति पाठे अर्दनि = अग्नि । कुन्द = शिल्पभाण्डम् । निधिभेद । मुकुन्दश्च । 'कुन्द माध्ये च, कुन्दो ना निधिभेदमुरद्विपो ।' इति— (ना० २० पृष्ठ ३३ प० १९) । 'पुष्पे वलीव, अमो कुन्द' इति पुरुषोत्तमदेवश्च— (त्रि० शो० पृ० ३४४ श्लोक २०५) । शेषशब्दाना व्याख्यान तु प्राग्वत् ।

अथेदानी पान्तादीन् रान्तान्तान् पुलिङ्ग-वाचकशब्दानाह हेम — (अभि० स० हेम० लि० पृ० २ श्लोक ११, १२) ।

पूपा-ऽपूपी सूप-कलापी रेफः शोफ-स्तम्ब-नितम्बाः ॥ ११ ॥

शम्बा-ऽम्बी पाञ्चजन्य-तिष्यी पुष्यः सिचय-निकाय्य-रात्र-वृत्राः ।

मंत्रा-ऽमित्रोः-कटप्रू-पुण्ड्रा-ऽऽराः, इति ।

अस्य मारुपचस्य व्याख्या-

पूपेति । शम्बेति च । पूप = अपूप, पिष्टक । 'पूआ' इति लोके । 'पूपस्तु पिष्टकोऽपूप' इति— (वं० पृ० १६४ श्लो० ७२) । अपूप = पिष्टक । गोधूमश्च । सूप = दाली । व्यञ्जनम् । भाण्डम् । सूदश्च । 'सूपो व्यञ्जनभेदे च सूयकारे च सूपवत् ।' इति— (ना० २० पृ० ३७ प० ३) । कलाप = समूह । बहू । काञ्ची च । 'कलाप सहती बहू काञ्चीतूणीरयोरेपि ।' इति शास्वत— (अने० स० पृ० २० श्लोक २१६) । रेफ = रवर्ण, अक्षरविशेष, यवर्गस्य द्वितीयाक्षरम् । पापम् । रागश्च । 'रेफो वर्णे च पुमि, स्यात्कुलिते पुनरन्यवत् ।' इति— (मे० पृ० १०४ श्लोक २) । शोफ = शोष, श्वययु । 'शोफ ओपधिभेदे स्याद्रुक्त्वते त्वग्विवर्द्धने ।' इति हेम — (अने० स० पृ० २६ श्लो० ३०६) । स्तम्ब = श्रीह्यादीना प्रकाण्डविशेष । नितम्ब = कटिप्रदेश । शम्ब = पवि । अम्ब = सरकादीना प्रकाण्डविशेष । पाञ्चजन्य = श्रीवृष्णस्य शस्त्र । अग्निश्च । पुष्य = तिष्य । तिष्य = नक्षत्रविशेष । सिचय = बस्त्रम् । जीर्णवस्त्र च । निकाय्य = गृहम् । कृत्समासान्तरात्रशब्दान्त पूर्वरात्रप्रभृतय । वृत्र = अमुरविशेष । मत्र = ऋगादिलक्षण । अमित्र = शत्रु । कटप्रू = महादेव । विद्याधरश्च । 'कटप्रू पुंसि राक्षसे । विद्याधरे महादेवे तथा स्याद-

पाणिनीय पि—(१) (रात्राह्लाहा पु सि) ॥ एते पु सि स्यु । पूर्वरात्र । अपररात्र । पूर्वाह्न । अपराह्न । एकाह । सप्ताह । उत्तमाह । सि० कौ० पृ० ४०२ सू १३१ (२) (मृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमत्रवृत्रमंढ्रीन्द्रा पु सि) ॥ एते पु सि स्यु । मृत्र = दाम । न मित्रम् अमित्र — शत्रु । 'सस्य मित्रायमित्रास्ते' इति भाष । 'स्यात्तामित्रो मित्रे ष' इति च । छात्र = सिष्यः । पुत्र = वामत्र । मत्र = ऋगादिलक्षण । वृत्र. = अमुरविशेष । मंढ्रु — शिवः । उष्ट्रः = कर्मः । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १५७ ।

नदेवने ।' इति—(मे० पृ० १४१ श्लोक १९९) । पुण्ड्रः = इक्षुभेदः । देशभेदश्च । 'पुण्ड्रो देशे-
भूतिलकं भेदे किम्यतिमुक्तयोः ।' इति—(ना० र० पृ ४६० पं० १९) । आरः = भौमग्रहः । शनि-
ग्रहश्च । 'कुजारमङ्गलाङ्गाराः' इति—(वै०पृ०१९ श्लोक ३१) । 'आरस्तु भूसुते ।' इति—
(ना० र० पृ० ४८ पं० १४) । 'आरा चर्मप्रभेदिन्यां, पुंसि भौमे शनैश्चरे ।' इति च—(मे० पृ०
१२३ श्लोक ७) ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पृ० ४५५ श्लोक १९, २०)

. स्तूपौ सपूपकौ ॥
आतपः क्षत्रिये नाभिः कणप-क्षुर-केदराः ।
पूर-क्षुरप्र-चुकाश्च, इति ।

एतयोर्व्याख्या—

स्तूपाविति । आतप इति च । स्तूपः = वायुः । रणः । मृदादिकूटः, राशिकृतमृत्तिकादिः ।
उच्छ्रायः, समुच्छ्रायश्च । 'स्तूपा वायुरणोच्छ्रायाः' इति—(वै० पृ० २१९ श्लोक ६७) । पूपकः
= "पूआ" इति लोके । क्षीरस्वामी तु 'यूप' शब्दं पठति । यूपः = यज्ञस्तम्भः । 'यूपोऽस्त्री संस्कृत-
स्तम्भः' इति—(वै०पृ०९१ श्लो० १०३) । आतपः = सूयलोकः । नाभिश्चदस्तु प्रागुक्तः ।
कणपः = प्रासविशेषः । क्वचित् 'कुणपः' इति पाठः । कुणपः = शवभेदः । 'कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि
च ।' इति—(मे० पृ० १०३ श्लोक २०) । क्षुरः = वपनशस्त्रम् । 'क्षुरस्तुच्छेदनद्रव्ये गोकुशुरे
कोकिलाक्षके ।' इति—(ना० र० पृ० ४६ पं० ३) । केदरः = क्षेत्रम् । संव्यवहारपदार्थश्च ।
'वृक्षभेदः' इत्यन्ये । 'केदारः केदरः क्षेत्रम्' इति—(वै० पृ० १२४ श्लोक १७) । पूरः = जल-
प्रवाहः । 'पूरः स्यादम्भसां वृद्धौ व्रणसंगुद्धिखाद्ययोः ।' इति—(अने० सं० पृ० ३६ श्लोक ४५२) ।
क्षुरप्रः = वाणभेदः । मुकुटस्तु 'क्षुरप्रः' इति कवर्गद्वितीयादि पठति । यथा—'दशाननक्षिप्रक्षुरप्र-
खंडितः क्वचिद्गतार्थो हिमदीधितिर्यथा' इति हरविलासः—इति च लिखति (अम० सू० व्या०
टिप्पण्यां पृ० ४५६ पं० ३१) । चुक्रः = शाकभेदः । 'चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे ।' इति—(अने० सं०
पृ० ३५ श्लोकः ४३२) ।

अथाधुना लान्तादीन् हान्तान्तान् पुंलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ०
२ श्लोक १२, १३, १४, १५)

. . . कल्लोलौ-ल्लौ च खल्ल-तल्लौ ॥१२॥
कण्डोल-पोटगल-पुद्गल-काल-वाला

वेलो गत्रो जगल-हिङ्गुल-गोल-फालाः ।

स्याद्दवलो बहुल-तण्डुल-पत्रपाल-

वातूल-ताल-जडुलाः सूमलो निचोलः ॥१३॥

कामल-कुद्दाला-ऽवयव-स्वाः

शिव-रौरव-यावाः-शिवि-दावी ।

माधव-पणवा-ऽऽदीनव-हाव-

ध्रुव-कोटीशा-ऽशाः स्पश-वंशौ ॥१४॥

कुशो-ड्डीश-पुरोडाश-वृष-कुन्मास-निष्कुहाः ।

अह-निर्यूह-कलहाः, इति ।

एषा व्याख्या

कल्लोलेनि । कण्डोलेति । कामलेति । कुशेनि च । कल्लोल = हर्ष । उल्लोल, महा-तरङ्ग । 'बडी लहर' इति लोके । 'कल्लोलस्तु भवेद्वयं तथा वारिमहोमिषु ।' इति—(श० र० स० पृ० ३०३ प० ८) । 'कल्लोल पुंसि हर्षे स्यादुल्लोलो वरिणोरपि ।' इति च—(मे० पृ० १५० श्लो० ७३) । ओल्ल = सूरण । खल्ल = गर्त । चातकश्च । 'खल्लो वस्त्रप्रभेदे स्याद् गर्तं चर्म-णि चातके ।' इति—(मे० पृ० १४६ श्लो० १२) । तल्ल = जलाधारान्तरम् । 'तरल्लु जला-धारान्तरे पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १४६ श्लो० २२) । कण्डोल = पिट, नलादिरवितभाण्डम् । 'पेट्री' इति । 'पिटार' इति च लोके । उष्ट्र । गोणीप्रभेदश्च । पोटगल = नल । काश । मत्स्यश्च । 'अथ पोटगल पुंसि नले च वासमत्स्ययो ।' इति—(मे० पृ० १५६ श्लो० १५७) । पुद्गल = आत्मा । 'पुद्गल सुन्दराकारे त्रिषु, पुस्मात्प्रभेदेहयो ।' इति—(मे० पृ० १५३ श्लो० ११६) । बाल = समय, दिष्ट । यमश्च । बाल = बालक, शिशु । घेठ = आम्र । 'आम्रे वामाङ्ग-मावन्दो चूतो धेलोऽङ्गनाश्रिय ।' इति—(वे० पृ० ४७ श्लो० २५) । गल = कण्ठ । जगल = मोदक । पिष्टमद्यम् । कितवश्च । जगल पिष्टमद्ये स्यात्किमवे मोदकेऽपि च ।' इति—(ना० र० पृ० १०३ प० १९) । हिङ्गुल = रागद्रव्यभेद । 'हिङ्गुत्रो वर्ण-रद्रव्ये ना, भण्टाक्या तु हिङ्गुली ।' इति—(मे० पृ० १५५ श्लो० १४६) । गोल = वर्तुलपिण्ड । गन्धरमश्च । 'घोलो गोल शश पिण्ड प्राणो गन्धरसो रस ।' इति—(वे० पृ० ४२ श्लो० १५) । फाल = महादेव । बलदेवश्च । 'फाल पुंसि महादेवे कालिन्दीभेदनेऽपि च, ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लो० ३४) ।

पाणिनीये पि- (१) (वशाद्यपुरोडाशा) एने पु सि स्यु । वष = वेषु । अघ = माघः । पुरोडाश-हविर्भेदः । 'पुरोडाशमुवाभिव्याम्' इति माघः । सि० शौ० पृ० ४०१ सू० ११२

देवलः=देवाजीवः । 'देवाजीवस्तु देवलः ।' इति—(वै० पृ० ८३ श्लो० ११) । बहुलः=अग्निः । कृष्णपक्षश्च । 'पुंस्यनी कृष्णपक्षे च ।' इति—(मे० पृ० १५३ श्लो० ११८) । तण्डुलः=विडङ्गः । धान्यादिनिकरः । धान्यादिसारश्च । "चाउर" इति । "चाँवल" इति च लोके । 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १५२ श्लो० १६) । पत्रपालः=आयता छुरिका । वातूलः=वातसमूहः । तालः=वृक्षविशेषः । जडुलः=जटुलः, पिप्लुः, देहस्थं, कृष्णलक्ष्म । "लस्सन" इति लोके । स्मृमलः=गवयविशेषः । स्मृमरः=मृगविशेषः । यस्य नीलवालैः कान्ताकचसाहाय्यं क्रियते स च महिषाकृतिर्भवति । निचोलः=प्रच्छदपटः । "पिछौड़ा" इति लोके । 'निचोलः प्रच्छदपटः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४३ श्लो० ११६) । 'निचोलं तु नपुंसकम्, । इति रभसः—(अम० सु० व्या० पृ० २४३ पं० १५) । कामलः=मरुदेशः । वसन्तश्च । कामलो रोगभेदे वा ना, नामहवसन्तयोः ।' इति—(मे० पृ० १५० श्लो० ७३) । कुदालः=भूमिदारणम्, युगपत्रकं च । 'कुदालः स्यात्पुमान् भूमिदारणे युगपत्रके ।' इति—(मे० पृ० १५० श्लो० ८१) । अवयवः=अङ्गम् । 'अंशस्तववयवो भाग एकदेशः कलेति च ।' इति—(वै० पृ० १७७ श्लो० ५५) । स्वः=आत्मा । ज्ञातिश्च । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ, त्रिष्व्वात्मीये, ऽस्त्रियां धने ।' इति—(मे० पृ० १५७ श्लो० २) । 'ज्ञातावात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या, प्रवर्तते ॥' इति महाक्षपणकश्च—(अनेकार्यध्वनिमञ्जय्याम् पृ० १४ श्लो० ११६) । शिवः=महादेवः । रौरवः=नरकविशेषः । यावः=लाक्षा । 'यावो द्रुमामयोऽलकतो लाक्षा रक्ता जतु क्रिमिः ।' इति—(वै० पृ० १७१ श्लो० १५३) । शिविः=नृपविशेषः । भूर्जश्च । दावः=वनाग्निः । वनं च । माधवः=विष्णुः । वैशाख-मासश्च । पणवः=वाद्यविशेषः, मर्दलः, गायनपटहः । "ढोलकी" इति । "करताल" इति च लोके । गजस्कन्धश्च । 'समो पणवमर्दली' इति—(वै० पृ० १४६ श्लो० १३४) । 'गजस्कन्धेऽपि पणवः' इति च—(वै० पृ० २४३ श्लो ५२) । आदीनवः=परिक्लेशः, क्लेशः, दोषः । दुरन्तश्च । 'आदीनवः पुमान् दोषे परिक्लेशदुरन्तयोः ।' इति—(मे० पृ० १६१ श्लो० ५७) । हावः=विभ्रमः, विलासवेष्टा । क्रन्दनं च । 'हावो विलासवेष्टायाम्' इति—(वि० को० पृ० श्लो०) । 'हावो क्रन्दनविभ्रमौ ।' इति महाक्षपणकश्च—(अने० ध्व० मं० पृ० २३ श्लो० १९८) । ध्रुवः=उत्तानपादपुत्रः । केषांचिन्नक्षत्राणां संज्ञाविशेषः । विष्कम्भादियोगसु द्वादशो योगः । निश्चयश्च । 'ध्रुवी नक्षत्र-निश्चयौ ।' इति च—(अने० ध्व० मं० पृ० २५ श्लो० २०९) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्गी वंशे योगे वसौ मुनी । निश्चिते निश्चले तर्के नक्षत्रे शाश्वते वटे । सुवि मौर्व्यां तालभेदेऽस्त्रियाम्' इति च—(ना० मं० पृ० ८२ श्लो २३ तः) । कोटीशः=लोष्टभेदनम् । "हूंगा" इति लोके । अंशः=भागः, राशेस्त्रिशत्प्रमितो भागः । वस्तुन एकदेशः । विभाजनं च । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः ।' इति—(अने० सं० पृ० ४४ श्लो० ५५५) । स्पशः=चारः । 'स्पशश्चारे निगदितः' इति—(शं० र० सं० पृ० ३२६ श्लो० १६) ।

वश = वृक्षविशेष, वेणु । मेह । पृष्ठास्थि । कुलम्, अन्वय । नासादण्डश्च । 'मेरो वृक्ष-
विशेषे च वनसादस्तु कामुके । करिपृष्ठे कुले वेणी वशास्या कविभि स्मृता ।' इति—(अने०
ध्व० म० पृ० १५/२० श्लो० १२१/१६६) । 'वशो वेगो कुलेऽपि च ।' इति—(हा० व० पृ० ४०८
श्लो० ७०) । 'वश पृष्ठास्थि गेहोर्वृक्षाठे वेणी गणे कुले । नासादण्डे, च' इति च—(नाना० म०
पृ० ८५ प० ८) । कुश = दम । 'कुशो दमं, इति—(अने० समु० पृ० ३० श्लो० ३३७) । श्रीरामचन्द्र-
पुत्रश्च । तथा च प्रयोग—'सनिवश्य कुशावत्या रिपुनागाश्च कुशम् ।' इति कालिदास—
(रघुवशे पञ्चदशमो दशो० ९७) । उड्डीश = शिव । ग्रन्थभेदश्च । 'उड्डीशो ग्रन्थभेदे स्या-
दुड्डीशश्चण्डिकापती ।' इति—(मे० पृ० १६३ श्लो० १७) । पुरोडाश = पिष्टपिण्डविशेष,
पिष्टश्चमसो । हविर्भेद । हुतशे च । पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टश्च । हुतशे च, इति
—(मे० पृ० १६५ श्लो० ३८) । वृ = बलीवदं । राशिविशेषश्च । कुन्मास = मावव ।
काञ्चिक च । 'कुन्माय काञ्चिके, यावके पुमान्, ।' इति—(मे० पृ० १६८ श्लो० ३४) ।
'कुन्माय' इत्यपि । निष्कुह = कोटर, वृक्षस्थितगह्वरम्, वृक्षरुध्रम् । अह इति सप्ताह-नवाहं-
वाद्वाह प्रभृतय । निर्वृह = वृक्षनिर्वास । आपोडश्च । 'द्वाप्यपीठे क्वापरसे निर्वृहो नागदन्तके ॥'
इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३९ श्लो० २३६ एव वं० पृ० २४२ श्लो० ३८) । निर्वृह शेतरे
द्वारे निर्वासि नागदन्तके ।' इति—(वि० प्र० पृ० १८१ श्लो० १८) । निर्वास सपुरो ल्य'
इति—(वं० पृ० ४५ श्लो० ११) । निर्वास क्वापरस । निर्वासिऽपि क्वापोऽन्त्रो' इति—(अम०
ना० लि० पृ० ४२३ श्लो० १५३) । 'क्वाय क्वापो निर्वृह' इति—(वं० पृ० १८४ श्लो० ९४१ ।
एव मापवकरोप्याह—(पर्यापरत्नमागया पृ० ३९ प० २५) । कलह = कलि । 'कलह युधि,
राडे ना मह्यकोपे च भण्डन ।' इति—(म० पृ० १७६ श्लो० १६) ।

अमसोऽपि—(अम० ना० लि० पृ० ४५५ श्लो० २०, २१) ।

.....गोल-हिगुल-पुद्गला ॥

वेताल-भल्ल-मल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिसः ।

कुन्मापो रमसश्चैव सक्टाहः पतद्ग्रहः ॥ इति ।

एतन्नो व्याख्या—

गोलेति । वेतात्रेति च । वेताल = शिवद्वारपाल । शिवगणाधिपविशेष । भूताधिष्ठित-
रावश्च । भल्ल = श्लथ । रीछ' इति लोरे । 'भल्ल स्मान्गुणि भल्लश्च' इति—(मे० पृ०
१४८ श्लो० ४२) । मल्ल = वायुपुत्रकुमार । निष्कुहकुमारो मल्लस्तद्वृत्तित्पत्नरावण ।' इति
मुत्तानन्दनाथ—(मन्दापर्विन्नामसो पृ० ५४३ प० २२) । पट्टिस = अश्वभेद । पट्टिस इति
दन्त्यनाम्न इति मुत्तान् । रमस = हरि । 'रमसो हरिर्बोयो । इति—(वि० प्र० पृ० १७५

श्लोकः १४) । सकटाहः कटाहसहितः कटाहशब्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहः = वटकादिपाकपात्रम् । 'कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्म्मपृष्ठे च सूपे च महिपीशिशौ ।' इति—(वि० पृ० १८० श्लोकः १६) 'कटाहः कूर्म्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च' इति—(मे० पृ० १७६ श्लोकः १५) । शेषशब्दव्याख्या प्राग्वता ।

अथेह दुर्गसिंहस्तु क्रमरहितान् पुलिङ्गवाचकान् काफादिशब्दानाह—(दुर्गं लि० शा० पृ० १२, १३, १४, १५, १६, १७ श्लोक २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५ ।)

कफ-पुंख-नग-श्लोकाः शङ्ख-मृदङ्गी च शङ्कुना-ऽपाङ्गः ।
यान-युग-पतङ्ग-कटाहैः सह मञ्चो-टज-तरङ्गा ॥

एषां व्याख्या—

कफेति । एते कफादयः, शंखादी, मञ्चादयः शब्दाश्च शङ्कुनायानयुगपतङ्गकटाहैश्च सह नृलिङ्गा भवन्ति । कफः = श्लेष्मा । नगः = वृक्षः । पर्वतश्च । श्लोकः = एकाक्षरादिपाद-च्छन्दः । कोपघत्वात्पुंस्त्वं सिद्धम् । वृत्ताख्यत्वात्स्त्रीनपुंसकनिवृत्त्यर्थम् । इह वचनम् । यशोवचन-स्तु श्लोकशब्दः पुलिङ्गः कोपघत्वादेव । शङ्खः = निधिविशेषः । 'निधिर्ना, शेवधिर्भेदाः पद्मशं-खादयो निधेः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९ श्लोकः ७१) मृदङ्गः = मुरजः । 'मृदङ्गा मुरजाः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ७३ श्लोकः ५) । शङ्कुः = संख्याविशेषः । शतादिकत्वात् अस्य नपुंसकत्वं प्राप्तम् । कीलार्थस्य उदन्तत्वात्पुंस्त्वं सिद्धम् । यानेति । यात्यनेन इति यानम् = शकटम्, रथश्च । तस्य युगो यानयुगः यानद्वयमित्यर्थः । युगानि कालमानविशेषः । तानि च क्रमवर्तीनि । तत्साधर्म्याद् ये क्रमवर्तितः पितृपुत्रप्रपुत्रप्रतिपुत्रादिरूपाः पुरुषास्तेऽपि युगानि । पुरुषा एव युगानि पुरुषयुगानि चत्वारः क्रमगताः पुरुषा इत्यर्थः । अन्यत्र तु युगम् = युग्मम्, युगलम्, कृतयुगम्, त्रेतायुगम्, द्वापरयुगम्, कलियुगं चैतानि चत्वारि नपुंसके स्युः । इति—(दुर्गलिङ्गानुशासनवृत्तौ पृ० १३ पं० ४) । पतङ्गः = शलभः, सूर्यश्च । 'पतङ्गी पक्षिसूर्यो च' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४०० श्लोकः २०) । उटजः = तापसपर्णकुटी । 'पर्णशालोटजो-ऽस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११८ श्लोकः ६) । शेषशब्दानां व्याख्या प्राग्वता ।

वर्गः पूग-लवङ्गी गच्छः कच्छौ-घ-पथि-मथि च वृषलः ।

ध्वनि-मुरजौ वृजि-मुज्जा-वङ्गीठ-कुठी हठा-ऽङ्गुष्ठी ॥

वस्य व्याख्या—

वर्ग इति । एते वर्गादयोऽङ्गाठान्ता शब्दा पुनि स्यु । कचउश्च ओघश्च पन्थाश्च मन्था-
श्च इति समाहारो द्वन्द्व । लवङ्ग = ओपधिविशेष, देवकुसुम च । 'लवङ्ग देवकुसुम श्रीसङ्गम्'
इति—(अम० ना० लि० पृ० २४५ श्लो० १२५) । गच्छ = अभिमतसख्यापर्यवसानम् । 'तन्मूले तु
पुमान् हेतुगच्छो वाञ्छितराशय ।' इति—(वै० पृ० १८९ श्लो० ३७) । वच्छ = पारवंम्, नीका-
ङ्गम्, अनूपदेशश्च । 'अनूपदेशे कच्छ स्थान्तीकाङ्गे तुन्तश्चद्रुमे ।' इति—(श० र० म० पृ० ७४ प०
११) । पन्था = मार्ग । मन्था = खजक । वृषल = शूद्र । लोपधत्त्वान्तपुसक प्राप्तम् । ध्वनि
= शब्द । मुरज = भृदङ्ग । वृजय = जनपदविशेष । एष बहुवचनान्तश्च । अङ्कोठश्च कुठश्च
स्वरादे अकारान्तस्य प्रायेण पूर्वा निपातो दृश्यते । अङ्कोठ = वृक्षविशेष । 'आंकडा' इति
लोके । 'अङ्कोठो वामनोऽङ्कोल' इति माधवकर—(पर्यायरत्नमालायाम् पृ० २९ प० १३) ।
कुठ = वृक्ष । 'तह शास्त्री कुठ कुज' इति—(वै० पृ० ४५ श्लोक ५) । 'कुट' इत्यपि । 'कुज
क्षितिरहोऽद्विष शिवास्पादपी विष्टर कुटस्नहरतोहृदुहभूहृदुद्रुमा ।' इति—(रा० नि०
पृ० ३२५ श्लो० १७) । प्रपञ्चार्यो एतो विन्वादित्वात्पुस्त्व सिद्धम् । शेष प्राग्वत् ।

कोळ-पुरोडाश-कमठ-मुड-लमुड-त्रात-गण्ड-गोण्डा-घर्षिः ।

पिण्ड-शिखण्ड-पिचण्डा वण्ड-करण्डो वरण्डश्च ॥

वस्य व्याख्या—

कोळेति । एते कोष्ठादयो वरण्डान्ता शब्दा नृलिङ्गा भवन्ति । कमठ = मिशामाज-
नम् । कचउश्च । कमठ कचउपे पुनि भावभेदे तपुमकम् ।' इति—(मै० पृ ३९ श्लोक १२) ।
कूर्माभिधायिनस्तु स्त्रीपुस्त्व चतुष्पदनामत्त्वान् । वण्ड = दुश्चर्म । शेष प्राग्वत् ।

वृष्णिः पण्डः पण्डो मुहूर्त्त-विट्-पुञ्ज-रै-हरिद्-गहत ।

प्लुत-दृति-गञ्ज-कृतान्ता वमरय-निधि-सारथि'-ग्रन्थि ॥

पाणिनीयेऽपि—(१) (अर्धंशिमभ्युभुक्षि स्वध्वनिह्रस्वयुता) ॥ एते पुनि स्यु । अर्धं = मूल्यम् । पूजा-
विधिश्च । पन्थाः = मार्ग । मन्था = मन्थानदण्ड । श्चमुला = इन्द्र । स्वध्व = गुण्य । निगम्ब = त्रितय पदना क-
ठितम् । पूग = गुलाब । मि० कौ० पृ० ४०१ सू० ११४ ।

पाणिनीयेऽपि—(२) (पण्डमण्डकरण्डमरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाण्डगिरण्डा) ॥ एते पुनि स्यु । पण्डः
= वृषम । गण्ड = एरण्डवृक्षः । करण्ड = वशादिरचित्तो भाण्डविशेष । मरण्ड = स्वामी । वृषश्च । वरण्ड
= अन्तर्वेदि । समहश्च । तुण्ड = आननम । गण्ड = कौज । मुण्ड = देवविशेष । पाण्ड = बौद्धस्यपण्डादि ।
गिरण्ड = मयूरपिच्छ । मि० कौ० पृ० ४०१ सू० ११३ ।

(३) (सारथ्यतिथिदुलितवस्तिपाण्डञ्जलय) ॥ एते पुनि स्यु । सारथि = गृह् । अतिथि = कुपपुत्र ।

अस्य व्याख्या—

वृष्णिरिति । एते वृष्णादयो ग्रन्थ्यन्ताः शब्दाः पुंसि स्युः । वृष्णिः = कुलविशेषः । मेप-
वाचिनस्तु परत्वात्स्त्रीपुंस्त्वम् । पण्डः = संघातः । पण्डः = नपुंसकम् । मूहूर्त्तः = घटिकाद्वयम् ।
'ते तु मुहूर्त्ता द्वादशास्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४७ श्लोकः ११) । विट्
= वैश्यः, नरश्च । विष्ठावाचिनस्तु स्त्रीलिङ्गत्वं प्रयोगतो भाषायां दृश्यते । पुञ्जः = राशिः ।
'पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २०२ श्लो० ४२) । राः
= द्रव्यम्, स्वर्णं च । 'राः स्वर्णवित्तयोः' इति—(अ० २० सं० पृ० २५० पं० ३) । गरुत्
सुवर्णम्, पक्षश्च । प्लुतः = स्वरविशेषः । यस्तु प्लवनक्रियानिमित्तः प्लुतशब्दस्तस्य वाच्यलिङ्गता ।
गञ्जः = भाण्डागारः । कृतान्तः = यमः । 'कृतान्तो यमनाभ्राता' इति—(अम० ना० लि० पृ०
२४ श्लोकः ५८) । अतिथिः = अभ्यागतः । सारथिः = रथवाहः । ग्रन्थिः = रज्ज्वादिवेष्टितगाढ-
वन्धः । शोपं प्राग्वत् ।

कुन्ता-न्त-वलीवर्दा शब्दा-ऽथी हृद-जनपद-मगधाश्च ।

मकरन्द-कुन्द-कन्दाः सवुद्वुदाः कासमर्देन ॥

अस्य व्याख्या—

कुन्तेति । बुद्बुदेन सहिताः सवुद्वुदाः कुन्तादयः शब्दाः कासमर्देन सहिते पुल्लिङ्गाः स्युः ।
अन्तः = मृत्युः, अवसानं च । 'अन्तोऽध्यवसिते मृत्यो स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके ।' इति—(वै० पृ०
२३० श्लो० ५) । वलीवर्दः = अनड्वान् । शब्दः = ध्वनिः । अक्षरं च । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-
र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ ।' इति—(अने० सं० पृ० २० श्लो० २३८) । हृदः = जलाधारविशेषः ।
अगाधजलकूपश्च । 'तत्रागाधजलो हृदः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लो० २५) ।
मगधाः = जनपदविशेषः । रुढितश्च बहुवचनान्तोऽयम् । कन्दः = मूलविशेषः । मेघश्च । 'मूले
कन्दः किले कन्दः कन्दो वारिद उच्यते ।' इति—(अने० ध्व० मं० पृ० १९ श्लोकः १६०) ।
शोपं प्राग्वत् ।

कपि-कवि-कितव-दव-कलह-दावा-वंशां-ऽश-राशि-सत्त्वाश्च ।

अर्देन्य-ऽहीन-रेफा कृमि-तिमि-पृष्ठ्यास्तथा सीरः ॥

वस्तिः = नाभेरधोभागः । पाणिः = हस्तः । अञ्जलि = हस्तसमुदः । सि० की० पृ० ४०१ सू० ११६ ।

(१) (हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः) ॥ एते पुंसि स्युः । हृदः = अगाधजलम् । कन्दः = मेघः । कुन्दः
= अच्युतः, निधिविशेषश्च । बुद्बुदः = यर्तुलाकारो जलविकारः । शब्दः = अक्षरसमूहः । ध्वनिश्च । सि० की०
पृ० ४०१ सू० ११३ ।

अस्य व्याख्या—

वर्षीति । एते कप्यादय सीरान्ता शब्दा पुंसि भवन्ति । कपि = मर्कटः । विष्णुश्च ।
 'कपिर्ना मिह्लके नागामृग च मधुमूदने ॥' इति—(मे० पू० १०२ श्लो० २) । कवि = काव्य-
 कृत् । मृगश्च । 'वलीने स्त्री कवि पुमि काव्यकृच्छुभ्रमूरिपु ।' इति—(त्रि० श्लो० पू० ३७५
 दशक ४१४) । कितव = दूतकार । घत्तूरश्च । कितवो मत्तघृत्तयो ॥ वनकाह्वययुधे च पंचके
 कितवा मन ।' इति—(श० र० स० पू० ३१९ प० ११) । दव = वनाग्निः । वन च । 'दवो
 दावश्च गदितौ वनाग्निवतयोरपि ।' इति—(श० र० स० पू० ३१६ प० ७) । राशि = पुञ्ज ।
 मेरादिविशेषश्च । 'राशिपुञ्जोत्तरा नरि ।' इति—(वं० पू० १८६ श्लोक ३) । मत्व = प्राणी ।
 द्रव्यवचनस्य गृणवचनस्य च नपुंसत्वमेव दृश्यते । द्रव्यम् । मत्वरजस्तमश्च । 'सत्त्व गुणे पिशा-
 चादौ बत द्रव्यस्वभावयो । आत्मत्वे व्यवमायाञ्मुचितेष्वस्त्री तु जन्तुषु ॥' इति—(मे० पू०
 १५९ श्लोक २८) । अदंति = अग्निः । अश्ववृत्तेस्तु स्त्रीपुस्त्व चतुष्पदनामत्वात् । अहीन = ऋतु-
 विशेषः । मत्रमग्निभरेणाहास्तेरावृत्तेरहर्गणा । ते दीक्षिते वृता सत्राण्यहीना याजवं वृता ।
 अहीना द्वादशाहात्राक् सत्राण्यूर्ध्वं स तु द्वय ॥ सर्वेऽभी यज्ञतवस्त एवैन्द्रा प्रजागमा ।' इति—
 (वं० पू० ९० श्लोक ८४, ८५, ८६) । कृमि = जन्तुविशेष । वर्णमङ्कुरजातिविशेषश्च । 'ऊर्ण-
 नाभस्तन्नुनाम कृमिमंकेटकोऽपि च ।' इति—(वं० पू० १५० श्लोक ३४) । निमि = मत्स्यविशेष ।
 'मीनो वैसारिणस्तिमिः ।' इति—(वं० पू० १५१ श्लोक ४१) । पृष्ठप = ऋतुविशेष । वृषभ
 विशेषः । घोटकविशेषश्च । 'स्यूरी पृष्ठप पृष्ठवाह्य ।' इति—(वं० पू० ६९ श्लोक ५६) ।
 सीर = हलम् । सूयंश्च । 'मीरोऽर्कहलयो पुमि' इति—(श० र० स० पू० २६२ प० ५) ।
 शेष प्राक्वत् ।

अम्ब-स्तम्बो पुत्र-च्छात्रा-ऽमित्रा वृत्र-मथो च ।

पञ्चाल-पीलु-पिप्पल-गुग्गुल-हिङ्गुल-कुलालाश्च ।

अस्य व्याख्या—

अम्बेति । एते अम्बादय कुलालान्ता शब्दा नरि स्युः । पुत्र = आत्मजः, मुत् । 'पुत्रस्तु
 तनय सृनुयात्मजो नन्दनोऽङ्गज ।' इति—(वं० पू० १७६ श्लो० ३९) । 'योनिःसम्बन्धवाचिन्य
 पुत्राद्या पुमिरो नरि । इति च—(वं० पू० २९३ श्लो० ४३) । पुत्रीति नदादित्वात् । छात्र
 शिष्यः । छात्र शिष्ये निगदित' इति—(श० र० स० पू० २५४ श्लोक १२) । पञ्चाला
 = जनपदविशेषः । बहुवचनान्तोऽप्य रुद्धिः । वर्णवृत्तप्रभेदश्च । पीलु = वृक्षविशेषः । फलवचन-
 स्य तु नपुंसत्व परत्वात् । हस्ती च । 'पीलुर्वृक्षे फले पीलु परमाणो गजे च ना ॥ पीलुस्तालाऽ-

स्थिखण्डे च काण्डपादपभेदयोः ।' इति—(श० र० सं० पृ० २१८ पं० १४, १५) । पिप्पलः
 = वृक्षविशेषः, चलदलः । पक्षिप्रभेदः । वस्त्रच्छेदनविशेषश्च । वृक्षवाचिनस्तु स्त्रीत्वमपि ।
 पिप्पलीति नदादित्वात् । फले स्त्रीत्वमेव-अर्धपिप्पलीति । 'पिप्पलः स्याच्चलदले, भक्तसिक्थे
 तु पिप्पलम् ॥ तथैव सलिले, वस्त्रच्छेदे पुंसि निरंशुके । तथा पक्षिप्रभेदेऽपि, कणायां पिप्पली
 मता ॥' इति—(घ० र० सं० पृ० ३०७ पं० १४, १५, १६) । गुग्गुलुः = स्वनाम्ना प्रसिद्धो
 वृक्षविशेषस्य निर्यासः, कुम्भः, जलूमलकः, पुरः, रक्तशिग्रुश्च । कुलालः = कुम्भकारः । तद्ग्राह्यं
 च । 'कुलालः ककुभे कुम्भकारे चाप्यञ्जनान्तरे ।' इति—(श० र० सं० पृ० ३०४ पं० ९) ।
 शेषं प्राग्वत् ।

तण्डुल-मञ्जुल-काला मौलि-तरल-पाश-पुद्गल-कुशूलाः ।
 रालि-रनिल-कील-पटोल-केलि-तूल-अनल-स्तालः ॥

अस्य व्याख्या—

तण्डुलेति । एते तण्डुलादयः कुशूलान्ताः शब्दा रालिः तालश्च, अनिलप्रभृतिभिरनलान्तैः
 सह च नृलिङ्गाः स्युः । तण्डुलः = धान्यसारः । मञ्जुलः = जलरङ्कुः, दात्यहृपक्षी । 'मञ्जुलं च
 जलाञ्चले । रम्ये कुञ्जे, मञ्जुलस्तु दात्यहृ' इति—(अने० सं० पृ० १०४ श्लोकः ७१२-१३) ।
 'मञ्जुलो मधुरे कुञ्जे जलरङ्कौ (ङ्के) जलाञ्चले ।' इति च—(हा० व० पृ० ४०८ श्लोकः
 २५२) । मौलिः = कङ्कलिवृक्षः, अशोकद्रुमः । 'मौलिः कङ्कलिवृक्षेऽपि' इति—(त्रि० श्रे० पृ०
 ३७४ श्लोकः ४०६) । 'मौलिः किरीटे धम्मिले, चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' इति ।
 नाऽशोकाद्रौ, स्त्रियां भूसौ' इति पाठान्तरम्—(मे० पृ० १४८ श्लोकः ४६, ४७) । किरीटं च ।
 'किरीटे मौलिरखलीवे चूडासंयतकेशयोः ।' इति रभसः—इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४३०
 पं० २५) । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयतामौल्यस्त्रयः ।' चूडा शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता
 वद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः । त्रय इति मौलेः पुंस्त्वरसूचभायोक्तम् ।' (इति च—अम० ना०
 लि० पृ० ४३० श्लोकः १९३) । तरलः = हारमध्यगतो मणिः । 'तरलो हाररत्ने च चञ्चले
 चोज्ज्वलेऽपि च ।' इति केयवः—(कल्पद्री पृ० श्लोक) । 'तरलश्चञ्चले खङ्गे (पिद्गे)
 हारमध्यमणावपि ।' इति च—(वि० प्र० पृ० १५३ श्लो० ५८) । पाशः = बन्धनम् । कुशूलः
 = धान्याधारविशेषः । अनिलः = वातः । कीलः = शङ्खः । पटोलः = औपधिविशेषः, कर्कच्छदः,
 तिक्तकः । 'परवर' इति । 'पलवल' इति च लोके । केलिः = परिहासः । तूलः = पिचुः । "रुई"
 इति लोके । 'अय पिचुस्तूलः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३७ श्लोकः १०६) । 'पुलिङ्गस्तु पिचौ
 तूलः क्लीवं स्याद् ब्रह्मदारुणि ।' इति रुद्रः—इति—(अम० सु० व्या० पृ० १४३ पं० ५) ।
 उन्मानं च । अनलः = अग्निः । शेषं प्राग्वत् ।

अञ्जलि-शंवल-कम्बल-पल्लव-वानूल-सूमल-बलि-बलयः ।
विल्वाद्योऽपि तरव, स्थियां मता. शिशपाद्यास्तु ॥

अस्य व्याख्या—

अञ्जलीति । एतदञ्जल्यादयो बल्यन्ता शब्दा विल्वादयस्तारवोऽपि पुलिङ्गा स्युः ।
अञ्जलि = करमण्डु । कुडवश्च । 'अञ्जलि कुडवे पुमि हस्तसम्पुटकेऽपि च ।' इति—(श०
र० म० पृ० ३०१ प० ११) । शंवल = जलतृणविशेष । 'शंवल पक्षवाष्टे स्यात् शंवालऽपि
पुनानयम । इति—(मे० पृ० १५५ श्लोक १४१) । कम्बल = गोगलधर्म । प्रावरणविशेषस्य
तु स्त्रीचमपि कम्बलीति । नदादित्वादि । नागराजश्च । 'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयो
कृषी । कम्बलश्चोत्तरासङ्ग कम्बल सलिले मतम् ।' इति—(वि० प्र० पृ० १५५ श्लोक ७५) ।
इन्द्रिय कम्पत् प्रोक्त कम्बलो रोमज पट । कम्बलन्तु गदा सास्ना कम्बले कम्बल विदु ॥
इति—(अन० ध्व० म० पृ० ७ श्लोक ३६) । पल्लव = किण्वलयम् । नपुंसकमपि केचित् ।
पल्लव किमप्य वत् । विष्प विम्नरऽन्तराम शृङ्गारविदगयो ।' इति—(अने० स० पृ०
१०६ श्लोक ७४१ ७४२) । 'व्याडिन्तु पुमि वीरेव च इति—(अम० सु० व्या० पृ० १३२
प० ३४) । वानूल = वानगमूह । वानूल पुमि वात्यायामपि वातासहे त्रिपु ।' इति—(अम०
ना० लि० पृ० ४३१ श्लोक १०६) । वानूलो वानूलोऽपि स्यात्' इति त्रिरूपकोपाद् ह्रस्वमध्यो
ऽपि इति—(अम० सु० व्या० पृ० ८० १ प० ३३) वानिलो वानूलोऽपि स्याद्वातूल प्रमत्तया ।
इति—(द्विरूपकोप पृ० ८१२ श्लोक २०) । बलि = युद्धम, बलह । युगम् च । 'बलि स्त्री
वर्तिताया ना गगजिकृहे युग ॥ इति—(मे० पृ० १४५ श्लोक ६) बलि बलहकालयो ।
इति—(अन० ध्व० म० पृ० २५ श्लोक २०४) । बलि = कर राजदेयभाग । अमुरविशेषश्च ।
बलि पूजापहार स्यादबलिर्देयो बलि कर । बलिर्जरादल्य धर्म जठरावयवो बलि ॥' इति
—(अन० गम० पृ० ३ श्लोक १८) । बलि स्त्रीमायमाणोमिर्बलिर्ब्रह्मजराइति । बलि पूजो-
पहार स्यादबलिर्देयगतम् ॥ इति—(अने० ध्व० म० पृ० ४ श्लोक ३१) । बिल्व, धव,

पाणिनीय—(१)

(पल्लव-शिशपाद्यादिभ्यो निम्बुह्रस्वस्यपि ननु गुरद्वयपल्लवस्यमृडयस्यमृडयस्य
पुला) । एतदपि स्युः । पल्लव = शाखाया पत्रात्पिण्डान् । "परिपत्रादियथाने शाखाया पल्लवो मत् ।"
इति शाखात्पणम्, वेद्यपत्तिश्च । पल्लव = वेद्यत्पणम् अगच्छत् । "बाधरातो तु-वेद्यत्पणमोऽग्या इति ।
कर = शारापयत्पुमिणः स्यन्ता । देव = देवता । रागत्पणम् । बलात् = कर्मकर्तृत् । निम्बुह्र = निम्बुह्र । मत्
= छत्र-इति । मति = स्यन्त् अमत् इति । लक्षण = ऊर्मि । गुण्डम् = अरव । मत् = मत्पत् । मत्पत् ।
स्युश्च = देहवत्पत्पत्पत् अथ । मृडय = वायवियत्पत्, मृडय । मृडय = मृडय, बलन्त् । मृडय = मत्पत् ।
पुला = शाखामृत्पत् । मत्पत्पत् । इति । वि० पृ० ४०१ पृ० ११५ ।

अशोकः, पुन्नागः, अर्जुनः मातुलिङ्गः, लकुचः, पारिजातक इत्यादयो विल्वाद्याः । शिशपाद्यास्तु वृक्षविशेषाः स्त्रियां योपिती, मता ज्ञेयाः स्त्रीलिङ्गा इत्यर्थः । शिशपाद्याः—शिशपा, पाटला, शमी इत्यादयः । प्रयोगतः अङ्कोठस्य वृक्षस्य च वृक्षत्वात्पुंलिङ्गं सिद्धम् । फलार्थः पाठः प्रपञ्चार्य इत्येके । शेषं प्राग्वत् ।

पाप्मा—ऽश्मा श्लेष्मा—ऽऽत्मा वणिगू—ऽमा स्कन्ध—गन्ध—गर्मुच्च ।

अनन्त—मसन्त—मुदन्तं शम्ब—नितम्बी च कुक्ष्यं—ऽह्नी ॥

अस्य व्याख्या—

पाप्मेति । पाप्मादयः शब्दाः अनन्तासन्तोदन्ताः शब्दाः शम्वादयः अंह्यन्ताः शब्दाश्चैते पुंसि भवन्ति । उभयत्रापि समाहारो द्वन्द्वः । पाप्मा=पापम् । 'अस्त्री पङ्कं, पुमान् पाप्मा' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५१ श्लोकः २३) । अश्मा=शिला । 'पापाणप्रस्तरावोपलाश्मानः शिला दृपत् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२४ श्लोकः ४) । श्लेष्मा=कफः । वणिक्=वाणिजः । राशिविशेषश्च । ऊष्मा=सन्तापः । वर्णविशेषः । ऋतुविशेषश्च । 'ग्रीष्मोष्णवाप्पा ऊष्माणः इति—(वै० पृ० २१४ श्लोकः ९) । 'ऊष्माणः शपसाः सहाः ।' इति—(वै० पृ० ८६ श्लोकः ३६) । 'शुचिरुष्णागमः पातम उष्ण ऊष्मा ।' इति च—(वै० पृ० २४ श्लो० ८८) । गर्मुत्=सुवर्णम् । कुक्षिः=जठरम् । अंहिः=पादः । 'अंहो रंहो द्रुहिणः संहर्पाह्नी च घश्रुतयः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२७ स्तं० १ पं० २) । शेषं प्राग्वत् ।

अथेदानीं क्षान्तेकारान्तोकारान्तव्यञ्जनान्तान् पुलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ० २ श्लोकः १५, १६, १७) ।

... .. पक्ष—राशि—वराश्यु—षिः ॥१५॥

दुन्दुभि—वमति—वृष्णि—पाण्य—ऽवि—

ज्ञाति—रालि—कलयो—ऽञ्जलि—वृणिः ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (ऋपिराशिद्विग्रन्थि क्रिमिध्वनिदलि कौलिलीरविकविकपिमुनयः) ॥ एते पुंसि स्युः । ऋपिः=मंत्रद्रष्टा । राशिः=पुञ्जः । द्तिः=चर्मपुटः । ग्रन्थिः=रुभेदः । क्रिमिः=सूक्ष्मजन्तः । ध्वनिः=शब्दमात्रम् । बलिः=राजग्राह्यो भागः । कौलिः= । मीलिः=अशोकपादपः । रविः=सूर्यः । कविः=शुक्रः । कपिः=वानरः । मुनिः=वाचंयमः । सि० कौ० पृ० ४०१ सू० १०८) । (२) (उभावन्वयः पुंसि) ॥ दुन्दुभिर्गभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्वः । दुन्दुभिः=वाद्यविशेषः । असुरो वा । नाभिः=क्षत्रियः । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० १६ । (३) (वह्निवृष्णयनयः पुंसि) ॥ एते पुंसि स्युः । वह्निः=चित्रकारव्योपधिः । वृष्णिः=यादवः । अग्निः=वह्निः । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० ७ ।

अग्नि-वह्नि-कृमयो-ऽह्नि-दीदिवि-

ग्रन्थि-कुक्षि-दृतयोऽर्दनि-ध्वंनिः ॥१६॥

गिरि. शिशु-जायु-कर्ष्वो हाहा हूहश्च नग्रह-गर्भुत् ।

पाद-ऽश्माना-वातमा पाप्म-स्थेमो-ध्म-यक्षमाणः ॥१७॥ इति ।

एषां व्याख्या

पक्षेति । दुन्दुभिरिति गिरीति च । पक्ष = मामार्द्धं । सखा । सहायश्च । 'पक्षो वर्गे प्रहे पिच्छे पाद्वे पक्षमविरोधयो । वेशात्परश्चये चुल्लीरन्ध्रे साध्यसहाययो । मामार्द्धं' इति—(अने० ति० पू० २३ श्लो० १८२) । वराशि = स्थूलशाटक । 'वराशि स्थूलशाटक ।' इति—(अम० ना० लि० पू० २४३ श्लो० ११६) । ऋपि = वेद । वमिष्ठादि । दीधितिश्च । 'ऋपिवेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्, ।' इति—(मे० पू० १६६ श्लो० ६) । 'ऋपिस्तु वेदे भृग्वेदादौ ज्ञानवृद्धे दिग्भ्ररे ।' इति च—(वे० पू० २१४ श्लो० ९) । दुन्दुभि = वाद्यविशेष । वसुदेवश्च । 'द्वन्द्वे दुन्दुभिरथे च दुन्दुभि स्यात्तथाऽऽनक ।' इति—(अने० ध्व० म० पू० १९ श्लो० १६१) । 'इत्यते दुन्दुभिर्भेदार्थमथे विन्दुत्रिकद्वये ।' इति च—(अने० समु० पू० २९ श्लो० ३२७) । मल्लक्ष्यम्—'दुन्दुभ्या किल तत्कृत पतितया यद् द्रौपदी हरिता' इति—(दुर्गासिंहलगातुशासनविवृतौ पू० ५ प० १४) । 'वेनास्मिन् सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम्' इति—(वेणीसहारे १ २२ इति च—(दुर्गा० विवृ० पू० ५ प० १६) पाणि = अङ्गविशेष, हस्त । 'वरे पाणिनिगद्यते ।' इति—(श० २० म० पू० १०६ प० ११) । अवि = मेप । मेपराशि । चायु । प्राकारश्च । 'अविभूपुष्पवत्यो स्त्री वायुप्रकाराभासु ना ।' इति—(वे० पू० ३३० श्लो० ४) । ज्ञाति = सगोत्र । तातश्च । 'ज्ञातिमन्तातसगोत्रयो ।' इति—(मे० पू० ५५ श्लो० २०) । घृणि = रश्मि । 'घृणि रश्मौ प्रकीर्त्यते ।' इति—(श० २० म० पू० १०५ प० २) । अग्नि = अतल । वह्नि = भल्लातक । चित्रकारव्योपधि । निम्बूक । अग्निश्च । 'वह्निर्वेश्वानरो घामि' इति—(वे० पू० १० श्लो० १४) । दीदिवि = बृहस्पति । 'दीदिविर्ना धिपणोऽन्ने तदस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पू० १६० श्लो० ३७) । ग्रन्थि = बन्ध । हग्भेद । पर्व । ग्रन्थिपर्वश्च । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्वो ना बन्धे हग्भेदपर्वणो ।' इति—(मे० पू० ७२ श्लो० ६) । गिरि = पर्वत । नेत्रामयविशेषश्च । 'गिरिर्गोत्रं गिरियके ऋडागण्डकशैलयो । नेत्रामयविशेषे, च पूज्ये तु गिरिरयवन् ।' इति—(श० २० म० पू० २५२ प० १९) । शिशु = बालक । जायु = औपधम् । 'जायु पुष्यगदस्तत्र भेपज्यौपधभेपजम् ।' इति—(वे० पू० १८४ श्लो० १४१) । कर्षु = करीपाग्नि । 'कर्षु पुमान् करीपाग्नी, स्थिया कुत्सेष्टिखातयो ।' इति—(मे० पू० १६६ श्लो० ९) । हाहा = गन्धर्वविशेष, देवगायक, देवगायन । वाहुलकाद्वाप्रत्यये

तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः, हाही, हाहाः, (प्र०) । हाहाम्, हाही, हाहान् (द्वि०) । हाहा, हाहाभ्यामित्यादिः । एवं डूप्रत्यये हूहूरपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि 'गन्धर्वो वीतहाहसोः' इति संसारावर्त्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्न (धरणि) कोषाच्च । भोजस्तु हहाहूहूशब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिह्रस्वः । 'हूहूः' इत्युभयह्रस्वश्च । 'हंसो हहाहूहू च द्वौ वृणश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यमम्पनी विख्याती च हहाहूहू' इति व्यासोक्तेश्च' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२ पं० ३४ तः) । नग्नहूः = नानाद्रव्यकृतं सुरावीजम्, किण्वम् । 'नग्नहूर्ना, मद्यवीजं किण्वम्' इति—(वै० पृ० १४० पं० ६) । पादः = चरणः । रश्मिः । तुर्यांशश्च । 'पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' इति—(मे० पृ० ७५ श्लो० ९, १०) । 'पादा रश्म्यांघ्रितुर्य्यांशाः' इति च (अम० ना० लि० पृ० ४१२ श्लो० ८९) । स्येमा = स्वैर्यम्, स्थिरस्य भावः । यक्षमा = रोगविशेषः रोगराट्, क्षयः । 'क्षयः शोषश्च यक्षमा च' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१९ श्लो० ५१) । याधवस्त्वदन्त इत्याह—'यक्षमा यक्षमः क्षयः शोषः' इति—(वै० पृ० १८३ श्लो० १२४) । वाग्भटस्त्वस्य सलक्षणपर्यायानाह—'अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्षमा धयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥' इति—(वाग्भटे पृ० श्लो०) । कान्तादिक्रमरहितान् पुंलिङ्गवाचकशब्दानाह पुरुषोत्तमदेवोऽपि—(त्रि० श्रे० पृ० ३८६, ३८७ श्लो० २, ३, ४, ५) ।

पुंस्त्वे हाहा हूहू—ग्रन्थिः पाणिः कलि—दृति—मांलिः ।

अञ्जलि—रंघ्रिः कृक्षि—लविक—लोको—त्तरा—ऽऽसङ्गाः ॥

अवट—त्रात—सङ्केत—पोत—गर्त—गह—च्छदाः ।

श्लोष्मो—ष्म—पाप—यक्षमा—ऽश्मा—ऽऽत्मानो वातायनः स्तनः ॥

फेना—ऽभिजन—कलाप—निकाय्या—ऽऽहारो—च्चारो—पल—कल्लोलाः ।

फाल—चपाल—कील—नल—तण्डुल—शैवल—खल—विभव—प्रभवाश्च ॥

अनो—ऽप—जन—नाडीभ्यो युग—मङ्ग—पदं व्रणम् ।

अनक्षे दुन्दुभि—रथ बहुत्वे—ऽप्यसवो गृहाः ॥

सक्तवो वत्वजा लाजा दाराः प्राणा दशा इति ।' इति ।

एषां व्याख्या—

पुंस्त्व इति । अवटेति । फेनेति । अन इति । सक्तव इति च । एते हाहादयो दुन्दुभ्यन्ताः शब्दाः पुंसि स्युः । असुप्रभृतयो दशान्ता शब्दास्तु बहुत्वे भूमिन् पुंसि स्युः । ग्रन्थिः = ग्रन्थिपर्णः । वस्त्रादिवन्धः । 'गाँठ' इति लोके । वंशादिसन्धिः, पर्व । रुग्मेदश्च । 'ग्रन्थिस्तु

ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रग्भेदपर्वणो ।' इति—(मे० पू० ७२ श्लो० ६) । तथा च प्रयोग—'ग्रन्थि-
ग्रन्थिरिह वचञ्चिन् ।' इति नैपथम्—इति—(त्रि० शो० व्या० पू० ३८६ प० ३१) । 'अघ्निरि =
चरण । 'अघ्निरा पादमूलयो ।' इति—(मे० १२३ श्लो० ६) । लावक = पक्षिभेद । 'पक्षि
भेदे लावक स्यात्तथा लवनकर्त्तरि ।' इति—(श० २० स० पू० २६ प० १०) । लोकोत्तर =
लोकातीत, अत्युत्तम । आसङ्ग = अभिनिवेश, परिष्वङ्गश्च । सङ्केत = स्वाभिप्रायव्यञ्जक-
चेष्टाविशेष, मनोगतभावव्यञ्जनाय कृतो हस्तादिचालनरूपो व्यापारः । सम्पकक्रिया । परि-
ज्ञप्ति-परिभाषा-शैली-पमया-काराश्च । 'सम्पकक्रिया तु सङ्केत ।' इति । 'समये च सेपि-
ण्डने सङ्केत' इति चात्रय (अत्रय कोषे पू० श्लोक) । गर्त = त्रिगर्तभेद, त्रिगर्तदेशाशः ।
अवट, भूमिच्छिद्रम् । गड्डा" इति लोके । कुकुन्दरम्, नितम्बस्थकूपश्च । 'गर्तावटो भुवि श्वभ्रे'
इति—(अम० ना० लि० पू० ८७ श्लोक २) । 'गर्तस्त्रिगर्तभेदेस्यावटो च कुकुन्दरे ।' इति च
(मे० पू० ५४ श्लो० १३) । छद = पत्रम् । पक्षिणा पक्षश्च । 'छद पलासे गहति गुन्थिपर्ण-
तमालयो । इति—(म० पू० ७४ श्लो० ५) । पाप = विभीतक । 'दृश्य पापस्तूप कल्प' इति—
(वै० पू० ५९ श्लो० १७५) । वातामन = गवाक्ष, जालक । कपिश्च । 'गवाक्षो जालके
नपो ।' इति—(ना० म० पू० ९५ प० १) आहार = द्रव्यमात्रस्य गलाच्च करणरूप भोजनम् ।
आहरणम् । हारश्च । 'आहार स्यादहारणे हारे प्रोक्तश्च भोजने ।' इति—(श० २० स० पू०
२६५ प० २०) । उच्चार = उच्चारणम् । विष्टा च । 'उच्चार म्यादुच्चरणे तथा मलविसर्जने ।'
इति—(श० २० स० पू० २६५ प० २०) । उपल = प्रस्तर । शर्करा । रत्न च । 'उपल
प्रस्तरे रत्ने, शर्कराया मतोपला ।' इति—(वि० प्र० पू० १५३ श्लो० ५५) । चपाल = यूपव-
टक । यज्ञममाप्तिमूवक पशुवन्यनाद्यर्थं यज्ञभूमौ मरुकाष्ठमारोप्यते म यूप, तस्य शिरसि
बलपाट्टितडंमरुकाठुतिर्वा य काष्ठविकार म चपाल । यूपमूले विहितलोहबलयश्च । 'वटकेऽस्य
(यूपस्य) चपालोऽम्ब्री इति—(वै० पू० ९१ श्लो० १०५) । नल = तृणभेद । नृपभेद ।
संवत्सरविशेषश्च । नलस्य तृणभेदश्च कपोन्द्र भूपतावपि ।' इति—(ना० म० पू० ९२ प०
१८) । खल = नीच । दुर्जनश्च । 'खलो नीचे दुर्जने च' इति—(ना० म० पू० ७७ प० १०)
विभवं = संवत्सरभेद । घनम् । वृत्तिश्च । विभवोऽब्धे घने वृत्तौ ।' इति—(ना० म० पू०
८४ प० ४) । प्रभव = जन्महनु । प्रभाव । संवत्सरभेदश्च । 'प्रभवो जन्महेतौ स्यात्प्रभावे
वत्सरेऽपि च । आद्योपलब्धये स्थानप्रामूले मुनिभिद्यपि ।' इति—(श० २० स० पू० ३२० प०
१३) । अनश्च अपश्च जनश्च नाडी चेति द्वन्द्व । अनोपजननाडीगर्भेभ्य परे यूगम् । अङ्गम् ।
पदम् । वणम इति इमं शब्दा मूलिङ्गा भवन्ति । यया । अनोयुग = शकटद्वयम् । अपाङ्ग =
नेत्रपान्त्र । जनपद = दशा । नाडीत्रय = देहस्य गिरायुक्तो व्रतविशेष । 'नालीवण "

इत्यपि पाठः । अथ पुलिङ्गैकवचनानन्तरं नियतपुलिङ्गवहुवचनान्तशब्दानाह—बहुत्वेऽपि इत्यादिना । गृहा. = भवनम् । “घर” इति । “मकान” इति च लोके । दाराश्च । ‘गृहा पुंसि च भूम्येव’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ११७ श्लो० ५) । ‘दारेषु च गृहाः’ इति च (अम० ना० लि० पृ० ४४० श्लो० २३८) । ‘गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलत्रेऽपि च सच्चनि ।’ इति च (मे० पृ० १७५ श्लो० ५) । दशाः=पुंभूमि वस्त्रान्तः, वसन्मञ्चलः, वस्त्रान्तावयवः । “आंचर” इति । आचल” इति च लोके । ‘दशा नाभौ प्रयोजयेत् ।’ इति स्मृतिः । अर्धोऽशुकस्येत्यर्थः । इति—(अ० चि० पृ० ११७४ स्तं० २ पं० ६, ७, ८) । मेदिनीकरस्तु वस्त्रान्ते स्त्रियां भूमि इत्याह—‘दशाऽवस्था दीपवर्त्यो, = वस्त्रान्ते भूमि योपिति ।’ इति—(मे० पृ० १६३ श्लो० ८) । ‘स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्यु, = वस्त्रयोर्द्वयोः ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३५ श्लो० २१६) । ‘वासो दशा मघा आपः’ इति च—(दुर्ग० पृ० ११ श्लो० २४) । रभमस्तु पुस्त्रियोः भूमि इत्याह । ‘दशा वर्त्यामवस्थाया, वस्त्रान्ते भूमि पुस्त्रियोः ।’ इति—(अम० सु० का० पृ० २४२ स्तं० १ पं० १५, १६) । शेषशब्दाना व्याख्या प्राग्वद्बोध्याः ।

इति पुलिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

अथ स्त्रीतिङ्गानुशासनम् ।

तत्रेदानीं योनिमन्दाशौक्तेषु एकस्वरोदन्तानाम् स्त्रीलिङ्गवाचकशदानाह हेम—(अभि० म० लि० पृ० २ श्लो० १८, १९, २०, २१)

“स्त्रीलिङ्ग योनिम-द्वस्त्री-सेना-बल्लि-तडि-न्निशाम् ।
 वीचि-तन्द्रा-श्वटु-ग्रीवा-जीह्वा-शम्भ्री-दया-दिशाम् ॥१॥
 शिशपाद्या-नदी-वीणा-ज्योत्स्ना-वा (वी) रो-तिथी-धियाम् ।
 अङ्गुली-कल्सी-कङ्कु-हिङ्गुपत्री-सुरा-नसाम् ॥२॥
 रास्ना-शिला-वचा-आला-सिम्बा-कृष्णो-ष्णिगा-धियाम् ।
 सूक्ता-पण्या-जसी-घाय्या-सरपा-रोचना-भुवाम् ॥३॥
 हरिद्रा-मासि-दूर्वा-श्लू-बलाना-कृष्णला-गिराम् ।
 इत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यादीदूदेकस्वर वृत्त ॥४॥” इति ।

पाणिनीयेति—(१) (लिङ्गम्) ॥ (स्त्री) ॥ अधिकारमूत्रे एते । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० १, २ (२) (ऋकारान्तान् मन्नुद्दिन्स्वन्मान्दान्द) ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वप्नादिपञ्च कस्यैव डोबनिपचन कर्त्तव्यादर्थाः ॥ ऋकारान्तान् वात् । तिनृचरान्मु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योम्निचनु-रो=ऋदन्ताभावात् । पाठा जननी । दुहिता पुत्री । स्वमा=प्रगिता । याता=पतिशानुपती । नान्दा=स्व-भनुभ्रिनी । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० (३) (काष्ठादिर्था स्त्रियाम्) ॥ इमा काष्ठा-दिग् । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ७१ । (४) (वचजति स्त्रियामव कचिदेवेदम् । हरिद्रकी-प्या । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १६४ (५) (तारापराज्योत्सारादयश्च) ॥ एते स्त्रियाम् । तारा नभश्च । धारा=घनादि-च्छिद्रम् । ज्योत्स्ना=कौमुदी चन्द्राय । सि० कौ० पृ० ३९८ सू० ३३ । (६) (निविनाडिदचिचिचिनालिपुलि चिचिकेलिच्छदिराभादय । एत स्त्रियाम् । पप डीप । तिथी तिथि =प्रतिपत्तिरादयश्च । अपरोत्साह-“तिथयोऽंयो इति । तयो च मरुति - त म भुवि बहुनिष्पत्तिपय ” इति । स्त्रीत्वे हि बहुनिष्प इति स्यात् । शीट्यंश्च - निविलान्निधि पौषिमातिथीश्च इति । सि० कौ० पृ० ३९८ सू० ३५ । (७) (भूमिदिदुस्निल्लता-वनिजानिषात्तानि) ॥ एतानि स्त्रियाम् । भूमि=पथिरी । विदुत-तनि । लता=बन्दी । वनिजा=स्त्री । उक्त्वन्दाता समस्तानामनि स्त्रियाम् । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० १८ । (८) (म्बन्धमवाधरम्) ॥ यो =लङ्गो । म् पृथिवी । एतापर निम् । पृथ्वी=महर्षयश्चम् । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० १२ ।

एषां व्याख्या—

स्त्रीलिङ्गमिति । शिशपाद्येति । रास्नेति । हरिद्वेति च । सभेदानां योनिमदादीनां
 तिच्यादीनां शिशपादीनामङ्गुल्यादीनां रास्नादीनां स्वृक्वादीनां हरिद्रादीनां च नामस्त्रीलिङ्गं
 स्यात् । योनिमदिति । योनिभंगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम अर्थाच्चे योनिमन्तः प्राणिनस्तेषां
 नामानि स्त्रियां स्युः । यथा । जननी = माता । दुहिता = पुत्री । याता = आतृभार्या । ननन्दा = पति-
 भगिनी । स्वसा = भगिनी । योपित् = स्त्री, दारा । आवन्तोऽयं दाराशब्दः स्त्रियां स्यात् । 'क्रोडा हा रा
 तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडेहारे च दारेषु शब्दाः प्रोदता मनीषिभिः ।' इति व्याडियुभाङ्गी
 इति—(अम० सु० व्या० पृ० २०५ स्तं० १ पं० २४-५) । अदन्नदारशब्दे तु 'दाराः पुंभूमिन्' इति वाधकं
 प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति मेदिनीस्थक्लीबपाठो वाधकः । एवमन्यत्राप्यु-
 न्नेयम् । घेनुः = गौः । करिणी = हस्तिनी । वडवा = अश्वः । रासभी = गर्दभी । काली = महिषी । अजा
 = छागीत्यादयो योनिमच्छब्दाः । वस्त्री = उपजिह्वा, उपदेहिका । "दीमक" इति । "सीमक" इति
 च लोके । 'वस्त्रो वस्त्रुपदीकोपजिह्विका चोपदेहिका ।' इति—(वै० पृ० १५१ श्लो० ३८) ।
 सेना = ध्वजिनी, वाहिनी, पृतना, चमूः, अनीकिनी । 'सैन्यं चक्रं बलं सेना चमूर्वाहिन्यनीकिनी ।'
 इति—(वै० पृ० १०८ श्लो० ५५) बल्लिः = लता, व्रततिः । "बेल" इति लोके । तथा च प्रयोगः—
 'हिरण्यमयीर्वीरहृवल्लितन्तुभिः' इति माघः—इति मुकुटः । 'बल्ली' इत्यपि । 'बल्ली तु व्रतति-
 व्रंतती लता ।' इति—(वै० पृ० ४५ श्लो० ७) । 'बल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे ।'
 इति—(अने० सं० पृ० ४२ श्लो० ५२१) । प्रयोगश्च—'बल्लीबलकपिनद्रथूसरशिराः' इति
 दमदन्त्याम्' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १३० पं० ३९) 'बेल्लिः' इत्यपि । बल्ली तु
 बेल्लिः नद्यरणौ' इति वाचस्पतिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १२० स्तं० १ पं० २३,
 २४) । तञ्ज् = विद्युत् । "विजली" इति लोके । 'तडिदुक्ता तु विद्युतिः ।' इति—(श० र०
 म० पृ० १४३ पं० १३) । निट् = रात्रिः । हरिद्रा च । वीचिः = स्वल्पतरुङ्गः, ऊमिः ।
 अवकाशः, मृगं च । 'वीचिः स्वल्पतरुङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' इति (मे० पृ० २८ श्लो० १०) ।
 तन्द्रा = प्रमीला, जालम्यम्, निद्रा च । तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः' इति—(वै० पृ० २२१ श्लो० १५) ।
 अवट् = घाटा, ग्रीवापश्चाद्भागः । ग्रीवायामुन्नतभागो वा । 'घांटी' इति लोके । 'अवट्घांटा
 कृत्वाटिका ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३३ श्लोकः ८८) । तत्रावटुः साहचर्यात् स्त्रियां
 स्यात् । बोपास्त्रिनस्तु पुंसिवाह—'अवटुः पुरुषे कृत्वाटिका घाटा' इति—(अम० सु० व्या० पृ०
 २३३ स्तं० १ पं० २५) । वैजयन्त्यां तु स्त्रीपुंसयोश्चतः । 'पिण्डारे त्ववटोः पाणेः' इति—
 (वै० पृ० २८१ श्लो० ९) । घाटाऽयवटुरकलीवै' इति च (वै० पृ० १८० श्लो० ८५) ।
 गीवा = गन्धरा, शिरोधरा । तच्छिरा च । 'स्यात् गीवा कन्धरायां तच्छिरायां च योपिति ।' इति—
 (मे० पृ० १५८ श्लो० ६) । जिह्वा = रसना, रसना, वाक्, ज्वालया च । 'जिह्वा तु वाचि

ज्वालारमत्तयो ।' इति--(अने० म० पृ० ४३ श्लो० ५३३) शस्त्री=छुरिका । 'शस्त्री छुरिकाया च विश्रुता ।' इति--(वि० प्र० पृ० १२८ श्लो० ४२) दया=दृषा, अनुवम्पा । अहिमा च । दयाऽर्हसान्वग्णयो ।' इति--(अने० ध्व० म० पृ० २५ श्लो० २०९) । दिक्=दिशा, नि सरण, मुखम् । उदाहरणम् । दन्तशतविशेष । वर्तुलाकारश्च । दिदिदिशाशा वक्रुब्दीर्णा हरिदेववधू सरि ।' इति--(वं० पृ० १७ श्लोक २) ॥ 'दिवतु नि सरण मुखम् ।' इति--(वं० पृ० १६० श्लो० १५) । 'दिदृष्टे वर्तुलाकारे' इति च (वं० पृ० २३३ श्लो० ४०) । नागुरिमनेन टापि दिशा । दिक् तु स्त्रिया दिशा दान्ती वक्रुब् देववधू पवि ।' इति शब्दान्तव इति (अम० मु० व्या० पृ० ३० स्त० २ प० ९, १०) । दिक्शब्दयोगे तत्र हि दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्युक्तम् । शिवापा=वृक्षविशेष । शिवापाचा—शिवापा, पाटला, शमी इत्यादय । पाटला=पुष्पवृक्ष । पाटला पाटलो स्त्री स्यादस्या पुष्पे पुनर्न ना ॥ आशुधान्ये पुमान् श्वेतरक्तवर्णोऽपि वाच्यवत् ।' इति--(मे० पृ० १५३ श्लो० १०९) । शमी=सक्नुफला । शिम्बिका । कल्गुलिश्च । 'शमी शक्नुफलाया च शिम्बिकाया च वागु (कल्गु) ली ।' इति--(मे० पृ० ११० श्लो० ३१) । नदी=सरित् । गङ्गाद्या च । 'नदी सरित्' इति--(नाना० २० पृ० ३३ प० १७) । 'नदी तु सरिति स्मृता ।' इति च (वि० प्र० पृ० ७७ श्लो० १) । वीणा=कलकी, विद्युच्च । 'वीणा कल्किविद्युतो' इति--(वि० प्र० पृ० ४९ श्लो० २७) । 'वीणा तडिच्च' इति च (नाना० २० पृ० २५ प० ५) । ज्योत्स्ना=चन्द्रप्रभा । ज्योतिष्मतीरात्रिश्च । 'ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमस प्रभा ।' इति--(अन० ममु० पृ० १८ श्लो० १९२) । वारी=गजबन्धनी । कल्सी च । 'वारी स्याद् गजबन्धन्या कल्श्यामपि योजिति । वारिर्वागजबन्धन्यो , स्त्री क्लीबेऽभुनि वालुके ।' इति--(मे० पृ० १२७ श्लो० ६७) तिथी=प्रतिपदादितिथय, कर्मवाटी । तदाद्यारितययो द्वयो ॥' इति--(अम० नालि० पृ० ४३ श्लोक १) 'तिथिर्न षण् कर्मवाटी' इति च--(वं० पृ० २२ श्लो० ६९) । धी=वडि । ज्ञानभेद । वृकासुरश्च । धीर्ज्ञानभेदे बुद्धौ च' इति--(मे० पृ० ७८ श्लो० २) । धीर्वृकासुर ।' इति--सौभरि--(एकार्थनाममालाया पृ० ८ श्लो० ६५) । 'बुद्धौ स्त्री धा च धिश्च धी ।' इति च--(नाना० २० पृ० ६ प० २०) । अङ्गुली=करशाखा, गजवर्णिका च । अङ्गुली करशाखाया वर्णिकाया गजस्य च ।' इति--(मे० पृ० १४९ श्लो० ५९) कलमी=गर्गरी, मन्थपात्रम् । पस्तिपर्णी । 'पिट्ठनी' इति लोके । 'कलसि' 'कलशि' 'कलशी' इति चापि । कलशी प्रयी' घटी पारी' इति--(वं० पृ० १६३ श्लो० ५८ ५९) । 'कलशी गर्गरी तुल्या' इति--त्रि० शं० पृ० २०२ श्लोक ८) । 'गर्गरी कलशिमता ।' इति च--(हा० व० पृ० ४०६ श्लो० २०९) । कडगु=धान्यविशेष, प्रियङ्गु । 'कांगनी' इति लोके । 'क्वचिद् धान्ये कडगुरित्यभिधीयते ।' इति--(स० २०

सं० पृ० ५९ पं० ६) । हिङ्गुपत्री = कम्बोजी, कारवी, पृथुका, त्वक्पत्री । 'पृथ्वीका हिङ्गु-
पत्री च कवरी दीधिका पृथुः ।' इति—(रा० नि० पृ० ७७ श्लो० ६२) । सुरा = मदिरा,
मद्यम् । 'शराव' इति लोके । चपकश्च । 'सुरा चपकमद्ययोः ।' इति—(मे० पृ० १२९) ।
श्लो० ९८) । नस् = नासिका । इति—(संस्कृतशब्दार्थकोस्तुभे पृ० ४१८ पं० ३०) । रास्ना =
भुजङ्गादी । एलापर्णी च । 'रास्ना तु स्याद्भुजङ्गाक्षयामेलापर्ण्यामपि स्त्रियाम् ।' इति—
(मे० पृ० ८३ श्लो० १७) । शिला = प्रस्तरः, ग्रावा । मनःशिला । द्वाराघःस्वितदाह
च । 'शिला ग्रावा' इति—(नाना० २० पृ० ५४ श्लोकः ६) 'शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनः
शिलायां च द्वाराघःस्वितदाहणि ।' इति—(मे० पृ० १४८ श्लो० ५२) । वच्चा = औषधिः ।
शारिका च । 'वच्चीपथी । शारिकायां च' इति—(मे० पृ० २८ श्लो० ९) लाला = मुख-
त्त्रावः, सृणिका, वृक्षविशेषः, श्यामलकः, लवली च । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इति—
(वै० पृ० १८३ श्लोकः १२०) । 'अथ श्यामलके लाला लवली लावली फला ।' इति च—
(वै० पृ० ४७ श्लो० २६) । शिम्वा = समी, वीजगुप्तिः । "सेमफली" इति लोके । कृष्णा =
द्रौपदी, पिप्पली च । 'पिप्पली द्रौपदी कृष्णा' इति—(त्रि० शो० पृ० ३३२ श्लो० १२४) ।
उष्णिका = यवागूः । 'यवाग्वामुष्णिका मता ।' इति—(श० २० सं० पृ० ८ श्लोकः १३) श्रीः =
लक्ष्मीः, सरलद्रुमश्च । 'श्रीर्वेपरचनाशोभासम्पत्सरलशास्त्रिपु । वाणीलक्ष्मीलवङ्गेपु विपे विल्वे-
ऽप्यथ त्रिपु ॥' इति—(नाना० २० पृ० ८ श्लोकः १६) । 'श्रीर्लक्ष्म्यां सरत्नद्रुमे ॥ वेपोपकरणे
वेपरचनायां मली गिरि । शोभा त्रिवर्गसम्पत्योः' इति—(अने० सं० पृ० २ श्लो० १३) ।
स्पृक्का = औषधान्तरम्, शाकविशेषो वा । 'पिण्डिका' इति ख्याता स्पृक्का, पृक्का । 'मता स्पृक्कौ-
पधान्तरे ।' इति—(श० २० सं० पृ० ६ श्लोकः ५, ६) । 'स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला
लता लघुः ।' इति च वाचस्पतिः—इति—(अम० सु० व्या० पृ० १७३ पं० १७) ।
पण्या—औषधिविशेषः, ज्योतिष्मती । "मालकांगणी" इति लोके । 'पारावतांग्निः कटभी
पण्या ज्योतिष्मती लता ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७९ श्लोकः १५०) अतसी = उमा,
क्षुमा । "अलसी" इति लोके । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०८
श्लोकः २०) । धाय्या = ऋग्वेदविशेषः, सामिवेनी । 'ऋक् सामिवेनी धाय्या च या स्यादग्नि-
सामिन्धने' इति—(अम० ना० लि० पृ० २५६ श्लोकः २२) । अग्निसामिन्धने समित्प्रक्षेपणे
वह्निष्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा सामिवेनी धाय्या च स्यात् ।' इति महेश्वरः । इति—
(अम० ना० लि० अमरविवेकटीकायां पृ० १७१ पं० १३) । सरधा = मधुमक्षिका, मधुकर्त्री
मक्षिका । 'सरधा मधुमक्षिका' । इति—(अम० ना० लि० पृ० १९७ श्लोकः २६) । रोचना-
= रक्तकह्लारम् । गोपितम् । वरनारी च । 'रोचना रक्तकह्लारे गोपितवरयोपितोः ।' इति—
(मे० पृ० ९१ श्लोकः १६) । भूः = पृथ्वी । स्थानमात्रम् । जाता । जातश्च । 'अथ भूर्मही ।

जाता जातश्च' इति सौभरि—इति—(एकाक्षरना० पृ० १० श्लोक ७५) । 'स्थानभूम्योस्तु भू स्त्रियाम् ।' इति च—(नाना० २० पृ० ७ पं० १९) । हरिद्रा=वाञ्छनी, पीता । 'हलदी' इति लोके । 'गौर्या हरिद्रा रात्र्याया हेमघ्नी वाञ्छनी परा ।' इति—(वं० पृ० ६२ श्लोक २११) । माशि = जटिला । "जटामासी" इति लोके । "मासी" इत्यपि । 'जटिला लोमसी मासी तपस्विन्यामिपी जटा ।' इति—(वं० पृ० २०० श्लोक ५६) । दूर्वा=तृणान्तरम् । "दू३" इति लोके । 'दूर्वा तृणान्तरे ।' इति—(श० २० सं० पृ० ३१६ श्लोकः १२) । आलू = वन्दविशेष, कासकन्द, कासालु, गलन्तिवा, भेलकश्च । "आलु" इत्यपि । 'आलुगलन्तिवाया स्यादालुकन्दे च भेलके ।' इति—(श० २० म० पृ० २९५ पं० ६) । बलावा = विमकण्ठिका, बकभेद । 'बलावा विमकण्ठिका ।' इति—(अम० ना० पृ० १९६ श्लोक २५) । वृष्णला = रक्तिवा, गुञ्जा । "रती" इति । "घुघुची" इति च लोके । 'काकचिञ्चागुञ्जे तु वृष्णला ।' इति—(अम० ना० पृ० १६१ श्लोकः ९८) । गी = वाणी, वाक्, भाषा, सरस्वती च । 'गी श्रीमानथ वृद्धिमान् । गीर्वाणी गी सुरा पत्नी सुधा' इति—(एका० ना० पृ० ४ श्लोक २४) । गी स्त्री भाषासरस्वत्यो' इति—(मं० पृ० १२४ श्लोक २३) । प्राण्यङ्गेति । 'प्राण्यङ्गवाचि इक्षु' योपिति भवति । प्राणिनामङ्ग प्राण्यङ्गम् । इत् अन्ते यस्य तदिदं त प्राण्यङ्गम् । प्राण्यङ्गमिदं त यया । नाभि = मृगमदम्, वस्तूरिकामदम् । 'स्त्रिया कस्तूरिकामदे ।' इति—(मं० पृ० १०६ श्लोक ५) । थोणि = कटि । 'कमर' इति लोके । 'कटि थोणि ककुषती ।' इति—(अम० ना० पृ० २२७ श्लोक ७४) । 'थोणी' इत्यपि । 'थोणी कथिताऽवधान्तरे ।' इति—(श० २० सं० पृ० १०८ पं० ४) । अङ्गुलि = अङ्गविशेष । गजकणिका च । 'उगली' इति लोके । "अङ्गुरि" इत्यपि । 'अङ्गुलि करदायाया कणिकाया गजस्य च ।' इति—(अने० सं० पृ० १०० श्लोक ६६०) । अरत्ति = निष्कनिष्ठेन विस्तारकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्त । "मुट्ठी" इति लोके । 'अरत्तिस्तु निष्कनिष्ठेन मष्टिना ।' इति—(अम० ना० पृ० २३२ श्लोक ८६) । 'रत्नवरत्नी स्त्रियौ, बद्धमुष्टितलाङ्गुली । इत्यमरमाला, इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३२ स्त० २ पं० ११) । दद्रन्तु नेत्याह—'नाऽरत्ति कफोणी हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुली ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३२ स्त० २ पं० १५ १६) । मेदिनीकरोऽपि—'अरत्तिर्ना सप्रकोष्ठ-तलाङ्गुलिकरोऽपि च । कफोणावपि इति—(मं० पृ० ८५ श्लोकः ३४) । पाणिं = गुल्फयो-रघ प्रदेश । 'एठी' इति लोक । पादमूलम पादपद्मादाग । जिगीषा, अयस्पृहा च । अत्र त्वय पति स्यात् । संवपुष्टे, पादमूले, पुष्ट चेति पुस्त्रियो । उन्मदस्त्रियाम् । कुम्भ्या च स्त्रिया स्यात् इति—(श० चि० पृ० १४१ स्त० २ पं० १, २, ३) । 'पुमान्याणिंस्तयो-दघ ।' इति—(अम० ना० पृ० २२७ श्लोक ७२) । पाणिं स्त्रीपुमयो पादमूले स्याद्

ध्वजिनीकटौ ।' इति रन्तिदेवः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२७ स्तं० १ पं० १७) ।
 'पाष्णिस्तु पादावयवे सैन्यपृट्ठोमदस्त्रियोः ।' इति—(श० र० सं० पृ० १०६ पं० ८) ।
 गोधिः=ललाटम्, भालः । 'माथा' इति लोके । 'ललाटमलिकं गोधिः' इति—(अम० ना०
 पृ० २३४ श्लोकः ९२) । 'भाले गोधवलकालीकललाटानि' इति हैमनाममाला—(अम० ना०
 सु० व्या० टिप्पण्यां पृ० २३४ स्तं० २ पं० ४१) । पुंस्ययम् । 'गोधिभालौ महाशंखः' इति—
 (त्रिकाण्डशेषात् पृ० २९२ श्लोकः ३०) । यादवप्रकाशस्तु स्त्रियामित्याह—'ललाटमलिकं गोधिः
 स्त्री' इति—(वै० पृ० १८१ श्लोकः ९६) । पालिः=कर्णलतायम्, अश्रिश्च । 'कोणस्तु
 स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९५ श्लो० ९३) । पालिः स्व्यस्व्यरु-
 ङ्कपंवितपु ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३१ श्लो० १९७) । पालिः कर्णलतायां
 स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोः ।' इत्यजयः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४३१ स्तं० २ पं० २५,
 २६) । 'सश्मश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पंक्तिः) कर्णलताऽपि च ।' इति—(त्रि० शो० पृ० ३७२
 श्लो० ३९९) । 'पालिः कर्णलताग्रेऽस्त्री पंक्तावङ्कप्रदे(भे)श(द)योः । छात्रादिद्वये स्त्री पाली
 यूकासश्मश्रुयोवितोः ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लो० ३०) । पाणिशब्दस्य तु भुजपर्यायित्वात्परा
 पुल्लिङ्गसञ्ज्ञा । तथा ह्यङ्गिश्चदस्यापि । ईदृकेस्वरम्—एकः स्वरो यस्य तदेकस्वरम् ।
 ईदन्तमूदन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । तत्रैकस्वरी ईदन्ती श्रीधीशब्दौ प्राग्वद्बो-
 ध्यौ । भी=भयम् । "डर" इति लोके । 'भीश्च भीतिःस्थात्' इति—(एका० ना० मा० पृ० १०
 श्लो० ७५) । 'भीः स्त्री भीत्यां, खगे पुंसि' इति च—(नाना० र० मा० पृ० ७ पं० १९) ।
 ह्री=लज्जा । 'लाज' इति लोके । 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रया लज्जा व्रीला (डा) सापत्रपान्यतः ।'
 इति—(वै० पृ० ९९ श्लो० १९४) । भ्रूः=भ्रुकुटिः । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ स्त्रियौ स्याताम् ।
 'भौ' इति लोके । 'ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।' इति—(अम० ना० पृ० २३५ श्लो० ९२) ।
 स्रुः=स्रुवो यज्ञपात्रम् । । "स्रुवा" इति लोके । "स्रोता" इति "चश्मा" इति च लोके ।
 'स्रुः स्त्रियां निर्झरे स्रुवे ।' इति—(मे० पृ० १२३ श्लो० २) । 'स्रुः स्रुवे निर्झरेऽपि च ।'
 (अने० सं० पृ० २ श्लो० १४) । द्रूः=कामरूपि, कामाचारम्, रक्षः, सुपर्णं च । 'द्रूः काम-
 रूपिण स्वर्णे' इति—(अने० सं० पृ० २ श्लो० १३) । 'द्रूर्हिंरण्यरक्षसो, द्रूः कामचारः'
 इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४५० स्तं० १ पं० ३७) । जूः=त्वरागमनम्, सामान्यगमनं
 च । 'जूस्त्वरागमने प्रोवता सामान्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने
 त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० २९ श्लो० १-२) । 'जूः कुलालजः' इति—(एका० ना० मा० पृ०
 ५ श्लो० ३९) । 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवनेऽपि च ।' इति—(अने० सं० पृ० १ श्लो०
 ८) । 'जूर्ना जीवे व्योमपिशाचयोः । जूः स्त्री वाण्याम्' इति—(नाना० र० मा० पृ० ५ पं०

७,८) । रूपमञ्जरीकारस्तु पुसीत्याह—'जू पिशाची, पिशाचश्च पुसि' इति मुकुट' इति—
(अम० ना० लि० टिप्पण्या पृ० ४५० स्व १ प० ३७) । 'लवन लू, भवन भू, पवन पू, नयति
नी, लुनाति लू' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्त्तरि' इति बाधितत्वाद् बाध्य(त्रि)लिङ्गत्वम् ।
कृत—कृत्येत्यान्ता यथा । लक्ष्मी = विष्णुपत्नी । तरी = नौ, वेडा । कुतू = चर्मनिर्मित-
स्नहपात्रम् । "कुप्वा" इति लोके । शेष प्राग्वत् ।

अयेदानी समाहारे पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदो द्विगु समाप्तविशेष इत्यस्य स्त्रीलिङ्गता-
माह हेम—(अभि० स० लि० पृ० २ श्लो० २२) ।

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपद. समाहारे ।

द्विगु' इति ।

अस्य व्याख्या—

पात्रेति । पात्रादिवर्जितेन पात्रादिरहितेन अदन्तोत्तरपदेन अकान्तोत्तरपदेन सह एकार्यं
समाहारार्थो यो द्विगुसमास स स्त्रिया स्यात् । यथा । पञ्चाना मूलाना समाहार 'पञ्चमूली' ।
त्रयाणा लोकाना समाहार 'त्रिलोकी' । षडध्यायाना समाहार 'षडध्यायी' । पण्णा नगराणा
समाहार 'पण्णगरी' । पञ्चानामक्षराणा समाहार 'पञ्चाक्षरी' । इत्यादि । पात्रादिवर्जितं
इति किम् । पात्राद्दन्तोत्तरपदे अदन्तैः एकार्यो द्विगु स्त्रिया न स्यादित्यर्थः । यथा—पञ्चाना
पात्राणा समाहार 'पञ्चपात्रम्' । चतुर्णा मुगाना समाहार 'चतुर्युगम्' । त्रयाणा भवनाना
समाहार 'त्रिभुवनम्' । त्रयाणा पुराणा समाहार 'त्रिपुरम्' । भाष्ये तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ।
अदन्तोत्तरपद इति किम् । पञ्चाना कुमारीणा समाहार 'पञ्चकुमारि' । दशाना धेनूना समा-
हार 'दशधनू' । पञ्चाना राज्ञा समाहार 'पञ्चराजम्' । इत्यादी टचि अदन्तत्वे सत्यपि
पात्रादित्वान्नपुनर्वचमित्येके । एकार्य इति किम् । पञ्चम् कपालेण मस्कृत्त पुरोडाशो हविर्वि-
शेष पञ्चकपाल, पञ्चकपाली, पञ्चकपाला, इत्यादि ।

स एवानन्तादीना स्त्रीलिङ्गतामाह—(अभि० स० लि० पृ० २ श्लोक २२) ।

अन्तावन्तान्ता वा' इति ।

अस्य व्याख्या—

अन्तेति । अन्नन्ता आवन्ता, अन्तान्ताश्च ये ते वंति विवल्पेन स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । यथा—
अन्नन्ता-वहुराज्ञी, मुराशी इत्यादी । आवन्ता—रमा, धाला, वत्सा इत्यादयः । अन्तान्ता—कान्ता,
शान्ता इत्यादौ ।

स एवानस्तु सर्वो नपुमक इत्याह—(अभि० स० लि० पृ० २ श्लोक २२) ।

... अन्यस्मिन् सर्वा नपुंसकः ॥५॥

अस्य व्याख्या—

अन्य इति । अन्य उक्तादितरः सर्वः समस्तो नपुंसकः नपुंसकलिङ्ग एव स्यात् ।

स एव लिदादिप्रत्ययान्तानां क्वचित्तिगादिप्रत्ययान्तानां विशत्यादीनां च स्त्रीलिङ्गतामाह—
(अभि० सं० लि० पृ० २ श्लोकः २३) ।

लि-न्मिन्य-ऽनि-ण्य-ऽणिस्त्र्युक्ताः

क्वचि-त्तिग-ऽल्पह्रस्वकप् ।

विशत्याद्याशताद् द्वन्द्वे

सा चैक्ये द्वन्द्वमेययोः ॥६॥ इति ।

अस्य व्याख्या—

लिटिति । लिदादिप्रत्ययान्ता ये ते स्त्रियामुक्ताः । यथा—लिदादिप्रत्ययान्ताः जनता, ग्रामना, बन्धुता, गजता, सहायता, गोता, इत्यादयः । भूमि-अटनि-वाणि-वेणि-काकणि-भूति-चिकीर्षाप्रभृतयः । तिगुप्रत्ययान्ताः तन्तिप्रभृतयः । अल्पे ह्रस्वे चार्थे कप् (न्) प्रत्ययान्ताः क्रयिका-पुटिकाप्रभृतयश्च स्त्रियां स्युः । विशतिः, त्रिशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिश्चेति ।

इह स्त्रीलिङ्गानुशासनेऽमरस्तु विशेषमाह— (अम० ना० लि० पृ० ४५२ श्लोक० २)

स्त्रियामीदृद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ।

अस्य व्याख्या—

स्त्रियामिति । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यन्तं बोध्यः । ईदृदेति । ईदृदादीनां व्याख्या तु प्रागुक्ता ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (तलन्तः) ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लता=शुक्लस्य भावः । ब्राह्मणता=ब्राह्मणस्य कर्म । ग्रामता=ग्रामस्य सम् । देवता=देव एव । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० १७ । (२) (मिन्यन्तः) ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः=पृथिवी । ग्लानिः=अनुरसाहः, बलदीनता, रोगश्च । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० ६ । (३) (अन् प्रत्ययान्तो धातुः) ॥ अनिप्रत्ययान्तः, ऊप्रत्ययान्तश्च-धातुः स्त्रियां स्यात् । अविनि-पृथिवी । चमः-क्षेना । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयते विवर्ष-द्यु-विशेष्यलिङ्गः । सि० कौ० ३९७ सू० ४ । (४) (विशत्यादिरानवतः) ॥ इयं विशतिः । त्रिशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० १३ ।

नाम-विद्यु-न्निशा-वल्ली-वीणा-दि-रभू-नदी-हियाम् ।
अदन्तैर्द्विगुरेकार्षो न स पात्र-युगादिभि ॥

अस्य व्याख्या—

नामेति । विद्युदादीना ह्रीपय्यन्तानामष्टाना यन्नाम तत्स्त्रिया स्यात् । विद्युत्-निशा
दीना व्याख्या प्रागुक्ता । 'वाणी'त्यादी 'ङ्घावृड'तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहण चिन्त्यम् ।
केचित्तु वीणास्याने वाणी पठन्ति । वाणी = वाक् गी, गी । सरित् = चिन्तोता, विपाद् ।
ह्रीग्रहण चिन्त्यम् । 'ईर्द्विरामंकाच्' इति 'त्रपादी ङ्घावृडन्तम्' इति च सिद्धत्वात् । केचित्तु
धियाम्' इति पठन्ति । धी = सवित्, चित्त, प्रतिपत् इत्यादय । अदन्तैरित्यादीना व्याख्या तु
प्राग्वद् बोध्या ।

तल्-वृन्दे ये-नि-कट्य-ना वैरमंधुनिकादिवुन्

स्त्रीभावादा-वति-क्ति-ण्वुल्-णच्-ण्वुच्-क्यच्-युजि-ञ्जङ्-नि-गा. ।

अस्य व्याख्या—

तलिति । 'तलन्त स्त्रियाम् ।' तत्प्रत्यय स्त्रिया स तु भावाद्यर्थे विहित । तत्र भावे
यथा—शुकलस्य भाव शुकलता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । गवा समूह गोता । ग्रामाणां
समूह ग्रामता । देव एव देवता । स्वार्थे तल् । वृन्द इति । वृन्दे समूहे य, इनि, कट्य, ष
इमे चत्वार प्रत्यया योदिति भवन्ति । यथा—पाश्यादिभ्यो य । 'पाशाना समूह पाश्या ।
वातानां समूह वात्या । तृणानां समूह तृष्या । धूमानां समूह धूम्या । खलादिभ्य इनि'
खलानां समूह खलिनी । पद्यानां समूह पद्यिनी । शाकानां समूह शाकिनी । उलूकानां समूह
उलूकिनी । रथादिभ्य कट्यच् । रथानां समूह रथकट्या । गवां समूह गोत्रा । वृन्दे किम् ।
मुखे भवो मुख्य = मूलोत्पन्न । दण्डोऽन्त्यस्य दण्डी = दण्डयुक्ता । वरेति । मियुनस्य कर्म
मैथुनिका । इन्द्राद्द्वैरमंधुनिकयो । वैरमंधुनादौ च यो वुन्प्रत्यय सस्त्रियाम् । तत्र वैरे
विरोधार्थे यथा—बाभ्रवाश्च शालङ्कायनाश्च तेषां वैरबाभ्रवशाङ्कायनिका । अश्वश्च महिषश्च
तयोर्वैरम् । अश्वमहिषस्येदं वैरम् अश्व महिषिका । वाजश्च उलूकश्च तयोर्वैरम् । काकोलू-
कस्येदं वैरं काकोलूकिका । अत्रिश्च भारद्वाजश्च तयोर्विवाहः । अत्रिभारद्वाजिका' अथवा
अत्रिभारद्वाजयोरियं मैथुनिका । विवाहहृत्पत्त्यर्थ इत्यर्थः । गर्गाणां भृगूणां च
विवाहः गर्गभाग्निका । कुत्सकुशिकिना । कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिका ।

वाग्निश्वेऽपि—(१) (क्तिन्त) निष्प्रययान्त स्त्रिया स्यात् । गति = गतम् । इति = करणम् ।
मृत्ति = मरणम् । 'व्युट्कित्तावेकार्पवाचकी इति । सि० को० पू० ३१७ पू० ९ ।

कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका । एवं शत्रुशक्तिका । वसिष्ठकुशिकिका । आदिना पाद-
 शतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च दण्डव्यवसर्गयोश्च । इति वृनो ग्रहणम् ।
 द्विपादिकां ददाति । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपादिकाम् । द्विशतं
 दण्डितो ददाति द्विशतिकां ददाति च । वैरेत्यादि किम् । 'वासु'वाजुर्नाभ्यां वुन् । वासुदेवे
 भवितरस्य वासुदेवकः । वृनोग्रहणं वृञ् उपलक्षणम् । काशिका गार्गिकया दलाघते । काटिकया
 विकृत्यते । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।' वृञ् । शैष्योपाध्यायिका । क्वचिद् वैरमैथुनिकादिरिति पाठः ।
 आदिना वीप्सादौ वृनो ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावाद्विस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य
 भावादौ ये विहिताः प्रत्यया अनिक्रितन्नादयस्ते स्त्रियां स्मृतिरित्यर्थः । अनिर्यथा—'आक्रोशे
 नञ्यनिः ।' अरुणः = आक्रोशनम् । अजननिः = आक्रोशनम् । अजीवनिः = शापः (अजीवनिस्ते
 गठ भूयात्) कितन् यथा—कृतिः = करणम् । गतिः = गमनम् । भूतिः = भवनम् । 'ष्वु' इति
 ष्वुल्ष्वुचोः सामान्यग्रहणम् । 'रोगाख्यायां ष्वुल् बहुलम् ।' प्रच्छदिका = वमिरोगः । प्रवाहिका
 = संग्रणीरोगः । 'घात्वर्थनिर्देशे ष्वुल् ववत्त्यः ।' आसिका = आसनम् । शायिका = शयनम् ।
 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ष्वुच् ।' शायिका । भवतः शायिका । इक्षुभक्षिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति ।
 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।' 'णच् स्त्रियामञ् ।' स्वार्थिकः (ङीप्) । व्यावक्रोशी = परम्परा-
 क्रोशनम् । व्यावहासी = यात्युक्षी = जलक्रीडा । 'ब्रजयजोभावे क्यप् ।' ब्रज्या = पर्यटनम् ।
 इज्या = अर्चा । 'संज्ञायां समजनपदो' इति क्यप् । समज्या = सभा । निपद्या = आपणम् ।
 विद्या = शास्त्रम् । 'स्त्रीभावादी' इति किम् । 'वदः सुपि क्यप् च ।' ब्रह्मोद्यम् = ब्रह्मवद्यम् ।
 मृषोद्यम् = मिथ्यावादी । 'भुवो भावे क्यप् ।' ब्रह्मभूयम् = मोक्षः । 'ण्यासथन्थो युच् ।' कारण
 = यातना । कामना = इच्छा । आसना = स्थितिः । 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ।' वापिः =
 वापिका । वासिः = कुठारभेदः । कारिः = क्रिया । गणिः = गणनम्, संख्यानम् । कां त्वं कारि
 गणिं वा अरुर्पाः । सर्वा कारिं गणिं वास्कार्पम् । 'इञ् उपलक्षणार्थत्वादिण् इक् च ।'
 'इणजादिभ्यः ।' अजनमाजिः = संग्रामः । 'इक् कृष्यादिभ्यः ।' कृषि = कर्षणम् । 'खेती'
 इति लोके । 'पिब्लुदादिभ्योऽङ् ।' पचा = पाकः । त्रपा = लज्जा । भिदा = भेदः, भेदनम् ।
 छिदा = छेदनम् । 'अप्रत्ययात् ।' चिकीर्षा = कर्तुमिच्छा । पुत्रीया = पुत्र्यम् । 'गुरोश्च हलः ।'
 ईहा = चेष्टा, वाञ्छा । ऊहा = अध्याहृतिः । 'गला-म्ला-ज्या-हा-भ्यो निः ।' ग्लानिः = वल-
 दीनता । म्लानिः = कान्तिक्षयः । ज्यानिः = जीर्णम् । हानिः = अपचयः, क्षतिः । 'कृञः श च ।'
 क्रिया = करणम्, चेष्टा । इच्छा = वाञ्छा । इति भानुजदौक्षितमहेश्वरी—(अम० सु०
 व्या० पृ० ४५० पं० ५ तः) (अम० अमरवि० व्या० पृ० ३५, पं० १० तः) ।

उणादियु नि-ह-री'इष द्या'ऽऽयु'इस्तं चल् स्थिरम् ।
तत्क्रीडाया प्रहरणं चेन्मीष्टा पात्लवा ण दिक् ॥

अस्य व्याख्या—

उणादिष्वनि । उणादियु उणादिप्रत्ययान्तेषु ये नि, ऊ, ईं एते त्रय स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । 'वोग्याज्वरिभ्यो नि ।' वेणी = केशवन्ध । प्रवेणी = बुधा, परिस्तोम, वेणी च । ज्यानि = जीर्णम्, हानि, टटिनी च । जूर्णि = ज्वररोग । 'सूवृषिभ्या वित् ।' सृणि = अङ्कुस । 'बहिध्रिभ्युद्भलाहात्वरिभ्यो नित् ।' श्रेणि = पक्ति । श्रोणि = कटि । द्रोणि — नौकाप्रभेद । 'उणादिष्वनि' इति पाठान्तरम् । 'अतिसूधुधम्यवितृभ्योऽनि ।' यथा—घर्णि = पृथ्वी । घमनि = नाडी । सरणि = मार्ग । 'कृपिचमितनिघनिसर्जिंस्वर्जिभ्य ऊ ।' यथा—वर्षू = जीविका, अल्पनदी च । चमू = मेघा । 'अवितृस्तृत्रिभ्य ईं ।' अवी = रजोवती स्त्री । तरी = नौका । स्तरी = धूम । तत्री = वीणागुण । इष्वावृडन्तमिति ङी च भाप् च उङ् च अन्ते यस्य तच्चल जङ्गम स्थिर स्यावर वा योपिति भवति । जङ्गम यथा—नारी = स्त्री, अबला, वनिता । वदली = मृगभेद, रम्भा, वैजयन्ती च । कन्दली = गम्भीरध्वनि, मृगभेद ।

पाणिनीयेऽपि— ईजारात्तश्च ॥ रित्रया स्थान । लक्ष्मी विष्णुपत्नी । नि० कौ० पृ० ३९७ मू० १० । (३, २) (ऊडावन्तश्च) ॥ स्त्रिया र्यात् । ऊडप्रत्ययान्त—कुरु = कुरो पत्नी । गुरु = गुरो स्त्री । आपप्रत्ययान्त—विद्या = शास्त्रम् । चतुदश, षष्टादश वा । सि० कौ० पृ० ३९७ सू० ११ । तत्र विशेष— (अजायतप्या ४ । १) । अजादीनाम, अकारान्तस्य च, यदाप्य स्त्रीरव तत्र शोते टाप् स्यात् । अजाद्युमित्तीयो, डीपश्च, बाधनाय । अजा । अत—सट्वा । अजादिभि स्त्रीरवस्य विशेषणान्तेह—पञ्चाजी । अत्रहि समासार्थसमाहारनिष्ठ स्त्रीत्वम् न त्वजानिष्ठम् । अजा = माया, छागनी च । एडका—मेघी । अश्वा = वडवा । षट्वा = षट्कभार्या । पाका = धालिका । भूरिका = भूषिकभार्या । एषु जानिलक्षणो डीप प्रप्ल । बाला = पोडशवर्षीया स्त्री । वमा—पुत्री । तर्णका च । होडा—बालिका । मदा—सशान्तिविशेष । विलाडा = । एषु—(अयसि प्रथमे)—इति ङीप् प्राक् । सि० कौ० पृ० ४५ । (सम्भस्त्राजिनशणपिष्टेभ्य फलात्) ॥ सम्भला = । भस्त्रपला—भैष-पिविशेष । अजिनफला = । अणफला = । पिष्टफला = । इष्वापोरिति ह्रस्व ॥ सि० कौ० पृ० ४५ प० २४ । (मदच्छाष्ट्राभ्यान्तशतैकेभ्य पुष्पात्) । मत्पुपा = । प्राक्पुपा = । प्रत्यक्पुपा = । सि० कौ० पृ० ४६ प० १ । (शूडा चामह पूा जाति) ॥ शूडा = शूडजाति । पुयोने तु शूडी = शूडस्य भार्या । अमहत्पूर्वा किन् । महाशूडी—आभीरी । शूड्या—क्रोञ्चविह्वी । वीणाभेदश्च । उणिहा — । देवविद्या । ज्येष्ठा = श्रेष्ठस्य स्त्री । नशात्रविशेषश्च । कनिष्ठा = दुर्बलाङ्गति । नायिका-भेदश्च । मध्यमा = दृष्टरजोनारी । मयाङ्गुलिश्च । पुयोपि । मध्यमा = मध्यमस्य भार्या । कोविला = विकभार्या (जातावपि) । अमूला अग्निशिलावृक्ष । ओशधिविशेषजातिश्च । (मूलाग्ना) ॥ सि० कौ० पृ० ४६ प० ४ ।

सेनाभेदश्च । रमा = लक्ष्मीः । गङ्गा = देवनादी । शिवा = गौरी, शृगाली च । ब्रह्मवधूः = ब्राह्मणी । वामोः = नारीविशेषः । वामो सुन्दरी ऊरु यस्याः सा । करभोः = उत्तमस्त्री विशेषणम् । करभ इव ऊरु यस्याः सा । स्थावरं यथा—नाडी = धमनिः, शिरा । कदली = रम्भा । “केला” इति लोके । खट्वा = पर्यङ्कः । माला = माल्यम् । अलावूः = तुम्बी । कर्क्यूः = वदरीवृक्षः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् तच्छब्देनात्र मुष्ट्यादिकं निर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकं ग्रहणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययो योपिल्लिङ्गो भवति । ‘तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः’ इति सूत्रात् । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । णस्य दिगुदाहरणम् । न तु परिगणनम् । तेन ‘दाण्डा मौसलेति’ चोदाहर्त्तव्यम् । मुष्टिः प्रहणमस्यां क्रीडायां मौष्टा = क्रीडाविशेषः । पाल्लवः प्रहणमस्यां क्रीडायां पाल्लवा = क्रीडाविशेषः । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा = क्रीडाविशेषः । मुसलः प्रहरणमस्यां क्रीडायां मौसला = क्रीडाविशेषः । इति भानुजदीक्षित-महेश्वरी—(अम० सु० व्या० पृ० ४५०, ४५१ पं० ३७ तः) (अम० अमर० व्या० पृ० ३५८ पं० ६ तः) ।

घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
श्येनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधे—ति दिक् ॥

अस्य व्याख्या—

घञ इति । सा (क्रीडा) घञन्तवाच्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञप्रत्ययः स योपिति स्यात् । ‘घञः साऽस्यां क्रियेति ञः’ इति सूत्रात् । उदाहरति—दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां पूर्णिमातिथौ वर्तते दाण्डपाता = तिथिविशेषः । फाल्गुनीपूर्णिमा । श्येनपातोऽस्यां मृगयायां वर्तते श्येनंपाता = मृगया । “शिकार” इति लोके । ‘भ्येनतिलस्य पाते ञो’ इति मुम् । तिलपातोऽस्यां स्वधाक्रियायां वर्तते तैलंपाता = स्वधा, पितृदानम् । ‘पितृदाने स्वधा मतम् ।’ इत्यमरमाला इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४५१ स्तं० पं० १७) वररुचिना तु ‘स्वाधाक्रिया प्रवेणी’ इति स्त्रीलिङ्गोक्ता । इति दिक् । उदाहरणम् । तेन मुसलपातोऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः ।

क्वचिद्देशे (वृन्दावनप्रभृतिषु) फाल्गुनपूर्णिमास्यां दण्डपातेन क्रीडा भवति’ इति । दिगित्यनेन दाण्डपातादिकमुदाहरणमिति सूचितम् । इति—(अम० ना० लि० सु० व्या० पृ० ४५१ पं० १४ तः) (अमरवि० व्या० पृ० ३५८ पं० १४ तः) ।

(१) तथा च प्रयोगः—‘नमः स्वधायै स्वाहायै’ इति दुर्गां ।

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि । इति ।

अस्य यास्या—

स्त्रीति । यदि चत्पत्व विवक्षा वक्नुमिच्छा स्यात्तदा मणालीप्रभृति स्त्री स्यात् ।

यथा—अल्प मणाल मणाली=स्त्रीरमगात्राणि । आदिना यथा—ह्रस्वो वशी वशी = मुरली वाद्यम् । वसरी इति लोके । कपचतुष्टय च । गौरादित्वाद डीय । एव कुम्भी—वारिपणी जलपर्णी । पुरइति इति लोके । प्रणाली = कृत्रिमाम्बुनि सरणमाग । पनारी या पनारा इति लोके । मसरी = तालमूली शावुपर्णी महगोधिका च । छत्री = लघुच्छत्रम् । छाता इति लोके । पत्नी = वस्त्रविणय । दुग्डी इति लोके । तटी = तीरम् । मठी = तपस्विना स्थानम् कुटी । चोपडी इति लोके । मठी स्थान तपस्विनाम् । इति—(य० पू० २९२ श्लो० ३९) । स्वल्पाद्यचिन् वप्रत्ययात्तद्वास्तु प्रागुक्ता । काचिदिति किम् । ह्रस्वो वक्षो वक्षक इत्यादि योषिति न भवति ।

अथाधना सुगादीना गायत्र्यादिव्यन्ताना द्वार्विषयितिशब्दाना स्त्रीलिङ्गतामाह हम्—
(अभि० स० लि० प० ३ श्लो० २४ २५ २६) ।

न्तुग्-गीति-लताभिदि ध्रुवा, विड-ऽनरि, वारि-घटी-भवन्धयो, ।
शल्य-ध्वनि-वाद्यभिरसु तुक्ष्वेडा, दु-दुभि-रक्षाविन्दुषु, ॥७॥
गृह्या शाखापुरे ऽश्मन्नेऽन्तिका, कीला रताहती ।
रज्जौ रश्मि-यवादि-दोषादौ, गज्जा सुरागृहे ॥८॥
अह्मपूर्विकादि-र्वर्षा-मघा अय-कृत्तिका वही ।
घा तु जलीको-ऽप्सरस सिकता-सुमन-समा ॥९॥
माय-यादय इति ।

पाणिनीय वि-(१) (दु-र्भिरक्षय) ॥ अन्तु ८ दुभि स्त्रिया स्यात् । द-र्भि - पायकपङ्क्तिता ।
अन्तु किम् । अय दु-र्भि वाऽर्भिविपोऽपुरो वर प । वि० कौ० प० ३०७ सू० १४ ।

(२) (अ-सुमनस्तमासिक्तावर्षा बहुव च) ॥ अवादीना पञ्चाना स्त्री च दशत् बहुव च । इया
आप-जलम् । सुमनस-सुमन-स्त्रिय-सुमनस-पञ्चम् । सुमना मा-ती जाति । देवताषी तु पुंस्त्व-
सुवर्णि सुमनस । ममा मञ्जवर (मयात्मना विजादौ) इयत्र मयात्मा समयाम इति भाष्याच्च ।
विभाषाप्रापडिति सूत्र अत्रालाया सुमनयो इति वति-पाठ्याया ह्यन्ता यवम् । बहुवर्षं प्रादिसम्-निकता-
वाक्यम् । एता च निरता तत्रान अमनसा इति अववसुत्र भाष्यप्रयोगात् । वषा = वृष्टि । वि० कौ० प०
३९८ सू० २९ ।

(३) (अ-मरा-स्त्रियाम्) ॥ अ-मरम् । प्रायगाय-बहुवचतात् । वि० कौ० प० ४०३ सू० १५४ ।

एषां व्याख्या—

सुगिति । गृह्येति । अहमिति । गायत्रीति च । ध्रुवा, विट्, वारिः, क्ष्वेडा, दुन्दुभिः, गृह्या, अन्तिका, कीला, रश्मिः, यवादिः, गञ्जा, अहम्पूर्विकादिरित्येते शब्दाः सुगाद्यर्थेषु स्त्रीलिङ्गाः स्युः । वर्षाः, मघाः, आपः, कृत्तिकाश्चेत्येते शब्दा वही भूमिन् योपिस्लिङ्गाः स्युः । जलौकसः, अक्षरसः, सिकताः, सुमनसः, समाश्चेत्येते शब्दास्तु वा = विकल्पेन भूमिन् स्त्रीलिङ्गाः स्युः । गायत्र्यादयोऽपि स्त्रियां स्यादित्यन्वयः । ध्रुवेति । ध्रुवा = सुग्, यज्ञपात्रभेदः । गीतिः, गीतभेदः । लताभिद्, मूर्वा च । 'स्त्री मूर्वाऽऽड्योः शालपण्यां गीतिस्रुग्भेदयोः' इति—(मे० पृ० १५८ श्लो० १४) विट् = विष्ठा, दुहिता, व्यापनं च । एप तु अनरि = न पुंसि, क्लीवस्त्रियोः स्यादित्यर्थः । वारिः = घटी, कलशी, इभन्धः, गजवन्धनी च । 'वारिर्वाग्गजवन्धन्योः' इति—(मे० पृ० १२७ श्लो० ६७) । 'वारिर्घट्यां सरस्वत्यां गजवन्धनभुव्यपि' इति च—(अने० सं० पृ० ३७ श्लो० ४६७) । क्ष्वेडा = शलम्, वंशशलाका, ध्वनिः, सिंहनादः । वाद्यभिद्, वाद्यभेदश्च । 'क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योपिति' इति—(मे० पृ० ४० श्लो० ५) । दुन्दुभिः = अक्षः, पाशकः । 'पासा' इति लोके । त्रिन्दवः, अक्षत्रिन्दुत्रिकद्वयं च । 'दुन्दुभिः पुमान् । वहणे दैत्यभेर्योश्च, स्यक्षे विन्दुत्रिकद्वये' इति (मे० पृ० १०७ श्लो० १६) । गृया = शाखापुरम्, शाखानगरम्, नगरासन्नस्थग्रामः । 'गृया शाखापुरं, गृया गृहासक्तमृगाः खगाः' इति—(नाना० र० मा० पृ० ४४ पं० ६) । 'गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीवं शाखापुरे स्त्रियाम्' इति च—(मे० पृ० ११४ श्लो० १९) । अन्तिका = अश्मन्तः, उद्दानम्, चुल्ली । 'चुल्हा' इति लोके । 'स्त्री सातलौघौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्यां, च' इति—(मे० पृ० ४ श्लो० ४४) । कीला = रताहतिः, रतहतिः, सुरतप्रहरणम्, रतौ प्रतिहतिविशेषः । यदाह् वात्स्यायनः—कीला उरसि कर्तरी शिरसि विद्धाकपालयोरिति—(श० चि० पृ० ६१० स्तं० १ पं० १६) 'कीला हतारती' इति—(अने० ति० पृ० ११ श्लो० ६०) । 'स्त्रियां कफोपिनिघति प्रहारे रतिसम्भवे' इति—(नाना० मं० पृ० ७८ पं० २३) । 'कीलाऽऽरतहतावपि' इति—(श० र० सं० पृ० २९६ पं० ६) । 'कीला रताहतावपि' इति च—(अने० सं० पृ० ३९ श्लो० ४९२) । रश्मिः = रज्जुः, प्रग्रहः, अश्वरज्जुः । 'रश्मिर्घृणिप्रग्रहयोः' इति—(अने० सं० पृ० २९ श्लो० ३३७) । 'यवयवनारणप्रहिमाद्दोवलिप्युरुमहत्त्वे' इति सूत्रोक्ता यवादयः शब्दा दोषादयश्चार्याः । यवा = दोषः । यवना = लिपिः । 'पारसी' इति लोके । अरण्या = उहः । हिमा = महत्त्वम् । गञ्जा = सुरागृहम् । 'गञ्जा खनो मुरागृहे' इति—(मे० पृ० ३० श्लो० ८) । अहम्पूर्विका = अभिमानविशेषः, अहमहमिका, परस्परसहङ्कारः । अहम्पूर्वमहम्पूर्वमिति योधानां धावनक्रिया च । 'अहम्पूर्वमहम्पूर्वमित्यहम्पूर्विका स्त्रियाम्' ।

तत्र तु विशेषः—(छदिः स्त्रियामेव) ॥ इयं-छदि-छाग्रते अनेनेति । ति०-कौ० पृ० ४०२ सू० १३७ ।

इति—(अम० ना० लि० पृ० २९७ श्लो० १०१) । वर्षा = (वही भूमि) प्रावृट्काल, वर्षर्तु । 'प्रावृट्काले स्त्रियां भूमि' इति—(मे० पृ० १६७ श्लो० २४) । मघा = (भूमि) नक्षत्रविशेष, दशमनक्षत्रम् । मघा मघी च नक्षत्रे धान्यभेदे यथाक्रमम् । इति—(मे० पृ० २६ श्लो० ३) । आप = (भूमि) जलम् । 'आप स्त्री भूमि वार्षारि' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९३ श्लो० ३) । वृत्तिका = (भूमि) नक्षत्रविशेष तृतीयनक्षत्रम् । 'वृत्तिका तारवान्तरे ।' इति—(श० र० स० पृ० १२ पृ० ३) । जलोक्त = (भूमि) खतपा, जलूका । 'खतपा तु जलोक्ताया स्त्रिया, भूमि जलोक्त ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०१ श्लो० २२) । अप्सरस = (भूमि) देव योनिविशेष, देवकया । 'स्त्रिया बहुवप्स्रस' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२ श्लो० ५२) । 'स्त्रिया बहुवप्स्रस स्यादेकत्वेषसरा अपि ।' इति शब्दाणव । इति—(अ० सू० व्या० पृ० २२ स्त० १ पृ० १६) । 'अप्सरा' इति भाष्यप्रयोगोऽपि । सिक्ता = (भूमि) बालुका । 'सिक्ता स्त्री सिक्तिले, बालुकाया च भूमि' इति—(श० र० स० पृ० १५६ पृ० ९३) । सुमनस = पुष्पम्, मालती च । 'चमेली' इति लोके । "स्त्रिय सुमनस पुष्पम्" इति—(अम० ना० लि० पृ० १३४ श्लो० १७) । "भूमि स्त्रिया सुमनस" इति खल (घरणि) कोप इति—(अम० सू० व्या० पृ० १३४ स्त० १ पृ० २३) 'स्त्रिया सुमनसो भूमि पुष्पे जाती तु भेदत । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन सिष्यते ।' इति व्याडि इति—(अम० सू० व्या० पृ० १५३ स्त० १ पृ० ८) । अमरादरेकत्वमपि । सुमना मालती जाति इति—(अम० ना० लि० पृ० १५३ श्लो० ७२) । 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्रिया, ना घोरदेवयो ।' इति—(मे० पृ० १७४ श्लो० ६७) 'पुष्प सुमना कुसुमम्' इति नाममाला इति—(अम० सू० व्या० पृ० १३४ स्त० १ पृ० २५) । तथा च प्रयोग — वैश्या इमशानसुमना इव वर्जनीया । इति शूद्रक इति—(अम० सू० व्या० टिप्प० पृ० १३४ स्त० १ पृ० ४१) । समनादाश्च पत्रेण' इति श्रुतदर्शनाद् टावन्तापि समा = (भूमि)संवत्सर । 'बहुवचननिर्देशात्प्रायणाय बहुवचनात्' इति ध्वनयति । क्वचिद्बचनात्तरमपि । 'समा समा विजायते' इति सूत्रात् । एकत्वञ्चिपि दृश्यते । एकत्वे लक्ष्यम्— तृतीयस्या समायास्तु समां समा विजायते । इति । समा समा विजायते इत्यत्र निगन्तव समाया' इति । 'समाया समायामिति च च भाष्यादौ वाक्यदर्शनात् । समा वर्षं सम सर्वं साधु सम मदक ।' इति—(अन० समु० पृ० २१ श्लो० २२८) । समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसा (घा) धु (तु) समानपु, सम स्यादभिधयवत् । इति च—(मे० पृ० ११० श्लो० ३४, ३५) । गायत्र्याद्य = छन्दसा जातय । ता यथा—गायत्री । उच्चिग (ह) । अनुष्टुप (भू) । बृहती । प' वित । त्रिष्टुप् (भ) । जगती । अतिगती । शकरी । अतिघातरी । अष्टि । अत्यष्टि । धृति । अतिधृति । कृति । प्रकृति । आकृति । विकृति । सङ्कृति । अभिकृति ।

उत्कृतिश्चेति । गायत्री त्रिपदादेत्रीछन्दोभित्खदिरेषु च । इति--(मे० पृ० १३३ श्लो० ५०) । षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वरीत्यादि एकाक्षरवृद्धया बोध्यम् । इति--(अम० सु० व्या० पृ० २५७ स्तं १ पं० ५) ।

अथेदानीं ज्यावृद्धतमित्यादिनोक्तलिङ्गानामपि केषाञ्चिन्नाम्नां सुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक् पाठं कान्तादिक्रमेण तत्र कान्तादीन् गान्तपर्यन्तान् स्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः--(अभि० सं० लि० पृ० ३ श्लो० २७ तः) ।

.....इष्टका बृहतिका संवर्तिका सञ्जिका-

दूषीके अपि पादुकाञ्जिरुकया पथ्यस्तिका मानिका ।

नीका कञ्चुलिकाऽऽल्लुका कलिकया राका पताका-ऽधिका

शूका पूपलिका त्रिका चविकयो-ल्का पञ्जिका पिण्डिका ॥१०॥

ध्रुवका क्षिपका कनीनिका

शम्बूका शिविका गवेधुका ।

कणिका केका विपादिका

मिहिका यूका मक्षिका-ऽष्टका ॥११॥

कूर्चिका कूचिका टीका कोशिका कोणिको-म्मिका ।

जलौका प्राचिका धूका कालिका दीर्घिको-ष्टिका ॥१२॥

शलाका वालुके-पीका विहङ्गिके-षिके उखा ।

परिखा विशिखा शाखा शिखा भेङ्गा सुरङ्गया ॥१३॥ इति

एषां व्याख्या

इष्टकेति । ध्रुवकेति । कूर्चिकेति । शलाकेति च । एत इष्टकादयो झिरुकया, कलिकया, चविकया, सुरङ्गया च सह स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इष्टका=मृद्विकारविशेषः । "ईट" इति लोके । 'झरुका त्विष्टकायाम्' इति--(वे० पृ० १२५ श्लो० २५) । बृहतिका=उत्तरीयम्, उपरिवस्त्रम् । "उपर्ना" इति लोके । कण्टकारी च । 'विद्याद् बृहतिकाभिख्या-मूर्खस्त्रप्रभेदयोः ।' इति--(वि० प्र० पृ० २० श्लो० २२८) । 'कण्टकार्य्या बृहतिका' इति च--(श० २० सं० पृ० ३९ श्लो० १७) । संवर्तिका=पद्मादीनां नवदलम् । पद्मस्य केसर-समीपस्वदलं च । 'संवर्तिका नवदले' इति--(श० २० सं० पृ० ४३ पं० १९) । सञ्जिका=

पाणिनीयेऽपि--(१) (शलाका स्त्रियां नित्यम्) ॥ नियग्रहणमन्येषां क्वचिद् व्यभिचारं ज्ञापयति । शलाका=चित्रकूर्चिका । सि० को० पृ० ३९८ सू० ३४ ।

परिच्छद । “सजावट” इति लोके । सज्जीकरण च । “साज” इति, “सामान” इति च लोके । दूरिका = तूलिका, नेत्रमल च । ‘दूरिका तूलिकाया च मले म्याल्लोचनस्य च ।’ इति—(मे० पृ० ९ श्लो० १०६) । पादुका = पादशाणम्, चर्मादिनिर्मितपादशाणम्, पादरक्षिणी । “जूना” इति, “खडाऊँ” इति च लोके । ‘पादुका पादरक्षिण्याम्’ इति—(श० र० स० पृ० २१ प० १) शिहका = मृद्विकारविशेष, इष्टका, शरका । “ईट” इति लोके । पर्यंस्तिका = खट्वा, परिकर, पर्यंक । “खाट” इति, “पलग” इति च लोके । ‘पर्यंस्तिका परिकरे’ इति—(श० र० स० पृ० ३८ प० १२) । मानिका = शरार, कुडवद्वयपरिमाणम्, चतुषष्टितोलकम् । ‘सेर’ इति लोके । इति वैयक परिभाषा । मनान्तरे द्रोणचतुष्टयम् मद्य च । ‘माणिका’ इत्यपि । नीका = क्षेत्रसिञ्चनार्थं जलप्रणाली । कञ्चुलिका = कञ्चुक्, स्त्रीगामङ्गरक्षिणी, अर्द्धचोलक, कूपामश्च । “काबुली” इति, “कुर्ची” इति च प्रसिद्धम् । ‘कञ्चुलिका तु कूपानि’ इति—(श० र० स० पृ० ३३ प० १७) । ‘कूपामस्त्वर्द्धचोलक ।’ इति च—(हा० व० पृ० ४०६ श्लो० ९७) । आल्लुका = कलिका = कोरक, मानविशेष, अशस्य पष्टिभागश्च । ‘कलिका कोरके मता ।’ इति—(श० र० स० पृ० १० प० ६) । राका = पौषमामी, सम्पूर्णन्दुतिथि, नवरजा कन्या च । ‘राका द्वादशरा कन्या’ इति—(हा० व० पृ० ४०२ श्लो० ३०) । ‘राका नवरजोनार्या पूर्णचन्द्रनियामि ।’ इति—(माना० र० मा० पृ० १२ प० ७) । पताका = वैजयन्ती, सौभाग्यम् नाटकाङ्ग च । सौभाग्येऽपि पताका स्यात् इति—(नि० शो० पृ० ३१७ श्लो० २९) । ‘पताका वैजयन्त्या च सौभाग्यनाटकाङ्गयो ।’ इति च—(मे० पृ० १० श्लो० ११५) । अन्विका = घृणभेद, रात्रिश्च । अन्विका घृतभेदे च रजन्यामपि योजिति ।’ इति—(मे० पृ० ४ श्लो० ४६) । शूका = घृणशिम्बी । हल्लेखश्च । ‘शूका हल्लेखे’ इति—(अन० स० पृ० ४ श्लो० २१) । पूषलिका = पूषली, पूषालिका । “माल पूषा” इति । ‘पुषा’ इति च लोके । त्रिका = कूपनिमि । ‘नेमौ कूपस्य च त्रिका ।’ इति—(ना० र० मा० पृ० १२ प० २) । चविका = गजपिप्पली । “चव्य” इति लोके । ‘चव्या कोला च चविका चव्य कुञ्जरपिप्पली ।’ इति हृदचन्द्र—इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६१ प० २३) । ‘चव्या कोलाश्च चविका श्रेयसी गजपिप्पली । चव्यना कोलवल्ली तु चव्य कुञ्जरपिप्पली ।’ इति च चन्दनन्दन इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६१ प० २४) । उल्का = आलातम्, अङ्गारम्, ज्वालाला, अग्निशिला, विद्युत्, उत्पातश्च । ‘उल्का तु गदिताऽऽलाते विद्युदुत्पातयोरपि ।’ इति—(श० र० स० पृ० ३ प० ६) । पञ्जिका = टीका, व्याख्या, पदभञ्जिका, तूलनालिका च । ‘पदभञ्जिकापञ्जिका या स्मात्’ इति (श० र० स० पृ० ४९ श्लो १९) । पिण्डिका अवयवान्तरम्, जघामासम् । ‘पिण्डिकाऽवयवान्तरे ।’ इति—(श० र० स० पृ० २१ प० ८) ।

‘पिण्डिका पिण्डके जंघामांसे स्यात्’ इति च—(ना० र० मा० पृ० ६३ पं० १९) । ध्रुवका = आह्ला, ध्रुवका च । क्षिपका = योधा, योद्धी, युद्धकर्त्री । कनीनिका = अक्षणस्तारकम् । कनिष्ठाङ्गुलिश्च । ‘कनीनिका तारकेऽक्षणः स्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि ।’ इति—(मे० पृ० १५ श्लो० १८१) । शम्बूका = जलजन्तुविशेषः, जलशुक्तिश्च । ‘जलजन्तुविशेषे च शम्बूकान नपुंसके ।’ इति मेदिनेद्विलिङ्गता । ‘शम्बूका जलशुक्तिपु ।’ इति च—(श० र० सं० पृ० २८ पं० १६) । शिविका = याप्ययानम्, नरवाह्यकम् । “डण्डी” “झपान” “डोला” “पालकी” “चीपाला” इति च लोके बहुविधं प्रसिद्धम् । ‘शिविका नरवाह्यके ।’ इति—(श० र० सं० पृ० २९ पं० ६) । ‘गवेधुका = वीजभेदः, तृणधान्यम्, नागबला च । ‘गवेधुका वीजभेदे’ इति (ज० र० सं० पृ० ३५ पं० १५) । कणिका = परमाणुः, अग्निमन्थ-वृक्षश्च । ‘कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे’ इति—(अने० सं० पृ० ५१ श्लो० १९) । ‘कणिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुवग्निमन्थयोः ।’ इति च—(वि० प्र० पृ० १५ श्लो० १५९) । केका = मयूरवाक् । ‘केका मयूरवाचि च ।’ इति—(श० र० सं० पृ० ४ पं० ३) । विपादिका = रोगविशेषः, पादस्फोटः । “विवाई” इति लोके । अयं कुष्ठरोगप्रभेदः । ‘पादस्फोटे विपादिका ।’ इति—(श० र० सं० पृ० ४२ पं० १४) । मिहिका = हिमम् । ‘मिहिका मिहिके हिमे ।’ इति—(श० र० सं० पृ० २३ पं० १५) । यूका = क्षुद्रजन्तुविशेषः, केशकीटः, स्वेदजः, पट्पदः । “जू” इति लोके । यादवस्तु पुंसीत्याह—‘यूकस्तु शिरसि क्रिमिः ।’ इति—(वै० पृ० १५१ श्लो० ३८) । मक्षिका = कीटविशेषः गन्धलोलुपा, वमनीया । “मक्खी” इति लोके । ‘भम्भराली तु मक्षिका ।’ इति—(वै० पृ० २९ श्लो० ४४) । अण्टका = श्राद्धभेदः, पौपादिमासत्रयाणां कृष्णाण्टम्यां श्राद्धक्रियाविशेषः । कूचिका = सूचिका । क्षीरविकृतिः, तूलिका च । ‘कूचिका तूलिकायां स्यात्सूचिकायां च कुड्मले । कपाटोद्घाटने क्षीरविकृतावपि योषिति ।’ इति—(श० र० सं० पृ० ११ पं० १८) । कूचिका = कूञ्चिका, चित्रलेखनी च । ‘कूचिका चित्रलेखन्यां कूचिकायां तु कूचिका ।’ इति—(श० र० सं० पृ० १२ पं० १) । टीका = विषमपदव्याख्या, ग्रन्थार्थवर्णनम् । ‘टीका ग्रन्थार्थवर्णने ।’ इति—(श० र० सं० पृ० ४ श्लो० ९) । कोशिका = पिष्टपचनम्, पत्रस्य शृङ्गा च । ‘ऋषी चं पिष्टपचनं मल्लो मल्ली च कोशिका ।’ इति—(वै० पृ० १६३ श्लो० ५७) । पर्णं वहं पत्रं च त्रयी शृङ्गास्य कोशिका ।’ इति च—(वै० पृ० ४६ श्लो० ३३) । कोणिका = वीणाङ्ग (ङ्क) म् । ‘वीणाङ्गे (ङ्के) कोणिका मता ।’ इति—(श० र० सं० पृ० १२ श्लो० १०) । ऊर्मिका = तरङ्गः, वस्त्रभङ्गः, अङ्गुलीयं च । ‘ऊर्मिका त्व (चा) ङ्गुलीये स्याद्वस्त्रभङ्गतरेङ्गयोः ।’ इति—(मे० पृ० ५ श्लो० ५३) । जलौका = रक्तपा । ‘रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां, भूमि जलौकसः ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १०१ श्लो० २२) ।

जलमोत्रोऽस्या । 'ओक् उच के ।' इति निपातिवोऽन्त ओक्शब्द । सान्त्वोऽपि । 'जलोऽपी जलोका तु जलोका च जलौकमि' इति समारावर्ताद् 'बहुवचन प्रायिकम्' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १०१ प० ८) 'जलोकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका ।' इति च तारपाल ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १०१ प० ९, १०) । प्राचिना = पश्चिभेद, श्वेता । 'श्वेताया प्राचिना' इति—(वं० पृ० २७ श्लो० २०) 'वनमक्षिका' इति मुकुट । घृका = । कालिका = मेघजालम्, नवाब्द, चण्डिका, काकी च । 'मेघजाते च कालिका ।' इति—(अम० ना लि० पृ० ३९९ श्लो० १५) । 'रोमावली मेघमातावरटीपु च कालिका ।' इति—(हा० व० पृ० ४०८ श्लो० ५१) । 'कालिका चण्डिकाभेदे काल्यं (स्त्र्यं) वृश्चिकपत्रयो । क्रमदेववस्तुमूल्ये घूमरीनवमेघयो ॥ पटोलशालारोमालीमातीकाकी-क्षिवासु च । मेघात्रयो च' इति—(मे० पृ० ६ श्लो० ६६, ६७) । 'घूमरीयोगिनीभेदोमान-वाग्देपु कालिका । क्रमदेववस्तुमूल्ये काल्यं वाक्या घनेषु च ।' इति च रभस इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३९९ प० १२, १३, १४) । दीर्घिका = वापिका, पुष्परिणी । 'दीर्घिकास्या पुष्परिण्याम्' इति—(श० २० म० पृ० ५०) । 'वापी तु दीर्घिका ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १०४ श्लो० २८) । उष्टिका = मृत्तिकाभाण्डभेद, उष्ट्रस्त्री । 'मृदभाण्डेष्युष्टिका भवेत् ।' इति—(हा० व० पृ० ४०८ श्लो० ६७) । 'उष्टिका मृत्तिकाभाण्डभेदेऽपि वरभस्त्रियाम् ।' इति च—(मे० पृ० ५ श्लो० ५२) । शलाका = काम, शल्य, शारिका, शल्लकी च । 'शलाका शल्यमदनशारिकाशल्लकीपु च ।' इति (मे० पृ० १३ श्लो० १६१) । बालुका = सिक्ता । 'बालुका निक्तासु स्यात् ।' इति—(म० पृ० ११ श्लो० १३२) । 'बालुकापि' 'बालुका निक्ताया स्यात्' इति च—(श० २० म० पृ० २८ प० १) । ईपिका = शलाकाभेद, वीरणादिशलाका, तूलिका । 'सीक' इति 'सलाइ' इति 'तुली' इति च लोके । अक्षिकूटकम्, गजचशुर्गोलकम् । काश, मुञ्जामध्यवर्तिनृणाम् दर्भशलाका च । 'इपीका तूलिका भमे ।' इति—(वं० पृ० ६४ श्लो० २३५) । 'इपीका त्वक्षिकूटकम् ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २७७ श्लो० ३८) । विहङ्गिका = भारयष्टि । 'बहूंगी' इति लोके । 'भारयष्टी विहङ्गिका ।' इति—(श० २० म० पृ० ४२ प० ३) । इपिका = काश, तूलिका, गजाक्षिगोलक च । तथा काशे मत्तैपिका ।' इति—(श० २० म० पृ० ८ प० ८) । 'ईपिका' 'इपीका' चेत्यपि । 'इपीका स्यादिपीकापि' इति द्विरूपकोश इति—(श० चि० पृ० ३३२ स्त० १

(१) तथा च प्रयोग—'सोऽभिमतमध्यरेपीकाभौपिकाएवैव शीर्षवान् । काक तपसि सन्धाय हसर्जं पृथर्षम् ॥ इति रामायणम्—इति (श० चि० पृ० ३३२ प० १८, १९) ।

पं० २६) । “एषिका” इत्यपि । ‘एषिका तूलिता समे ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४८ श्लो० ३२) उखा=पिठरम्, रन्ध्रनस्थान्त्री । ‘ह्रांजी’ ‘भरधिया’ ‘भइडू’ इति च लोके । कृष्णवधूश्च । ‘उखा कृष्णवध्वां निगद्यते ।’ इति—(श० २० मं० पृ० ५३ पं० १०) । परिव्या=सालवेष्टनम्, सर्वतः येयम्, राजधान्यादीनां गानरूपवेष्टनम् । ‘साई’ इति लोके । ‘परिव्या सालवेष्टनम्’ इति(श० २० मं० पृ० ५५ पं० ८) । विधिया खनित्री, रथ्या, नलिका च । ‘विधिया तु निगद्यते । खनिध्यामपि रथ्यायां नलिकायामपि क्वचित् ।’ इति—(श० २० मं० पृ० ५५ पं० १०) । गाय्या=द्रुमाङ्गम्, वेदभागश्च ‘शाखा पक्षान्तरे वाही वेदभागद्रुमाङ्गयोः ।’ इति—(मे० पृ० २० श्लो० ५) । गिवा=गाय्या, जिफा, वहिवूडा च । ‘गिवा गाय्यावर्हिचूडायाङ्गलिनयप्रमायके ॥ चूडामात्रे गिवायां च ज्वालायां प्रपदेर्गपि च ।’ इति—(मे० पृ० २० श्लो० ६) भङ्गा=शशाङ्क-सस्यान्तरम्, मानुलानी, विजया । “भांग” इति लोके । दिवृवृता च । ‘भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० २२ श्लो० ११) । ‘भङ्गा मत्स्यं मषाह्वयम् ।’ इति(अने० ध्व० मं० पृ० २० श्लो० १७४) । सुरङ्गा=विवरविशेषः । ‘सुरङ्गा’ इति स्यातः । ‘सन्धिः सुरङ्गा’ इति—(त्रि० श्लो० पृ० ३०५ श्लो० ९) । धमरोर्गपि—(अम० ना० लि० पृ० ४५१ श्लो० ७, ८) ।

लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिका-ऽऽढकी ॥

सिध्रका सारिका हिवका प्राचिको-ल्का पिपीरिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गि सुरङ्गा’ इति ।

एतयो र्व्याख्या—

लङ्केति । एते लङ्कादयः सुरङ्गान्ताः गवदाः योषिल्लिङ्गा भवन्ति । लङ्का=रक्षसां राजधानी, धान्यविशेषश्च । ‘काला चना’ इति लोके । ‘लङ्का रक्षपुरीशायाशाकिनी-कुलटासु च ।’ इति—(मे० पृ० ३ श्लो० ३३) । ‘लङ्का रसाती त्रिपुटी कलाया रक्षणा-त्मिका ।’ इति हरिचरणसेनः—(पर्यायमुक्तावल्यां पृ० ३१ पं० ५) । शेफालिका=पुष्पभेदः, वृक्षभेदश्च । स तु “निर्गुण्डी” इति प्रसिद्धः । ‘शेफालिका तु निर्गुण्ड्याम्’ इति—(श० २० मं० पृ० ४३ पं० १६) । घातकी=वृक्षभेदः । ‘घायटी’ इति प्रसिद्धा । ‘घातकी तरुभेदे स्यात्’ इति—(श० २० मं० पृ० १९ पं० ८) । षाढकी=तुवरी । “तूर” इति प्रसिद्धा । ‘तुवर्ष्यामाढकी मता ।’ इति—(श० २० मं० पृ० ७ पं० १७) सिध्रका=वृक्ष-भेदः । ‘सीध’ इति प्रसिद्धः । ‘सिद्धवृक्षस्तु सिध्रका (कः)’ इति माधवकरः—(पर्यायरत्न-

विनेर, पीडगनभयम्, कठि ऽभय । 'विशाखा भे वठि-न्वे । इति—(अन० स० पृ० ५८ श्लो० ११३) । रेखा=आलि, आवलि । रेखायामावली रेखा इति—(वं० पृ० २२२ श्लोक ३२) । शो० प्रा० ।

अवेदानी जघादीन् सुधापर्यन्तान् स्त्रीलिङ्गवाचकगद्दानाह हेम—(अभि० स० लि० पृ० ३ इति ३१ ३२, ३३ ३४) ।

जघा चञ्चा कच्छा पिच्छा पिञ्जा गुञ्जा खजा प्रजा ।
झञ्जा घटा जटा घोष्ठा पोटा भिस्सटया छटा ॥१४॥
विष्ठा मञ्जिष्ठया वाष्ठा पाठा शुण्डा गुडा जडा ।
वेडा वितण्डया दाढा राढा रीढा च लीढया ॥१५॥
घृणो-र्णा बवंणा स्थूणा दक्षिणा लिखिता लता ।
तृणता त्रिवृता त्रेता गीता सीता सिता चिता ॥१६॥
मुक्ता वाक्ता लूता-ऽनन्ता प्रसृता मार्जिताऽमृता ।
कन्या मर्यादा गदे-क्षुगन्धा गोधा स्वधा सुधा ॥१७॥ इति ।

एषा व्याख्या—

जघति । विष्ठति । घृणति । मुक्तेति च । एते जघादय सुधाता शब्दा भिस्सटया मञ्जिष्ठया वितण्डया लीढया च सह स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । जघा=अङ्गविशय जाघनी । प्रसृता जाघनी जघा इति—(वं० पृ० १७७ इति ५८) । चञ्चा=तृणमयपुरप । वजू' इति लोके । चञ्चा तु तणनिमित्तपुरप । इति—(ग० २० स० पृ० ७१ इति ९) । कच्छा=चीरिका । जि-त्री इति मनीरा इति च भाषायाम् । वाराही मृष्टिभयजम्, परिधानापराञ्चल । काछ इति लोके । वाराही चीरिका कच्छा इति—(त्रि० ग० पृ० ३२५ श्लो० ८०) । चीरिकाया च कच्छा च स्त्रियाम् इति च—(श० २० स० पृ० ७४ श्लो० १०) । पिच्छा=ओदन्मण्ड सालमलिनियाम मोचा आश्रमपादपत्रम् । पिच्छा पुण्ड्रिकाकोषे चोलिकाफणिलालयो । इति—(हा० व० पृ० ४०७ श्लोक २३०) । पिच्छा पुण्ड्रिकाकोषमोचागान्मलिवटक । भवनसम्भूतमण्ड च परतावश्वपदामय । स्त्रियाम् इति—(मि० प० २९ श्लोक ३) । पिञ्जा=तूलम् हरिद्रा तूलपिञ्जिका च । पिञ्जा तूल हरिद्रयो । पिञ्जा स्त्रिया मत्ता तूतपिञ्जिकाया बुधोत्तमे । इति—(ग० २० स० पृ० ७६ इति १९, २०) गुञ्जा=रक्तिका । रनी इति—(गो० २० इति ३०) ।

कलध्वनिश्च । 'गुञ्जोक्ता तु कलध्वनी । पटहे कोकचिञ्चाग्राम्' इति—(श० र० स० पृ० ७६ श्लोकः ११) । खजा = मन्यः, प्रहस्तश्च । 'खजा मन्यप्रहस्तयोः ।' इति—(श० र० स० पृ० ७६ श्लोकः ८) । प्रजा = लोकः, जनः, सन्तानश्च । 'प्रजा जने च सन्ताने' इति—(श० र० स० पृ० ७६ श्लोकः ११) । 'प्रजा तु जनपुत्रयोः ।' इति—(वै० पृ० २२१ श्लोकः २३) । 'स्त्री तु प्रसूतिः सन्ततिः प्रजा ।' इति च—(वै० पृ० १७६ श्लोकः ४१) । झञ्जा = ध्वन्यन्तरम् अम्बुकणवृष्टिश्च । 'झञ्जा ध्वन्यन्तरे मता । अत्यम्बुकणवृष्टावप्युक्ता सा शब्दवेदिभिः ।' इति—(श० र० स० पृ० ८१ श्लोकः ८) । घटा = गजसंहतिः, घटना, घटनम्, गोष्ठी, समूहश्च । 'घटा घटनगोष्ठीभवटनासु च योपिति ।' इति—(मे० पृ० ३४ श्लो० १२) । जटा = केशवन्धविशेषः, लग्नकचः, मांसी, वृक्षमूलं च । 'जटा मांस्यां लग्नकचे वृक्षमूले' इति—(श० र० स० पृ० ८४ पं० १८) । घोण्टा = तदरी, पूगवृक्षश्च । 'घोण्टा तु तदरीपूगवृक्षयोश्च निगद्यते ।' इति—(श० र० स० पृ० ८४ पं० १५) । पोटा = पुरुषलक्षणा स्त्री । 'पोटेति गदिता सद्भिर्द्र्यां स्त्री पुरुषलक्षणा ।' इति—(श० र० स० पृ० ८५ पं० १८) । भिस्सटा = दन्धिका, दग्धान्तम्, दग्धीदनम् । 'भिस्सटा दन्धिका' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१९ श्लोकः ४९) । 'दग्धान्तं भिस्सटा क्षिल्ली' इति च—(वै० पृ० १६५ श्लोकः ७७) । छटा = दीप्तिः, परम्परा, संघातविशेषश्च । 'छटा समूहे कान्ती च वेष्टने च' इति—(ना० मं० पृ० २४ पं० ७३) । विण्टा = पुरीषम् । 'वर्च्वः किट्टं पुरीषो विड् विण्टोच्चारः शकृन्मलम् ।' इति—(पं० र० मा० पृ० २६ पं० २५) । मञ्जिण्टा = रागद्रव्यविशेषः । "मंजीठ" इति लोके । 'मञ्जिण्टा विक्रमा जिङ्गी' इति—(अम० ना० लि० पृ० १५९ श्लोकः ९०) । काण्टा = दिक्, दाहहरिद्रा, कालमानम्, प्रकर्षः, स्थानमात्रं च । 'काण्टा दाहहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः ॥ स्थानमात्रे दिशि च स्त्री' इति—(मे० पृ० ३८, ३९ श्लोकः २, ३,) । 'काण्टा निशा ककुप् काण्टा काण्टा प्रोक्ता वसुन्धरा । काण्टा कालविशेषः स्यात्काण्टं दाह निगद्यते ॥' इति च—(अने० ध्व० मं० पृ० ८ श्लोकः ६९) पाठा = ओमविशेषः, विद्धकर्णी । "पाठा" इति लोकेऽपि । 'पाठस्तु पठने ख्यातो, विद्धकर्ण्यां तु योपिति ।' इति—(मे० पृ० ३९ श्लोकः ७) । शुण्डा = हस्तिहस्तः, हाला, सुरा, पानागारश्च । 'शुण्डापानगृहहस्तिहस्तसुरा च । अप्यम्बु-हस्तिनीवेद्यास्वपि' इति—(श० र० स० पृ० ९८ पं० १४, १५) । गुडा = गुडिका, वृहद्वटिका, स्नुही । "सेहुण्ड" इति लोके । उशीरी, लघ्काशश्च । 'गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योपिति ।' इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः १०) । 'गुडो गोलेक्षुविक्रती स्नुहीगुडि-कयोर्गुडा ।' इति रुद्रः इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६४ स्तं० १ पं० १८) । गुडश्च ।

माग्यां पृ० ३१ प० ४) । मारिका=पक्षिभेद । “मातुकी” इति प्रमिद्धा । ‘वरणा चित्रनादा च चित्रनेत्रा च मारिका ।’ इति—(हा० व० पृ० ४०० श्लो० ८९) । ‘मारिका मयुरालया दूती मेगावती च मा ।’ इति—(रा० नि० पृ० २७७ श्लो० ४७२) । ‘मारिका’ इत्यपि । हिक्का=स्वरभेद, उच्चैः वानप्रवृत्ती शब्दविशेष । “उपरी” इति प्रमिद्ध । पक्षिभेद, पेंचिका च । ‘पेंचिका पुन ॥ उलूखनेटि हिक्का स्यात्वनकाशी च पिङ्गला ।’ इति—(वं० पृ० २७ श्लो० २१) । ‘हिक्का हंका च हिक्किका ।’ इति च—(वं० पृ० १८३ श्लो० १०७) । पिपीळिका=कौटभेद । ‘मुगी’ इति प्रमिद्धा । ‘पिपीळिका तु हारी म्यान्’ इति—(त्रि० मे० पृ० २८८ श्लो० २७) । ‘गर्नपनि पिपीलका ।’ इति पुम्बमपि इति क्षरिम्बामी—(अम० म० व्या० पृ० ४५१ म् २ प० ३२) । निन्दुकी=वृक्षभेद । “टैमुरगी” इति प्रमिद्धा । निन्दुको वृक्षभेदे स्यान्’ इति—(श० र० म० पृ० १८ श्लो० २) । भङ्गि=कौटिल्यभेद, विच्छिन्निर्वा । व्याञ्छलनिभं भङ्गिर्वेदाधीभनिमीलिका ।’ इति रभम, इति—(अम० मु० व्या० पृ० ६५२ म् १ प० ३,४) । शेषं प्राग्वन् ।

दुर्गमिहस्तु कनरहितान् कान्तादीन् गान्तान्तान् स्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह—(दु० लि० पृ० २ श्लो० ३ ४ ५) ।

नवमालिका बलाका गवेषुको—स्का कृकाटिका यूका ।
 शोकालिका शलाका हसन्तिका हसनिका केका ॥
 क्षिरुका लङ्गा स्पृक्का करुणेपीका च बालुके—ट्टक्या ।
 त्विट् पुत्तिका पनाकाऽप्य मालिका मानिका नाडिः ॥
 शाखा शिखा विशाखा परिखा रेखा सुरङ्ग्या’ इति ।

अनयो साङ्गकान्दयो ध्यात्वा—

नवमालिकेति । भिह्वंति । धाम्येति च । एते नवमालिकादयः सुरङ्गान्ता शब्दा इष्टक्या म्रङ्ग्या च मह स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । नवमालिका=पुष्पविशेष, नवमल्लिका, ग्रीष्मोद्भवा, मल्ला । ‘नेवारा’ इति । ‘नेवारी’ इति च लोके । ‘कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा वनमालिका ।’ इति—(प० र० भा० पृ० १६५० १२) । ‘अथ सप्तलाया तु सप्तला नवमल्लिका ।’ इति—(रा० नि० पृ० ४२५ श्लो० ४२) । बलाका=पक्षिविशेष, वृक्षभेद । ‘बलाका विमकण्डिका ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १९६ श्लो० २५) । ‘बलावा विपकण्ठी स्याच्छुष्काङ्गी दीर्घवन्धरा ।’ इति—(रा० नि० पृ० ४०५ श्लो० २१) ।

‘वलाका वह्निं गश्चैव मेघानन्दः प्रकीर्तितः ।’ इति च—(रा० नि० पृ० ४२३ श्लो० २) ।
 कृकाटिका = शिरोधरैकदेशः, श्रीवायामुन्नतभागः । ‘घाटी’ इति ख्यातः । श्रीवापश्चाद्भाग
 इति स्वामिमुकुटी । ‘अवटुर्घाटा कृकाटिका ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २३३ श्लो०
 ८८) । ‘अवटस्तु शिरः पश्चात्सन्धिर्घाटा कृकाटिका ।’ इति च—(रा० नि० पृ० ३९७
 श्लो० २७) । शेफालिका = लतासमुदायविशेषः, तत्पुष्पम्, कृष्णपुष्पा, निर्गुण्डी च ।
 ‘न्यवारी’ इति ख्याता । ‘शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥’ इति—(अम०
 ना० लि० पृ० १५२ श्लोकः ७०) । हसन्तिका, हसनिका च द्वेष्यङ्गारशकट्यौ ।
 ‘अङ्गेठी’ ‘वोरसी’ ‘त्रिरीसी’ ‘वरीसिया’ इति च लोके । ‘अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि
 हसन्त्यपि । हसन्यपि’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३११ श्लो० २९) । ‘हसन्तिकाऽङ्गार-
 धान्याम्’ इति च—(श० र० स० पृ० ४५ पं० ५) । स्पृक्का = सुगन्धिद्रव्यविशेषः, शाकभेदः,
 पृक्का । ‘अस्यर’ ‘अस्परक’ ‘विडारशाक’ इति च लोके । ‘मरुमाला तु पिशुना स्पृक्का
 देवी लता लघुः ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १७३ श्लो० १३३) स्पृक्का तु ब्राह्मणी
 देवी’ इति वाचस्पतिः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० १७३ स्तं० २ पं० १७) । ‘मता
 स्पृक्कोपधान्तरे ।’ इति—(श० र० स० पृ० ६ पं० ५) ‘पृक्का’ इत्यपि । ‘पृक्का च महिला
 वयूः ।’ इति—(त्रि० शो० पृ० ३४६ श्लो० २२३) । करुणा = कृपा । ‘करुणो रस-
 वृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्’ इति—(अने० सं० पृ० ६५ श्लो० २०५) । त्विट् =
 दीप्तिः, शोभा, वाक् च । ‘त्विट् शोभापि’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३७ श्लो० २२५) ।
 ‘कान्तौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री’ इति च रभसः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४३७ स्तं० १
 पं० १३) । पुत्तिका = मधुमक्षिकाविशेषः । ‘पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्’ इति—(अम० ना०
 लि० पृ० १९७ श्लो० २७) । अथानन्तरम् । मालिका = पंक्तिः, पुष्पविशेषः, गृहविशेषः,
 मद्यं च । ‘आवलिः पद्धतिः पंक्तिरालिल्लेखा च मालिका ।’ इति—(वै० पृ० १८८ श्लो०
 २४) । ‘सुगन्धा ग्रैष्मिका ताना मालिका नवमालिका ।’ इति—(वै० पृ० ६० श्लो० १८६) ।
 ‘भेठो हर्म्यश्च मालिका ।’ इति—(वै० पृ० १६१ श्लो० २९) । ‘कपिशीका च मालिका ।’
 इति च—(त्रि० शो० ४०५ श्लोकः ४२३) । नाडिः = कन्दली, धमनिः, व्रणविशेषः,
 घटिका, शिरा च । ‘नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चव्यायां कुहनस्य च । तथा
 पटक्षणकालेऽपि’ इति—(श० र० स० पृ० ९७ पं० १९, २०, २१) । विशाखा = नक्षत्र

(१) तथा च प्रयोग—‘हसन्तीं च हसन्तीं हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा मन्दभागिनः ।’
 इति । हसन्ती = अङ्गारधानी । हसन्ती = मल्लिकाप्रभेदः । हसन्तीः स्त्री चेत्येतास्तिस्त्रो ये नरा हेमन्ते न सेवन्ते
 ते मन्दभागिनः स्युः ।

विशेष, षोडशतशतम्, तडिन्तशतम् । 'विशान्या भे वटिन्वे ।' इति—(अने० मं० पृ० ५८ श्लो० ११३) । रेगा = आलि, आवलि । 'रेगायामावनी रेगा' इति—(वं० पृ० २२२ श्लो० ३२) । दो० प्रा० ।

अवेदानी जघादीन् गुपापर्मन्जान् म्नीडिन्नावाचनशब्दानाह हेम—(अभि० मं० लि० पृ० ३ श्लो० ३१, ३२, ३३, ३४) ।

जंघा चञ्चा कञ्छा पिञ्छा गुञ्जा सजा प्रजा ।

शञ्जा घटा जटा घोण्टा पोटा भिस्सटया छटा ॥१४॥

विष्ठा मञ्जिष्ठया वाष्ठा पाठा मुण्डा गुडा जडा ।

वेडा वितण्डया दाढा राढा रीढा च लीडया ॥१५॥

घृणो-र्णा घर्वणा स्थूणा दक्षिणा लिखिता लता ।

तृणता त्रिवृता त्रेता गीता सीता सिता चिना ॥१६॥

मुक्ता वार्त्ता लृता-ऽनन्ता प्रसृता मार्जिताऽमृता ।

कन्या मर्यादा गदे-क्षुगन्या गोधा स्वधा सुधा ॥१७॥ इति ।

एषा व्याख्या—

जघेति । विष्टेति । घृजेति । मुक्तेति च । एते षषादय मुद्यन्ता शब्दा भिस्सटया मञ्जिष्ठया वितण्डया लीडया च गृह स्तौलिङ्गा भवन्ति । जघा = अङ्गविशेष, जाघनी । 'प्रसृता जाघनी जघा' इति—(वं० पृ० १७७ श्लो० ५८) । चञ्चा = तृणमयपुष्प । "वङ्ग" इति लोके । चञ्चा तु तृणनिमित्तपुष्पे ।' इति—(शं० २० सं० पृ० ७१ श्लो० ९) । कञ्छा = चीरिका । 'क्षिन्त्री' इति, 'मञ्जीरा' इति च भाषायाम् । वाराही, गृष्टिभेजम्, परिधानापरञ्जल । काष्ठ इति लोके । वाराही चीरिका कञ्छा' इति—(प्रि० दो० पृ० ३२५ श्लो० ८०) । 'चीरिकाया च कञ्छा च स्त्रियाम्' इति च—(शं० २० सं० पृ० ७४ श्लो० १०) । पिञ्छा = ओदनमण्ड, सालमलिनियोग, मोचा, आधमपावपश्च । 'पिञ्छा पूगञ्छटाकोपे चीलिकाफणिलाकयो ।' इति—(हा० व० पृ० ४०७ श्लोकः २३०) । 'पिञ्छा पूगञ्छटाकोपमोचाशालमलिवेष्टके । भक्तसम्भूतमण्डे च पततावश्वपदामये । स्त्रियाम्' इति च—(मे० पृ० २९ श्लो० ३) । पिञ्जा = तूलम्, हरिद्रा, तूलपिञ्जिका च । पिञ्जा तूल-हरिद्रयो । पिञ्जा स्त्रिया मना तूलपिञ्जिकाया वृधोत्तमै ।' इति—(शं० २० सं० पृ० ७६ श्लो० १९, २०) गुञ्जा = रक्तरा । 'रती' इति—'घोषची' इति च लोके । पटह,

कलध्वनिश्च । 'गुञ्जोक्ता तु कलध्वनी । पट्टहे काकचिञ्चाग्राम्' इति—(श० र० स० पृ० ७६ श्लोकः ११) । खजा = मन्थः, प्रहस्तश्च । 'खजा मन्थप्रहस्तयोः ।' इति—(श० र० स० पृ० ७६ श्लोकः ८) । प्रजा = लोकः, जनः, सन्तानश्च । 'प्रजा जने च सन्ताने' इति—(श० र० स० पृ० ७६ श्लोकः १९) । 'प्रजा तु जनपुत्रयोः ।' इति—(वै० पृ० २२१ श्लोकः २३) । 'स्त्री तु प्रसूतिः सन्ततिः प्रजा ।' इति च—(वै० पृ० १७६ श्लोकः ४१) । झञ्जा = ध्वन्यन्तरम् अम्बुकणवृष्टिश्च । 'झञ्जा ध्वन्यन्तरे मता । अत्यम्बुकणवृष्टावप्युक्ता सा शब्दवेदिभिः ।' इति—(श० र० रा० पृ० ८१ श्लोकः ८) । घटा = गजसंहतिः, घटना, घटनम्, गोष्ठी, समूहश्च । 'घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योपिति ।' इति—(मे० पृ० ३४ श्लो० १२) । जटा = केशवन्धविशेषः, लग्नरुचः, मांसी, वृक्षमूलं च । 'जटा मांस्यां लग्नकचे वृक्षमूले' इति—(श० र० स० पृ० ८४ पं० १८) । घोष्ठा = बदरी, पूगवृक्षश्च । 'घोष्ठा तु बदरीपूगवृक्षयोश्च निगद्यते ।' इति—(श० र० स० पृ० ८४ पं० १५) । पोटा = पुरुषलक्षणा स्त्री । 'पोटेति गदिता सद्भिर्यां स्त्री पुरुषलक्षणा ।' इति—(श० र० स० पृ० ८५ पं० १८) । भिस्सटा = दग्धिका, दग्धान्नम्, दग्धोदनम् । 'भिस्सटा दग्धिका' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१९ श्लोकः ४९) । 'दग्धान्नं भिस्सटा झिल्ली' इति च—(वै० पृ० १६५ श्लोकः ७७) । छटा = दीप्तिः, परम्परा, संघातविशेषश्च । 'छटा समूहे कान्ती च वेष्टने च' इति—(ना० मं० पृ० २४ पं० ७३) । विष्ठा = पुरीषम् । 'वर्चः किट्टं पुरीषो विड् विष्ठाञ्चारः शकृन्मलम् ।' इति—(पं० र० मा० पृ० २६ पं० २५) । मञ्जिष्ठा = रागद्रव्यविशेषः । "मँजीठ" इति लोके । 'मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी' इति—(अम० ना० लि० पृ० १५९ श्लोकः ९०) । काष्ठा = दिक्, दाहहरिद्रा, कालमानम्, प्रकर्षः, स्थानमात्रं च । 'काष्ठा दाहहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः ॥ स्थानमात्रे दिशि च स्त्री' इति—(मे० पृ० ३८, ३९ श्लोकः २, ३,) । 'काष्ठा निशा ककुप् काष्ठा काष्ठा प्रोक्ता वसुन्धरा । काष्ठा कालविशेषः स्यात्काष्ठं दाह निगद्यते ॥' इति च—(अने० ध्व० मं० पृ० ८ श्लोकः ६९) । पाठा = ओषधिविज्ञेयः, विद्वकर्णी । "पाठा" इति लोकेऽपि । 'पाठस्तु पठने ख्यातो, विद्वकर्ण्यां तु योपिति ।' इति—(मे० पृ० ३९ श्लोकः ७) । शुण्डा = हस्तिहस्तः, हाला, सुरा, पानागारञ्च । 'शुण्डापानगृहहस्तिहस्तसुरा च । अप्यम्बु-हस्तिनीवेश्यास्त्रपि' इति—(श० र० स० पृ० ९८ पं० १४, १५) । गुडा = गुडिका, वृहद्वटिका, स्नुही । "सेहुण्ड" इति लोके । उशीरी, लघुकाशश्च । 'गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योपिति ।' इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः १०) । 'गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा ।' इति रुद्रः इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६४ स्तं० १ पं० १८) । गुडश्च ।

'सुहोमडमोर्गुंड ऐत्रमगोलयोः ।' इति चात्रय' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६४ स्तं० १ प० १९) । जडा = मूत्रनिम्बो । "कंत्राय" इति मोके । 'जडा म्निषाम् । मूत्र-निम्बाम् इति—(मे० पृ० ४१ श्लोक १३) । वेडा = नीरा । 'वेडो' इत्यपि । विनषडा = घादभेद, वन्वीयाक च । 'त्रितग्ना वादभेदे म्वाकचचीसाकेतिलाह्वये । करवीर्यामपि स्मो स्मात्' इति—(मे० पृ० ४३ श्लोक ३६) । दाडा = दष्ट्रा, अभिलाषश्च । 'दाडा स्मादि दष्ट्रागामनिलया च कीर्त्यन्ते ।' इति—(मे० पृ० ४३ श्लोक २) । राडा = ज्ञपद-विशेष, मुद्यदा, गीडदेते पुरोविशेष, सोमा, युतिश्च । 'राडा देघान्तरे युतो ।' इति—(अने० ति० पृ० २८ श्लोक २५३) । 'राडा स्त्री सुह्यगोमयो ।' इति—(मे० पृ० ४४ श्लोक ३) । 'राड स्माद्भेदेऽपि, स्त्रिया स्वात्सुह्यगोमयो ।' इति च—(श० २० म० पृ० १०२ प० ३) । रीडा = अद्यमानना, अवजा, गतिश्च । 'रीडाऽजमाननागत्यो' इति—(अने० ति० पृ० २८ श्लोक २५३) । लीडा = ; घृणा = जुगुप्सा, कृपा च । 'घृणा जुगुप्साकृतयो' इति—(मे० पृ० ४५ श्लोक १२) । ऊर्गा = मेघादिलोम, ध्रुवोरन्त-रावतकं च । 'ऊर्गा मेघादिलोमि स्यादन्तरावतंके ध्रुवोः ।' इति—(मे० पृ० ४५ श्लोक ३) । बवंगा = बृहन्मक्षिका, नीलमक्षिका, नीलवर्णमक्षिका । 'बवंगा मक्षिका नीला' इति—(अम० ना० लि० पृ० १९७ श्लोक २६) । स्यूणा = गृहादीनामुत्तमभनकाष्ठम्, सूर्मो, रोगान्तर च । "स्यूणा स्मात् सूर्म्यां स्मभ्नेऽपि वैशमन, (गृहस्य च) ।' इति—(मे० पृ० ४७ श्लोक ३२) । 'स्यूणा सूर्म्यां स्तम्भे ह्यन्तरे ।' इति च—(अने० सं० पृ० १४ श्लोक १५८) । दक्षिणा = यज्ञादिविधिदानम्, दिक् च । 'यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ४८ श्लोक ५१) । 'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तनु ॥ अत्रामे-त्रिनु, यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् ।' इति च—(श० २० सं० पृ० १११ पृ० १६, १७) । लिखिता = धम्मंज्ञानप्रवर्तनमुनिपत्नी । लना = व्रतनि, बली, वाखा, सुन्दरस्त्रो च । 'लना वस्तूरिकागात्राद्वाक्लीप्रियङ्गु । पिपीलिकाया माघव्या ज्योतिष्मत्पूर्यनामयो ।' इति—(ना० २० मा० पृ० २७ प० ६, ७) । 'लना योहस्त्रियो स्पृकामाघव्योश्च प्रियङ्गुनि । वस्तूरिकाया शाखायाम्' इति च—(श० २० सं० पृ० १३१ श्लोक १९) । तृणता = कार्मुकम् घ्न, तृणत्व च । 'तृणता घ्नयि तृणत्वे' इति—(मे० पृ० ६२ श्लोक ११४) । त्रिवृता = ओषधिविशेष, शुक्लत्रिपारा । 'त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १६४ श्लोक १०८) । चैता = युगविशेष, अग्निव्रतय च । 'त्रैता युगग्निव्रतय' इति—(मे० पृ० ५५ श्लोक २३) । सीता = जानकी । लाङ्गलपद्धति, लाङ्गलकृत्रेवा । कूड' इति लोके । व्योमगङ्गा, स्वर्गगङ्गा, अलकनन्दा च । 'सीता लक्ष्मीरुमा सीता सीता शस्याधिदेवता । सीता सीरध्वजापत्य सीता मन्दाकिनी मता ॥ सीता

चालकनन्दा च नक्षुर्भद्राञ्च्युता क्रमात् ।' इति—(अने० ध्व० मं० पृ० ७ श्लो० ५४, ५५) । 'सीता लाङ्गलपद्धतिवैदेहीस्वर्गगङ्गासु ।' इति—(मे० पृ० ५९ श्लो० ७१) । 'शीता' इत्यपि—'शीता नभः सरिति लाङ्गरूपद्वती च शीता दशाननरिपोः सह घर्मिणी, च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च, शीतोऽप्यसे च बहुवारतरी च दृष्टः ।' इति ताल-
व्यादी धरणिः' इति (अम० सु० व्या० पृ० ३०६ स्तं० १ पं० ३२, ३३) । मिता =
जर्करा । 'मिश्री' इति लोके । 'मिता (धवला) यां स्त्री' इति—(मे० पृ० ५९ श्लो०
७१) चिता = चित्वा, संहतिश्च । 'चिता चित्वायां संहती स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ०
५५ श्लो० १८) । मुक्ता = मोक्षिताम् । "मोती" इति लोके । 'मुक्ता तु मौक्तिके,
मुक्तः प्राप्तमुक्ते च मोचने ।' इति—(वि० प्र० पृ० ५९ श्लो० ३९) । वार्ता—वर्तनम् ।
वातिङ्गः, कृष्यादिः, वृत्तिश्च । 'वार्ता, वातिङ्गणे वृत्ती वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः ।
वृत्तिमन्वीहजो वार्ता, वार्तमारोग्यफल्युनोः ।' इति—(वि० प्र० पृ० ६० श्लोकः ४६) ।
'वार्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि ।' इति धरणिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ०
४१० स्तं० १ पं० १७) । 'निःसारारोग्ययोर्वार्तं, नोहृग् वार्तोऽथ वृत्तिमान् । कृष्यादा-
विष्यते वार्ता वर्तनोदन्तयोरपि । वार्ताकेऽपि क्वचिद् वार्ता' इति च—(अने० समु० पृ०
४ श्लो० २९) । लूना—ऊर्गनामः, पिपीलिका, गदान्तरं च । 'लूता तूर्गनाभे पिपीलिका-
गदान्तरे ।' इति—(मे० पृ० ५७ श्लोकः ५२) । अनन्ता = पृथिवी, विद्याया, गुडूची
च । 'अनन्ता च विशल्यायां शरिवाद्दूर्ध्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च ।
विश्वम्भरागुडूच्योः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शोपे पुमान्निखवी त्रिपु ।' इति—
(मे० पृ० ६० श्लो० ८१ ८२) । 'अनन्तं त्रिपुले वारि, व्योमन्यनन्ते हरी वले । शोपे,
अनन्ता महीहेमयतीदूर्वाऽमृतासु च ॥' इति च—(अने० ति० पृ० ३९ श्लो० ६) ।
प्रसृता = जंघा । 'जंघायां प्रसृता मता ।' इति—(मे० पृ० ६३ श्लो० १२४) । मार्जिता =
रसाला, शिखरिणी, दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतं लेह्यम् । 'गिन्वरिण" इति ख्याता ।
रचना तु—'अर्थादिकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः सण्डस्य पौडशपलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं
मधु पलं मरिचं द्विकर्पं शुण्ठ्या पलार्धमपि चार्द्धपलं चतुष्णाम् ॥ सूक्ष्मे पटे ललनया मृदु-
पाणिषुष्ठा कर्पूरबुलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला, या स्वादिता
भगवता मधुसूदनने । 'पुरुषोत्तमेन' इति पाठान्तरम् सूदशास्त्रे इति—(अम० सु०
व्या० पृ० ३१७ स्तं० २ पं० २७, २८, २९, ३०, ३१) । 'रसालायां तु मार्जितः ।
शिखरिणी' इति हेमनाममाला' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३१७ पं० ३२) । 'रसाला तु
मार्जिता ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३१७ श्लोकः ४४) । अमृता = पथ्या । गुडूची ।
आमलकी च । 'अमृता तु भवेत्पथ्यागुडूच्यामलकीषु च ।' इति—(शं० रं० सं० पृ०
१३६ श्लो० ६) । कन्था = मृमयभित्तिः, प्रावरणान्तरं च । 'कन्था मृमयभित्ती स्यात्तथा

प्रावरणान्तरे ।' इति—(मे० पू० ७२ श्लो० ३) । मर्यादा=सीमा, म्यतिश्च । 'मर्यादा सीमनि स्थितौ ।' इति—(मे० पू० ७३ श्लो० ३७) । गदा=आयुधविशेष । 'गद कृष्णा-
नुजे रोमे, गदा प्रहरणान्तरे ।' इति—(अने० स० पू० २० श्लो० २२८) । इधुगन्धा=
कोकिलाक्ष, गोधुरद्व । 'इधुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृचा वासे च गोधुरे ।' इति—(मे०
पू० ८२ श्लो० ८४) । गोधा=तल, निहाना । 'गोधा तले निहारायाम्' इति—(श०
२० स० पू० १८० श्लो० ११) । स्वधा=पितृदानार्पो मन्त्रविशेष । सुधा=अमृतम् ।
लोविशेषश्च । 'सकेदी' इति लोके । 'सुधाऽमृते स्तुहीमूर्वाल्लेपगाङ्गेष्टितासु च ।' इति—
(श० २० स० पू० १८२ प० १३) ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पू० ४५१, ४५२ श्लोक ८, ९) ।

... .. सूचि-भाष्यः ॥

पिच्छा-वितण्डा-काकिण्य-श्चूर्णिः शानी द्रुणी दस्तु ।

सातिः कन्याऽऽसन्दी' इति ।

अस्य व्याख्या—

सूचीति । पिच्छेति च । सूचि = व्यधनी, शिवा, नृत्यभेदश्च । 'स्त्री सूचिर्नृत्य-
भेदे च व्यधनीशिलयोरपि ।' इति रत्नकोप' इति—(अम० मु० व्या० पू० ६५२ स्त० १ प०
८, ९) । माट्टि = पत्रशिरा, पत्रमाडिका, पत्रभङ्गि । 'सारी' इति लोके । दैन्यप्रवाशन
च । 'माट्टि पत्रशिरा' इति रत्नकोप' इति—(अम० सु० व्या० पू० ४५२ स्त० १ प० १०) ।
माट्टिर्दैन्य पत्रशिरा' इति—(अने० स० पू० १२ श्लो० १३२) 'माडि स्त्री पत्रभङ्गी च दैन्य-
स्यापि प्रकाशने ।' इति च—(मे० पू० ४४ श्लो० २) । काकिणी = पणोदमान-मानदण्ड-
मापाणा चतुर्थांश, एवदराटक, रक्तिका च । 'काकिण्येवदराटके । मानदण्डम्यतुर्थांशे
मापस्य च पणस्य च ।' इति—(ना० २० मा० पू० ७६ प० ८, ९) । 'काकिणी पणतुर्थांशे
मानदण्डे च दृश्यते । वृष्णलंकवराटयो स्यादुन्मानस्याशकेऽपि च ।' इति—(मे० पू० ४८
श्लोक ४२) । पणदण्डकयोऽमुष्यं उदमानस्य काकिणी ।' इति द्र० इति—(अम० सु० व्या०
पू० ४५२ स्त० १ प० २३, २४) । हारावल्या तु नान्तेऽप्याह—'काकिणी पणतुर्थांश' इति—
(हा० व० पू० ४०३ श्लोक ४४) । रभसोऽपि—'पणोदमानदण्डाना तुर्थांशोऽपि च काकिणी ।'
इति—(अम० सु० व्या० पू० ४५२ स्त० १ प० २४, २५) । आढकस्य पञ्चाशत्तमोभाग उद-
मान । उक्त्वा च गणितानस्याम्—'कुन्या स्यादष्टभिर्द्वैर्गणैर्गणपादेन चाड्ढक । अतोऽष्टदन्ति-
को भाग उदमानमुदाहृतम् ।' इति च—(अम० सु० व्या० पू० ४५२ प० २६, २७, २८) ।

सिकता मुक्ता त्रेता त्रिवृताऽथलता च दीधिति-वन्तिः ।
 वीथी माथा कन्या कुथा च गीता गदा वेदिः ॥
 अजमोदा द्वाः पोटा गोधा मेधा सुधाऽट्टराधा च ।
 राधा' इति ।

एषा व्याख्या—

जघेति । पिच्छेति । विच्छेति । धीणेति । सिञ्चतेति । अजमोदेति च । एते जघा-
 दयो राधान्ता शब्दा सधनिष्ठाथविच्छया विङ्गिष्या च सह स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । वचा =
 औषधिविशेष, उग्रगन्धा, सारिका च । 'वचोपधी । भारिकाया' इति—(मे० पृ० २८
 श्लो० ९) । 'वचा स्वादुग्रगन्धाया सारिकायाम्' इति च—(वि प्र० पृ० ३० श्लो० ९) ।
 चञ्चु = पक्षिमुखाग्रम् । 'चोच' इति लोके । 'चञ्चुस्त्रोटिहमे स्त्रियौ ।' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० २०० श्लो० ३६) 'चञ्चुस्त्रोट्या तु योषिति ।' इति च—(श० २० स०
 पृ० ७१ प० १०) । प्रियङ्गु = पतिनी, शालिविशेषश्च । 'प्रियङ्गु स्त्री राजिकाकण-
 योरपि । फलिन्या कङ्गुसस्ये च' इति—(मे० पृ० २४, २५, श्लोक ४३) । सरषा =
 मधुमक्षिका, मधुकर्त्री मक्षिका । 'सरषा मधुमक्षिका ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १९७
 श्लो० २६) । स्फुलिङ्गा = अग्न्युद्भूतकणिका । 'त्रिपु स्फुलिङ्गोऽग्निकण' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० २४ श्लोक ५७) । स्फुलिङ्गा ज्ञातावपि । गौ = स्त्रीगवी । इय गौ दिगादि ।
 पशुवाचिनस्तु गोशब्दस्य चतुष्पदजातित्वात्परपरिभाषया स्त्रीपुस्त्वम् । इय गौ स्त्रीगवी ।
 अय गौ वलीवर्द्ध । व्याडिराचार्यस्तु—'दिगादीनामविशेषेण स्त्रीपुस्त्व इच्छति ।' इति—
 (दु० वृ० पृ० ३ प० ५) । रञ्जु = गुणमयी । वेणी च । 'रञ्जुर्वेण्या गुणे योषित्' इति—
 (मे० पृ० ३० श्लो० १४) । यदृच्छा = स्वच्छन्द, स्वातन्त्र्यम्, स्वैरिता । 'यदृच्छा स्वैरिता'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ३८६ श्लो० २) । 'यदृच्छा नियमोज्जति ।' इति च—
 (वे० पृ० १९२ श्लो० ६) । राजि = रेखा, लेखा, पवित, निरन्तरपवितसाधारणम् ।
 वीथी च । राजि स्त्री पवितरेखयो ।' इति—(मे० पृ० ३० श्लो० १४) । 'राजी रेखाया
 पवती च' इति—(अने० स० पृ० ८ श्लो० ७५) । 'राजी' इत्यपि । 'राजी तु पवती रेखायाम्'
 इति—(अने० लि० पृ० २८ श्लो० २५२) । पनौ—निश्छिद्रपवतावित्यर्थ । आजि =
 युद्धम्, क्षणम् समस्थल च । आजि क्षणे समप्रमाया युधि' इति—(अने० लि० पृ० ८
 श्लो० २१) । आजि स्वात्समभूयुधो । क्षणेऽपि' इति च—(ना० म० पृ० २० प १२)

पाणिनीयेऽपि—(१) (दीधिति स्त्रियाम्) दीधिति = किरण । लि० को० पृ० ५०१ सू० १००।

याच्ञा = प्रार्थना । 'आद्यासनेऽर्थना याच्ञा याचनाद्येवणादेना । भिक्षा च सतिरखली
 स्यात्' इति—(वै० पृ० ९३ श्लो० १२०, १२१) । घाटा = ग्रीवावयवविशेषः । 'शिरः
 पीठः कृकाटिका । घाटाऽभ्यवट्खलीवे' इति—(वै० पृ० १८० श्लो० ८४, ८५) । कोटिः =
 घनुरस्रभागः, अधिः, संख्याभेदः, प्रकर्षश्च । 'कोटिः स्त्री घनुरोऽग्रेऽप्री संख्याभेदप्रकर्षयोः ।'
 इति—(मे० पृ० ३४ श्लो० ९) । 'कोटिरस्ये च संख्यायामटन्वाधिनययोः फले ।' इति च—
 (अने० ति० पृ० १३ श्लो० ७७) । जटा = केशयन्त्रविशेषः, जटामांसी, वृक्षमूलं च ।
 'जटा केशविकारे स्वान्मांसीपादपमूलयोः ।' इति—(अने० ति० पृ० १७ श्लो० १२०) ।
 त्रोटिः = चञ्चुः, कट्फलं च । 'त्रोटिश्चञ्चु कट्फले च' इति—(ना० र० मा० पृ० २०
 पं० २) । त्रुकुटिः = भ्रूमङ्गः, क्रोधादिना ललाटमङ्गोचनम् । 'त्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्त्रुकुटिः स्त्रियाम् ।'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ८६ श्लो० ३७) । 'भ्रुकुटी' इत्यपि । सटा = केसरिस्त्रिगन्धजाः
 केशाः, व्रतितः शिवा च । 'व्रतितस्तु जटा सटा ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३७
 श्लो० १७) । 'सटा जटाकेमरयोः' इति—(मे० पृ० ३५ श्लो० ३९) । 'कोटीरस्तु जटा
 सटा ।' इति च रभसः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३७ पं० ६५) । त्रुटिः = काल-
 विशेषः, सूक्ष्मला, संगयश्च । 'सूक्ष्मलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽरूपे संगयेऽपि सा ।' इति—
 अम० ना० लि० पृ० ४०३ श्लो० ३७) । 'त्रुटिः स्यात्संशये लेशे सूक्ष्मलाकालमानयोः ।' इति
 च—(ना० र० मा० पृ० ३३ पं० १) । कोटी = लक्षणां घतम्, ज्या च । 'कोटी ज्या जीवा
 मीविका द्रुणा ।' इति—(वै० पृ० ११८ श्लोकः १७८) । 'कोट्युत्कर्षटिनी संख्यास्त्रिपु' इति
 च—(अने० सं० पृ० ९ श्लोकः ८७) । घनिष्ठा श्रविष्ठा सह वर्तते सधनिष्ठाश्रविष्ठा
 तथा । घनिष्ठा श्रविष्ठा = नक्षत्रविशेषः, त्रयोविंशतिनक्षत्रम् । 'श्रविष्ठाया । समा घनिष्ठा'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ३८ श्लो० २२) । घण्टा = ध्वनिजननी, वाद्यविशेषः, घोषः,
 कोशफला । 'तोरञ्जी' इति प्रसिद्धं शाकम् । अङ्गुष्ठरहितमुष्टिः, अनिवला, नागवला,
 घण्टापाटलिश्च । 'घोषे कोशफला घण्टा घण्टाला फलिनी फली ।' इति—(वै० पृ० ५८ श्लोकः
 १५६) । 'घण्टाऽङ्गुष्ठेन भिन्ना सा (मुष्टिः)' इति च—(वै० पृ० १७९ श्लोकः ८०) ।
 क्रोडा = उत्सङ्गः, भुजान्तरम्, अश्वानामुरश्च । 'क्रोडं वली कर्ष उत्सङ्गे सृकरे ना, न
 तोरसि ।' इति—(वै० पृ० २३१ श्लोकः २३) । चूडा = शिखा । 'चोटी' इति लोके ।
 वडभी, वाहुभूषणं च । 'चूडा वडभी, शिखायां वाहुभूषणे ।' इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः १३) ।
 उडुः = तारका, नक्षत्रम्, जलं च । 'तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि०
 पृ० ३७ श्लोकः २१) । 'स्त्रीवलीवयोः' इति च—(त्रि० शे० पृ० ३९४ श्लोकः १९) ।
 धिषणा = बुद्धिः । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धी' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५५ श्लोकः
 १) । तूणा = शरधिः, शराधारः । 'स्त्रियां तूणेपुषी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः' इति—

(अम० सु० व्या० पृ० २९३ स्त० १ प ३८) । श्राणा = यवागू । 'ल्पसी' इति ख्याता । 'श्राणा तु स्याद् यवाग्वी स्त्री' इति—(श० २० स० पृ० १०७ प० १९) घोषा = नामा, नासिका । 'पोत्रितुरङ्गयोर्धो गो नासाया तु भवा स्त्रियाम् ।' इति—(श० २० स० पृ० १०५ प० ३) । जापाडा = नक्षत्रविशेष । तृष्णा = अभिलाष, पिपासा च । 'तृष्णा स्यात्तर्पे-
लिप्तयो ।' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोक १६) 'तृष्णा त्वीहापिपासयो ।' इति च—(ना० २० मा० पृ० २५ प० ६) । किङ्किण्या सहति । किङ्किणो = क्षुद्रघण्टिका । 'घुघुर' 'घुगुर' 'घागरी' इति च लोके । 'क्षुद्रघण्टा तु किङ्किणी ।' इति—(वे० पृ० १७० श्लोक १४५) । 'किङ्किणि' इत्यपि । कङ्कणी—इति स्वामी । 'कङ्कण स्यात्प्रतिमर कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका ।' इति च भागुरि' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४१ स्त० १ प० २१, २२) । विपणि = पण्यवीथिका, ऋष्यवस्तुपालापकित, हट्टसून्वविक्रयस्थानम्, हट्टमार्ग इति स्वामी । 'विपणि पण्यवीथिका ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११७ श्लोक २) । 'आपण पण्यवीथ्या च, पण्ये च विपणि स्त्रियाम् ।' इति रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११७ स्त० १ प० ७, ८) । 'आपणे पण्यवीथ्या च पण्ये च विपणि स्त्रियाम् ।' इति च रुद्र' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४०६ स्त० १ प० ३, ४) । दीघिति = रश्मि, किरण । 'भानु करो, मरीचि स्त्री-
पुसयो, दीघिति स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४२ श्लोक ३३) । वति = दीपादिसम्बन्धिवर्तित द्रव्यम्, गात्रानुलेपयोग्य पिष्टघृष्टसुगन्धद्रव्य च । 'वतिर्भेजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयो । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति ।' इति—(मे० पृ० ५८ श्लोक ५५) । 'गात्रानुलेपनी वतिर्वर्णक स्याद्विलेपनम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४८ श्लोक १३३) । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । गात्रानुलेपनी वतिर्विगन्धय विलेपनम् । वर्णक चाय विच्छिति स्त्री कयायोङ्गरागके ।' इति च रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४८ स्त० १ प० २१, २२) । वीथी = पथित, मार्ग, गृहाङ्गम्, रूपकान्तर च । 'वीथी पक्ती गृहाङ्गे च रूप-
कान्तर वत्सतो ।' इति—(मे० पृ० ७२ श्लोक १२) । गाया = आर्वा, श्लोक, सस्कृता-
न्यभाषा, गेयम्, वृत्त च । 'गाया श्लोके सस्कृता-प्रभाषाया गेयवृत्तयो ।' इति—(मे० पृ० ७२ श्लोक ६) । कुया = वर्णकम्बल । त्रिगु लिङ्गचित्त्वयेके । 'कुयेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाह-
नम् ।' इति—(दु० लि० वि० पृ० ४ प० १३) । 'कुय स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले, पुंसि बर्हिपि ॥' इति च—(मे० पृ० ७२ श्लोक ४) । वेदि = यागोपकरणि, परिष्कृतभूतलम् । अङ्गुलिमुद्रा च । 'वेदि स्मात्पविष्टे पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्राया स्यात्परिष्कृतभूतले ।' इति—
(मे० पृ० ७५ श्लोक १५) । अजमोदा—ब्रह्मकुशा, यवानीद्रव्यम् । 'अजमोदा तूपगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७७ श्लोक १४५) । डा = डारम् । 'स्त्री डाडार प्रतीहार' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२२ श्लोक १६) । मेवा = प्रजा, धारणावद्बुद्धि ।

‘मेघा युद्धी, क्रतौ पुमान् ।’ इति—(मे० पृ० ७९ श्लोकः १३) । अनुराधा = नक्षत्रविशेषः, सप्तदशनक्षत्रम्, राघामनुगता । राधा = विशाखानक्षत्रम्, गोपी, आमलकी, विष्णुकान्ता विद्युत्, वेधविशेषः, घन्त्रिणां चित्रभेदश्च । ‘राधो मासान्तरे, राधा चित्रभेदे च घन्विनाम् । गोपीविशाखामलकीविष्णुकान्तासु विद्युति ।’ इति—मे० पृ० ७९ श्लो० १३, १४) । शो० प्रा० ।

अयेदानीं सास्त्रादीन् स्वाहापर्यन्तान् स्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि०सं० लिं० पृ० ३ श्लोकः ३५ तः ४१ या०) ।

सास्त्रा सूत्रा धाना पम्पा झम्पा शम्पा प्रपा शिफा ।
 कम्बा भम्भा सभा हम्भा सीमा पामा—रुमे उमा ॥१९॥
 चित्या पद्या पर्या योग्या छाया माया पेया कक्ष्या ।
 दूष्या नस्या शम्पा सन्ध्या रथ्या कुल्या ज्या मङ्गल्या ॥१९॥
 उपकार्या जलाद्रै—रा प्रतिसीरा परम्परा ।
 कण्डरा—ऽसृग्धरा होरा वागुरा शर्करा सिरा ॥२०॥
 गुन्द्रा मुद्रा क्षुद्रा भद्रा भत्रा छत्रा यात्रा मात्रा ।
 दंष्ट्रा फेला वेला मेला गोला दोला शाला माला ॥२१॥
 मेखला सिध्मला लीला रसाला सर्वला वला ।
 कुहाला शङ्कुला हेला शिला सुवर्चला कला ॥२२॥
 उपला शारिवा मूर्वा लट्वा खट्वा शिवा दशा ।
 कशा कुशे—शा मञ्जूषा शेषा मूषे—षया स्नसा ॥२३॥
 वस्नसा विस्रसा भिस्सा नासा वाहा गुहा स्वाहा ॥इति॥

एषां व्याख्या—

सास्त्रेति ; चित्येति । उपकार्येति । गुन्द्रेति । मेखलेति । उपलेति । वस्नसेति च एते सास्त्राप्रभृतयः स्वाहान्ताः शब्दा ईपया सह स्त्रीलिङ्गा स्युः । सास्त्रा = गोगलचर्म

पाणिनीयेऽपि—(१) (यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावग्त्राः स्त्रियामेव) ॥ एताः स्त्रियामेव स्युः । यात्रा = प्रस्थानम्, गमनम् । मात्रा = अक्षरायवः, द्रव्यं च । भस्त्रा = अग्निदीपकचर्मनिमित्तयंत्रविशेषः, चर्मप्रसेविका दंष्ट्रा = दन्तविशेषः, दाढा । वरत्रा = नद्धी, चर्ममय रज्जुः । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १५६ ।

‘गत्रकवरी’ इति लोके । ‘साम्ना तु गत्रकम्वल ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२३ श्लोक ६३) । सूना=पुत्री, वयम्पानं च । ‘सूना पुत्रा वयम्पानगत्रगुण्डितयो स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० ८४ श्लोक २६) धाना=भृष्टपत्र, धन्याक च । ‘धानाभृष्टयवेऽपि च ।’ धन्या-केऽभिनवोद्भिन्ने’ इति—(मे० पृ० ८३ श्लोक १२) । पम्पा=दण्डवारणान्नगंतमरो-विनेय, ऋष्यमूकममीवतिंती पुष्परिणी, ओड्डदेशम्यनदीविशेषश्च । शम्पा=सम्पातपत्रम्, लम्फ, प्लुनगति । ‘लाफ’ इति लोके । स्वैच्छाधीनपत्रन च । ‘उछाल’ ‘कुदान’ ‘फलाग’ ‘कुलाच’ इति च लोके । शम्पा=विद्युन्, शतहृदा । ‘विजली’ इति लोके । ‘शम्पा शत-हृदाह्लादिन्यैरावत्य शणप्रभा ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२ श्लोक ९) । प्रपा=पानीयशाला । ‘प्रपा पानीयशाठिका ।’ इति—(वं० पृ० १६० श्लोक २३) । गिफा=जटा, नदी, मासी, माला च । ‘शिफा जटाया सरिति मासिकाया च मानरि ।’ इति—(मे० पृ० १०४ श्लोक ३) शिका इत्यपि । कु(क)म्पा=सुगहता वृत्ति, सुगहता निविडा, वृत्तिवेष्टम्, निविडवेष्टनम्, अस्वस्थ्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम्, यागभूमावन्यजदर्शनवारणाय वेष्टनम् । ‘यत्रस्थान का घेरा’ इति लोके । ‘कुम्पा सुगहता वृत्ति ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २५६ श्लोक १८) । भम्पा=भेरीवाद्यम् । ‘नपाडा’ इति लोके । ‘दुन्दुभिस्त्वान-को भेरी भम्पा नासुश्च नान्यपि ।’ इति—(वं० पृ० १४६ श्लोक १३३) । सभा=परिपद्, गोष्ठी, सामाजिक च । ‘सभा सामाजिके गोष्ठ्या द्यूनमन्दिरयोरपि ।’ इति—(मे० पृ० १०६ श्लोक ९) । ‘सभा द्यूनसमूहयो । गोष्ठ्या सम्यगु शालायाम्’ इति—(अने० स० पृ० २७ श्लोक ३१७) । स्त्रिया सामाजिके गोष्ठ्या द्यूनमन्दिरयो सभा ।’ इति च रभस’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४२० स्त० २ पृ० २१, २२) । हम्पा=गोष्ठ्वनि । ‘म्पा रेभण च गत्रा छ्वनी ।’ इति—(त्रि० श० पृ० ३०३ श्लोक २१) । मोमा=अवधि, आघाट, मर्यादा, ग्रामादीनामवधारितान्तभाग । ‘सीम’ इति लोके । ‘सीमाऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वङ्कोरेऽपि च स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० ११० श्लोक ३५) । पामा=विचर्चिका, कच्छ, खजूश्च । ‘खसुरोग’ इति लोके । ‘बच्छा तु वाम, पागा विचर्चिका ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २१९ श्लोक ५३) । रुमा=त्रिदशष्टलवणाकर, सुग्रीवपत्नी च । रुमा सुग्रीवदारैर्बु विदि-ष्टलवणाकरे ।’ इति—(मे० पृ० ११० श्लोक २७) । उमा=अतसी, पार्वती च । ‘उमाऽत-सीहंमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिम् ।’ इति (मे० पृ० १०८ श्लोक २) । चित्या=मृतचिति । ‘चित्ता’ इति लोके । ‘चित्या मृतचितौ स्त्रियाम् ।’ इति—(श० र० स० पृ० २३५ प०

(२) यल्लक्ष्यम्—वश्य लक्ष्मण । पम्पाया वयं परमपार्थिक । ‘इति रामायणम्’ इति—(स० चि० पृ० ४७ स्त० २ पृ० २० २१) ।

। पद्या = वत्सं, मार्गः । “रास्ता” इति लोके । ‘पद्या वत्संनि क्रीरिता ।’ इति—(मे०
० ११५ श्लो० ३५) च(प)र्या = इर्या, नियमात्यागः, ध्यानमीनादिकस्य निक्षुन्नतस्या-
ठानम्, इर्यापथस्थितिः । ‘नियमित अनुष्ठान” इति लोके । इर्यते गुरोः शास्त्रोपाननया
र्यते इति इर्या । इर्यायाः पन्याः । इर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनां स्थितिः सेत्यर्थः
ति—(श० चि० पृ० १११ स्तं० १ पं० १९ तः) । चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ।’ इति—
वै० पृ० ९२ श्लो० ११६) योग्या = अभ्यासः, अर्कयोपिच्च । ‘स्थभ्यानाकंयोपितोः ।’ इति
मे० पृ० ११६ श्लो० ४९) । छाया = प्रतिविम्बम्, अनातपः, कान्तिः, भानुभाष्या च ।
कान्त्य(न्ता)नातपयोश्छाया’ इति—(अने० ध्व० मं० पृ० २५ श्लो० २०९) । ‘छाया
वनातपे कान्ती प्रतिविम्बार्कजाययोः ।’ इति च—(वै० पृ० २२१ श्लो० १३) । माया =
शाम्बरी, दम्भः, बुद्धिः, दया च । ‘माया दम्भे दयाबुद्ध्योः’ इति—(अने० ति० पृ० २६
श्लोकः २२९) । पेया = ध्राणा, यवागूः, अच्छमण्डश्च । ‘पेया ध्राणाच्छमण्डयोः ।’ इति—
(मे० पृ० ११५ श्लो० ३९) । कध्या = कच्छ, वरधा, काञ्ची च । ‘कध्या कच्छे वरधायां
काञ्चां गेहप्रकोष्ठके ।’ इति (वै० पृ० २२० श्लो० ७) । दूप्या = कध्या, गजमध्यवन्धनम् ।
‘दूप्या कध्या, निन्द्ये त्वयं त्रिपु ।’ इति—(ना० २० मा० पृ० ४५ पं० ३) । नस्या =
नासिका, नासारज्जुश्च । “नकेल” “नाय” इति च लोके । ‘नसा नस्या च नासिका । गन्ध-
नाली च नासिकयम्’ इति—(त्रि० श्लो० पृ० २९२ श्लो० २८) । शम्या = युगकीलकः,
यजाङ्गभूतः शूलाकारः काष्ठविशेषश्च । ‘अय शम्या स्त्री युगकीलकः ।’ इति—(अम० ना०
लि० पृ० ३०६ श्लो० १४) । दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः, यष्टिश्च । यया—‘घनुः शतं
परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः । शम्या पातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ।’ अय शम्या
यष्टिरिति कुल्लूकभट्टः’ इति—(श० चि० पृ० ५१८ स्तं० १ पं० २७ तः) । सन्ध्या =
सन्धिः, पितृप्रसूश्च । ‘सन्ध्या सन्यौ पितृप्रसूवं प्रतिजासीमयोरपि ।’ इति—(ना० २० मा०
पृ० ४२ पं० ११) रथ्या = रथसमूहः, विशिखा, वर्तनी च । ‘रथ्या रथीवविशिखे’ इति—
ना० २० मा० पृ० ४४ पं० ३) । कुल्या = प्रणाली, कृत्रिमाञ्जपनदी च । ‘कृत्रिमाञ्जपनदी
कुल्या प्रणाल्यां च’ इति—(ना० २० मा० पृ० ४४ पं० १८) । ज्या = घनुर्गुणः, मौर्वी,
माता, भूमिः, जया, विजया, रमा च । ‘ज्या मौर्वीमातृभूमिपु ।’ इति—(ना० २० मा० पृ०
८ पं० ७) ‘ज्या जया विजया रमा ।’ इति च (द्वयक्ष० ना० मा० पृ० १४ श्लो० ११) ।
मङ्गल्या = रोचना, प्रियङ्गुः, शतपुण्या च । ‘मङ्गल्या रोचनायां च प्रियङ्गुशतपुण्याः ।’ इति—
(वि० प्र० पृ० १२२ श्लो० ९४) । उपकार्या = राजसध । ‘उपकार्या राजसधन्युपकारो-
चितेऽन्यवत्’ इति—(मे० पृ० १२१ श्लो० ११८) जलाद्रां = याज्ञिकानां व्यजनविशेषः,

धुवित्रम्, किञ्चनवस्त्रम् च । 'धुवित्र तालवृन्त स्यादुरक्षेपव्यजनं च तत् । जलेनाङ्गं जलाद्गं स्यात्' इति—(वे० पृ० १७१ श्लोकः १५९) । इरा = पृथ्वी, वाक्, जलम्, मद्य च । 'पृथिव्या वाचि पानीये मदिराधामिरा मता ।' इति—(अने० समु० पृ० २७ श्लोक ३०२) प्रतिसीरा = जवनिका, वस्त्रमयी । 'प्रतिसीरा जवनिवाया स्यात्' इति—(श० र० स० पृ० २९० पृ० १५) । परम्परा = परिपाटी, हिंसा, सन्तानश्च । 'परम्परा परिपाट्घा हिंसासन्तानयोरपि ।' इति—(मे० पृ० १४२ श्लोक २७८) । कण्डरा = महास्नायु, महानाडी । 'महास्नायुनि कण्डरा ।' इति—(प० र० मा० पृ० ४२ पृ० १) । 'कण्डरा तु महास्नायुमंहानाडी च सा स्मृता ।' इति च—(रा० नि० पृ० ४०१ श्लोक ५९) । असृग्धरा = त्वक् । 'स्त्रिया त्वगसृग्धरा ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२३ श्लोक ६२) । होरा = लग्नम्, राश्यर्द्धम्, शास्त्रम्, रेखाप्रभेदश्च । 'होरा तु लग्ने राश्यर्द्धे शास्त्ररेखाप्रभेदयो ।' इति—(अने० स० पृ० ३८ श्लोक ४८५) । वागुरा = मृगबन्धनी । 'वागुरा मृगबन्धिन्याम्', इति—(श० र० स० पृ० २८० पृ० ३) । शर्करा = इक्षुरसविकार, खण्डविष्टति । "मिथी" इति लोके । 'शर्करा खण्ड-विकृतावुपलारुपर्पराशयो । शर्करान्वितदेशेऽपि रुभेदे सक्लेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १३८ श्लोक २२०) । कर्पराश = मृत्कपालखण्डम्, उपला, अश्मरूपा मृच्च । तयोर्यथा— 'नगतदृशि-खरामर्दी सशर्करो माहृतदधण्ड ।' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १३३ स्त० २ टि० पृ० ३९ त.) । मिरा = नाडी, अम्बुवाहिनी नाडी । "सीर" इति लोके । 'नाडी तु घमनि सिरा ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२४ श्लोक ६५) । 'शिरा' इत्यपि । 'शिरो ना पिप्परीमूले, स्याद् घमन्या च योपिति ।' इति च रसभ 'इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२४ स्त० १ पृ० २३) । गुन्द्रा = प्रियङ्गु, भद्रमुस्तक च । 'गुन्द्रस्तेजनके, स्त्री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके ।' इति—(मे० पृ० १२४ श्लोक २४) । मुद्रा = प्रत्ययकारिणी । 'मुद्रा प्रत्ययवा-रिणी ।' इति—(त्रि० श्लो० पृ० २९८ श्लोक २९) । क्षुद्रा = सरधा, कण्टकारिका, व्यङ्गा, नटी च । 'क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरधासु च ।' इति—(मे० पृ० १२४ श्लोक १७) । भद्रा = तिथिकरणयोर्भेद, प्रसारिणी, वट्फला, अजन्ता च । 'तिथिभेदे प्रसारिण्या कट्फला-नन्तयोरपि ।' इति—(मे० पृ० १२७ श्लोक ७०) । भस्त्रा = कसादियमनी, चर्मप्रसेविका, अग्निज्वलनसाधनम् । भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४८ श्लोक ३३) । छत्रा = मधुरिका । "वनसोक" इति ख्याता । तृणविशेष, धान्याक च । 'छत्रा मधुरिका मिमि ।' इति । 'छत्राऽतिच्छत्रापालधो' इति । 'छत्रा धितुन्नकम् । कुम्बुवह च धान्याकम्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १६३ श्लोक १०५) । यात्रा = प्रस्थानमात्रम्, गमनम्, गति, यापनोपाय, देवाचनोत्सवश्च । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रि-याम् ।' इति—(मे० पृ० १२८ श्लोक ७८) । 'यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवाचनोत्सवे ।' इति

च = (वि० प्र० पृ० १३२ श्लोकः ९२) । मात्रा = परिच्छदः, आच्छादनम्, वस्त्रम् । “कपड़ा” इति लोके । परिमाणम्, अल्पं च । ‘मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे, क्लीवं कात्स्न्येऽवधारणे ।’ इति—(मे० पृ० १२८ श्लोकः ७५) । ‘मात्रं त्ववधृती स्वायं कात्स्न्ये, मात्रा परिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च’ इति—(अने० सं० पृ० ३७ श्लोकः ४५९) । दंष्ट्रा = दन्तविशेषः, दाढा । “दाढ” इति लोके । दन्त-पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चतस्रश्चश्चतस्रो दन्तविशेषा दंष्ट्रा । ‘द्विगुणीकृता दन्तावलिरिति भावप्रकाशः ।’ इति—(शं० चिं० पृ० ११४४ स्तं० १ पं० ३ तः) । ‘मध्यदन्ता राजदन्ता दंष्ट्रा तत्पाश्वयोर्द्वयोः ।’ इति च (वै० पृ० १८० श्लोकः ८९) । फेला = भोजनोज्झितम्, भुक्तसमुज्झितम् । ‘फेला फेलिस्तयोच्छिष्टे गदिता शब्दवेदिभिः ।’ इति—(शं० र० सं० पृ० २९९ पं० २) । वेला = कालः, कालभेदश्च । “चौघड़िया” इति लोके । ‘वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः ।’ इति—(वि० पृ० १५२ श्लोकः ४१) । ‘वेला कालविशेषः स्याद्वेला सिन्धुजलोदगतिः । वेला सेवाङ्गुलीछेदे वेला द्रोण्यन्तरे ध्वनिः ।’ इति—(अने० ध्व० मं० पृ० ६ श्लोकः ४४) । ‘दन्त-मासेऽपि वेला स्यात्’ इति—(हा० व० पृ० ४०८ श्लोकः २६८) । ‘जलधजलविकारे वेला, तटेऽप्युपचारात्’ इति क्षीरस्वामी’ इति—(दु० लिं० श्लोकः १५ विवेचने पृ० ४६ पं० १३) । ‘अव्यम्बुविकृती चन्द्रोदयादिना जलधजलवृद्धौ (ज्वारभाटा) काले मर्यादायां च वेला ।’ इति च—(अम० अम० विवे० व्या० पृ० ३३२ पं० २३, २४) । मेला = मसिजलम्, लेखनद्रव्यम् । ‘मसिजलं तु मेला स्यात्’ इति—(त्रि० शं० पृ० २९८ श्लोकः २७) । गोला = गोदावरी, सखी, कुनटी, दुर्गा च । ‘गोला गोदावरीसन्धयोः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० १४६ श्लोकः १४) । दोला = प्रेखा, यानान्तरम् । “डोली” इति लोके । नाली च । ‘दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च ।’ इति—(मे० पृ० १४७ श्लो० २७) । शाला = वृक्षस्कन्धशाखा, गृहकदेशः, गृहं च । “शाला द्रुस्कन्धशाखायां गृहे गृहकदेशयोः ।’ इति—(मे० पृ० १४८ श्लोकः ५१) । माला = सक्, पृक्का च । ‘मालं क्षेत्रे, स्त्रियां पृक्कास्रजोर्जात्यन्तरे पुमान् ।’ इति—(मे० पृ० १४८ श्लो० ४५) । मेखला = रसना, कान्ची, श्रोणिस्थानं च । ‘अथ मेखला । श्रोणिस्थाने कटितटे कटिवन्धेऽसिबन्धने ।’ इति—(वै० पृ० २४८ श्लोकः १८) । सिधमला = मत्स्यविकृतिः, शृष्कमीनः । ‘सिधमला शुष्कमीने स्त्री, त्रिलिंग्यां तु किलासिनि ।’ इति—(त्रि० शं० पृ० ३७४ श्लो० ४०९) । लीला = विदग्धचेष्टा, शृङ्गारचेष्टा, केलिः, विलासश्च । ‘लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभाव-प्रभवक्रियासु ।’ इति—(वि० प्र० पृ० १५२ श्लो० ४५) । रसाला = गिखरिणी, रसना, दूर्वा च । ‘रसाला रसनादूर्वाविदारोर्माजिंतासु च ।’ इति—(मे० पृ० १५४ श्लोकः १२६) ।

सर्वला = अम्बविशेष, तोमर । 'तोमरोऽम्बी लोहहलदण्डे कासूद्वच सर्वला ।' इति—(वं० पृ० ११७ श्लोक १६६) । बला = ओषधिभेद, वाट्यालक । "बलिआर" इति ख्यात । 'बल-मुक्तज्यलिङ्ग स्याद, बला वाटघालके स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३७) । क- (कु) हाला = काहला, वाद्यभाण्डविशेष । काहली इति हिमगिरिप्रसिद्धा ध्वनिनाला । "बडा ढोल" इति लोके । अप्सरसा प्रभेदश्च । 'ध्वनिनाला तु काहला ॥' इति—(त्रि० श्लो० पृ० २७१ श्लोक २) । काहला तु कहांना स्यान्वषडकोलाहलेति च ॥' इति च—(वं० पृ० १४६ श्लोक १२६) । शङ्कुला = उत्पलप्रतिभा, पूगकर्तनी । 'सरोता' इति लोके । महाफला च । 'महाफला शाकफला सुभद्रा शङ्कुलाऽपि च ।' इति—(वं० पृ० ५९ श्लोक १७०) । हेला = अनादर, अवज्ञा, वश्याविरता विलास, स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषश्च । 'हेला तु स्यादवज्ञाविलासयो । हेला शृङ्गारभावस्य क्रियाया च निगद्यते ।' इति—(श० र० श० पृ० ३०१ श्लोक ७ ८) । शिला = द्रव पाषाण, प्रस्तर । 'पत्थर" इति लोके । मन् शिला, द्वाराद्य स्थितदाह स्तम्भशीर्षम् कर्पूर च । 'शिला द्वाराद्योदाह कुन्टी दृग्द् ।' इति—(श० र० स० पृ० ३०० प० १७) । 'अयस्नाद् दाहणि शिला इति—(अम० ना० लि० पृ० १२१ श्लोक १३) । 'शिल उच्छे म्निद्या प्राव द्वाराद्य स्थितदाहणो ।' इति रसभ' इति च—(अम० सु० व्या० पृ० १२१ स्त० १ प० ६, ७) । 'शिली' इत्यपि । 'तलदाह शिली योपिन्नासा दारुध्वंमम्य यत ।' इति च बोपालित' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १२१ स्त० १ प० ८) । सुवर्चला = आदित्यभक्ता शाकविशेष । 'हुलहुल" इति प्रसिद्ध शाकम् । अमसी । "अलमी" इति लोके । सूर्यपत्नी च । आदित्यभक्ता वरदाकंभवता सुवर्चला सूर्यपत्नीऽकंवाता ।' इति—(रा० नि० पृ० १५३ श्लोक १४४) । चणकोमातसी क्षौमी हद्रपत्नी सुवर्चला ।' इति—(प० र० भा० पृ० २५ प० २) । सुवर्चंगममृष्यो च' इति—(वं० पृ० १२६ श्लोक ४५) । अमरेणुमंहावीर्यां स्वानि सूर्यां सुवर्चला । इति—(त्रि० श्लो० पृ० २७० श्लोक २०) । 'सुवर्चला । अर्वावर्ते तु मङ्गयाम्' इति च—(रा० नि० पृ० ४२५ श्लोक ४१) । बला = चन्द्रपोडशाग, रागरष्टादागउभाग, अशस्य पट्टिभाग, बालभेद, त्रिशलाळा, शिन्धु, शिन्धुपादि, मूलरेवृद्धिश्च । बला तु पोडगो भाग' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५ श्लोक १५) । 'विगन्तुता (वाळा) बला' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४७ श्लोक ११) । 'हाला शिन्धु कालभद्राऽपि इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३१ श्लोक १९८) । 'सौषा-वयवविज्ञानगमनेषु बला मता ।' इति—(अने० धर० म० पृ० १७ श्लोक १४७) 'बाले शिल्पे वित्तवृद्धौ च प्राप्ते बलन क्त्वा ।' इति । बला हिमप्रतिमिता शिल्पादिरूपा' इति आनन्दश्च ।

उपला = शर्करा । ‘‘मिश्री’’ ‘‘चीनी’’ इति च लोके । ‘उपलः प्रस्तरे रत्ने, शर्करायां तु यो-
 विति ।’ इति—(मे० पृ० १४९ श्लोकः ६३) । शारिवा = औपधिविशेषः, उत्पलशारिवा ।
 ‘‘गुलीसर’’ इति ख्यातः । शालिविशेषश्च । ‘गोपी श्यामा शारिवा स्याद्वनन्तोत्पलशारिवा ।’ इति
 —(अम० ना० लि० पृ० १६६ श्लोकः ११२) । मूर्वा = ज्याहेतुः, तृणविशेषः, धनुर्गुणोप-
 युक्ता लताविशेषः, मोरटा । ‘‘मुहार’’ इति ख्याता । पीलुपर्णी, विम्बी च । ‘मूर्वा देवी मधु-
 रसा मोरटा तेजनी सत्रा ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १५७ श्लोकः ८३) । लट्वा =
 करञ्जः, करञ्जभेदः, अलक्तः, फलम्, अवद्यम्, खगान्तरं च । ‘लट्वाऽलवते करञ्जेऽपि’ इति
 शिवः । इति—(शि० को० पृ० ४६ श्लोकः ५००) । ‘लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फलेऽवद्ये खगा-
 न्तरे ।’ इति च—(मे० पृ० १५९ श्लोकः २२) । खट्वा = कोलगिम्बी, कपिकच्छूविशेषः, पर्यङ्कः,
 मञ्चश्च । ‘‘पलङ्ग’’ ‘‘खाट’’ ‘‘चारपाई’’ इति च लोके । ‘दधिपुष्पी खट्वाङ्गी खट्वा पर्यं-
 ङ्कादिका कूपा ।’ इति—(रा० नि० पृ० ३६ श्लोकः २०४) । ‘आसन्दी मञ्चकः खट्वापा-
 श्रयो मत्तवारणम् ।’ इति—(वै० पृ० १७२ श्लोकः १६४) । लक्षणं तु यथा—‘अष्टाभिः
 काण्डखण्डैश्च खट्वेति प्रतिचक्षते ।’ इति—(श० चि० पृ० ७४५ स्तं० १ पं० २५, २६) ।
 विशेषो युक्तिकल्पतरौ द्रष्टव्यः । शिवा = गौरी, शृगाली च । ‘शिवा गौरी शिवा क्रोष्ट्री, शिवं
 श्रेयः, शिवाऽभया ।’ इति—(अने० ध्वं० मं० पृ० १ श्लोकः ४) । दशा = अवस्था, वर्तिः, वस्त्रा-
 वयवश्च । ‘दशाऽवस्था, दशावर्तिर्वसिसोऽवयवे दशा ।’ इति—(अने० समु० पृ० ३९ श्लोकः
 ४३२) कशा = अश्वताडनी, अश्वादिताडनचर्मदण्डः । ‘अश्वादेस्ताडनी कशा ।’ इति—(अम०
 ना० लि० पृ० ३४८ श्लोकः ३१) । ‘कशा काम्ना वक्त्रपट्टे’ इति च—(वै० पृ० ११३ श्लोकः
 ११४) । ईशा = लाङ्गलावयवविशेषः । ‘ईशा लाङ्गलदण्डके ।’ इति—(मे० पृ० १६२ श्लोकः
 २) । मञ्जूपा = वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूपा, दाहमयी पेटा । ‘‘पेटा’’ इति ख्याता ।
 ‘पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूपा ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४७ श्लोकः २९) । शोपा =
 प्रसादेन स्वनिर्माल्यार्पणम्, निर्माल्यदानम् । ‘प्रसादेन स्वनिर्माल्यार्पणे स्त्रियाम् ।’ इति—(मे०
 पृ० १६७ श्लोकः २८) । मूपा = सुवर्णादिविलयनभाण्डम् । ‘‘घरिया’’ ‘‘कुठाली’’ इति च
 लोके । ‘तेजसावर्तन्ती मूपा’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४८ श्लोकः ३३) । ‘मूपी’ इत्यपि ।
 ‘मूपा त्वावर्तन्ती मूपी’ इति च शब्दार्णवः । इति—(अम० सू० व्या० पृ० ३४८ स्तं० २ पं० २५,
 २६) । ईपा = लाङ्गलावयवविशेषः । स्नसा = स्नायुनाडी । वस्नसा = वायुवाहिनी नाडी, स्नायुः,
 अङ्गप्रत्यङ्गमन्विबन्धनरूपा स्नायुः । ‘अथ वस्नसा । स्नायुः स्त्रियाम्’ इति—(अम० ना० लि०
 पृ० २२४ श्लोकः ६६) । ‘अथ स्नसा । वस्नसा’ इति च—(त्रि० श्रे० पृ० २९१ श्लोकः १८) ।
 विस्रमा = जरा । ‘‘बुढापा’’ इति लोके । ‘विस्रसा जरा’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २१५

श्लोक ४१) । भिस्मा = अन्नम्, ओदनम्, भक्तम्, मिद्यान्नम् । 'भिस्मा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१९ श्लोक ४८) । नामा = नामिका, द्वारोध्वंदाद्य च । 'नामा तु नामिकाया च द्वारोध्वंदाद्यणि स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १७० श्लोक ५) । 'घ्राण गन्धवहा नामा नया नस्या च नामिका ।' इति साहमाच्छु ' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३३ स्त० २ प० २६, २७) । 'विज्ञेया नामिका नागा नामा द्वारोध्वंदाद्य च ।' इति रुद्र ' इति—(अम० मू० व्या० पृ० १२१ स्त० १ प० १४, १५) । 'नासा दाहपरि द्वारस्याधोदाद्य शिला स्त्रियाम् ।' इति नाममाला ' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १२१ स्त० १ प० १५, १६) । वाहा = वाह्य, भुज । 'वाह' इति लोके । 'वाहोऽवमानयो । वृषे, वाहा तु वाही म्यात्' इति—(अने० स० पृ० ४९ श्लोक ६१५) । गृहा = गिरिविवरम्, अट्टनिमगिरिविलम् । 'गृह पाण्मानुरे, गृहा । मित्र-पुच्छ्या च गते च पर्वनादेश्च गह्वरे (वन्दरे) ।' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोक ४) । स्वाहा = अग्निपत्नी । 'अयागनायी स्वाहा च हुतमूर्प्रिया ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २५६ श्लोक २१) । 'स्वाहा देवहविर्दानि' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४४५ श्लोक ८) ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पृ० ४५२ श्लोक ९, १०) ।

... .. नाभी राजसभाऽपि च ॥

शल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिधमला ।' इति ।

अस्य व्याख्या—

नाभिरिति । एते नाभ्यादय सिधमलान्ता शब्दा स्त्रिया म्यु । नाभि = अङ्गविशेष, उदरावर्तं तुन्दकूपी । 'सूँडी' इति लोके । कस्तूरिकामदे च । 'नाभिर्भूम्यनुपे चक्रमध्य-क्षत्रिययो पुमान् । द्वयो प्राणिप्रतीके स्यात्, स्त्रिया कस्तूरिकामदे ।' इति—(मे० पृ० १०६ श्लोक ५) । राजसभा = राजा परिपद् । 'राजदरवार' 'कचहरी' इति च लोके । राजा सभेति तत्पुरुष । मभाराजेत्यत्र राजपथ्यायस्यैवेत्येते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकमभान्ततत्पु-रुषे श्लोकावत्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम् । शल्लरी = वाद्यभेद । 'शल्लरी शल्लरी च द्वे हुडुके वा-लचक्रके ।' इति—(मे० पृ० १३४ श्लोक १५९) । चर्चरी = करशब्द हर्षणीडा वा । 'चर्चरी, गीतभेदे च केशभित्करशब्दयो ।' इति कोशान्तरात् इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४५२ स्त० २ प० २०, २१) । 'चर्चरी चर्मटिस्तुल्ये' इति च—(वं० पृ० ३३ श्लोक २७) । पारी = हस्तिपादरज्जु । 'पारी पूररागयो । पश्या कर्पूरिकाया च पादबन्धे च हस्तिनाम् ।' इति—(अने० स० पृ० ३६ श्लोक ४४८-९) । शेष प्राग्वत् ।

अयेदानीं क्षान्तशब्दानाह हेमः--(अभि० सं० लि० पृ० ३ श्लोकः ४१) ।

- कक्षा-SSमिक्षा रिक्षा राक्षा' इति ।

अस्य व्याख्या—

कक्षेति । एते कक्षादयो राक्षान्ताः शब्दाः स्विलिङ्गा भवन्ति । कक्षा = अन्तरीयवस्त्र-
स्य पश्चिमाञ्चलः, अधोऽंशुकस्य पृष्ठतो निहिताञ्चलः, इभरज्जुः, करिमध्यरज्जुः, काञ्ची,
कायैकदेशः, प्रकोष्ठश्च । 'कक्षा तु भवनान्तभूमिखलागजरज्जुपु ।' इति—(अने० ध्वं० मं० पृ०
१३ श्लोकः १०६) 'कक्षा स्यात्परिधानस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । कक्षा स्पर्द्धास्पदेऽपि च ।' इति—
(अने० समु० पृ० १३ श्लोकः १२९, ७७१) । आमिक्षा = वैश्वदेवी, तप्ते पववे च पयसि दधि-
योगतो जाता दुग्धविकृतिः । तत्र घनीभूतः पिण्ड आमिक्षा, जलं, वाजिनम् । इति—(श० चि०
पृ० २७५ स्तं० २ पं० २० तः) । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनम्' इति श्रुतिः' इति—(त्रि० शं० व्या० पृ० १८, १९) । 'आमिक्षा मस्तु वाजिनम् ॥'
इति—(त्रि० शं० पृ० ३११ श्लोकः १७) । 'आमिक्षा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ।'
इति—(अम० ना० लि० पृ० २५७ श्लोकः २३) । रिक्षा = यूकाण्डम्, लत्वे लिक्षा । लिक्षिका ।
'लीक' 'लीख' इति च प्रसिद्धः । केशकीटः, परिमाणविशेषश्च । 'त्रसरेणुभिरष्टाभिलिक्षा सैव
मरीचिका ।' इति—(वै० पृ० १८९ श्लोकः ४२) । राक्षा = जतु, द्रुमामयः । 'महाचर' इति
ख्यातः । लत्वे लाक्षा । 'राक्षा लाक्षा, जतु वलीवे, यावोऽलवतो द्रुमामयः ।' इति—(अम० ना०
लि० पृ० २४५ श्लोकः १२५) । 'स्याद्रङ्गमातृका लाक्षा' इति च—(त्रि० शं० पृ० २९२
श्लोकः ३७) ।

तथा चामरः—(अम० ना० लि० पृ० ४५२ श्लोकः १०)

लाक्षा लिक्षा च गण्डूपा गृध्रसी चमसी मसी ॥' इति ।

अस्य व्याख्या—

लाक्षेति । एते लाक्षादयो मस्यन्ताः शब्दा योपिति स्युः । 'गण्डूपा=उन्नतनाभिः ।
'उन्नतनाभिस्तु गण्डूपा, नाऽपि मुखपूर्तिः' इति वोपालितः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४५२
स्तं० २ पं० ४१) पुंस्यपि—'गण्डूपो मुखपूर्तिः स्याद् गजहस्ताङ्गुलावपि । प्रसूत्या प्रमितेऽपि
स्यात्' इति—(अने० सं० पृ० १०८ श्लोकः ७७५) 'गण्डूपो मुखपूर्तिभपुष्करप्रसृताञ्जलिः ।'

इति रुद्र' इति—(अम० ना० लि० पृ० ८५२ स्त० २ प० ४०) । यादवस्त्वस्त्रीत्याह—'गण्डूषो
ऽस्त्रीगण्डूषो' प्रमृते गजपुष्करे ।' इति च (वै० पृ० २५९ श्लोक ३४) । गृध्रसी=वातरोगभेद ।
स तूक्ष्णन्वी भवति । चमसी = यज्ञपात्रभेद । 'प्रणीता' इति प्रसिद्धा । बंधकग्रन्थे तु—
मापिपिष्टपोटलिकाविशेषश्च । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री, पिष्टकेस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ०
१७१ श्लोक २१) । मसी = वज्जठम्, मेला लिपिप्रयोजना पत्राञ्जनम्, लिपिमाधनविशेष ।
'स्याही' इति लोके । शोफालिकावन्त च । 'मसि' इत्यपि । अथ स्त्रीपुंसयो केलिमणिर्नितमं-
सिर्मुनि ।' इति । 'मेला मसीजल पत्राञ्जन च स्यान्मसिर्द्वयो ।' इति च—(त्रि० शो० पृ० २९८
श्लोक २७) । हेमचन्द्रस्तु मूर्धन्योपवसाह—'मलिनाम्बु मपी मसी'—इति—(अभि० सा० अभि०
चि० पृ० २२ श्लोक ४८४) । शेषे प्राग्रत् ।

दुर्गस्तु श्रमरहितान् दृगादीन् स्वाहापर्यन्तान् स्त्रीलिङ्गवाचकदान्तानाह—(दु० लि० पृ० ४
त श्लोक १० त १९ यावत्) । ११

दृगो-पधि-ज्योत्स्ना नोः पृतना खनिः खानिः ॥

रशना रसना रास्ना सास्ना धाना च रोचना धेनुः ।

तनु-निःश्रेणि-वपा-वापी-टृपा-सशिका-वणिज्या--ज्याः ॥

हम्भा-भम्भा-रम्भा अम्बा-वम्ब्य-क्षदुन्दुभिः सन्ध्या ।

खायुः सरयु-रुमा मा शमी च सीमा छटा प्रतिमा ॥

छाया माया रथ्या तारा च दया शिरोधरा धारा ।

प्रतिसीरा च शिरा-ऽऽर्द्रा मथुरा कृसर सुरा हारा ॥

यात्रा मात्रा भस्त्रा द्रष्टा निद्रा वरप्रया गोत्रा ।

वागुरया कन्धरया शर्करया मन्दुरा मदिरा ॥

एला लाटा लीला हेला दोला मन शिला माला ।

शाला शिला च वेला बला-ऽऽवलि-तुलाश्च मेखलया ॥

ज्वाला-ऽऽलि-बला-फेला बलि-रिल्वलया सुवचंला धूलि ।

शष्कुलि-पालि-स्याली-प्रवेणि-वेप्य-थ्रि-तडि-त्ताडि ॥

कृप्य-टवी-छवि-नीवी-ग्रीवा-मूर्वा-मुपुण्डि-शम्या-ऽवकि ।

वासोदशा-वशा-वेशि-शारिवाः पथ्यया च कथा ॥

मञ्जूपा गण्डूपा मूपा रुट् वृट् स्वघा मपि-मसी ।

अतसी वृसी वसा नासा स्नुषयो-रु-गुहा च कुहूः ॥
द्राक्षा लक्षा लाक्षा लिक्षा कक्षा च काङ्क्षया स्वाहा ।' इति ।

एषां व्याख्या—

दृगिति । रशनेति । हम्भेति । छायेति । यात्रेति । एलेति । ज्वालेति । कृषीति । मञ्जूपेति । द्राक्षेति च । एते दृगादयः स्वाहान्ताः शब्दाः सह शिफया, वरत्रया, वागुरया, कन्वरया, शर्करया, मेखलाया, इल्वलाया, पथ्रया, स्नुषया, काङ्क्षया च सह स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । दृक् = चक्षुः, दर्शनम्, बुद्धिश्च । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च, त्रिषु वीक्षके ।' इति—(मे० पृ० १६३ श्लोकः ८) । ओषधिः = व्रीहियवादिः, फलपाकान्ता, फलपाक एवान्तो यस्याः । 'ओषधिः फलपाकान्ता' इति (अम० ना० लि० पृ० १२९ श्लो० ६) । तथा च प्रयोगः—'यत्रोषधयो रजन्याम्' इति कुमारः— इति मुकुटः । 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इति श्रुतिः' इति च—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १२९ स्तं० १ पं० ३८, ३९) । 'ओषधी' इत्यपि । ज्योत्स्ना = चन्द्रप्रभा । 'ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता ।' इति—(मे० पृ० ८३ श्लो० ८) । नौः = जलतरणका- ष्टपञ्चयविशेषः, नौका । "नाव" इति लोके । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥' इति— (अम० ना० लि० पृ० ५६ श्लो० १०) । पृतना = सेनामात्रम्, सेनाविशेषश्च । 'सेना पृतनानीकिनी चमूः' इति । 'वाहिनी पृतना चमूः ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २८९, २९० श्लो० ७८, ८१) । खनिः खानिश्च द्रव्याकरविशेषो, रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इति (अम० ना० लि० पृ० १२६ श्लो० ७) । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोपः' इति— (अम० सु० व्या० पृ० १२६ स्तं० २ पं० २५) । रशना = काञ्ची, स्त्रीकटिभूषणम् । 'स्त्रीकट्यां मैखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४० श्लोकः १०८) रसना = जिह्वा । 'रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' इति—(मे० पृ० ९१ श्लोकः १२) । 'रसनं स्वदने ध्वाने, रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि रास्नायाम्' इति—(वि० प्र० पृ० ८७ श्लोकः ३०) । 'रसनं निस्वने स्वादे, रसना काञ्चिजिह्वयोः ।' इत्यजयधरणी' इति— (अम० सु० व्या० पृ० २४० स्तं० २ पं० १५) । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे, रसज्ञारास्नयोः स्त्रियाम् ।' इति रमसः' इति— (अम० सु० व्या० पृ० २३४ स्तं० २ पं० १०, ११) । 'रशना' इत्यपि । दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'तालव्या अपि दन्त्याञ्च शम्भ्रशम्भ्रलशूकराः । रशनाऽपि जिह्वाया- म्' इत्युष्मदिवेकः' इति च—(अम० सु० व्या० पृ० २४० स्तं० २ पं० १३, १४) । रास्ना = ओषधिविशेषः, गन्धनाकुली । 'रासना' इति ख्याता । एलापर्णी च । 'नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० १६७ श्लोकः ११४) । एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १७५ श्लोकः १४०) ।

रोचना=गोपितम्, रक्ताक्लारम्, वरस्त्री च । 'रोचना रक्ताक्लारे गोपितवरगोपितो ।
 इति—(मे० पृ० ९१ श्लोक १६) । घेनु = प्रत्यग्रप्रसवा, अभिनवप्रसवा, नूतनप्रसूता । 'घेनु
 म्याग्रवमूतिना ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२६ श्लोक ७१) । 'घेनुर्गोमात्रके दोग्ध्याम्'
 इति—(अने० स० पृ० २३ श्लोक २७५) । तनु = शरीरम्, त्वक् च । 'तनु वाये त्वक् स्त्री
 स्याद् विस्त्रव्ये विरते कृते ।' इति—(मे० पृ० ८३ श्लोक ९) । त्वग्देहयोरपि तनु' इति च
 —(अम० ना० लि० पृ० ४१६ श्लोक ११३) । नि श्रेणि = आरोहिणी, काष्ठादिवृता-
 रोहणमार्गं, सर्जुरीवृक्षद्वयं । नि श्रेणिरभिरोहिण्यां सर्जुरीपादपेऽपि च ।' इति—(अने० स० पृ०
 ६६ श्लोक २२३) । कपा = विवरम्, विलम्, मेदद्वयं । 'कपा विवरमेदसो ।' इति—(अने० स०
 पृ० २६ श्लोक ३०३) । वापि = उदकापारविशेष । 'वावली' 'वावडी' इति च सोत्रे ।
 'वापि तु दीपिका ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०४ श्लोक २८) । 'वापि' इत्यपि । 'वाप्यां
 वापिरिति स्मृता ।' इति द्विरूपस्येव 'इति च—(अम० सु० व्या० पृ० १८ स्त० १ प० १०) ।
 वृषा = वरुणा, दया । 'वृषा दयायाम्' इति—(मे० पृ० १०२ श्लोक ४) । मह शिष्या वर्तत
 इति शिष्या । शिष्या = तद्वजटा, सरित्, नदी, मामिका, जटामासी, माता च । 'शिष्या जटामा
 सरिति मामिकाया च मानरि ॥' इति—(मे० पृ० १०४ श्लोक ३) । वणिज्या = वणिग्मात्र,
 वणिग्ममं । वणिज्य तु वणिज्या स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२८ श्लोक ७९) ।
 हम्भाभम्भारम्भा —हम्भा च भम्भा च रम्भा च इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । हम्भा = गोध्वनि, गवां
 रेम्भणम् । 'गौओ वा राम्भणा' इति लोके । 'हम्भा रेम्भण च गवा ध्वनी ॥' इति—(प्रि० पृ०
 पृ० ३०३ श्लोक २१) । भम्भा = वाद्यविशेष, भेरी । 'दुन्दुभिस्त्वानको भेरी भम्भा नामूद्व
 नान्दरि ।' इति—(वं० पृ० १४६ श्लोक १३३) । रम्भा = मोचा, बदली । 'केला' इति लोके
 अणोरित्येवद्वयं । 'कदगी सुकृमारा च रम्भा भानुफला मता ।' इति धन्वन्तरि' इति—(अम०
 सु० व्या० पृ० १६७ स्त० १ प० ८, ९) । 'रम्भा कदमरसो' इति च—(मे० पृ० १०६
 श्लोक ७) । अम्भा = जननी, माता । अम्भा तु माता' इति नाट्योक्ता' इति—(वं० पृ० १४४
 श्लोक १०६) । जनविनी जनव्यम्वा माता' इति च—(वं० पृ० १७५ श्लोक २६) । कम्बि
 = वसादीनां भागविशेष, दक्षिण । 'कम्बिर्वने च वसाम्य सजाशायामपि स्त्रियाम् ॥' इति—
 (मे० पृ० १०४ श्लोक २) । अशदुन्दुभि = पाणक्तपङ्क्तिता । असा पासागन्तैरपलक्षितो
 दुन्दुभि अशदुन्दुभि । अशविषो दुन्दुभिर्द्व स्त्रीलिङ्ग द्वयस्यं । इय दुन्दुभि पाणक्तपङ्क्तिता ।
 अशदुन्दुभिर्द्वयम् । तथा च प्रयोग —'दुन्दुम्भा रिक्तपञ्चन पतिवया यद् द्वीपदी हारिता' इति—
 (दु० लि० व्या० पृ० ५ प० १४-५) । अशपहण पाद्यविशेषस्य दुन्दुभिर्द्वयस्य निवृत्त्यर्थम् ।
 मय्य पुम्भयम् । केषामपिहनाप्रतिरमितमन्त्रो दुन्दुभिरनास्त्रियम्' इति—(वेणीय० अ० १

श्लोकः २२) । इति—(दु० लि० व्या० पृ० ५ पं० १६-७) । स्नायुः = अस्थिवन्धनम्, अङ्गप्रत्यङ्ग-
सन्धिवन्धनरूपा स्नायुः । 'अथ-वसनसा । स्नायुः स्त्रियाम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२५
श्लोकः ६६) । सरयुः = नदीविशेषः । 'सरयूः' इत्यपि । 'सरयूसलिलं स्वाद् वलपुष्टिप्रदायकम् ।'
इति—(रा० नि० पृ० ३८३ श्लोकः १३) । उमा = अतसी । "अलसी" इति लोके । पार्वती
च । 'उमा दुर्गाऽतसी च' इति—(त्रि० शो० पृ० २५६ श्लोकः २९३) । मा = लक्ष्मीः, मानश्च ।
'मा स्त्री माने मृती वेलामेघाश्रीमध्यमातृषु ।' इति नानार्थरत्नमाला । 'मा जालन्ध्री व्यथा
लक्ष्मीर्माता' इति च—(एका० ना० मा० पृ० १० श्लोकः ७७) । शमी = शिम्वा, वृक्षवि-
शेषश्च । 'शमी शबनुफलायां स्याच्छिम्वायां गुग्गुलावपि ।' इति—(शि० को० पृ० ३० श्लोकः
३३२) । 'शमी हरिद्रा वृद्धिश्च लक्ष्मीः स्यात्पञ्चवारिणी ।' इति च—(रा० नि० पृ० ४३०
श्लोकः ११) । प्रतिमा = प्रतिकृतिः, अनुकृतिः, गजदन्तवन्धश्च । 'प्रतिमा गजदन्तस्य वन्धे
चानुकृतावपि ।' इति—(मे० पृ० १११ श्लोकः ४८) । तारा = दशमहाविद्याप्रभेदः, भगवती,
नक्षत्रम्, वालिभार्या, सुरगुरुपत्नी, कनीनिका च । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारा स्यात्तार इत्यपि ।'
इति व्याडिः' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ३७ स्तं० २ पं० २१, २२) । 'तारो वानरभि-
न्मुक्तात्रिशुद्ध्योः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, रूप्ये नपुंसकम् ॥ स्त्री वुद्ध-
देवताभेदे वालिगीष्पतिभार्ययोः । त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च' इति च—(मे० पृ० १२५,
१२६ श्लोकः ४३, ४४) । दया = कृपा । 'कृपा दयाज्जुकम्पा स्यात्' इति—
(अम० ना० लि० पृ० ७८ श्लोकः १८) । शिरोधरा = ग्रीवा । 'शिरोधरा वसु-
पिरा शिरोधिर्व्यापलण्डिना ।' इति—(वै० पृ० १८० श्लोकः ८४) । धारा = जलादि-
प्रपातः, सैन्याग्रिमस्कन्धः, अश्वगतिपञ्चकं च । 'धारा सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके ।'
इति—(मे० पृ० १२६ श्लोकः ५०) । 'धारा सैन्याग्रदेशे च तुरङ्गगतिपञ्चके ॥ घटादिच्छि-
द्रसन्तत्योः प्रपाते स्याद् द्रवस्य च । खड्गार्देनिशिते देशे' इति च—(शं० रं० स० पृ० २५६
पं० २, ३, ४) । शिरा = रुधिरादिवाहिनी नाडी । 'शिरो ना पिप्पलीमूले, स्याद्धमन्यां
च योपिति ।' इति—(मे० पृ० १२९ श्लोकः ९१) । मूर्धन्यादिरपि । 'नाडी तु धमनिः पि-
रा' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २२४ श्लोकः ६५) । नक्षत्रविशेषः, पठनक्षत्रम् ।
'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्स्त्रियां, किलन्नेऽभिधेयवत् ॥' इति—(मे० पृ० १२३ श्लोकः ७) मथुरा =
पुरीविशेषः, मधुपुरी, मधुरा । 'मथुरा तु मधूपघ्नम्' इति—(त्रि० शो० पृ० २७९ श्लोकः
१५) । शब्दार्थचिन्तामणौ त्वस्या नाम्नो विशेषतोक्तता—'मथुराऽत्र विलोमेन मध्यमोर्न
यदक्षरम् । यो न स्मरति लोकेऽस्मिंस्तन्मध्यं तन्मुखोपरि ।' इति च—(शं० चिं० पृ० ४९८
स्तं० १ पं० २७, २८) । 'मथूरा' इत्यपि । कूसरा = तिलीदनः । "खिचड़ी" इति लोके ।
'कूसरा कूसरस्तिलीदनः' इति हर्षाह्णौ' इति—(दु० लि० पृ० ४६ पं० १) । अयं कूसरः,

इयं कृगरा, निरुत्तमदुर्लभमिथ भोजनम् । नालक्यमयोऽपि-कृगराऽपि निरुत्तमे ॥' इति—
 (हा० व० पृ० १०१ इतो० २६९) । 'किगरा' इत्यपि । 'कृगरा किगराऽपि च ।' इति
 च—(द्वि० को० पृ० ४१० श्लो० २१) । मुरा = मदिरा, देवस्त्री । 'सुरा देवस्त्रिया मये'
 इति—(ना० म० पृ० ७१ प० १६) । हारा = मुक्तामाला । 'बोडा हारा तथा दारा त्रय
 एते यथात्रयम् । बोडे हारे च दारेतु वन्दा. प्रोक्ता मनीषिभि ॥' इति व्याख्यानमाह्वी ।
 'हृत्चन्द्र' इति वा पाठ ।' इति—(अम० मु० व्या० पृ० २०५ म्ते० १ प० २४, २५) ।
 निद्रा = स्वप्न । स्वप्नस्तु स्वप्नमशयो । निद्रा गुडाका गुप्त च' इति—(वं० पृ० ९९ इतो०
 १९७) । वरणा = चर्मरज्जु, गजमध्यवन्धन च । 'वर्द्धो नद्धो वरणा च' इति—(वं०
 पृ० १३९ श्लोक ४४) । 'चूरा वरणा वरणा स्यात्' इति च—(वं० पृ० १११ श्लोक
 ८४) । गोत्रा = पृथिवी, गोपमूहश्च । 'गोत्रा भूगव्ययो' इति(मे० पृ० १२४ श्लोक २६) ।
 वन्धरा = शीवा । 'शीवाया वन्धरा मया ।' इति—(मे० पृ० १३१ श्लो० १२३) । मन्दुरा =
 अश्वमाला । 'मन्दुरा वात्रिशालायाम्' इति—(मे० पृ० १३७ श्लो० २००) । मदिरा =
 मद्यम् । 'मदिरा वदनमद्येऽपि' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३५० श्लोक ४०) ।
 एला = बहुलपन्था, ऐन्द्री । "इलायवी" इति लोके । 'तटनीलिययोरेला' इति—(रा० नि०
 पृ० ४२६ श्लो० ५५) । लाला = श्लेष्मादिमव, मृगम्राव । "लार" यूक्" इति च लोके ।
 'लाला भवेन्मुषम्राव सृणिका स्यन्दिनी च मा ।' इति—(रा० नि० पृ० ४०० श्लो० ५५) ।
 मन शिला = धानुद्रव्यविशेष । 'कुनटी तु मन शिला' इति—(रा० नि० पृ० ४२१ श्लोक
 ६) । मन शिला स्यात्कुनटी मनोना शिला मनोह्लापि च नागजित्ता ।' इति च—(रा०
 नि० पृ० १५५ श्लो० १५८) । आवर्ति = मान्तर्पित्त, वृक्षादिपित्त, परम्परा च । 'आवलि,
 पद्धति पक्तिरालिर्लैला च मालिका ।' इति—(वं० पृ० १८८ श्लो० २४) । तुला = ऊर्ध्व
 मानम् पलकानम्, राशिविज्ञेय सादृश्य च । तुला सादृश्यमानयोः ॥ गृहाणा दाहवन्धाव
 पीडिकायामपीष्यते । राशौ पलकते भाण्डे' इति—(मे० पृ० १४६ श्लो० २४, २५) ।
 ज्वाला च आलिश्च वला च फेला चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्व । ज्वाला = आभ्यर्चिर्विज्ञेय । 'शिला
 जिह्वाक्षिरपुमान्, वीला ज्वाला च नृमित्रयो ।' इति—(वं० पृ० ११ श्लो० २९) । आलि-
 = सन्नी रेखा च । 'आलि सन्नी सेतुरालिरालिरावलिश्चिथते ।' इति—(अने० ममु० पृ०
 ३८ श्लो० ४२३) । वलि = त्वामाससाङ्गोच, मध्यगरेला, ऊर्मि, गृहदाह च । 'वलिमध्यग-
 रेक्षोर्मिर्जीर्णवग्गृहदाह च ।' इति—(वं० पृ० २२२ श्लो० ३३) । इन्वला = मृगशीर्षक्षिरो-
 देहास्या पञ्च स्वलातारका । नित्यबहुवचनान्तोऽयम् । 'इन्वका अपि ।' 'इन्वकास्तच्छिरोदेशे
 तारका इन्वला मता ।' इति—(वं० पृ० २० श्लो० ३९) । घूलि = पाशु । 'घूलि स्त्रिया,

रजः पांशू रेणुः पुंसि' इति—(वै० पृ० १२५ श्लो० २५) । शण्कुलिश्च पालिश्च स्थाली च प्रवेणिश्च वेणी च अश्रिश्च तडिश्च ताडिश्च एषां समाहारो द्वन्द्वः । शण्कुलिः = कर्णदेशः, अपूपविशेषश्च । 'सोहाली' इति लोके । 'शण्कुल्यपूपभेदेऽपि' इति—(वै० पृ० २४९ श्लो० २६) । 'शण्कुली त्वायता पिष्टगुडतैलतिलैः कृता ।' इति च—(वै० पृ० १६५ श्लो० ७५) । पालिः = कर्णलतिका, सेतुश्च । 'पालिः स्त्र्यस्त्र्यङ्कपंक्तिपु ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३१ श्लो० १९७) । 'सश्मश्रुयवती पालिः प्रस्थः (पंक्ति) कर्णलताऽपि च ।' इति—(त्रि० शो० पृ० ३७२ श्लो० ३९९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोः ।' इत्यजयः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४३१ स्तं० २ पं० २४, २५) । 'पाली' इत्यपि । 'पालिः कर्णलता-ग्रेऽस्नौ पंक्तावङ्कप्रदेशयोः । छात्रादिदेये, स्त्री पाली यूका सश्मश्रुयोपितोः ।' इति च—(मे० पृ० ४३१ श्लो० १९७) । स्थाली = पिठरः, ओदनादिपचनपात्रम् । 'स्थालं भाजनभेदे-ऽपि, स्थाली स्यात्पाटलोखयोः ।' इति—(मे० पृ० १४९ श्लो० ५५) । प्रवेणिः = गीत-प्रस्तारः । गजोपर्य्यास्तरणचित्रकम्बलः । प्रोपितभर्तृकादिवार्यकेशरचनाविशेषश्च । 'प्रवेणिः स्त्री कुयावेण्योः' इति—(मे० पृ० ४९ श्लो० ६३) । 'प्रवेणी' इत्यपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुयं त्रिपु' इति वोपालितः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २७९ स्तं० २ पं० २४) । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २७९ श्लो० ४२) । वेणिः = केश-बन्धनविशेषः । 'वेणिप्रवेणी' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३७ श्लो० ९८) । 'करणि-श्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३७ स्तं० १ पं० २०, २१) । 'वेण्यपि' । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशवन्धे' इति—(अने० सं० पृ० १४ श्लोकः १५६) । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामपि योपिति ।' इति रभसः' इति च—(अम० सु० व्या० पृ० १५१ स्तं० २ पं० ३०, ३१) । अश्रिः = कोटिः, कोणभागः । 'कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९५ श्लोकः ९३) । 'अश्रिः कोणकदेशयोः ।' इति च वरणिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २९५ स्तं० २ पं० १४) । तडिः = आघात-स्थानम् । ताडिः = वृक्षविशेषः, आभरणविशेषश्च । 'ताल्यां दृढदला ताडी पत्रताली वराङ्गना ।' इति—(वै० पृ० ६३ श्लोकः २२४) । कृपिः = कर्पणम् । "जुताई" "किसानी" इति च—लोके । 'अनृतं कृपिः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०३ श्लोकः २) । 'अनृतं कृपावसत्ये च' इति रुद्रः । 'प्रमृतं' इति तु सभ्यपाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्पणं स्मृतम् ।' इति (मनुः ४५) अत्र तु कृपेर्निरुक्तिः—'शूनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद् द्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधान-त्वादनृतं कृपिरुच्यते ।' इति च—(अम० सु० व्या० पृ० ३०३ स्तं० १ पं० ७तः) ; अटवी = अरण्यम्, वनम् । 'अटव्यरण्यं त्रिपिनम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२७ श्लो० १) । छविः = त्वक् । 'राढा शोभा छवी रुक् त्विट्' इति—(वै० पृ० १७१ श्लो० १५०) । 'छविः

शोभास्वोर्धोपित्' इति च—(मे० पृ० १५८ श्लो० ७) । नीवी = मूलधनम्, युवतिजघन-
 वस्त्रवन्धश्च । 'स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेष्वपि च ।' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 ४३४ श्लो० २१२) 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' इति—(अने० स० पृ०
 ४३ श्लो० ४५१) । परिपण आडम्बर—इत्यनेकार्थकं रवाकरकौमुदी' इति च—(अम० सु०
 व्या० टि० पृ० ३२८ स्त० २ प० ३८) । ग्रीवा = कन्धरा । 'गरदन' इति लोके ।
 'स्यात्तु ग्रीवा कन्धराया तच्छिराया च योपिति ।' इति—(मे० पृ० १५८ श्लो० ६) ।
 मुमुण्ड = दण्डविशेषः, अग्निवज्रम्, आयुधविशेषश्च । 'मुमुण्डी' इत्यपि । 'मुमुण्डी स्याद्वाहययी
 वृत्ताय कोलसञ्चिता ।' इति—(वं० पृ० ११८ श्लो० १७०) । शब्दार्थचिन्तामणौ तु
 'मुमुण्डी' इति दृश्यते । तत्रैव तस्या लक्षणम्—'उड्डीयोड्डीय च प्राप्य नदन्ती दणकस्तुका ।
 ऋमते चानताङ्गी या सा 'मुमुण्डी' निगद्यते ॥' इति च—(श० चि० पृ० ४४७ प०
 ११ त) । अन्यत्रापि, 'मुमुण्डी परिधायुधा ।' इति । शम्भ्या = दक्षिणहस्तगृहीततालविशेष,
 युगकीलिका च । "सैला" "सवल" इति वा लोके । 'शम्भ्या तु युगकीलकम् ।' इति—
 (वं० पृ० १२५ श्लोक २८) । यष्टिरपि । यथा—'धनुःशत परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्तत ।
 शम्भ्यापातास्त्रमो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥' अत्र शम्भ्या यष्टिरिति कुल्लुकभट्ट' इति च—
 (श० चि० पृ० ५१८ स्त० १ प० २७ त) । अर्वाक् = अवान्तरम्, प्रधानान्तं पारि, मध्य-
 वर्ति, अन्तर्गतम् । वासा = औषधिविशेष, आटरूपक । "अरडूमा" इति लोके । वृषो
 वासाऽऽटरूपक ।' इति—(प० २० मा० पृ० १५ प० १०) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने, वासा
 स्यादाटरूपके ।' इति च रुद्र' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६३ प० २३) । पेशि = मासा-
 घोरदेश, शुण्ठ, मामलता, पक्षिणामण्ड च । 'पेशि शुण्ठ' इति—(वं० पृ० १६६ श्लोक
 ८९) । 'पेशिर्मासलता' इति—(वं० पृ० १८२ श्लोक ११२) । 'पेशी' इत्यपि । 'पेशी
 कोशश्च डिम्बोऽण्डम्' इति—(वं० पृ० ३० श्लोक ५०) । 'पेशी मुपववर्णिके मास्या
 खड्गपिधानके । मामपिण्ड्यामण्डभेदे' इति च—(मे० पृ० १६३ श्लोकः १२) । पथ्या = हरी-
 तकी । 'हड' इति लोके । 'पथ्या मुण्डी-विजया-वन्ध्या-पथ्याम्' इति—(शि० को० पृ० ३१
 श्लोक ३४३) । 'पथ्या हरीतकी, महाश्रावणी, पञ्चचारिणी च' इति धन्वन्तरि' इति—(रा०
 नि० पृ० ४३९ द्रव्यसूच्या ५३) । 'अभया चिभिंटा कन्ध्याकटौ च मृगादनी । पथ्यायां
 सम्प्रवक्ष्यन्ते चतस्रश्च भिपयवरं ।' इति च—(रा० नि० पृ० ४२९ श्लोक ३) । कथा =
 कथनम्, प्रबन्धकल्पना, कादम्बर्यादि । 'प्रबन्धकल्पना कथा' इति—(अम० ना० लि०
 पृ० ६५ श्लोक ६) । 'कथा सूत्र प्ररोचना ।' इति—(वं० पृ० १४७ श्लोक १४१) ।
 'कथा स्वाख्यायिकाऽऽख्यानम्' इति च—(वं० पृ० ३४ श्लोक ३८) । रुद = रोपः, कोपः ।

'कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिवा रुद्रकुञ्जी स्त्रियौ' इति—(अम० ना० लि० पृ० ८० श्लोकः २६) । टापि । (भागुरिमतेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रूपा ।' इति च शब्दार्णवः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ८० स्तं० २ पं० १९) । तृट्=तृष्णा । 'तृट् लिप्सायामुदन्त्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १६६ श्लो० १४) (टावन्तापि भागुरिमते) 'तृपा लिप्सातृपोः स्त्रियाम् ।' इति च—(मे० पृ० १६६ श्लोकः १३) । स्वधा = पितृदानार्थो मंत्रविशेषः । मपिः = लेखद्रव्यविशेषः । 'मपी' इत्यपि । 'मालिनाम्बु मपी मसी' इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० २२ श्लोकः ४८४) । 'मसिः' 'मसी' इति च । 'मेला पत्राञ्जनं मसिः ।' इति—(हा० व० पृ० ४०६ श्लो० २१२) । 'वर्गिका मसी ॥ मसिर्ना' इति—(त्रि० शो० पृ० २७२ श्लोकः ३, ४) । 'मसिजलं तु मेला स्यात्पत्राञ्जनं, मसिर्द्वयोः ॥' इति च—(त्रि० शो० पृ० २९८ श्लो० २७) । मांसी = गन्धद्रव्यविशेषः । 'मांसी कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम् ।' इति—(शि० को० पृ० ४८ श्लोकः ५२५) । 'अथ जटादिमांस्याम् । मांसी रुदन्त्याम्' इति च—(रा० नि० पृ० ४२७ श्लोकः ७७) । अतसी = क्षुमा । "अलसी" इति लोके । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०८ श्लोकः २०) । वृसी = आसनविशेषः, ब्रह्मचर्याद्यासनम् । 'अतसी वृसी मांसी' इति चन्द्रगोमी' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २६४ स्तं० १ पं० २४) । 'मूर्धन्यान्तोऽपि ।' 'व्रतिनामासनं वृपी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६४ श्लोकः ४६) । 'गण्डूपा मञ्जूपा वृपी' इति च मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० २६४ स्तं० १ पं० ३९, ४०) । वसा = मेदः, शुद्धमांस-स्नेहः । 'वसा त्वामिषो रसः ।' इति—(वे० पृ० १८२ श्लोकः ११४) । नासा = नासिका । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ।' इति साहसाङ्कः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३३ स्तं० २ पं० २६, २७) । स्नुषा = पुत्रपत्नी । 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २०६ श्लोकः ९) । ऊरुः = जंघा, जानूपरिभागः । 'सविथ क्लीवे, पुमानूरुः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७३) । कुहूः = अमावस्याविशेषः, नष्टचन्द्रकला । 'सा (अमावास्या) नष्टेन्दुकला कुहूः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४६ श्लोकः ९) । 'कुहू स्त्री कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः ॥' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोकः २) । 'कुहुः' इत्यपि ॥ मृग-ध्वदित्वाद् ह्रस्वोऽपीत्यन्ये । 'घेनूरज्जुकुहुसरयुतनुकरेणवः स्त्रियाम्' इति च विन्व्यवासी' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४६, स्तं० २ पं० १६, १७) । द्राक्षा = मृद्धीका । "दाख" 'मुनवका" "अंगूर" इति च लोके । 'मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा' इति—(अम० ना० लि० पृ० १६४ श्लोकः १०७) । लक्षा = सहस्राणां शतम् । 'लक्षा न पुंसि संख्यायां, क्लीबं व्याजशरव्ययोः ॥' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः २३) । कांक्षा = वाञ्छा, इच्छा । 'इच्छा कांक्षा स्पृहेहा तृट्

मोभारुचोयोपित्' इति च—(मे० पू० १५८ श्लो० ७) । नीवी=मूलधनम्, युवतिजपन-
वस्त्रवन्धन । 'स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेषि नीवी परिपणेषि च ।' इति—(अम० ना० लि० पू०
४३४ श्लो० २१२) 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' इति—(अने० स० पू०
४३ श्लो० ४५१) । परिपण आडम्बर—इत्यनेकार्येकैरवाकरकौमुदी' इति च—(अम० सु०
व्या० टि० पू० ३२८ स्त० २ प० ३८) । ग्रीवा=कन्धरा । 'गरदन' इति लोके ।
'स्यात्तु ग्रीवा कन्धराया तच्छिराया च योषिति ।' इति—(मे० पू० १५८ श्लो० ६) ।
मुषुण्डि = दण्डविशेष, अग्निधनम्, आयुधविशेषश्च । 'मुमुण्डी' इत्यपि । 'मुमुण्डी स्याद्धारुमयी
वृत्ताय कीलसञ्चिता ।' इति—(वे० पू० ११८ श्लो० १७०) । शशशर्यचिन्तामणी तु
'मुमुण्डी' इति दृश्यते । सर्वत्र तस्या लक्षणम्—'उड्डीयोड्डीय च प्राप्य नदन्ती दशकतुंका ।
क्रमते चानताङ्गी या सा 'मुमुण्डी' निगद्यते ॥' इति च—(स० नि० पू० ४४७ प०
११ त) । अन्यत्रापि, 'मुमुण्डी परिधायुषा ।' इति । शम्भा = दक्षिणहस्तगृहीततालविशेष,
युगकीलिका च । "मंला" "सत्रल" इति वा लोके । 'शम्भा तु युगकीलकम् ।' इति—
(वे० पू० १२५ श्लोक २८) । यष्टिरपि । यथा—'धनुःशत परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्तत ।
शम्भापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥' अत्र शम्भा यष्टिरिति कुल्लूकभट्ट' इति च—
(स० वि० पू० ५१८ स्त० १ प० २७ त) । अर्वाक् = अत्रान्तरम्, प्रधानान्त पाति, मध्य-
वर्ति, अन्तर्गतम् । वामा = औपविशेष, आटरूपक । "अरडूसा" इति लोके । वृषो
वासाऽऽरूपक ।' इति—(प० २० मा० पू० १५ प० १०) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने, वासा
स्यादाटरूपके ।' इति च रुद्र' इति—(अम० सु० व्या० पू० १६३ प० २३) । पेशि = मासा-
द्येवदेश, गुण्ड, मामलता, पक्षिणामण्ड च । 'पेशि गुण्ड' इति—(वे० पू० १६६ श्लोक
८९) । 'पेशिमीमलता' इति—(वे० पू० १८२ श्लोक ११२) । 'पेशी' इत्यपि । 'पेशी
कोभाश्च द्विम्रोण्डम्' इति—(वे० पू० ३० श्लोक ५०) । 'पेशी सुपक्ववणिके मांस्यां
सङ्गर्षधानके । मासपिण्डयामण्डभेदे' इति च—(मे० पू० १६३ श्लोकः १२) । पथ्या = हरी-
तकी । 'हड' इति लोके । 'पथ्या गुण्डी-विजया-वन्ध्या-पथ्याम्' इति—(शि० कौ० पू० ३१
श्लोक ३४३) । 'पथ्या हरीतकी, महाभावणी, पञ्चधारिणी च' इति धन्वन्तरि' इति—(रा०
नि० पू० ६३९ द्रव्यमहा ५३) । 'अभया चिर्मिता वन्ध्याकर्मिणी च मुगादनी । पथ्यायां
सम्प्रवश्यन्ते चतस्रश्च भिगवरे ।' इति च—(रा० नि० पू० ४२९ श्लोक ३) । यथा =
यथनम्, प्रवन्धकल्पना, वादम्बर्मादि । 'प्रवन्धकल्पना यथा' इति—(अम० ना० लि०
पू० ६५ श्लोक ६) । 'यथा सूत्र प्ररोचना ।' इति—(वे० पू० १४७ श्लोक १४१) ।
'यथा स्वास्वायिनाऽऽन्यान्तम्' इति च—(वे० पू० ३४ श्लोक ३८) । रट् = रोपः, कोपः ।

‘कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघासृक्कुञ्चौ स्त्रियौ ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ८० श्लोकः २६) ।
 टापि । (भागुरिमतेन) ‘क्रोधो भामः क्रुधा रुपा ।’ इति च शब्दार्णवः । इति—(अम० सु०
 व्या० पृ० ८० स्तं० २ पं० १९) । तृट्=तृष्णा । ‘तृट् लिप्सायामुदन्त्यायां स्मरपुत्र्यामपि
 स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० १६६ श्लो० १४) (टावन्तापि भागुरिमते) ‘तृपा लिप्सातृपोः
 स्त्रियाम् ।’ इति च—(मे० पृ० १६६ श्लोकः १३) । स्वधा=पितृदानार्थो मंत्रविशेषः ।
 मषिः=लेखद्रव्यविशेषः । ‘मयी’ इत्यपि । ‘मालिनाम्बु मयी मसी’ इति—(अभि० सं० अभि०
 चि० पृ० २२ श्लोकः ४८४) । ‘मसिः’ ‘मसी’ इति च । ‘मेला पत्राञ्जनं मसिः ।’ इति—
 (हा० व० पृ० ४०६ श्लो० २१२) । ‘वर्गिका मसी ॥ मसिर्ना’ इति—(त्रि० शो० पृ० २७२
 श्लोकः ३, ४) । ‘मसिजलं तु मेला स्यात्पत्राञ्जनं, मसिर्द्वयोः ॥’ इति च—(त्रि० शो०
 पृ० २९८ श्लो० २७) । मांसी=गन्धद्रव्यविशेषः । ‘मांसी कङ्कलीजटयोः स्त्रियाम् ।’
 इति—(शि० को० पृ० ४८ श्लोकः ५२५) । ‘अय जटादिमांस्याम् । मांसी रुदन्त्याम्’
 इति च—(रा० नि० पृ० ४२७ श्लोकः ७७) । अतसी=क्षुमा । ‘अलसी’ इति लोके । ‘अतसी
 स्यादुमा क्षुमा ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०८ श्लोकः २०) । वृसी=आसनविशेषः,
 ब्रह्मचर्याद्यासनम् । ‘अतसी वृसी मांसी’ इति चन्द्रगोमी’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० २६४
 स्तं० १ पं० २४) । ‘मूर्धन्यान्तेऽपि ।’ ‘त्रितिनामासनं वृषी ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ०
 २६४ श्लोकः ४६) । ‘गण्डूपा मञ्जूपा वृषी’ इति च मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मृकुटः’
 इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० २६४ स्तं० १ पं० ३९, ४०) । वसा=मेदः, शुद्धमांस-
 स्नेहः । ‘वसा त्वामिषो रसः ।’ इति—(वै० पृ० १८२ श्लोकः ११४) । नासा=नासिका ।
 ‘घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ।’ इति साहसाङ्कः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ०
 २३३ स्तं० २ पं० २६, २७) । स्नुषा=पुत्रपत्नी । ‘समाः स्नुषाजनीवध्वः’ इति—(अम० ना०
 लि० पृ० २०६ श्लोकः ९) । ऊरुः=जंघा, जानूपरिभागः । ‘सक्थि वलीवे, पुमानूहः’ इति—
 (अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७३) । कुहूः=अमावस्याविशेषः, नष्टचन्द्रकला । ‘सा
 (अमावास्या) नष्टेन्दुकला कुहूः ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ४६ श्लोकः ९) । ‘कुहू स्त्री
 कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः ॥’ इति—(मे० पृ० १७५ श्लोकः २) । ‘कुहूः’ इत्यपि ॥ मृग-
 खादिस्वाद् ह्रस्वोऽपीत्यन्ये । ‘धेनूरज्जुकुहूसरयुतनुकरेणवः स्त्रियाम्’ इति च विन्ध्यवासी’
 इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४६, स्तं० २ पं० १६, १७) । द्राक्षा=मृद्वीका । “दाख”
 ‘मुनवका” ‘अंगूर” इति च लोके । ‘मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १६४
 श्लोकः १०७) । लक्षा=सहस्राणां शतम् । ‘लक्षा न पुंसि संख्यायां, वलीवं व्याजशरव्ययोः ॥’
 इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः २३) । कांक्षा=वाञ्छा, इच्छा । ‘इच्छा कांक्षा स्पृहेहा तृट्

वाञ्छा लि मा मनोरथ ॥ इति—(अम० ना० लि० पृ० ८१ श्लोक २७) ।

अथानी ह्रस्वकारान्तान् भग्यादीन् कीर्यतान् स्त्रीलिङ्गवाचकगद्दानाह हम् । इति—
(अभि० स० लि० पृ० ३४ श्लोक ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६) । ।

भङ्ग्या-ऽऽवल्या-ऽऽयति-स्त्रोटि ॥ २४ ॥

पेशि-वसि-वंसति-विपणो नामि'-नाल्या-ऽऽलि पालि-

भंलि पलि-भ्रुकुटि-शकटी चर्चरि शाटि-भार्चति ।

खाटि-वंति-रंतति-वमि-शुण्ठी-ति रीति-वितदि-

द वि-नीवि-च्छवि-लिबि-शठि-श्रेढि-जात्याऽ'जि-रा जि ॥२५॥

रुचि सूचि-साची खनि खानि-खारी ।

खलि कीलि-तूली वलमि-वापि-धूली ।

कृपि स्यालि-हिण्डी व्रुटि-वेंदि-नान्दी

किकि कुक्कुटि काकलि शुक्ति-पक्ती ॥२६॥

किखि-स्ताडि-कम्बी घृति शारि-राति-

पाणिनीयऽपि—(१) (नाभिरक्षत्रिय) । शत्रियार्थे रहिते नामि-स्त्रिया स्यात् । नामि-मुग्मद- । सि०
को० प० ३९७ सू० १५ ।

पाणिनीयऽपि—(२) (द्वित्रिंशद्विद्विद्यायश्चिद्विद्युप्योपनिषत्पद्यगुलम्) एते द्वित्रया स्युः । पक्ष
डोप—र्षी दवि = पाकोपकरणम् । विदी विदि = वेदी वेदि = यागोपकरणी परिप्लुता भूमि । खनी खनि =
आकर गञ्जा । खानी खानि = पट्टवल । अथी अथि = कोटि सडगाद्यत्रभाग । वैशी वैशि = बारकधालय ।
वृषी वृषि = वक्ष्यवृत्तिविणय अनसम् । औषधी औषधि = फलपाकान्त कदल्यादि ब्रह्मिवाग्नि ।
वटी वति = शोभिषेध । अङ्गली अङ्गुलि करणाम्बा । सि० को० प० ३९८ सू० २८ ।

(३) (आत्रि-स्त्रियामेव) ॥ आत्रि = मुद्गम् । सि० को० पृ० ४०३ सू० १६२ ।

(४) (शष्पुलिरात्रिबुटपयनिवतिभ्रुकुटिव्रुटिबलिपक्षय) ॥ एतेष्वत्रि-स्त्रिया स्युः । शष्पुली शष्पुलि =
वक्ष्येण । अपूपविणय । रात्री रात्रि-रेखा । कुटी कुटि = स्व-वगहम् । अथनी अथनि = विद्युन्
पविस्व । वर्ती वति = दीपादिसम्बन्धिवन्ति द्रव्यम् । भ्रुकुटी भ्रुकुटि-भ्रमङ्ग । व्रुटी व्रुटि = कालविषय ।
वली वलि = अरयावलयचम स्वडमास सडकोच । पक्ती पक्ति अणि सान्तरवीधी । सि० को० पृ० ३९८
सू० २६ ।

(५) (खारीमानिके-स्त्रियाम्) ॥ इय खारी = मानविणय । मानिका = दोषचतुष्टयम् । सि० को०
पृ० ४०१ सू० १०४ ।

स्तंठिः कोटि^१—विष्टी वटिर्गृष्टि—वीथी ।
 दरि—र्वल्लरि—र्मञ्जरिः पुञ्जि—भेरी ।
 शरारि—स्तुरिः पिण्डि—माढी भुषुण्डिः ॥२७॥
 राटि—राटि—रटविः परिपाटिः
 फालि—गालि—जनि—काकिनि कांतिः (निः) ।
 चारि—हानि—वलभि प्रधि—कृत्ती
 चुल्लि—चुण्डि—तरयोऽतिथि—शाणी ॥२८॥
 सनिः सानि—मेनी—मरि—मारि—रश्रयो—
 षधी विद्रिधि—र्भल्लरिः पारि—रन्त्रिः
 शिरोधिः कविः कीर्त्ति, इति ।

एषां व्याख्या—

भङ्गीति । पेजिरिति । रुचिरिति । किखिरिति । राटिरिति । सनिरिति च । एते भङ्ग्यादयः कीर्त्यन्ता ह्रस्वेकारान्तशब्दाः स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । भङ्गिश्च आवलिश्च तयोः समाहारो द्वन्द्वः व्याख्या तु प्राग्वत् । आयतिः=दैर्घ्यम्, प्रभावः, आगामिकालश्च । 'आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घे प्रभावागामिकालयोः ।' इति—(मे० पृ० ६१ श्लो० ९४) । वासिः=तक्षणी । 'वसूली' इति लोके । 'वासी स्याद् दास्तक्षणी ।' इति—(वै० पृ० १३९ श्लोकः ३६) । वसतिः=वासः, निशा, निकेतनं च । 'वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने ।' इति—(मे० पृ० ६५ श्लो० १५१) । नालिः=नाडी, शिरा, पद्मादिदण्डः, शाकविशेषः । 'मतान्तरे तु' कन्दली, तृणविशेषश्च । आलिः=वयस्या, सेतुः, पंक्तिश्च । 'आलिर्विशदाशये । त्रिषु, स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पंक्ती च कीर्त्तिता ।' इति—(मे० पृ० १४५ श्लोकः २) । पालिः=कर्णलताग्रः, अस्त्रिश्च । 'पालिः कर्णलताग्रेऽस्त्री पंक्तावङ्कप्रदे-

(१) (त(तु)टिसीमासम्बन्धाः) ॥ त(तु)टिः=तीरं कूलं च । सीमा=अवधिः । सम्बन्धा=सि० कौ० पृ० ३९८ सू० ३१ ।

(२) (लक्षा कोटिः स्त्रियाम्) ॥ इयं लक्षा=सहस्राणां शतम् । कोटिः—लक्षाणां शतम् । "वा लक्षा नियुतं च तत्" इत्यमरात् वलीवेऽपि लक्षम् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १४७ ।

(३) (अटवी स्त्रियाम्) ॥ अटवी, अटविः—अरण्यम् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १४१ ।

(४) (चुल्लिवेणिखार्यश्च) ॥ चुल्लिः—उद्यानम् । वेणिः—केशबन्धनविशेषः । खारी—मानविशेषः । सि० कौ० पृ० ३९८ सू० ३२

शयो ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३०) । भल्लि = भल्लातक । 'भिलावा' इति लोके । पल्लि = भिल्लादिनिवामविशेष, क्षुद्रग्राम, कुटी, कुटीसमूहश्च । शकटि = वाहन-विशेष मुनीना वहनविशेषश्च । चर्चरि = गीतभेद, अनुज्ज्वल, वरशब्दश्च । 'चर्चरी गीतभेद च केमभिस्वरशब्दयो ।' इति रुद्र' इति—(श० वि० पृ० ९०९ स्त० १ प० ३३) हर्षक्रीडति सुभूतिश्च । शाटि = प्रावरणविशेष । भाति = शोभा । खाटि = अमद्ग्रह, किण-शबरश्च । 'शवयान वट खाटि' इति—(वै० पृ० १२२ श्लोक २१६) । व्रतति = लता । 'वल्ली तु व्रततिप्रंतती लता ।' इति—(वै० पृ० ४५ श्लोक ७) । वमि = वान्ति । 'वमन इति लोके । 'वमिर्वान्ति स्त्रियाम् ।' इति—(मे० ११० श्लोक २९) । सुण्ठि = महोपधम् शुण्ठी । 'सूठ' इति लोके । इति = गति, गमनम् । रीति = पितृत्वम् । वेदभ्यादिश्च । 'रीनि स्त्रिया स्पन्दप्रचारयो । पित्तले लोह्विट्टे च' इति—(मे० पृ० ५७ श्लोक ५१) । वितदि = वदिका, प्राङ्गणादियु कृतस्थोपवेशस्थानम् । 'स्याद्वितदिस्तु वेदिका ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२२ श्लोक १६) । 'वेदिका तु वितदिका ।' इति च—(वै० पृ० १६१ श्लो० ३६) । दविं = खजाका सर्पकणा च । 'दविं स्त्रिया खजाकाया फणाया मुरगस्य च ।' इति—(मे० पृ० १०५ श्लोक ५) । लिवि = लिपि, लिखितवर्ण, अक्षरपद्धति, लिखिताक्षरविन्यास, लेखनम् । 'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्ललिखिते स्त्रियौ ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७० श्लोक १६) । शठि = गन्धशटी, गन्धमूली, गन्धपलाशी । 'वचूर' इति लोके । 'गन्धपलाशी' सुगन्धद्रव्यम् वारमोरे प्रसिद्धम् । 'सुगन्धमूला गन्धाली शटिका च पलाशिका । इति—(रा० नि० पृ० १९ श्लोक ८६) । श्रेडि = गणितप्रभेद, लोलावत्यु वनाङ्कविशेष । जाति = मालती जातीफलम्, गोश्रम, जन्म च । 'जातिरुद्धन्दो जन्म गोश्र सव्याहृतिश्चरोत्तरम् । सामान्य मालती च' इति—(ना० २० मा० पृ० २८ प० ५) । आजि = युद्धम् समस्यल च । आजिर्युद्धे समस्यले ।' इति—(ना० २० मा० पृ० १७ प० १४) । राजि = पक्ति, रेखा च । राजिस्तु पन्तो रेखायाम्' इति—(ना० २० मा० पृ० १७ प० १४) । रुचि = शोभा, दीप्तिश्च । 'रुचि शोभास्पृहाभिष्वङ्गदीप्तिषु ।' इति—(अने० ति० पृ० २८ श्लोक २११) । साचि = तिर्यक् । 'तिरछा' इति । 'टेढा' इति च लोके । 'तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम् ।' इति रत्नकोषे' इति—(अम० सू० व्या० टि० पृ० ४४१, स्त० १ प० ३९) । तथा च प्रयोग — भिस्ती साची परिणतमुखी' इति च सप्तकुमारिका' इति—(अम० सू० व्या० टि० पृ० ४४५ स्त० १ प० ३८, ३९) । खारि = धान्यमानभेद खारी द्रोणचतुष्टयम् । ती (बाही) द्वी खारी' इति—(वै० पृ० १९० श्लोक ५७) । खलि = तलविट्टम् । 'खलि' इति लोके । पत्राप्रविशेषश्च । 'पिण्यातो ना, खलि स्त्रियाम् ।' इति—(वै० पृ० १३८ श्लोक २७) । 'खलि स्त्री तण्डुले पिष्टैर्जन्ते पत्रा घनद्रवा ।' इति

च—(वै० पृ० १६५ श्लोकः ८१) । कीलिः = कीलिका । “धुरी की कीलि” इति लोके ।
 तूलिः = तूली, इंपिका, स्वनाम्ना ख्यातं चित्रकारोपकरणम्, चित्रकूर्चिका, शय्याविशेषः, शय्यो-
 पकरणम् । “तोसक” इति लोके । कलमिः = कलान्तिः । हिण्डिः = । नान्दिः =
 किन्दिः = किन्दिदिवः, चापः, नारिकेलद्वय । कुवकुटिः = दम्भचर्या । काकलिः =
 सूक्ष्मस्वरः, सूक्ष्मध्वनिः । ‘काकली तु कले सूक्ष्मे’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ७२ श्लोकः
 २) । तथा च प्रयोगः—‘गाधूदितं काकलिभिः कुलीनैः’ इत्यभिनन्दः’ इति—(अम० सु०
 व्या० पृ० ७२ स्त० १ पं० १६, १७) । शुवितः = मुक्तास्कोटः । “श्रीपी” इति लोके ।
 शंखश्च । ‘शुवितः कपालशकले शंखे शंखनकेऽपि च । नख्यश्चावत्तुनमिमुक्तास्कोटेषु च
 स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० ५९ श्लोकः ६६, ६७) । पंक्तिः = श्रेणी, दशाधारच्छन्दः,
 दशसंख्या च । ‘छन्दोऽपि दशमं पंक्तिः’ इति—(ना० र० मा० पृ० २७ पं० १३) ।
 किखिः = फेरः, शृगालविशेषः, लघुशृगालः । “लोमट्टी” इति लोके । कालगोत्रविशेषः, नाल-
 मूलविशेषश्च । ‘किखिः स्त्री क्रोष्टुभेदोऽप्ये’ इति—(वै० पृ० ६८ श्लोकः ३९) । द्युतिः =
 रश्मिः, घोभा च । ‘द्युतिः स्त्री रश्मिघोभयोः ।’ इति—(मे० पृ० ५५ श्लोकः २५) ।
 गारिः = शकुनिकान्तरम्, युद्धार्थगजपर्याणम्, व्यवहारान्तरं च । ‘स्त्रियां शकुनिकान्तरे ।
 युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च ।’ इति—(मे० पृ० १२५ श्लोकः ८८) आतिः =
 पक्षिविशेषः, शरारिपक्षी । ‘आतिस्त्रवाटिः शरारिका ।’ इति—(वै० पृ० २६ श्लोकः ११) ।
 तटिः = नदस्य तटम् । विष्टिः = करणविशेषः, भद्रा, सप्तभकरणम्, आजूः वेतनं यिना
 कर्मकर्ता । “वेठी” “वेठु” “वेगारी” इति च लोके । ‘विष्टिस्त्रियु कर्मकरे, स्त्रियाजूवेतनकर्मन् ।’
 इति—(मे० पृ० ३५ श्लोकः २८) । ‘विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च ।’ इति—
 (अने० सं० पृ० १० १०१) । ‘आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि ।’ इति—(अने० समु०
 पृ० ४५ श्लोकः ५०७) । ‘हृठादभृतिकः क्लेशो विष्टिराजूद्वयं कीर्त्यते ।’ इति कोपान्तरम्
 इति च—(श० चि० पृ० २५० पं० २३, २४) । वटिः = वटिका, उपजिह्विका च ।
 “दीमक” इति लोके । ‘अथो वटिः ॥ उत्पादिका(को) देहिका स्यात्’ इति—(त्रि० शं०
 पृ० २८८ श्लोकः १२, १३) । गृष्टिः = वाराही, वराहकान्ता, गृष्टिभेषजम्, कन्दविशेषः ।
 “गंठी” इति लोके । वदरम्, सकृत्सूतगवी च । ‘अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीवदरयोः स्त्रियाम् ।’
 इति—(मे० पृ० ३४ श्लोकः ११) । दरिः = कन्दरा, कृत्रिमगृहाकारं विवरम्, गुहा । ‘दरी’
 इत्यपि । ‘कन्दरे तु दरी स्मृता ।’ इति—(मे० पृ० १२६ श्लोकः ४६) । वल्लरिः =
 मञ्जरिः । मञ्जरिः = वल्लरिः । ‘मञ्ज्यां मञ्जरि वल्लरी ।’ इति—(वै० पृ० ४६ श्लोकः
 २०) । ‘वल्लरिमञ्जरिः स्त्रियो ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १३२ श्लोकः १३) ।
 तुलस्यादेरभिनवोद्भिद् । औपि दीर्घान्तोऽपि । ‘मेथिकाचित्रमूलयोः । वल्लरी च’ इति—

‘तां कस्यांचिद्भवनवलभी’ ‘चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभापते’ इति मेघदूतः ।
 ‘दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या’ इत्यादिप्रयोगानुरोधाद् दीर्घान्तोपि ।’ इति—
 (अम० सु० व्या० टि० पृ० १२२ स्तं० १ पं० ३५ तः) । प्रधिः = प्रकृष्टवृद्धिः । तद्युक्ता
 च—प्रकृष्टा घीर्वृद्धिर्यस्या सा । कृत्तिः = कृष्णसारादिचर्म, त्वक्, भूर्जः, नक्षत्रविशेषः, कृत्ति-
 कानक्षत्रम् । ‘कृत्तिश्चर्मस्त्वचोर्भूर्जे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम् ॥’ इति—(मे० पृ० ५४ श्लोकः
 १२) । चुल्लिः = अश्मन्तम्, उद्धानम् । ‘चूल्हा’ इति लोके । ‘चुल्ली चितायामुद्धाने
 क्वचिद् वाक्येऽप्युदीरिता ।’ इति—(श० र० सं० पृ० २९७ पं० २) । चुण्टिः (ण्ड) =
 चुण्टी, कूपः, कूपसर्मापाल्पजलाशयश्च । ‘चुण्टा चुण्टी च लूता’ इति—(त्रि० शं० पृ० २७६
 श्लोकः २०) । तरिः = नौका, वस्त्रादीनां पेटकं च । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥’ इति—
 (अम० ना० लि० पृ० ९६ श्लोकः १०) ‘तारिर्दशायां वेडायां वस्त्रादीनां च पेटके ।’ इति—
 (अने० सं० पृ० ३५ श्लोकः ४३८) । अन्तिः = नाट्योक्त्या ज्येष्ठभगिनी । सनिः = भक्तिः,
 दानम्, अध्येषणा, भिक्षा च । ‘भिक्षा च सनिरकली स्यात्’ इति—(वै० पृ० ९३ श्लोकः
 १२१) । सानिः = वाद्यविशेषः । ‘सनाई’ इति लोके । वंशीवाद्यं च । नेमिः = चक्रावयव-
 विशेषः । ‘नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम् ।’ इति—(मे० पृ० १०९ श्लोकः
 ७) । मरिः =
 मरीचः = मारणम्, वर्षम्, जनक्षयः, मरकश्च । ‘मारिः
 त्री मारणे वर्षे’ इति—(मे० पृ० १२८ श्लोकः ७७) । अश्रिः = कोटिः, खड्गाद्यप्रभागः,
 कोणभागः । ‘अश्रिः कोणैकदेशयोः ।’ इति—‘घरणिः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० २९५
 स्तं० २ पं० १४) । विद्रधिः = रोगविशेषः । ‘फोड़ा’ इति लोके । ‘व्याधिभेदा विद्रधिः
 स्त्री, ज्वरमेहभगन्दराः ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २२० श्लोकः ५६) । पुंस्त्वमप्याह
 भावमिश्रः—‘स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः पङ्क्विषश्च सः ।’ इति—(भा० प्र० पृ० ८८०
 श्लोकः २) । यादवस्तु स्त्रीपुंमयोरित्याह—‘रुभेदाः शूलाद्या, विद्रधिर्न पण् ।’ इति च—(वै०
 पृ० १८४ श्लोकः १३७) । अश्रिः = काष्ठकुद्दालः, नीमलोत्सारकः, पीतादेर्मलापनयनार्थं
 काष्ठादिरचितकुद्दालः । ‘अश्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २७
 श्लोकः १३) । शिरोधिः = ग्रीवा, कन्धरा । ‘अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।’ इति—
 (अन० ना० लि० पृ० २३३ श्लोकः ८८) । कधिः = कत्रिका, खलीनम् । ‘कडि आली’
 ‘लगाम’ ‘‘रास’ इति च लोके । ‘सूरी काव्यकरे पुंसि, खलीने स्यात्तु योपिति ।’ इति—(मे०
 पृ० १५७ श्लोकः ४) । कीतिः = यशः, समजा, प्रसादः, विस्तारः, कर्दमश्च । ‘कीतिः प्रसाद-
 प्रशसोयोषित्’ इति—(मे० पृ० ५४ श्लोकः १०) ।

अथेदानीं गंत्र्यादीन् क्षैरेयीत्यन्तान् दीर्घकारान्तान् स्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः, उनि—
 (अमि० सं० लि० पृ० ४ श्लोकः ४६, ४७, ४८, ४९) ।

५० १८) । अत्रात्री = कृष्णबीरक, श्वेतबीरक, वाकोदुम्बरिका च । इन्द्राणी = भिन्नुवाए, पीलोमी, शर्बी, रतिबन्धक च । 'इन्द्राणी स्यान्भिन्नुवारे पीलोमीरतिबन्धयो ।' इति—(ता० १० मा० ५० ७६ ५० ६) । मन्मथो = कर्मिणम् । "रात्र" इति लोके । दामनी = तन्तो, पशुदन्धनरज्जु । गिच्छिनी = मोर्ची, ज्वा, घनसुगः । शृङ्गी = अतिविश, कुश्यादिमूषणनाम स्वर्गम्, मोनविशेषश्च । कम्पूरी = मूषणदम्, मूषणामि, गन्धकेशिका, वेवमुग्गा । देहवी = महावप्रहारी, द्वारगिच्छी । "देह" इति लोके । मोर्ची = ज्वा, घनसुगः, अशृङ्गी च । अतिमी = वज्रश्यामा, विद्युत् । "बिच्छी" इति लोके । शैरेयी = यवान्, पायस च ।

.. दद्-पर्णु कणेरु ॥३२॥

कर्णान्दु-कच्छू तनु-रज्जु-चञ्चु
स्नायु.' इति—

अथ व्याख्या—

दद्विति । एते ददादयस्नायुपर्यन्ता गच्छा स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । दद् = रोगविशेष । 'दाद' इति प्रसिद्धो रोग । 'अत्र चक्र तु दद् स्त्री' इति—(वं० ५० १८३ श्लोक १२५) । र्णु = पारवाम्पि । 'पाम्' इति लोके । कणेरु = कर्मिणार, करिणी, वेद्या च । 'चणेरु' इति शब्दे च करिणीवेद्ययो म्भियाम् ।' इति—(मे० ५० १३२ श्लोक १२९) । कर्णान्दु = कर्णाङ्गी, कर्णमूषणम् । 'कानशर्बी' 'काशी' इति च लोके । 'कर्णान्दु' इति शब्दे च कर्णाङ्गी इति—(मे० ५० ७६ श्लोकः २३) । कच्छू = रोगविशेष, पामरोग । "कात्र" इति लोके । शैरे प्रायत ।

अथ गामग्रत दीर्घारान्तेन टाका नावा च सह ह्यन्तान् स्त्रीलिङ्गावचकशब्दानाह हेम' इति—(अभि० म० लि० ५० ४ श्लोक ४९, ५०) ।

... जुहू. सी म-पुरी सिद्ध-वाक् ।

वाक्सीयेति—(१) (वंदुरज्जुवापुनुरेकत्रिंशत्क विरजम्) ॥ एते विरजं स्युः । वेत् = तव-इत्यर्थः सी । रज्जु = कल्पवृक्षकल्पम्, सुतः । जुहू = नष्टेनुकल्पशाब्दः । वाक् = वाक्विशेषः । एत् = श्लेषः । वेत् = वाक् । विरजम् = कर्मिणः, शक्यः । पि० की० ५० ३९९ सु० ५२ ।

वाक्सीयेति—(२) (अमोपुष्टुमाए) ॥ एते विरजं स्युः । वाक्सी = वाक्सीयेति । एत् = वाक्, विरजम् = कर्मिणः, शक्यः । वाक् = वाक्विशेषः । सुतः । सी = कर्मिणः । इत् = कर्मिणः । पि० की० ५० ३९८ सु० २८ ।

(१) (अमोपुष्टुमाए) इत्ये विरजं स्युः । वाक् = वाक्विशेषः । वाक् = वाक्विशेषः । वाक् =

द्वा-द्यौ'-दिवी स्युक्-त्व-गृचः शर-द्वा-
श्छदि-दंर-त्याम-दृपद्-दृणो नोः ॥३३॥' इति ॥

अस्य व्याग्ना—

जुहूरिति । एते जुह्वादयो नोपय्यन्ताः शब्दाः नियां स्युः । जुहः = स्वभेदः, पलाय-
काष्ठनिर्मितमर्द्धं चन्द्राकृतिरूपं यज्ञपात्रम् । पर्णमयो यज्ञपात्रविशेषश्च । 'सुचो भेदाः स्युर्जुह्वप-
भृद्भ्रुवा ।' इति—(वे० पृ० ९१ श्लोकः १००) । स्फिक् = पुन्दः, कटिप्रोथः । "सुतङ्"
इति भाषाप्रसिद्धः कटिदेशस्वमांमपिण्डः । द्योदिव्यश्चो = स्वर्गवानकी, आकाशवानकी च ।
स्युक् = यज्ञपात्रविशेषः । त्वक् = त्वना, शरीरच्छयिः । श्रक् = वेदमंत्रविशेषः । शरद् = श्रु-
विशेषः, वर्षं च । छदिः = वान्ति । पामा = वण्डः । दृपद् = शिखा, प्रस्तरः । शेषं प्राभवत् ।

दुर्गसिंहस्तु क्रमरहितान् काञ्चयादीन् गारीपय्यन्तान् न्यील्लिङ्गवाचकशब्दानाह—
(दु० लि० पृ० ८, ९, १०, ११ श्लोकः १९ तः २५ यावत्) ।

काञ्चि-वीचिः सूचि-मारि-भेरी हरिद्रा-SSरा ॥

द्युति-पल्लि-तुलि-लिपि-लिदि-रुचि-कृपि-किरि-

कीलि-नालिभि-श्चूर्णिः ।

सरणि-ग्रंहणि-रिती-दूदन्तं चा-ऽवी-चमूप्रभृति ॥

एकस्वर-मी-दूदन्तं शाटि-भावि-सूचित-स्नाश्च ।

स्रक् स्रुक् स्फिक् त्वक् वाक् संवि-दुपानद् गी-दृपद् धूः पूः ॥

प्राण्यङ्ग-मिदन्तं विप्रुट्-छदि-शरद्-समिद्-द्यु-सुमन-चंः ।

स्यु-भू-विद्युद्-वल्ली-निशा-ऽङ्गना-दिग्-नदीनाम ॥

सम्प-प्रतिप-द्विपदा-ऽऽपत्-संस-त्समि-दपि क्षुधा परिपत् ।

चमं । ज्योक् = । वाक् = वाणी । यवाग्ः - पङ्गुणजलपनयघनद्रवद्रव्यविशेषः, यज्ञद्रव्यविशेषश्च ।
नोः = नौका । स्फिक् = कटिप्रोथः, कटिदेशस्वमांमपिण्डः । मि० को० पृ० ३९८ सू० ३० ।

(१) (द्यौः स्त्रियाम्) ॥ द्यौः = स्वर्गः । द्योदिवी - तंत्रेणोपादानमिदम् । सि० को० पृ० ३९९ सू० ४५ ।

(२) (भाः सुक्लृग्दिगुपानहः) ॥ एते स्त्रियां स्युः । भाः = दीप्तिः । स्रक् = होमपात्रान्तरम्, स्रुवा ॥
स्रग् = माल्यम् । दिक् = दिशा । उपानत् = पल्लधी, पादुका । सि० को० पृ० ३९७ सू० २० ।

पाणिनीयेऽपि—(३) (प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिपदुपःसंविक्षुत्युर्मुसमिभ्यः) ॥ एते स्त्रिया स्युः ।

द्विच्छा, पुनर्भूः । कर्कन्धूः = वदरी, वदरीफलं च । “वेर” इति लोके । अलावूः = तुम्बी ।
 कसेहः = तृणकन्दम्, पृष्ठकीकसम्, शणजातिश्च । कच्छूः = पामरोगः । आकृतिगणेश्चायम् ।
 भावसूचितः ताश्चति । ‘तत्त्वौ भावे ।’ भावेन सूचित उपलक्षितौ यः ताप्रत्यय इति । पुरुषता
 = पुरुषस्य भावः । जडता = जडस्य भावः कर्म वा । ग्रामता = ग्रामाणां समूहः । जनता = जनानां
 समूहः । राजता = राजां समूहः । वन्धुता = वन्धूनां समूहः । सहायता = सहायानां भावः । देवता
 = देव एव । स्रक् = माला । वाक् = वाणी । संवित् = संवेदनम् । उपानत् = चर्मपादुका ।
 गीः = वाणी । पूः = पुरी, प्राणिनामङ्गम्, प्राण्यङ्गम् । इत् अन्ते यस्य तदिदत्तं प्राण्यङ्गम् ।
 विप्रुट् च छर्दिश्च शरच्च समिच्च द्यौश्च सुमनाश्च ऋक् चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । विप्रुट् =
 विन्दुः । समित् = याज्ञिकप्रसिद्धं प्रादेगमात्रं काण्ठम् । सुमनाः = पुष्पम् । शोभनं मनो यस्येति
 बहुव्रीहिणा तु वाच्यलिङ्गता । भूश्च विद्युच्च वल्ली च निशा च अङ्गना च दिक् च नदी
 चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एषां विप्रुडादीनां भ्वादीनां च शब्दानां नाम संज्ञाः च स्त्रियां रयुः ।
 भूनाम—भूः, भूमिः, क्षितिस्त्रियादयः । विद्युन्नाम—विद्युत्, तडित्, अचिराभेत्यादिः । वल्लीनाम—
 वल्ली, लता, व्रततिस्त्रियादिः । निशानाम—निशा, क्षपा, रात्रिस्त्रियादिः । अङ्गनानाम—
 अङ्गना, योपित्, वनितेत्यादिः । दिङ्नाम—दिक्, ककुप्, काण्ठेत्यादिः । नदीनाम—नदी,
 सरित्, धृनीत्यादिः । अत्र कस्यचित् अम्भः शब्दादेः नद्यादिनाम्नोऽपि असन्तत्वात् नपुंसकत्वं
 एव परत्वेन । क्वचित् ‘पूर्वपरयोः परो विविर्बलीयान्’ इति परस्येष्टवाचित्वात् । यथा कोः
 उपसश्च उदन्तस्य असन्तस्य च भूनाम्नो अङ्गनानाम्नश्च स्त्रीत्वं सिद्धम् । सम्पत् = सम्पत्तिः
 प्रतिपद = तियिविशेषः, आद्या तियिः । विपद् = विपत्तिः । आपद् = आपत्तिः । संसत् = सभा
 समित् = संग्रामः । क्षुत् = वृभुक्षा । परिपत् = सभा । गायत्री आद्या यासामिति गायत्र्याद्याः ।
 एताश्छन्दसां जातयः । ब्रह्महत्या = ब्रह्मणो हननम् । अश्वहत्या = अश्वस्य हननम् । प्रावृट् =
 वर्षासमयः । दर्विः = पाकोपकरणम् । मुद् = हर्षः । भाः = दीप्तिः । वाससो दशा वासोदशाः ।
 बहुवोऽर्था आसामिति बहुवर्थाः । ताश्च स्वभावात् व्यक्तिभेदे एव वर्तन्ते, न जातावित्दर्शः ।
 विशतयस्त्विति बहुवचनं गणं सूचयति । तूशब्दो वाक्यभेदे । नवतिरेवान्तोऽवयवः आसामिति
 नवत्यन्ता एक एवार्थः आसामिति एकार्थाः । स्वभावात्समुदाये वर्तन्ते नावयवभेदे इत्यर्थः ।
 वस्त्रस्य दशाः । अवस्थावाचिकायास्तु बहुवर्थायां अनियमः । इयं दशा अवस्था इति । समाः
 = सैवत्सरः । केचित्समेति पाठं मन्यते । तेषां इयं समा इत्यपि भवति । ‘समां समां विजायते’
 इत्येकत्वेऽपि दृश्यते । इति धीरस्वामी । एकत्वे लक्ष्यम्—‘तृतीयस्याः समायास्तु समां समां
 विजायते ।’ ‘तृतीयस्याः समायास्तु’ इति बहुत्वं प्रायिकम् । ...समां समां विजायते इत्यत्र
 ‘समायां समायां’ इति भाष्यात् । ‘निगंतत्वं समायाः’ इत्यादौ वाक्यदर्शनाच्च । जिह्वा = रसना ।

याग = बन्धनग्रहम् । इडा = पृथ्वी । आजी = भागमनम् । मरुत् = मर्याम । मभा = मरिच
इति—(दु० लि० स्वोपज्ञवृत्ति पृ० ८, ९, १०, ११ श्लोक १९, २०, २१, २२, २३, २४,
२५) ।

पुरुषोत्तमवोऽपि क्रमरहितान् आज्यादीन् स्त्रीलिङ्गवाचकान् कतिचित्कथंशानाह—
(त्रि० मं० पृ० ३८६ श्लोक १) ।

स्त्रिणादिसप्रहेभ्रुततममरेणामिदध्महे ।

स्त्रियामाजि—देर—ज्जातिः पुरु—र्भा द्वाः समाः शरत् ॥

सिक्ताद्या बह्वृत्वेऽपि विशल्याद्येकवागपि ।' इति ।

अथ व्याख्या—

लिङ्गैति । इह स्त्रियामिचयिकार. शरच्छ-दमर्थेन जेय । आज्यादिशरत्पय्यन्तानां
यदभिधाने नस्त्रिया स्यात् । पुर = नदीविशो । शेषशब्दानां व्याख्या तु प्राक्त्वद बोध्या ।
मित्राद्या बह्वृत्वे भूमि योषिणि नवन्ति । त्रिगति द्विगतामख्या । आदिपदान् एतद्वरति
द्वाविसनिरित्यादिनवन्ता मख्या एकवागपि योषिलिङ्गैकवचन स्यादित्यर्थः । शेष 'शरत्' ।

यादवस्तु मशेषन- स्त्रीलिङ्गानुगाननमाह—(धं० पृ० २८९ श्लोक २ त ८ श्यावत् ।

एक स्वर हलादी—दूद् दृद् मा थी—भ्रू—रिति स्त्रियाम् ॥

इच्च सर्वमुदन्तेषु पावु—रज्ज्वादि किञ्चन ।

नदीनामाह्वया सर्वे प्रायेण च लताह्वयाः ॥

णचो लि ध्य वहाराद्या, अङ्ङन्तास्तु पचादयः ।

अप्रत्यये ऋगुप्साद्या, युजन्ता भावनादयः ॥

किन्नन्ता—स्तति—गत्याद्या, विवन्ताः सम्पदादयः ।

इजि स्युः कारिवोष्याद्या, ष्वुलि प्रच्छदिकादयः ॥

त्रीडाप्रहरणे णान्ता पान्लवाद्या, षञ्जस्तु श्ये ।

क्रियाया दाण्डपाताद्या,—स्त—रुद्या—बूड्—ध—न्प्रतादयः ।

अके वैरादिवीष्मादौ स्यु काकीलूकिकादयः ।

क्यपि तु ब्रह्महत्याद्या, दल्याद्य—ल्पत्वकीर्त्तने ॥

त्रिलोकीत्यादयोऽदन्तैः समाहारार्थंकदिगौ ।

त्रिगात्र—त्रिमुगाद्या ष—ण्य भवत्यादय—स्त्वती ॥' इति ।

एषां व्याख्या-

एकस्वरमिति । इदिदि । णच इति । कितनिति । क्रीडेति । अक इति । त्रिलोकीति च । एकः स्वरः यस्मिन् शब्दे तदेकस्वरं, हल् आदिर्यस्मिन् तद्वलादि, ईद्वन्तं ईकारान्तं ऊकारान्तं च दृक् मा श्रीः भ्रूश्चेति स्त्रियां स्त्रीलिङ्गा स्युः । सर्वं समस्तं इत् इदन्तं स्त्रियां स्यात् । उदन्ते-पु ह्रस्वोकारान्तेषु किञ्चन पाकुरज्ज्वादि स्त्रियां स्यात् । पाकुः = सूपकारः । रज्जुः = वेणी, वन्धनमाधनवस्तु च । "रस्ती" "डोरी" इति च लोके । 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योपित्' इति—(मे० पृ० ३० श्लोकः १४) । नदीनां सरितां सर्वे समस्ता आह्वया नामानि स्त्रियां स्युः । लताह्वया लतानां नामानि च प्रायेण स्त्रियां स्युः । णवो अञ्जि व्यावहाराद्याः स्त्रियां स्युः । एवं अङ्ङन्ता पचादयः । अप्रत्यये जुगृप्साद्याः । युजन्ता भावनादयः । कितन्नन्ताः ततिगत्याद्याः । विवदन्ताः सम्पदादयः । इञ्जि इञ्प्रत्ययान्ताः कारिवोध्याद्याः । ण्वुलि ण्वुलप्रत्ययान्ताः प्रच्छदिकादयः । क्रीडा-प्रहरणे णान्ताः पाल्लवाद्याः घनो नो क्रियायां दाण्डपाताद्याः । तल्ङ्यावूङ्क्षु तल्ङ्यावूङ्प्रत्ययान्ता अन्वतादयः । वैरादी वीप्सादी च अके अवप्रत्ययान्ताः काकोलूकिकादयः । वयपि तु वय-प्प्रत्ययान्तास्तु ब्रह्महत्याद्याः । अल्पत्वकीर्त्तने दल्यादिः । अदन्तैः अकारान्तैः समाहारार्थकद्विगौ त्रिलोक्यादयश्चेते योपिल्लिङ्गा भवन्ति । त्रिपात्रत्रियुगाद्याः पण् वलीवे स्युः, स्त्रियां न । अनौ अनिप्रत्ययान्ता भवन्त्यादयस्तु स्त्रियां स्युः ।

॥ इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ॥

हल्-दुःख-सुखाऽगुह-हिङ्गु-स्त (च)

त्वच-नेपज-तुल्य-कुसुम्भ-दृशाम् ।

मरिचाऽस्थि-गिलाभव-सूक्क-यक-

न्नलदा-ज्जन्तिक-वल्कल-सिध्म-युधाम् ॥३॥

सौवीर-म्यानक-द्वार-बलोम-घोतेयका-ऽमृजाम् ।

लक्षण-व्यञ्जन-फल-प्रंसून-द्रवतां समिद् ॥४॥

एषां व्याख्या—

घनेति । हृत्ति । सौवीरेति च । घनादीनामघादीना ह्लादीना मरिचादीना सौवीरादीना लक्षणादीना चेषां समिद् भेदमहिताता नाम नपुंसक स्यात् । यथा—घनम्, वित्तम्, द्रविणमित्यादि । रत्नम् मणिरित्यादि । नभः, चम्, च्योमेत्यादि । अन्नम् भक्तम्, ओदनमित्यादि । हृषीकम्, विरिषि, इन्द्रियमित्यादि । तमः, ध्वान्नमित्यादि । घुसृणम्, कुङ्कुममित्यादि । अङ्गणम्, अङ्गनम् चत्वरम्, अजिरमित्यादि । शुक्नम्, शुक्नमित्यादि । शूनम्, कुशलम्, कल्याणम्, शिवम्, मङ्गलम्, भद्रमित्यादि । अम्बुहृद्, पङ्कजम्, नरोजम्, कमलमित्यादि । अधम्, पापम्, दुरितमित्यादि । गूषम्, विच्छा, शङ्खदित्यादि । जलम्, वम्बु उदकमित्यादि । असुक्कम्, वस्त्रमित्यादि । दाग, काष्ठमित्यादि । मनः, चेत, चित्तमित्यादि । विलम्, रन्ध्रम्, छिद्रमित्यादि । पिच्छम्, बह्ममित्यादि । घनु, शरान्नमित्यादि । दलम्, पत्रम्, पर्षमित्यादि । गात्रु, वाकुदमित्यादि । हृद् हृदयमित्यादि । हलम्, लाङ्गलमित्यादि । दुःखम्, कृच्छ्रम्, कष्टमित्यादि । सुखम्, शर्म, शान्तमित्यादि । आगुह, यज्ञकम्, राजाह्ममित्यादि । हिङ्गु, रामठमित्यादि । रत्नम्, वागिनमित्यादि । त्वचम्, त्वणित्यादि । नेपजम्, औषधमित्यादि । तुषम्, रमाञ्जनमित्यादि । कुसुम्भम् = महारजनपुष्पमित्यादि । दृश, नयनमित्यादि । मरिचम्, कोलरम् ऊषणमित्यादि । अस्थि, शीकणमित्यादि । गिलाभवम्, घोतेयमित्यादि । सूक्क, सूक्क, सूक्कमित्यादि । यक, काल्यञ्जमित्यादि । नलदा, मेध्यम्, अन्नदम्, अमृणलमित्यादि । ज्जन्तिकम्, कर्मापम् निक्कटमित्यादि । वल्कलम्, वल्कमित्यादि । सिध्मम्, किलामित्यादि । युद्, रणमित्यादि । सौवीरम्, आरणाङ्कम्, कुन्मापमित्यादि । म्यानकम्, जालवालम्, नगरम् । (यन् चर्षयाचि) यन् = घनम् । अर्षयाचि किन् । 'यन्मयुसादिषताधिपम्' इति विश्वप्रकाश । घे० उ० । सि० कौ० पृ० ३०१ सू० ५८

(१) (बलकुसुमम्-बहुद्वारतनरणाजिघत्सति) ॥ एषानिमिषयानि ननुभेदे स्यु । बलम् = शीघ्रम् । कुसुमम् = प्रान्तम् । द्वारम् = शान्तम्, यत्कर्म च । युद्धम् = अयाचनम् । पपनम् = नगरम् । रणम् = यन्त्रम् । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १५९ ।

मित्यादि । द्वारम्, द्वा इत्यादि । क्लोम, तिलकमित्यादि । धौतेयकमित्यादि । असृक्, रक्तम्, रुधिरमित्यादि । लवणम्, अक्षीवम्, वसिरमित्यादि । व्यञ्जनम्, तेमनम्, निष्ठानमित्यादि । फलम्, निरीशम्, कुट्टकमित्यादि । प्रसूनम्, पुष्पम्, कुसुममित्यादि । द्रवत् = अग्निसंयोगेन द्रवी-
भवतां सुवर्णादीनां सभेदानां च नामानि नपुंसकं स्यात् ।

अथेदानीं पुरादीन् पथिशब्दपर्यन्तान्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं०
लि० पृ० ४ श्लोकः ५५, ५६, ५७, ५८) ।

पुरं सद्वाङ्गयो,—छत्र-शीर्षयोः पुण्डरीक-के, ।
मधु द्रवे, ध्रुवं शश्व-त्तर्कयोः, खपुरं घटे, ॥५॥
अयूपे, दैवे, अकार्यादौ, युगं, दिष्टं, तथा कटु,
असे द्वन्द्वं, स्थले धन्वा,—ऽरिष्ट-मद्रुम-पक्षिणोः, ॥६॥
धर्म दानादिके, तुल्यभागे—ऽर्द्धं, ब्राह्मणं श्रुती, ।
न्याय्ये सारं, पद्म-मिभविन्दौ, काम-मनुमतौ, ॥७॥
खलं भुवि, तथा लक्षं वेध्ये,—ऽहः सुदिनै-कतः, ।
भूमो—ऽसंख्यात एकार्थे, पथः संख्या-ऽव्ययो-त्तरः, ॥८॥

एषां व्याख्या—

पुरमिति । अयूप इति । धर्ममिति । खलमिति च । एते पुरादयः पथिपर्यन्ताः
शब्दा उक्तार्थेषु नपुंसकलिङ्गाः स्युः । सद्वाङ्गयोर्गृहेदेहयोरर्थे पुरम् । छत्रशीर्षयोः पुण्डरीकके
अर्थात् छत्रे पुण्डरीकम् शीर्षे कम् । द्रवे विद्रवे मधु । शश्वत्तर्कयोः ऽध्रुवम् । घटे खपुरम् ।
अयूपे युगम् । दैवे भाग्ये दिष्टम् । अकार्यादौ अकार्यमत्सरदूपणेषु कटु । असे समासभिन्नेऽर्थे
द्वन्द्वम् । स्थले धन्व । अद्रुमपक्षिणोर्वृक्षपक्षिवर्जितयोरर्थे अरिष्टम् । दानादिके धर्मम् । तुल्यभागे
समानभागे अर्द्धम् । श्रुती वेदे ब्राह्मणम् । न्याय्ये गौतमोक्ते शास्त्रभेदे सारम् । इभविन्दौ
गजविन्दौ पद्मम् । अनुमतौ कामम् । भुवि खलम् । वेध्ये लक्षं च नपुंसकं स्यात् । सुदिनैकतः—
सुदिनं च एकश्च सुदिनैको ताभ्यां परो विहितः समासान्तोऽहन्शब्दः क्लीबे स्यात् सुदिनं च
तदहश्च सुदिनाहम् । एकं च तदहश्च एकाहम् । सुदिनिमिह पुण्यमुच्यते । सुदिनशब्दः प्रश-
स्तार्थो वा । तेन पुण्यं च तदहश्च पुण्याहम् । प्रशस्ताहम् । शोभनाहम् । कृतसमासान्त इति

पाणिनीयेऽपि—(१) (अपयपुण्याहे नपुंसके) ॥ एते नपुंसके स्तः । अपयम्=अमार्गः । पयोऽभाद्रश्च ।
पुण्याहम्=शोभनदिवसः । सि० कौ० पृ० ४०२ म० १३२

गायत्र्याद्य—ऽण् स्वार्थे—ऽव्यक्त—मथा—ऽनञ्—कर्मधारयः ।

तत्पुरुषो वा, बहूनां चे—च्छाया, शालां विना सभा ॥१०॥

राजर्वाजित—राजार्थं—राक्षसादेः परापि च ।

आदा—द्रुपक्रमो—यज्ञे कन्थो—शीनरनाम्नि च ॥११॥

सेना—शाला—सुरा—च्छाया—निशं वो—र्णा शशात् परा ।

भाद् गणो गृहंतः स्थूणा संख्या—ऽदन्ता शतादिका ॥ इति ॥१२॥

एषां व्याख्या—

द्वन्द्वेति । गायत्रीति । राजेति । सेनेति च । एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । 'राजदन्तादिः ।' पृष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्रावान्यातस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य । एकार्यको द्वन्द्वः, समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च क्लीबे स्यात् । द्वन्द्वैवयं यथा—पाण्योः पादयोश्च समाहारः पाणिपादम् । शिरसो ग्रीवायाश्च समाहारः शिरोग्रीवम् । एवं मारदङ्गिकपाणविकम् । अव्ययीभावो यथा—शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । शास्त्रमनतिक्रम्य यथाशास्त्रम् । अधिहरि । अधिस्त्रि । अधिगोपम् । उपगङ्गम् । क्रियाव्ययविशेषणे नपुंसकं स्यात् । क्रियाणां भवादिधातूनां, अव्ययानां स्वरादिनिपातानां च, भेदकानि विशेषणानि, क्लीबे नपुंसके, एकवचने च स्युरित्यर्थः । क्रियाविशेषणं यथा—कुटिलं गच्छन्ति । मन्दं पचन्ति । मृदु पचन्ति वा । सुखं तिष्ठन्ति योगिनः । सलिलं नृत्यन्ति बालाः । अव्ययविशेषणं यथा—रम्यं भद्रं वा स्वः । सुखदं प्रातः । प्रातः कमनीयं वा । कृत्या इति । कृत्याः—तव्यादिप्रत्ययाः । तदुक्तम्—सुपच-सम्मतयां कारिकायाम्—'कृत्याः पट् ते समाख्याताः वयप्यण्यती भावकर्मणोः । तव्यानीयाव-नन्ताद् यत् केलिमः कर्मकर्त्तरि ॥' इति । कर्त्तरि कर्मणि चार्थे विहिताः कृत्या वाच्यलिङ्गा भवन्ति ।' इति—(श० चि० पृ० ६६२ स्तं० २ पं० १६, १७, १८, १९) । भावे कृत्य-प्रत्ययान्ताः—एधनीय—भवनीय—करणीयप्रभृतयः । भावे क्ताः—हसित—भूत—सहित—भुक्त-

(१) (अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः) ॥ अधिकारोऽयम् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १२६ ।

(२) (अनत्वे छाया) ॥ अस्च्छायम् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १२७ ।

(३) (राजामनुष्यपूर्वा सभा) ॥ इनसभमित्यादि । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १२८ ।

(४) (गृहशाम्नां क्लीबे) ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशामपूर्वे स्तूपोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृह-स्तूपणम् = गृहधारणम् । शशोर्णम् = शशलोम । "शशोर्णं शशलोमानि" इत्यमरः । सि० कौ० पृ० ३९८ सू० २२ ।

(६) (शतादिः संख्या) । क्लीबे स्यात् । शतम् = दशगणितदशसंख्या, दशतिः, संख्येयं च । सहस्रम् = दशशतम्, अनन्तं च । शतादिरिति किम् । एकः, द्वौ, बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गः = पर्वतविशेषः । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १४५ ।

प्रभृतय । भावेऽनान्ता हसनप्रभृतय । भावे स्त्र्यस्ययान्ता—दुर्भव—दुराड्यभवप्रभृतय । भावे
 जित्रप्रत्ययान्ता—नारात्रीण—मात्रीटीनप्रभृतय । 'त्राणस्त्र' इत्यभिव्याप्य भावार्थप्रर-
 यान्ता—गुणलस्य कर्म भावो वा शौर्यम्, गुणत्वम्, गुणता । मय्यु कर्म भावो वा
 मरुतम् । स्तेनस्य कर्म भावो वा स्तेयम् । चोरस्य कर्म भावो वा चौर्यम् । अपलस्य कर्म
 भावो वा चापलम् । कपे कर्म भावो वा कापेयम्, कपित्वम् । ज्ञातेयम् । 'कपिजात्योर्ङ्क्'
 इति । आचार्यस्य कर्म आचार्यस्यम् । 'योपधाद् गुरुषोत्तमाद् बुञ्ज' इति । द्विगिनो विकारो
 द्वेषम् । एत्र द्वैहायनप्रभृतय । गायत्र्यादितो गायत्री छन्दसा जागितिस्तत्प्रभृतिषु स्वार्थे योञ्-
 प्रथय क्रिपते मोऽपि नपुमकलिङ्ग म्यादित्यर्थे । गायत्र—ऋष्टुभादय । अव्ययत्वम् = अव्ययत
 लिङ्गम् । अयानन्तरम् । 'अनञ्कर्मन्धारयन्तात्पुण्यो वा' इत्यधिक्रियते । समासे षष्ठीविभक्त्य-
 न्तात्परा छाया नपुमके म्यात् । छाया बाहुल्ये इति पाणिनिस्सूत्रम् । सा चेद् बहूना मन्वन्विनी
 तर्होव क्रीवे । यथा—वीना पक्षिणा छाया निच्छायम् । इक्षूणा छाया इक्षुच्छायम् । एव पाद-
 पच्छायम वृक्षच्छायम् घनुदछायम, धारच्छायम्, इपुच्छायम्, जलभच्छायम्, गण्डच्छायम्,
 गृध्रच्छायम, तगच्छायम् रत्नच्छायमिति । बहूनामिति किम् । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया
 वृक्षच्छाया वृक्षच्छायम् । बुड्यस्यच्छाया बुड्यच्छाया, कुड्यच्छायम् । एव पर्वतच्छाया,
 पर्वतच्छायम् । छत्रच्छाया छत्रछायमिति वा । 'विभाषा शेतासुराच्छायानालानिशानाम'
 इति क्लीबत्वम् । शाला विना राजवर्जितराजार्थराक्षसादे परा सभा अपि क्लीबे
 स्यात् । अथ वा । समूहे वर्तमानो य सभासदस्तदन्तस्तत्पुरुष क्लीबे, षष्ठ्यन्तात्परा
 चेत् । अथ वा । शालार्था गृहार्था अपिदाब्दात् सहृदयार्था च या सभा सा अराजकात् राजसद-
 वर्जितात राजाऽननुप्यार्थात् राजार्थात् राजपर्य्यायात्, अमनुप्यार्थात् रक्ष आदिदाब्दात् षष्ठ्य-
 न्तात्परा चत् क्लीबे नपुमके स्यादित्यर्थे । शाला गृह अर्थो अभिधेमो यस्या सा शालार्था ।
 अराजकराजपर्य्यायात् यथा—इतसभम्, ईश्वरसभम्, इन्द्रसभम्, नृपसभम्, नृपतिसभम्, प्रभु
 सभम् । अमनुप्यार्थान् यथा—रक्ष सभम्, पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राज सभा
 राजसभा । राजपर्य्यायग्रहणान्तेह चन्द्रगुप्तसभा, जगतुङ्गसभा । राजविशेषोऽयम् । षष्ठ्यन्ता-
 त्किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणा पतिर्यस्या सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा ।
 ईश्वरा सभा = ईश्वरसभा । न सभा—असभा । तत्पुरुषे इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा
 यस्य स ईश्वरसभ । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपदच' इति बहुव्रीहि । अमनुप्यार्थादिति
 किम् । दासीसभा । दासीना शान्तेत्यर्थे । 'आदावुपक्रमोपज्ञे' इति । तयोपज्ञोपक्रमयोरादौ
 प्रथमे क्लीबे स्यात् । अथवा । उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुष क्लीबे स्यात् ।
 अथवा । तयोपज्ञोपक्रमयोरादित्वे प्राथम्ये तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च
 समास क्लीबे स्यादित्यर्थे । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । उपज्ञाया उपज्ञयस्य च प्राथम्य-

कथने गम्यमाने । उपज्ञा यथा—को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञम् = स्वर्गः प्रज्ञा वा । सृष्टि-
स्तेनादौ ज्ञाता । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । अथ वा । पाणिन्युपज्ञं अकालकं व्याकरणम् ।
पाणिनिना प्रथमं कालधिकाररहितं व्याकरणं कर्तुं शक्यमिति परिज्ञातम् । नन्दस्योपज्ञा चन्द्रो-
पसंज्ञकं व्याकरणम् । अथ वा । नन्दोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणम् । शाकटावनीपज्ञं चन्द्रानुशासनम् ।
तेन प्रथमं ज्ञातम् । आदिदेवोपज्ञं धर्माधर्मवशात् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपक्रमस्य उपक्रम्यस्य
च प्रायस्य कथने गम्यमाने । उपक्रमो यथा—कस्योपक्रमः कोपक्रमम् = लोकः । तेनादौ
प्रकास्ता । कुरुराजोपक्रमं (श्रेयांमोपक्रमं) दानम् । कुरुराजेन श्रेयसा प्रथमं प्रवर्तितम् । नन्दो-
पक्रमाणि मानानि । तेन प्रथमं कृतानि । अथवा—नन्दस्य उपक्रमः आचारम्भः, नन्दोपक्रमम्
= द्रोणः । कातंत्रोपक्रमम् = कालापकं व्याकरणमिति । उगीनरनाम्नि कन्या च क्लीवे स्यात् ।
अथवा । पठ्यन्तात्परा या कन्या तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे स्यात्, उगीनरदेशस्यसंज्ञासु चेद्वर्तते ।
सौशमेः सौशमीनां वा कन्या सौशमिकन्यम्, सौशमिकन्यम्, सौममीकन्यम् । आह्वाराणां कन्या
आह्वारकन्यम् । शार्मिकी कन्या यस्यासौ शार्मिकिकन्यम् । उगीनरदेशे इति किम् ? दाक्षिणां
कन्या दाक्षिकन्या । ग्रामस्येयं नञा अस्ति किन्तु उगीनरदेशे स ग्रामो न भवति । बाह्लि-
केष्वियं सञ्ज्ञा । नामसु किम् ? वीरणानां वीरणः कृता वा वीरणकन्या । कुत्रापि नेयं सञ्ज्ञा ।
सेना च शाला च सुरा च छाया च निशा च तेषां समाहारः सेनाशालासुराच्छायानिशां वा
क्लीवे स्यात् । सेना यथा—नृणां सेना नृसेनम्, नृसेना । कपीनां सेना कपिसेनम्, कपिसेना ।
क्षत्रियाणां सेना क्षत्रियसेनम्, क्षत्रियसेना । ब्राह्मणानां सेना ब्राह्मणसेनम् ब्राह्मणसेनेति ।
शाला यथा—नवां शाला गोशालम्, गोशाला । हस्तिनां शाला हस्तिशालम्, हस्तिशाला ।
अनाथानां शाला अनाथशालम्, अनाथशालेति । सुरा यथा—यवानां सुरा यवसुरम्, यवसुरा ।
छाया यथा—कुड्यस्यच्छाया कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । निशा यथा—चोराणां निशा चोर-
निशम् चोरनिशा । भूतानां निशा भूतनिशम्, भूतनिशा । शूनां निशा श्वनिशम्, श्वनिशेति ।
शशात्परा उर्णा, भात्परो गणः, गृह्तः परा स्थूणा च नपुंसकलिङ्गे भवन्ति । शशस्योर्णां
शशोर्णम् = शशलोम । भानां गणः भगणम् = नक्षत्रसमूहः । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूणम् = गृह्या-
धारणम् । शतादिकां शतपूर्वा अदन्ता अकारान्ता या संख्या सा क्लीवे स्यात् । यथा—शतम्,
सहस्रम्, अयुतमित्यादि । अदन्ता किम् ? कोटिः, लक्षाः इति ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पृ० ४५७ श्लोकः २२, २३) ।

द्विहीने-ऽन्य-च्च खा-ऽरण्य-पर्ण-श्वभ्र-हिमो-दकम् ।
शीतो-ष्ण-मांस-हृधिर-मुखा-ऽक्षि-द्रविणं वलम् ॥

फल-हेम-शुक्ल-लोह-सुख-दुख-शुभा-ऽशुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणं ध्वञ्जनान्य-ऽनुलेपनम् ॥

अनोर्वास्या—

द्विहीन इति । फलेति च । द्विहीने द्वाभ्या पुत्त्रीभ्या हीने वर्जिते बलीबे स्यात् ।
अधिकारोऽप्यम् । अन्यद्वानिष्टम् । उक्तमप्रहाच्छेप, बलीबे स्यात्, बाधकविषयादन्य । तत्र
कादिघर्षणं—चकाराद्व्याभरणदिग्रह । खमिन्द्रिय व्योम च । तद्यथा—छिद्रम्, नभः,
विष्यन् इत्यादि । 'खमिन्द्रिये व्योम्नि पुरे शर्मणि त्रिदशालये । क्षत्रे 'मवेदने बिन्दौ शून्येऽपि च
निगद्यते ।' इति—(श० २० स० पृ० ५३ प० ८, ९) । अरष्यम्, विषिनम्, वाननमित्यादि ।
अट्परण विषिनमिति—(अम० ना० लि० १२७ पृ० १ श्लोक) । पणम्, पत्रम्, दक्ष-
मिरादि । 'पणं पक्षे पलाशेऽपि, पणं स्यात्किञ्चुक्रुमे ।' इति—(श० २० स० पृ० १०६
प० ५) । श्वभ्रम्, रमानलम् पानालमित्यादि । 'रन्ध्र श्वभ्र वया शुषि ।' इति—(अम०
ना० लि० पृ० ८६ श्लोक २) । हिमम्, तुहिनम् पालेयमित्यादि । 'हिम स्यान्मलयोद्भूते
तुपारेऽपि च शीतत्रे ।' इति—(श० २० म० पृ० २२७ पं० ४) । उदकम्, जलम्, अम्बु,
नीरमित्यादि । 'कवन्वमुदक पाय' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९३ श्लोक ४) । शीतम्,
शीतलमित्यादि । 'शीत क्रीने शैत्यगुणे' इति—(ना० २० मा० पृ० २९ प० १५) । उष्णम्,
तिग्ममित्यादि । 'उष्णस्त्वानयोऽप्यगो । बह्वी तु पुमि, चतुरनिगमयोस्त्वैव वाच्यवत् ।' इति—
(ना० २० मा० पृ० २६ प० ८) । मानम्, पिशितम्, तरममित्यादि । 'अथ मासं कव्ये' इति—
(ना० २० मा० पृ० ५९ प० १०) । ऋधिरम्, द्योणितम्, रक्तमित्यादि । 'ऋधिर कुङ्कुमे
रषते ऋधिरौल्लारके पुमान् ।' इति—(श० २० म० पृ० २७९ प० ३) । मुखम्, वदनम्,
वक्त्रमित्यादि । 'मुख प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे निमरजेऽपि च । उपाये द्वारि तास्रे' इति—
(ना० २० मा० पृ० १३ प० ४) । अक्षि, नेत्रम्, लोचनम्, नयनमित्यादि । 'लोचन नयन
नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३५ श्लोक. ९३) । द्रविणम्,
वित्तम्, धनमित्यादि । 'अथ द्रविण गेहे वित्ते स्वर्णे पराक्रमे ।' इति—(ना० २० मा० पृ०
७६ प० १५) । इह बलशब्देन शक्तिर्मैग्यग्रहणम् । शक्तौ यथा—बलम्, तरः, शुष्ममित्यादि ।
'बल गन्धरसे रूने श्यामनि स्थौल्यमैग्ययो ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३७) ।
सैन्ये यथा—सैन्यम्, चत्रमित्यादि । 'सैन्य क्लीब बले, सेनासमवेते तु वाच्यवत् ॥' इति—
(मे० पृ० ११७ श्लोक ६४) । फलम्, निरीचम्, कुटवमित्यादि । 'फल हेतुवृते जातीफले
फलकसस्थयो । त्रिफलाया च कवकोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयो ।' इति—(अने० स० पृ०
४१ श्लोक ५१०) । हेम, सुवर्णम्, स्वर्णम्, वनकमित्यादि । 'हिरण्य हेमहाटकम् ।' इति—

(अम० ना० लि० पृ० ३३३ श्लोकः ९४) । शुक्लम्, ताम्रमित्यादि । 'शुक्लं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ ।' इति—(मे० पृ० १५९ श्लोकः २७) । लोहम्, कालायस-मित्यादि । 'लोहोऽस्त्री शस्त्राके लौहे जोङ्गके सर्वतेजसे ।' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोकः ८) । सुखम्, शर्म, शातमित्यादि । 'सुखं गर्मणि नाके च' इति—(मे० पृ० २० श्लोकः ८) । दुःखम्, आमनस्यम्, कष्टमित्यादि । 'आवाधा वेदना दुःखम्' इति हलायुधः इति—(अम० सु० व्या० पृ० ९२ स्तं० १ पं० १८, १९) । शुभम्, कल्याणम्, मङ्गलमित्यादि । 'शुभो योगे, शुभं भद्रे, वाच्यवत्क्षेमशालिनि ।' इति—(मे० पृ० १०६ श्लोकः ८) । अशुभम्, अशस्तम्, अकल्याणमित्यादि । जलपुष्पाणि, जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकल्लारोत्पलानि । लवणम्, सैन्धवम्, अक्षीवमित्यादि । 'लवणं सैन्धवादौ, ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे ।' इति—(मे० पृ० ५० श्लोकः ७५) । व्यञ्जनानि, तेमनानीत्यादीनि । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुष्यवय-वेऽह्नि ।' इति—(मे० पृ० ९१ श्लोकः २२) । अनुलेपनम्, कुङ्कुमादि । अत्र वाधितादन्यत् इति किम् ? आकाशो विहाया द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीवे भवति—इति मुकुटः ।

क्षीरस्वाम्यपि—खादि सपर्यायविशेषं तृतीये— इत्येव व्याचष्ट' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४५७ स्तं० २ पं० २८) ।

कोट्याः शतादिसंख्या—ऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्व्यच्चक—मसि—सुस—ऽन्नन्तं यद—ऽनान्त—मकर्त्तरि ॥

अस्य व्याख्या—

कोट्या इति । कोट्या कोटिशब्दं विना यान्या शतादिसंख्या सा क्लीवे स्यात् । लक्ष-शब्दो वा क्लीवे । पक्षे योषिति । 'लक्षा नपुंसि संख्यायां, क्लीवं व्याजशरव्ययोः ।' इति—(मे० पृ० १६३ श्लोकः २३) । नानार्थरत्नमालाकारस्तु न स्त्रियामित्याह—'लक्षं शरव्ये व्याजे च न स्त्रियां, नियुते तु ना ।' इति—(ना० र० मा० पृ० ६१ पं० ४) । तदिति लक्षस्य पर्याया नियुतमित्यर्थः । उदाहरणं च—नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिरर्वुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ।' इति रत्नकोपः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४५७ स्तं० २ पं० ३६, ३७) । असन्त—मिसन्त—मुसन्त—मन्नन्तं च यद् द्व्यच्चकं द्विस्वरं तत् क्लीवे भवति । असन्तं यथा—मनः=मानसम् । तेजः=प्रतापः । तमः=अन्धकारः । इसन्तं यथा—सपिः=घृतम् । ज्योतिः=प्रकाशः । हविः=सांनार्यं हविर्विशेषः । शोचिः=प्रभा, रोचिश्च । उसन्तं यथा—वपुः=शरीरम् । यजुः=वेदविशेषः । धनुः=शरासन-मित्यादि । द्विस्वरमन्नन्तं यथा—चर्म=अजिनम्, कृत्तिः । शर्म=कल्याणम् । साम=वेद-

फल-हेम-शुक्ल-लोह-सुख-दुख-सुभा-ऽसुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्य-ऽश्लेषणम् ॥

अनयोर्व्याख्या—

द्विहीन इति । फलेति च । द्विहीने द्वाभ्या पुस्त्रीभ्या हीने वज्रिते क्लीबे स्यात् ।
अधिकारोऽयम् । अन्यदर्शिशब्दम् । उक्तसप्तहाचष्टे क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्य । तत्र
कादिचङ्गनयनि—चकाराद्भस्त्राभरणदिग्रह । त्रिमिन्द्रिय व्योम च । तद्यथा—छिद्रम्, नभः,
दिव्यन् इत्यादि । 'त्रिमिन्द्रिये व्योम्नि पुरे शर्मणि त्रिदशालये । क्षणे 'सवेदने विन्दी शून्येऽपि च
निगद्यते ।' इति—(श० २० म० पृ० ५३ प० ८, ९) । अरण्यम्, विपिनम्, वाननमित्यादि ।
अट्ठवरण्य विपिनमित्ति—(अम० ना० लि० १२७ पृ० १ श्लोकः) । पर्णम्, पत्रम्, दल-
मित्यादि । 'पर्णं पक्षे पलाशेऽपि, पर्णं स्यात्किमुक्त्वदुमे ।' इति—(श० २० म० पृ० १०६
प० ५) । श्वभ्रम्, रमानलम्, पानालमित्यादि । 'रन्ध्र श्वभ्र वपा शुषि ।' इति—(अम०
ना० लि० पृ० ८६ श्लोक २) । हिमम्, तुहितम्, पालेयमित्यादि । 'हिम स्यान्मलयोद्भूते
तुपारेऽपि च धीनले ।' इति—(श० २० म० पृ० २२७ प० ४) । उदकम्, जलम्, अम्बु,
नीरमित्यादि । 'कवन्धमुदक पाय' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९३ श्लोकः ४) । शीतम्,
शीतलमित्यादि । 'शीत क्लीबे मत्त्वगुणे' इति—(ना० २० मा० पृ० २९ प० १५) । उष्णम्,
तिग्ममित्यादि । 'उष्णस्त्वानपोष्मणो । बह्वी तु पुमि, चतुरतिगमयोःस्त्रेय वाच्यवत् ।' इति—
(ना० २० मा० पृ० २६ प० ८) । मामम्, पिजितम्, तस्ममित्यादि । 'अथ मास क्रव्ये' इति—
(ना० २० मा० पृ० ५९ प० १०) । श्विरम्, क्षीणितम्, रक्तमित्यादि । 'श्विर कुङ्कुमे
रक्ते श्विरोद्गायके पुमान् ।' इति—(श० २० म० पृ० २७९ प० ३) । मुग्धम्, वदनम्,
वक्त्रमित्यादि । 'मुक् प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे निमरणेऽपि च । उपाये द्वारि ताम्ने' इति—
(ना० २० मा० पृ० १३ प० ४) । अक्षि, नेत्रम्, लोचनम्, नयनमित्यादि । 'लोचन नयन
नेत्रमीक्षण चक्षुरतिणी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३५ श्लोकः ९३) । द्रविणम्,
वित्तम्, धनमित्यादि । 'अथ द्रविण मेहे विने श्वर्णे पराक्रमे ।' इति—(ना० २० मा० पृ०
७६ प० १५) । इह वल्गुशब्देन शक्तिर्मन्त्रग्रहणम् । शक्ती यथा—वल्गु, तर, शुष्ममित्यादि ।
'वल्गु गन्धरने रुने स्वामनि स्थीत्यसंन्ययो ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३७) ।
संन्ये यथा—संन्यम्, चत्रमित्यादि । 'संन्य क्लीब बले, सेनासमवेने तु वाच्यवत् ॥' इति—
(मे० पृ० ११७ श्लोक ६४) । फलम्, निरीगम्, कुट्टकमित्यादि । 'फल हेतुवृत्ते जातीफले
फलकमस्ययो । त्रिकलाया च क्वक्लोके गम्त्राये व्युष्टिलाभयो ।' इति—(अने० स० पृ०
४१ श्लोक ५१०) । हेम, सुवर्णम्, स्वर्णम्, वनरमित्यादि । 'हिरण्य हेमहाटकम् ।' इति—

(अम० ना० लि० पृ० ३३३ श्लोकः १४) । शुक्लम्, ताम्रमित्यादि । 'शुक्लं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ ।' इति—(मे० पृ० १५९ श्लोकः २७) । लोहम्, कालायस-
मित्यादि । 'लोहोऽस्त्री शस्त्राके लौहे जोङ्गके सर्वतेजसे ।' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोकः
८) । सुखम्, शर्म, शातमित्यादि । 'सुखं शर्मणि नाके च' इति—(मे० पृ० २० श्लोकः ८) ।
दुःखम्, आमनस्यम्, कष्टमित्यादि । 'आवाधा वेदना दुःखम्' इति हलायुधः इति—(अम०
सू० व्या० पृ० ९२ स्तं० १ पं० १८, १९) । शुभम्, कल्याणम्, मङ्गलमित्यादि । 'शुभो
योगे, शुभं भद्रे, वाच्यवत्क्षेमशालिनि ।' इति—(मे० पृ० १०६ श्लोकः ८) । अशुभम्,
अशस्तम्, अकल्याणमित्यादि । जलपुष्पाणि, जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकल्लारोत्पलानि ।
लवणम्, सैन्धवम्, अक्षीवमित्यादि । 'लवणं सैन्धवादी, ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे ।' इति—(मे०
पृ० ५० श्लोकः ७५) । व्यञ्जनानि, तेमनानीत्यादीनि । 'व्यञ्जनं तेमने चित्ते श्मश्रुण्यवय-
वेऽहनि ।' इति—(मे० पृ० ९१ श्लोकः २२) । अनुलेपनम्, कुङ्कुमादि । अत्र वाधितादन्यत्
इति किम् ? आकाशो विहाया द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । खादि
सपर्यायं सविशेषं च क्लीवे भवति—इति मुकुटः ।

क्षीरस्वाम्यपि—खादि सपर्यायविशेषं तृतीये— इत्येव व्याचष्ट' इति—(अम० सू० व्या०
पृ० ४५७ स्तं० २ पं० २८) ।

कोट्याः शतादिसंख्या—ऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्व्यच्च—मसि—सुस—ऽन्तन्तं यद—ऽनान्त—मकर्त्तरि ॥

अस्य व्याख्या—

कोट्या इति । कोट्या कोटिगवदं त्रिना यान्या शतादिसंख्या सा क्लीवे स्यात् । लक्ष-
शब्दो वा क्लीवे । पक्षे योषिति । 'लक्षा नपुंसि संख्यायां, क्लीवं व्याजशरव्ययोः ।' इति—
(मे० पृ० १६३ श्लोकः २३) । नानार्थरत्नमालाकारस्तु न स्थियामित्याह—'लक्षं शरव्ये व्याजे
च न स्थियां, नियुते तु ना ।' इति—(ना० २० मा० पृ० ६१ पं० ४) । तदिति लक्षस्य
पर्याया नियुतमित्यर्थः । उदाहरणं च—नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । 'शतं सहस्रमयुतं
नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिरर्वुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ।' इति रत्नकोपः' इति—
(अम० सू० व्या० पृ० ४५७ स्तं० २ पं० ३६, ३७) । असन्त—मिसन्त—मुसन्त—मन्नन्तं च
यद् द्व्यच्चं द्विस्वरं तत् क्लीवे भवति । असन्तं यथा—मनः=मानसम् । तेजः=प्रतापः । तमः
=अन्वकारः । इसन्तं यथा—सर्पिः=घृतम् । ज्योतिः=प्रकाशः । हविः=सांनार्यं हविर्विशेषः ।
शोचिः=प्रभा, रोचिश्च । उसन्तं यथा—वपुः=शरीरम् । यजुः=वेदविशेषः । धनुः=शरासन-
मित्यादि । द्विस्वरमन्नन्तं यथा—चर्म=अजिनम्, कृत्तिः । शर्म=कल्याणम् । साम=वेद-

विशेष । वर्म = कवचम् । कर्म = क्रियेत्यादि । अननैव क्लीबत्वे सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादान
तदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन—'गुणान्धकारसोकेषु तमो राहो पुमानर्थमित्याद्यपि सिद्धम् ।
इति—(अम० अम० वि० व्या० पृ० ३६७ प० ९) । अकर्त्तरीति । कर्त्तृवर्जितेऽर्थे यदनान्त
नाम सन्तपुमके भवति । गम्यते इति गमनम् = गति । म्रियते इति मरणम् = मृत्यु । क्षीयते
इति क्षयम् = वितरणम् । क्रियते इति करणम् = कारणम् । वरणम् = कन्यादिवरणम्, वेष्टन
च । कदनम् = मर्दम्, पाप च । गगनम् = आकाश । दमनम् = आत्मसयम् । घमनम् =
शान्ति । इत्यादि । 'वृत्त्यत्युष्टो बहुलम्' इत्यनान्ताना त्रिलिङ्गत्व स्वरन्ति । कथ राज्ञा भुज्यते
इति राजभोजनी शाला क्षीरेयी वा । राजभोजन शालि, राजभोजन भवतम्, अन्नम्, इत्यादि—
क्षीरस्वामी, इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० ४५८ स्त० १ प० ३२, ३३) ।

त्रान्तं स-लो-पध शिष्टं रात्र प्राक्सख्ययान्वितम् ।

पात्राद्य-ऽदन्तं-रेकार्थो द्विगु-लक्ष्यानुसारतः ॥

अस्य व्याख्या—

त्रान्तमिति । त्रान्त प्रशब्दान्त, सलोपध सवारो लवारो वा उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य
सत् सलोपध च नपुंसके भवति । त्रान्त यथा—दात्रम् = लक्षित्रम् । पात्रम् = भाजनम्, भाण्डम् ।
वस्त्रम् = वसनम्, अशुकम् । वहित्रम् = वहनम् । गात्रम् = शरीरम् । मित्रम् = सुहृत् सत्वा ।
यत्रम् = नियत्रणम् दवाद्यधिष्ठानम्, पात्रभेदश्चेत्यादि । सोपध यथा—विसम् = कमलम्, पद्मम्,
मृगाल च । विशम् इत्यपि । 'मृगाले तु विस विशम् ।' इति द्विरूपकोप' इति—(अम०
सु० व्या० पृ० १०८ स्त० २ प० ५, ६) । अन्धतमसम् = धनान्धकार । वुसम् = वडङ्गर,
पलालादिक्षोदम् । बुवमपि । 'बुपवेपतुपारतोपा ।' इति यभेदान्मूर्धन्यान्तमपि' इति—(अम०
सु० व्या० पृ० ३०९ स्त० १ प० २२) । इत्यादि । लोपध यथा—कुलम् = वन । मूलम् =
नक्षत्रविशेष, बुध्न, अघ्नश्च । कूलम् = तटम् । शूलम् = रोगविशेष, आयुधविशेषश्च । तूलम् =
कार्पासम् ब्रह्मदाह चेत्यादि । शिष्टमिति । यदवशिष्टं प्रागुक्तोदन्त्यत् तच्च प्रागुक्तम् । यद-
बाधितं तदपि शान्तादिक क्लीबे इत्यर्थम् । शिष्टमिति किम् ? पुत्र = आत्मज । वृत्र = असुर-
विशय । मय = वदभद्र, गुह्यवादश्च । हस = पक्षिविशेष । कस = शूरसेनपुत्र । पनस
= कण्टकफल । 'कटहल' इति लोके । काल = समय, यस्यश्च । शाल = मत्स्यप्रभेद,

पाणिनीयेऽपि—(१) (त्रान्त) एव नपुंसके स्थाने । पत्रम् = पत्रम् । छत्रम् = आसनम् । सि० की० पृ०
४०३ मू० १५५ ।

(२) (महापुत्रं रात्रि) ॥ विशत्रम् = वशाणां रात्रीणां मयाहाट । महापुत्रं किम् ? मर्कटाव । सि०
की० पृ० ४०२ मू० १३३ ।

वृक्षविशेषश्च । शिला = पापाण' इत्यादि । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे । 'रात्राह्लाहाः पुंसी' इति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । संहप्रापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वातिकं रात्राह्लाहा इत्यस्य वाधकम् । एका चासी रात्रिश्च एकारात्रम् । द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् । पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रम्, अहोरात्रम्, गणरात्रमिति । संख्येति किम् । अर्द्धरात्रः, पूर्वरात्रः, मध्यरात्र इति । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्यो यो द्विगुः स क्लीबे स्यात् शिष्टप्रयोगात् । पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । अदिना चतुर्णां युगानां समाहारः चतुर्युगम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चसु द.पालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः = पुरोडाशः । तद्वितार्थे द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरी । पञ्चानां मूलानां समाहारः पञ्चमूली । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी । तिसृणां वलीनां समाहारः त्रिवली'त्यादि ।

द्वन्द्वैकत्वा—ऽव्ययीभावी पथः संख्या—ऽव्ययात्परः ।
 पष्ठा—श्छाया बहूनां चेद् विच्छायं संहती सभा ॥
 शालार्थापि परा—ऽराजा—ऽमनुष्यार्था—दराजकात् ।
 दासीसभं नृपसभं रक्षसभमिमा दिशः ॥
 उपज्ञो—पक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
 कोपज्ञ—कोपक्रमादि कन्थो—शीनरनामसु ॥

एषां व्याख्या—

द्वन्द्वेति । शालेति । उपज्ञेति च । द्वन्द्वैकत्वादीनां व्याख्याः प्राग्वता । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहताविति । संहती समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे, पष्ठचन्तात्परा चेत् । स्त्रीणां सभा, स्त्रीसभम् = स्त्रीसंघातः स्त्रीसमुदायो वा । दासीनां सभा दासीसभम् = दासीसंघातः 'अशाला च' इति क्लीबत्वम् । संहताविति किम् । दासीनां सभा, दासीसभा = दासीगृहमित्यर्थः । धर्मस्य सभा, धर्मसभा = धर्मशाला । इमा दिश इति । दासीसभमित्यादीनि त्रीण्युदाहरणानीत्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहतिसाधारणे । तयोहपज्ञोपक्रमयोरादित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणं तु प्रागुक्तम् । तदादित्वेति किम् । देवदत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामान्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमः रथः' इति । शो० प्राग्वत् ।

भावे न-ण-य-निद्भ्यो-ऽन्ये समूहे भाव-वर्म्मणोः ।

अदन्तप्रत्यया पुण्य-सुदिनाभ्या त्व-ऽह्. परः ॥

त्रिया-ऽययानां भेदराग्ये-यत्वेऽपि' इति ।

अभ्य ष्वाङ्ग-—

भात् इति । विशा इति च । चत्वार इत् अनुसन्धो यस्य स चित् । नदत्त षद्वत् करव
 चिञ्च नगश्चिञ्च । तेभ्योऽन्ये ये तत्रादयोऽन्ना घातुप्रत्यया भावे विहितान्ते क्रीडे । अय वा ।
 नदत्त षद्वत् कद्वत् इति (न द्वेषांते) च । एभ्योऽन्येऽन्तप्रत्यया कृतो य भावे विहिता, तथा
 समहेऽप्ये भावकर्मगोविहिता येषांरान्प्रत्ययास्तद्धिता, तदन्त नाम क्रीडे स्यात् । तत्र घातु-
 प्रत्यया यथा—गहितम् = घृतम् । भुक्तम् = पादितम्, गत च । भूतम् = अतीतम् । 'नपुमने
 भावे क्त' । भवितव्यम् भवतोप, भवद्भिः । भवति—भूयते भवितुं योग्यमिति वा भव्यम्
 'तपोरेव'—इति भावे तत्रादय । भव्य योग्य 'कर्त्तरि भावे यत्' । तद्वक्तम्—'भवितव्य भव
 त्वेव नास्ति लक्षणम् । गन्तव्य गतमित्याहुर्गन्तुभुक्तवित्यवत् ।' इति—(शं चि० पू०
 ४१८ स्त० १ प० १०, ११, १२) । भाग्यम्, विभावनीयम्, भवति । भू० वाहृल्वात् कर्त्तरि
 ष्यत् । तद्वक्तम्—'अभ्य करण नास्ति देवाधिष्ठितकर्मणः । भावोत्यवस्य यद्वाच्य तत्र ब्रह्माऽ-
 प्यवापत् ।' इति—(शं चि० पू० ४३४ स्त० २ प० १७, १८, १९) । अवस्यभवितव्यम् ।
 'ओरावस्ये' इति षन् । भावयतीति मरतेष्वन्त्यान्वर्म्मणि मत् । ब्रह्मणो भवत्, ब्रह्मभूयम् = ब्रह्मसा-
 'क्षात्कार, माक्ष ब्रह्मन्वम् । भूवो भावे कर्त्' । सरवणम्, साराविणम् । सङ्कूटनम्, माङ्कूटि-
 नम् साङ्कोटिन, साङ्कोटिन वसन्ते । अभिविधौ भाव इतुण्' इति । 'अणितुण' इति । 'नपुमचिद्-
 भ्योऽन्ये' इति त्रिम् । 'यत्रयाव-यत्-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ्' । यक्ष = यत् । यत्न = प्रयत्न ।
 उत्साह, उद्योगश्च । प्रश्न = अनुयोग पृच्छा । 'स्वपो नत्' इति म्वल्न = त्रिदा शयनम्
 स्यात् । 'नो णञ् इति णञ् । न्यदनम्, न्याद = आहार । 'मूरीतिक' । आरवृत्त्य = मूपन-
 समूह । वेपथु = कम्प । घञ्च' इति क । विघ्न = अन्तराय, प्रत्युह । चित् 'एरच्'
 इति अव । जयनम्, जय = समूह । जयनम्, जय = विजय, उत्कर्षप्राप्ति । 'जीत' इति
 लोके । 'ष्यामकन्धो मुच्' इति मुच् । कारणम् = करणम्, साधनम् कर्म । वारणा = याचना,
 गाढवेदना । नणकेति घञ् उपलक्षणम् । पाव = पचा, स्वान्यादौ पचनम्, परिणति, दैव्य-
 विज्ञेपश्च । भावे चित् । कर्त्तव्यो घर्म्मसग्रह, मृतो वंरी । समूहे तद्विता । 'भिक्षादिभ्योऽण्'
 इति ङण् । भैक्षम् = भिक्षाणां समूह । गार्भिणम् = गर्भिणीनां समूह । 'गोत्रोक्षोष्ट्'—इति
 वृञ् । औपगवसम् = औपगवतानां समूह । 'तस्थ समूह' इति ङण् । चापम् = चापाणां

समूहः । काकम् = काकानां समूहः । कोमारम् = कुमारानां समूहः । कंजोरम् = कंजोरानां समूहः । यौवनम् = यनां समूहः । यौवतम् = युवतीनां समूहः । वानम्यन्यम् = वनस्पतीनां समूहः । भैक्षमित्वादीनां स्वभावात् समूहवृत्तिः नपुंसकत्वं च । भावक्रियाविषयं यथा—वृक्ष्यम् = वृक्षस्य भावः । जाड्यम् = जडस्य भावः । गार्हपत्यम् = गृहपतीनां भावः । पाशुपत्यम् = पशुपतेर्भावः । 'कपिजातिभ्यो ढक्' इति ढक् । कापेयम् = कपेर्भावः । ज्ञातेयम् = ज्ञातेर्भावः । रामणीयकम् = रमणीयस्य भावः । पौरोहित्यम् = पुरोहितस्य कर्म भावो वा । सेनापत्यम् = सेनापतेः कर्म भावो वा । नाप्यम् = नृपस्य कर्म भावो वा । नारपत्यम् = नृपतेः कर्म भावो वा । 'यण् च प्रकीर्तितः ।' छात्रम् = छात्रस्य भावः क्रिया वा । आश्वम् = अश्वस्य भावः क्रिया वा । औग्दात्रम् = उग्दातुर्भावः क्रिया वा । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनाद् गोत्रादेः भावे क्रियायां वाऽण् च (?)' । 'सस्युर्यः' इति यः । सस्यम् = सस्युर्भावः क्रिया वा । इत्यादीनां अभिधानादेव नपुंसकत्वं सिद्धम् । 'केदाराद्यञ् च' इति यञ् । चकारात् वुञ् इति च । कैदार्यम्, कैदारकम् = केदाराणां समूहः । द्वन्द्व मनोजादिभ्यश्च' इति वुञ् । मानोजकम् = मनोजानां समूहः । 'तस्य भावस्त्वतली' भावे अदन्ता यथा—गोत्वम् = गोर्भावः । 'इगन्ताच्च लवपूर्वात्' इति ञ् । शौचम् = शुचेर्भावः । मौनम् = मुनेर्भावः । मादेयम् = मृदोर्भावः । 'स्तेनाद्यन्तलोपश्च' इति यत् नलोपश्च । स्तेयम् = स्तेनस्य भावः, कर्म वा । 'मुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् = शुक्लस्य भावः, कर्म वा । कर्मणि यथा—राज्यम् = राजः कर्म । चौर्यम् = चोरम् । तलप्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमूनतम् । पुण्येत्यादीनां व्याख्या तु प्राग्बद्धोऽध्या ।

अथाधुना कान्तादिक्रमेण मौक्तिकादीन् पिञ्जपचर्यन्तान् नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दान् कण्ठरवेनाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ० ५ श्लोकः ६३, ६४, ६५, ६६)

मौक्तिकं माक्षिकं सौप्तिकं वलीतकं
नाणकं नाटकं खेटकं तोटकम् ।
आह्निकं रूपकं जातकं जालकं
वैणुकं गैरिकं कारकं वास्तुकम् ॥१३॥

पाणिनीयेऽपि—(१) (चिवुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके) ॥ एषां व्याख्या तु हेमादिषु प्रोक्ता । सि० कौ० पृ० ३९९ सू० ६१ । वामनीयेऽपि—'कुहकं चिवुकं लिङ्गं क्रकचं बीजं ललाटशृङ्गाटम् । वटपिण्डलोष्टकरोटं पीठं पृष्ठं च कुण्डं च ॥ कुण्डाण्डभाण्डकारणशरणमृणक्षूणमुष्णतीर्थोर्वथम् । गुदवृन्दकुसीदानी श्राद्धान्ने रत्न चिह्नं ॥ इति । पृ० ९ श्लो० ९, १० ।

रुचकं धान्याक-नि शलाका-

ऽलीका-ऽलिक-शल्को-पसूर्यकाऽवम् ।

कवक-कविक-तोक-तिन्तिडीकं-

डूक-च्छत्राक-त्रिको-ल्मुकानि ॥१४॥

माद्वीक कदम्बके वुक्क चिबुक-कुडुक-मनूक-चित्रके ।

कुञ्जकं मधुपकं-शीर्षके शालूक कुलक प्रकीर्णकम् ॥१५॥

हल्लीस-पुष्पके खलिङ्ग-स्थगु-भङ्ग-पूग-चोच-बीज-पिञ्जम् ।

एषा वराह्या

मौक्तिकमिति । रुचकमिति । माद्वीकिति । हल्लीसकेति च । एते मौक्तिकादयः पिञ्ज-
पय्यन्ता शब्दा नपुंसकलिङ्गा स्युः । मौक्तिकम् = मूकताफलम् । 'रत्नभेदाश्च मौक्तिकम् ।'
इति । 'मूकता तु मौक्तिकम् ॥ मूकताफलम्' इति च--(वं० पृ० १५२ श्लोक ५६, ५७) ।
माक्षिकम् = मधु । 'माक्षिक मधुनि स्मृतम् ।' इति--(श० र० म० पृ० २४ प० २१) ।
सौप्तिकम् = युद्धरात्रि । 'सौप्तिक युद्धरात्रौ स्यात्' इति--(श० र० स० पृ० ३० प० ९) ।
क्लीतकम् = मधुपण्डित । 'क्लीतक मधुपण्डितो स्यात्' इति--(श० र० स० पृ० ११ श्लो० ४) ।
नाटकम् = मुद्राचिह्नितनिकादि । 'सिक्का' इति लोके । अत्राह याज्ञवल्क्यः--'तुलाशासन-
मानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ।' इति--(श०
चि० पृ० १३७१ स्त० २ प० २३, २४, २५) । नाटकम् = महाहपकम्, मद्यपद्यप्राकृत-
भाषामयो ग्रन्थविशेष । 'नाटक नाटिका भाषा वीथि प्रहसन डिम ।' इति--(वं० पृ०
१४४ श्लोक १००) । नाटकनीडन तु नियममाह--'देवतादर्शनानां च कर्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राज्यिदर्शनान्तं वा तेषु देवं समा मता ।' इति--(श० चि० पृ० १३५९ स्त० २ प० ८,
९, १०) । खेटकम् = लघुग्राम, युद्धमाधनचर्म च । 'डाल' इति लोके । 'खेटक तु लघुग्रामे
युद्धमाधनचर्म च ।' इति--(श० र० म० पृ० १३ प० ५) । तोटकम् = वृत्तभिद् । 'तोटक
वृत्तभिद्यपि ।' इति--(श० र० म० पृ० १८ प० ५) । आङ्गिकम् = नित्यक्रिया, भोजनम्,
प्रकरणवृन्द च । 'आङ्गिक दिननिर्वर्त्ये त्रिलिङ्गमय न द्वयोः । नित्यक्रिया भोजनयोर्वृन्दे
प्रकरणस्य च ।' इति--(मे० पृ० ५ श्लोक ४९) । रूपकम् = नाटकम्, मूर्त्तम्, काव्यालङ्क-
रणं च । 'रूपक नाटके मूर्त्तं काव्यालङ्करणेषु च ।' इति--(मे० पृ० १२ श्लोक १४९) ।
जात (प) कम = जातस्य शुभाशुभनिर्णायको ह्योराग्रन्थः, जातकर्मास्वमङ्गलं च । तथा च
प्रयोग--'जातकमवलोक्य निरवशेषम्' इति भट्टोत्पल' इति--(आय्यां सप्तम्या पृ० १ श्लोक १) ।

जालकम् = कोरकः, कुलायः, जालिनीफलं च । 'जालकं कोरके प्रोक्तं कुलाये जालिनीफले ।
 आनाये इम्भभेदे च' इति--(श० २० सं० पृ० १६ पं० १३) । वैणुकम् = गजालानम्,
 गजवन्धनस्तम्भः । 'वैणुकं तु गजालाने' इति--(श० २० सं० पृ० २८ श्लोकः ११) ।
 गैरिकम् = धातुः, स्वर्णं च । 'गैरिकं धातुकमयोः ।' इति--(मे० पृ० ७ श्लोकः ८४) ।
 कारकम् = क्रियानिमित्तमात्रम्, -कर्मादि । अन्यस्तु कारयतीति कारिकास्त्री, कारकः पुमान्,
 कारकं कुलम् । 'अथ कारिका नटयोपिति । कुली विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं
 तु कर्मादौ कारकं, कर्त्तरि त्रिपु ।' इति--(मे० पृ० ६ श्लोकः ६३, ६४) । वास्तुकम् =
 शाकविशेषः, वास्तुकशाकम् । 'त्र्युवा' इति लोके । 'वास्तुकम्' इति--(अम० ना० लि०
 पृ० १८१ श्लोकः १५८) । तथा च प्रयोगः--'रम्या वास्तववास्तुकस्तवकिता' इति--मुकुटः'
 इति--(अम० सु० व्या० टि० पृ० १८१ स्तं० २ पं० ३९) । रचकम् = सर्जिकाक्षारः,
 अश्वाभरणम्, माल्यं च । 'न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि माङ्गल्य-
 द्वये चाप्युक्तदोऽपि च ।' इति--(मे० पृ० १२ श्लोकः १४७) । धान्याकम् = धन्वाकम्,
 कुस्तुम्बुरु । 'धन्या' इति लोके । 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।' इति रभसः'
 इति--(अम० सु० व्या० पृ० ३१५ स्तं० १ पं० ३६, ३७) । निःशलाकम् = निर्जनम्,
 रहः । 'एकान्त' इति लोके । 'छन्नं गुह्यं निःशलाकं रहः क्लीवोऽथ वाव्ययम् ।' इति--
 (वै० पृ० २११ श्लोकः १२०) । अलीकम्, अलिकम् = अप्रियम्, असत्यं च । 'अलीकम-
 प्रियेऽपि स्याद् दिव्य (गोध्य) सत्ये नपुंसकम् ।' इति--(मे० पृ० ४ श्लोकः ४२) । 'भाले
 गोध्यलिकालीकललाटानि' इति 'हैमनाममाना' इति--(अम० सु० व्या० टि० पृ० २३४,
 पं० ४१) । 'अलीकमहितेऽपि' इति कात्यः । बाहुलकादिकन्तपि । 'अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यम् ।'
 इति राजदेवः' इति--(अम० सु० व्या० पृ० २३४ स्तं० २ पं० ३१) । शलकम् = शकलम्, चतकं
 च । 'शलकं तु शकले चतके' इति--(मे० पृ० ४ श्लोकः ३५) । उपसूर्यकम् = परिवेषः,
 चन्द्रसूर्ययोस्त्यातादिजातमण्डलम् । 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥' इति--(अम० ना०
 लि० पृ० ४२ श्लोकः ३२) । 'मण्डलं परिवेगश्च परिधिश्चोपसूर्यकम् ।' इति भागुरिः' इति--
 (अम० सु० व्या० पृ० ४२ स्तं० १ पं० २७, २८) । 'मण्डले तूपसूर्यकम् ।' इति च--(श० २०
 सं० पृ० ४७ पं० ८) । अकम् = दुःखम्, पापं च । अत्रात्कमित्यपि पाठो दृश्यते । कवकम् =
 छत्राकम्, भूस्फोटः । 'कवको त्रासमात्रे स्याद्, भूस्फोटे कवकं विदुः ।' इति--(श० २० सं०
 पृ० १० पं० ४) । अत्राह मनुः--'भौमानि कवकानि च ।' इति--(श० चि० पृ० ५४४
 स्तं० १ पं० २३) । कविकम् = खलीनम्, अश्वस्य मुखवन्धनम् । 'लगाम' इति लोके ।
 इह किवुकमित्यपि पाठो दृश्यते । तोकम् = अपत्यम् । 'अपत्यं तोकं तयोः समे ।' इति ।
 तयोस्तनयदुहितोः समे समानलिङ्गे । 'तोकं सन्तानसुतयोः' इति--(अने० सं० पृ० ३ श्लोकः

१०) । निनिडोक्म् = औपधम्, वृद्धाम्लम्, चुत्रम् । निनिडोक् तथोपधे ।' इति—(श० २० स० पृ० ३७ प० ७) । एडूकम् = अन्त्येस्त्वकीकम् कुडधम्, अस्त्रादिमयकुडधम् । 'एडूक यदन्त्येस्त्वकीकसम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११७ श्लोक ४) । 'एडूक च तथेडोक्म्' इति । 'भवेदेडोक्मेडूकमेडूक च' इति च द्विस्वकोप' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११७ स्त० २ प० ३२) । छत्रात्रम् = मूष्कोट, गिलीन्ध्रम् । 'कुहुर मुत्ता' इति लोके । 'छत्राक घरणीस्कोट्टे' इति—(श० २० स० पृ० १६ श्लोक ४) । त्रिकम् = पृष्ठाधरम्, पृष्ठवसाधो-
भाग, कटिभाग । 'त्रिक पृष्ठाधरे त्रये ।' इति—(मे० पृ० ३ श्लोक २६) । उन्मुक्म् = अर्द्ध दध वाष्पम्, आलातम्, अङ्गारम् । 'स्यादुल्मुक् तथाऽऽन्त्याने सोत्कण्डे तूल्मुक्वो मत ।' इति—
(श० २० स० पृ० ८ प० १०) । मार्षीकम् = मवु, मवुकपुष्पवृत्तमद्यम् । मृद्धीका = द्राक्षा तस्य विकार । 'तस्य विकार' इत्यण् । द्राक्षामद्य च । 'मन्वामवो माधवको मवु मार्षीकमद्ययो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५१ श्लोक ४१) । केचित्तु 'माध्वीकम्' इति पठन्ति । तत्र पूयोदरादित्वम् । अद्ययो कठीवमित्यर्थ । वदम्बकम् = निकुरम्बम्, समह । 'वदम्ब निकुरम्बे, स्यान्नीपमार्गपयो पुमान् । इति—(मे० पृ० १०५ श्लोक ९) । वृक्कम् = अथमासम्, हृदयान्तर्गतमामविशेष । 'शोणितेषु स्त्रिया वृक्का, वृक्क मूलमद्वयो ।' इति रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२३ स्त० २ प० २७ २८) । चिबुकम् = वदनैकदेश, चिबु, ओष्ठाधोभाग । 'ठोडि' इति लोके । 'अधस्तादवरोष्ठस्य चिबु स्याच्चिबुक तथा ।' इति नियम' इति—
(अम० सु० व्या० पृ० २३४ स्त० १ प० ५) । कुतुरम् = कुतुरदलम्, कौतुकम् । 'कुतुक कु कुतुरम्' इति—(श० २० स० पृ० ११ प० १२) । अनूकम् = कुलम्, पीत व । 'अनूक तु कुले शीत्रेऽयम्को गतजन्मनि ।' इति—(श० २० स० पृ० ६ प० १३) । चित्रकम् = तिल-
कम् । 'चित्रक स्यादमिजतरी, चित्रक तिल्वे भनम ।' इति—(श० २० स० पृ० १५ प० १०) । कुञ्जकम् = कुञ्जकपुष्पम् । 'महमह' इति स्यात्तस्य पुष्पप्रधानवृक्षस्य पुष्पम् । 'अनोकात्पुष्प-
साहयान्नेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाहयत्कुञ्जक पुष्पमुत्तमम् ।' इति नारीमिहम्' इति—
(त्रि० गे० टी० पृ० २८५ प० १२ १३) । मधुपर्कम् = दध्याग्न्यमधुगयोग, महोदयम् । 'दध्याग्न्यमधुगयोगे मधुपर्कमितीरितम् ।' इति—(श० २० स० पृ० ४० प० १४) । शीर्षकम् =
निरोद्धस्य शीर्षकम् निरम्बक शिरोरक्षणमन्नाह । 'टोप' इति लोके । अथराजपत्र च । 'अथ शीर्षकम् ॥ शीर्षक्य च निरम्बे' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८६ श्लोक ६३, ६४) । शालूकम् = उत्पलादिमूलम् पक्षकन्दक उत्पलकन्द, गौण्यवादीना कन्द । 'शालूक-
मेयां कन्द स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०७ श्लोक ३८) । 'शालूक पक्षकन्दके ।' इति च—(श० २० स० पृ० २८ प० १६) । कुलकम् = दन्तोरमव्यञ्जमुष्पत्र, पटोलम्, वस्त्रानरम् । 'कुलक तु पटोले स्यात्तस्यदन्तोरमव्यञ्ज-
हृती ।' इति—(मे० पृ० ६ श्लोक ६६) ।

पटोलं = वस्त्रभेदः । प्रकीर्णकम् = चामरम् । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्ता(स्त)रे, ना तुरङ्गमे ।'
इति--(मे० पृ० १६ श्लोकः १६७) । हल्लीमकम् = योपितां मण्डलीनृत्यम् । 'हल्लीसकं तु
स्त्रीनृत्ये' इति--(श० २० सं० पृ० ४५ पं० ६) । 'हल्लीपमित्यपि ।' 'स्त्रीणां हल्लीपं
सहनर्तनम् ।' इति--(त्रि० शो० पृ० २७२ श्लोकः २) । 'मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां
हल्लीपकं तु नत् ।' इति--(अभि० सं० अभि० चि० पृ० १६ श्लोकः २८१) । पुष्पकम् =
रीतिपुष्पम्, कुवेरविमानं च । 'पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने घनदस्य च । नेत्ररोगे तथा
रदनकङ्कणे च रसाञ्जने ॥ लोहकांस्ये मृदङ्गारजकटचां च नपुंसकम् ।' इति--(मे० पृ० १०
श्लोकः १२३) । त्वम् = इन्द्रियम्, नभश्च । 'त्वमिन्द्रिये पुरे क्षत्रे गून्ये विन्दी विहायसि ।'
इति--(मे० पृ० १६ श्लोकः १) । लिङ्गम् = चिह्नम्, अनुमानं च । 'लिङ्गं चिन्हेऽनुमाने च
सांख्योक्तप्रकृतावपि ।' इति--(मे० पृ० २३ श्लोकः २१) । स्थगुं = गडुः, पृष्ठगुडः, घाटा-
मस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः । भङ्गम् = खण्डम्, भञ्जनम् । 'भङ्गं सस्यं च भञ्जनम् ।' इति--
(अने० ध्व० मं० पृ० २० श्लोकः १७४) । पूगम् = गृवाकफलम्, उद्वेगम् । 'सुपारी" इति
लोके । 'पूगं क्रमुकजे फले ।' इति--(श० २० सं० पृ० ६० पं० ८) । चोचम् = उपभुक्त-
फलावशेषः । 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत् ।' इत्यार्षकोपः इति--
(अ० सु० व्या० पृ० ४५६ स्तरं १ पं० २३) । 'फलवाचिनस्तु नपुंसकत्वं सिद्धं लोपधत्वात् ।
वीजम् = उत्पत्तिहेतुः, कारणम्, सस्यं च । 'वीजं कारणसस्ययोः ।' इति--(श० २० सं० पृ०
७७ श्लोकः २) । पिञ्जम् = बलम् । 'पिञ्जा तूलहरिद्रयोः । पिञ्जा स्त्रियां मता तूलपिञ्ज-
कायां बुधोत्तमैः । क्लीवं बले, वधे पुंसि, त्रिलिङ्गं व्याकुले मतम् ।' इति--(मे० पृ० ३०
श्लोकः १२) ।

अथेदानीं रिप्तादीन् शुत्वपर्यन्तान्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः--(अभि० सं० लि०
पृ० ५ श्लोकः ६६, ६७, ६८, ६९) ।

रिंष्टं फाण्टं ललाट-मिण्ट-ःयुष्ट-करोट-कृपीट-चीनपिण्टम् ॥१६॥

शृङ्गाट-मोरट-पिटान्य-ऽथ पृष्ठ-गोष्ठे

भाण्डा-ऽण्ड-तुण्ड-शरण-ग्रहणे-रिणानि ।

पाणिनीयेऽपि--(१) (किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरोटलोष्ठानि नपुंसके) ॥ किरीटम् = मुकुटम् ।
अमरस्तु "किरीटं पुन्नपुंसकम्" इत्याह । वीटम् = । शेषशब्दानां व्याख्या तु हैमादितो बोध्या । सि०
को० पृ० ३१९ सू० ६४ ।

(२) (ऋणलवणवर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके) ॥ तोरणम् = वहिर्दारम्, द्वारवाह्यभागः । अमरस्तु-

पिङ्गाण-तीक्ष्ण-लवण-द्रविण पुराण

त्राण दण हिरण-कारण-वार्मणानि ॥१७॥

पर्याण-र्ण-घ्राण-पारायणानि

श्रीपर्णो-ष्णे घोरण-क्षुण्ण-भूतम् ।

प्रादेशान्ता-ऽदमन्त-शीत निशान्त

वृन्त सूस्त वात्तं-वाहित्यं-मुक्थम् ॥१८॥

अच्छोद-गोदं-कुसिदानि कुसीद-सुन्द-

वृन्दा-ऽऽस्पद द-पद-निम्ने-सशिल्प-तल्पम् ।

कूपं-त्रिपिष्टं-प्रतीपवद-ऽन्तरीप-

रूप च पुण्य-निकुरम्ब-कुटुम्बे-शुत्वम् ॥१९॥

एषा व्याख्या-

रिष्टमिति शृङ्गाटति । पर्याणति । अच्छोदति च । एते रिष्टादय गुणवान्ता एव

तोरेणोऽसौ त्याह । शं० व्या० उपपुत्रवत् । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ६७ ।

(१) काष्ठपुच्छस्त्रिविधेषु (१) मृत्सके) ॥ त्रिविधम् = मृत्पिष्टम् । १० उ० । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ७० ।

(२) (अग्नाज्जनसुहृत्कालनवनवत्रिविधिनयेत्तन्गासनपीपानमिषुनस्मशानटानिभ्रविह्वानि नपुसके) ॥ कालन विनि च अरण्य । घ सतम = गारित आजा च । विह्वम् = लाञ्छनम पलाया च । शं० उ० । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ७४ ।

(३) (पाण्डुपुत्रसुहृत्सिस्वपुण्यसमीपान्तरीपानि नपुसके) ॥ समीपम् = निकटम् । अमरसु-
समीप निकटासायनन त्रिलिङ्गात्वमाह । शं० उ० । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ७७ ।

(४) (त्रिविधपत्रिभुवन नपुसके) ॥ एते नपुसके स्त । तृतीय वि(पि)ष्टप त्रिपिष्टाम = स्वयं । स्वर्गाभिधानया पदव प्राप्तेऽपरमारम्भ । त्रिभवनम् = त्रिकोको स्वयमदययाऽलाभक लोकत्रयम् । सि० कौ० पृ० ३९९ सू० ४४

(५) (द्वन्द्वद्वन्द्वस्रष्टिगानि उद्विन्द्वकुटुम्बकवचवरमरुत्गरकाणि) ॥ एतानि नपुसके इव । द्वन्द्व-
पुगम कञ्च च । ब० व मृत्पिष्टम् । कुसुम = कष्टम् । शङ्काम = मन्स्यपारणाय यकत्रोत्कष्टकविशेष
मन्स्यवेधनम् । पिच्छम् = वृहम् । द्विम्बम् = प्रतिविम्बम् । कुटुम्बम् = पाप्यवय वाषवश्च । नवचम् = वयम् ।
वरम् = कुद्रुगम् । गरन क्रमम् । वदव = सपुत्र अरम् = योऽयम् चक्रञ्च च । वयम् = सुखम् गिर अञ्च
च । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १७० ।

क्लीवे स्युः । रिष्टम् = क्षेमम्, कल्याणम् । अशुभम्, अमङ्गलम्, अभावः, नाशश्च । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावेपु' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४०३ श्लोकः ३६) । 'रिष्टं स्यादशुभंनसोः ।' इत्यजयः' इति—(अम० सु० न्वा० पृ० ४०३ स्तं० १ पं० १६) । 'रिष्टं खट्वे फेनिले च रिष्टं स्यादशुभेऽपि च ।' इति च—(श० र० स० पृ० ८६ श्लोकः ७) । फाण्टम् = औपघान्तरम्, कषायविशेषः । 'फाण्टः स्यादौपघान्तेरे' इति—(श० र० स० पृ० ८५ पं० १९) । ललाटम् = अलिकम्, गोधिः । 'ललाटमलिकं गोधिः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३४ श्लोकः ९२) । इष्टम् = संस्कारः, क्रतुकर्म च । 'क्लीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि ।' इति—(मे० पृ० ३३ श्लोकः २) । व्युष्टम् = कल्पम्, प्रभातम् । 'व्युष्टं कल्पे, त्रिपूपिते ।' इति—(मे० पृ० ३५ श्लोकः २८) । करोटम् = भाजनम् । शिरोऽस्थि च । कृपीटम् = उदरम्, जलं च । 'कृपीटमुदरे तीये' इति—(मे० पृ० ३६ श्लोकः ४०) । चीनपिण्टम् = सिन्धूरम्, सीसकं च । शृङ्गाटम् = नलोद्भवं प्रसिद्धमेव, वारिकण्टकम्, जलजलताफलम् । "सिवाडा" इति लोके । चतुष्पथं च । 'शृङ्गाटकं भवेद्वारिकण्टके च चतुष्पथे ।' इति—(मे० पृ० १८ श्लोकः २१९) । मोरटम् = इक्षुमूलम्, अङ्घोठप्रसूनम्, सप्तरात्रात्परक्षीरं च । 'मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्घोठप्रसूनयोः । सप्तरात्रात्परक्षीरे' इति—(मे० पृ० ३७ श्लोकः ५३) । पिटम् = छदिः, चालः, गृहाच्छादनतृणादि । 'पिटं चालः' इति—(त्रि० शो० पृ० २८० श्लोकः २) । 'छदिः पिधाने' इति च—(श० र० स० पृ० १७३ पं० १) । पृष्ठम् = चरममात्रम्, गररीरावयवान्तरं च । "पीठ" इति लोके । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तेरे' इति—(मे० पृ० ३६ श्लोकः ७) । गोष्ठम् = गोस्थानकम् । 'गोष्ठं गोस्थानके' इति—(मे० पृ० ३६ श्लोकः ४) । भाण्डम् = पात्रम्, परिस्कारः, वणिङ्मूलघनम्, भूपा, अश्वभूयणं च । 'भाण्डं पात्रे वणिङ्मूलघने भूपाऽश्वभूययोः ।' इति—(मे० पृ० ४२ श्लोकः २१) । अण्डम् = पक्ष्यादिप्रसवः, पेशी, मुष्कः, अण्डकोपश्च । 'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्' इति—(मे० पृ० ४० श्लोकः १) । तुण्डम् = मुखाग्रम्, मुखं च । 'अयं मुखे तुण्डपुदीर्यते ।' इति—(श० र० स० पृ० ६७ श्लोकः ११) । शरणम् = गृहम्, रक्षयिता, त्राता च । 'शरणं गृहरक्षितोर्वधरक्षणयोरपि ।' इति—(मे० पृ० ५० श्लोकः ७६) । ग्रहणम् = पर्वप्रतिपत्सन्धौ राहुणा सूर्यचन्द्रमसोऽग्रसनम्, आदानम्, हस्तयोर्व्यापारः, स्वीकारश्च । 'ग्रहणं स्वीकारादरकरोपरागोपलविधवन्दिपु, (च) ।' इति—(मे० पृ० ४८ श्लोकः ४५) । ईरिणम् = ऊपरः, क्षारभूमिः, शून्यं च । 'ईरिणं तूपरे शून्ये त्विरिणं चापि गद्यते ।' इति 'ऊपरं क्षारमृद्भुवि ।' इति च—(श० र० स० पृ० १०६ पं० ६) । पिङ्गाणम् = वर्णविशेषः । यादवस्तु पुंसीत्याह—'मितकाचस्तु पिङ्गाणः' इति—(वै० पृ० १६७ श्लोकः १३) । तीक्ष्णम् = समुद्रलवणम्, लोहम्, विषम्, युद्धं च । 'तीक्ष्णं क्लीवे विषे युद्धे समुद्रलवणायसोः ।' इति—(ना० र० मा० पृ० २५ पं० १३) । लवणम् = सैन्धवादि । 'लवणं सैन्धवादी'

इति—(मे० पृ० ५० श्लोक ७५) । द्रविणम् = वित्तम्, धनम्, स्वर्णं च । 'अथ द्रविणं गेहे वित्ते स्वर्णे पराक्रमे ।' इति—(ना० र० मा० पृ० ७६ प० १५) पुराणम् = ग्रन्थभेद । 'पुराणं ग्रन्थभेदे च क्लीबे, त्रिषु पुराणने ।' इति—(ना० र० मा० पृ० ७८ प० ८) । त्राणम् = रक्षणम्, त्रायभाषीपदिवश्च । 'त्राणं तु त्रायभाषाया रक्षणे, रक्षिते त्रिषु ।' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोक १४) । गणम् = भङ्गा, मानुष्यानी, धान्यविशेषश्च । 'गणस्तु माल्य-पुष्प स्याद्गमन कटुतिक्तश्च । निजावनो दीर्घगाय' इति—(रा० नि० पृ० ३३५ श्लोक १०) हिरणम् = रेत, स्वर्णम्, वराटश्च । वारणम् = हेतु, करणम्, वधश्च । 'कारणं वरणं हेतुवधयोश्च नपुमकम् ।' इति—(मे० पृ० ४८ श्लोक ४३) । वारमणम् = मन्त्रत्रा-दियोजनम्, कर्मणश्च । 'वारमणं मन्त्रत्रादियोजने कर्मणेश्चि च ।' इति—(मे० पृ० ४८ श्लोक ४१) । पर्याणम् = पर्यायनम्, वङ्कायभाग । 'घोडे वा पलान' इति लोके । 'पर्यायन पर्याणमस्य तु । वङ्कायभाग स्यात्' इति—(त्रि० श्ले० पृ० ३०० श्लोक ४७) । ऋणम् = उद्धार, पर्युदञ्चनम् । 'ऋणं पर्युदञ्चनम् । उद्धार' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०३ श्लोक ३४) । 'ऋणं देये निगद्यते ।' इति—(म० र० स० पृ० १०३ प० १०) । 'ऋणं देये जले दुग्' इति च—(अने० स० पृ० १२ श्लोक १३५) । घ्राणम् = नासिका । 'घ्राणं क्लीबं नासिकाया घ्राणे स्याद्घ्राण्यलिङ्गकम् ।' इति—(मे० पृ० ८५ श्लोक ११) । पारायणम् = सयामङ्ग, कात्स्न्यम्, पारगतिश्च । 'पारायणं ममामङ्गे कात्स्न्यं पारगतावपि ।' इति—(मे० पृ० ५२ श्लोक १०३) । धीपर्णम् = पद्मम्, अग्निमन्वयोश्च । 'क्लीबं पद्ममि-मन्वयो ।' इति—(मे० पृ० ५१ श्लोक ८२) । 'यन्माय्यां कट्पत्नेऽपि धीपर्णा, पद्ममि-मन्वयो । क्लीबे' इति च—(ना० र० मा० पृ० १८ प० १९) । उष्णम् = अशीतम् । 'शर्माई' इति लोके । सूर्यतिपश्च । 'धाम' इति लोके । त्रिकाण्डशेषे तु दशार्थे क्लीबलिङ्गमाह— 'उष्णं दशैऽपि नाऽऽनपे ।' इति—(त्रि० श्ले० पृ० ३३१ श्लोक० १२२) । घोरणम् = वाहनम्, यानम् । सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च घोरणम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८४ श्लोक ५८) । क्षुण्णम् = अम्यस्तम्, प्रहतम् । 'व्युत्पन्नं प्रहतं क्षुण्णं' इति—(वे० पृ० २०५ श्लोक ४९) । इह क्षुण्णमित्यपि पाठो दृश्यते । भूतम् = दमादि, पृथिव्य-प्लेजोवाय्वाकाशा, पिशाचादि, जन्तुश्च । 'भूतं दमादौ पिशाचादौ क्लीबं, त्रिषुचिते ।' इति—(मे० पृ० ५७ श्लोक ४१) । प्रादेशान्तम् = तज्जंयद्गुप्थान्तमस्मितम्, तज्जनीसहित-विस्तृताद्गुप्थान्तम् । अश्मन्तम् = चुल्ली, अशुभं च । अश्मन्तमशुभे चुल्ल्या मरणेऽनवधावपि । शेत्रेऽपि' इति—(म० पृ० ६० श्लोक ८३) । शीनम् = हिमगुण । 'शीतं हिमगुणे क्लीबम्' इति—(मे० पृ० ५८ श्लोकः ६५) । निगान्तम् = गृहम्, उपश्च । 'निगान्तं त्रिषु शान्ते स्यात् क्लीबं तु भवनोपसो ।' इति—(मे० पृ० ६३ श्लोक १२०) तथा च प्रयोग—'मयी

निशान्तं न वध्निशान्तम्' इति । वृत्तम् = फलपत्रादियेन धार्यते तत्, प्रगवध्वनम् । "भीष्णं"
 'वेदा" "वोटा" इति च लोके । घटीधारा, स्तनमुखं च । 'वृत्तं प्रसववन्धेऽश्री(च) घटी-
 धाराकुचाग्रयोः ।' इति—(मे० पृ० ५८ श्लोकः ६०) । तूस्तम् = रेणुः, जटा, पापं च । 'पापं
 तु पातकम् । शल्यं तूस्तं च कन्कः' इति—(त्रि० श्रे० पृ० २७१ श्लोकः ११) । वार्तम् =
 निःसारम्, आरोग्यं च । 'वृत्तिमन्तीहजोर्वर्ति क्लीवे त्वारोग्यफलग्नोः ।' इति—(ना० र० मा०
 पृ० २९ पं० १६) । वाहित्यम् = हस्तिकुम्भाधोभागः । कुम्भोऽववातकुम्भः । 'वाहित्यं वात-
 कुम्भाधः' इति भागुरिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २७८ स्तं० १ पं० ५, ६) । स च लला-
 टाऽधोभागः । 'अधःकुम्भस्य, वाहित्यम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७८ श्लोकः ३९) ।
 'कुम्भयोरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्यं तु ततोऽप्यधः ।' इति हैमनाममाला' इति—
 (अम० सु० व्या० पृ० २७८ स्तं० १ पं० ६, ७) । उक्थम् = सामविशेषः, सामभक्तिः,
 प्राणश्च । 'साम्युक्थं स्वरपत्तनम् ।' इति—(त्रि० श्रे० पृ० २७१ श्लोकः २) । स्वराणां
 निपादादीनां गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः । उक्थं तु नवविधात्मकसाम्नोऽप्यवभेदः स्यात् ।
 अच्छोदम् = हिमालयपर्वतस्थसरोविशेषः । गोर्दम् = मन्तिष्कम्, मस्तिष्कभवनरुहः । "दिमाग"
 इति लोके । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२४ श्लोकः ६५) । कुसिदम्,
 कुसीदं च = वृद्ध्याजीवनम् । "व्याज का वन्वा" इति लोके । 'अयंप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०३ श्लोकः ४) । 'कुसीदं जीवने वृद्ध्या क्लीवं, त्रिषु कुसीदके ।'
 इति—(मे० पृ० १६ श्लोकः २६) । तुन्दम् = उदरम् । 'तुन्दं स्यादुदरे' इति—(श० र० स०
 पृ० ७३ श्लोकः २) । वृन्दम् = समूहः । 'स्त्रियां तु संहति, वृन्दं निकुरम्नां कदम्बकम् ॥' इति—
 (अम० ना० लि० पृ० २०१ श्लोकः ४०) । आस्पदम् = पदम्, स्थानम्, कृत्यं च । 'अयास्पदं
 पदकृत्ययोः ।' इति—(मे० पृ० ७६ श्लोकः २०) । दम् = कलत्रम्, स्त्री, पानम्, वैराग्यं च ।
 'दं दानं शरणं कर्म भव्यं न्यूनमकलिवपम् ।' इति—(एका० ना० मा० पृ० ८ श्लोकः ६४) ।
 'दं क्लीवे पानवैराग्यकलत्रेष्ववलोकने । भेषलिङ्गस्त्वयं मूके गृहीते द्रावके शुची ।' इति च—
 (ना० र० मा० पृ० ६ पं० १६) । पदम् = स्थानम्, लक्षणम्, पादश्च । 'पदं शब्दे च वाक्ये
 च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानप्राणयोरङ्कवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीवम्,'
 इति—(मे० पृ० ७५ श्लोकः ८) । निम्नम् = गभीरम् । "नीत्रा" इति । "गह्वरा" इति च
 लोके । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९८ श्लोकः १५) । शिल्पेन
 सहितं सधिल्पम् । गिल्पम् = श्रुवः, क्रियायोग्यं च । शिल्पं श्रुवे क्रियायोग्ये' इति—(मे०
 पृ० १०२ श्लोकः १२) । तल्पम् = शयनीयम्, कलत्रम्, अट्टश्च । 'तल्पं स्याच्छयनीयेऽपि
 कलत्रेऽट्टेऽपि न द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० १०२ श्लोकः ६) । कूर्पम् = श्रुवोर्मध्यम् । 'कूर्चं
 कूर्पं श्रुवोर्मध्ये' इति—(अभि० सं० अ० चि० पृ० २५ श्लोकः ५८०) । त्रिपिष्टपम् = स्वर्गः ।

इति—(मे० पू० ५० श्लोक ७५) । द्रविणम् = वितम्, धनम्, स्वर्णं च । 'अथ द्रविणं मेहे वित्ते स्वर्णे पराक्रमे ।' इति—(ना० २० मा० पू० ७६ प० १५) पुराणम् = ग्रन्थभेद । 'पुराणं ग्रन्थभेदे च कवीशे, त्रिषु पुराणतरे ।' इति—(ना० २० मा० पू० ७८ प० ८) । प्राणम् = रक्षणम्, नायमाणौषधिरिव । 'प्राणं तु नायमाणायां रक्षणो, रक्षिते त्रिषु ।' इति—(मे० पू० ४६ श्लोक १४) । गणम् = भङ्गा, मानुष्यानी, धान्यविशेषश्च । 'गणस्तु माल्य-पुष्पं स्याद्गमनं कटुतिक्रमः । निशावनो दीर्घशाख' इति—(रा० नि० पू० ३३५ श्लोक १०) हिरण्यम् = रेत, स्वर्णम्, वराटश्च । वारणम् = हेतु, करणम्, वपश्च । 'वारणं वरणे हेतुवद्ययोश्च त्रिषुमवम् ।' इति—(मे० पू० ४८ श्लोक ४३) । कामंशम् = मन्त्रना-दियोजनम्, कर्मदक्ष । 'कामंशं मन्त्रनादियोजने कर्मठेऽपि च ।' इति—(मे० पू० ४८ श्लोक ४१) । पर्याणम् = पय्ययनम्, बद्धायभाग । 'घोडे वा पलायन' इति लोके । 'पय्ययनं पर्याणमन्य तु । बद्धायभागं स्यात्' इति—(त्रि० श्लो० पू० ३०० श्लोक ४७) । ऋणम् = उद्धार, पर्युदञ्चनम् । 'ऋणं पर्युदञ्चनम् । उद्धार' इति—(अम० ना० लि० पू० ३०३ श्लोक ३८) । ऋणं दये निगद्यते ।' इति—(श० २० स० पू० १०३ प० १०) । 'ऋणं दये जले दुर्गे' इति च—(अने० स० पू० १२ श्लोक १३५) । घ्राणम् = नामिका । 'घ्राणं कवीच नामिकाया, घ्राणे स्याद्वाच्यलिङ्गकम् ।' इति—(मे० पू० ४५ श्लोक ११) । पारायणम् = नमामङ्ग, वाम्भ्यम्, पारगतिश्च । 'पारायणं ममामङ्गे वारस्ये पारगतावपि ।' इति—(मे० पू० ५० श्लोक १०३) । श्रीपर्णम् = पद्मम्, अग्निमन्त्रश्च । 'क्वीच पद्मानि-मन्दयो ।' इति—(मे० पू० ५१ श्लोक ८२) । 'शमार्थ्यां कटुफलैऽपि श्रीपर्णां, पद्मानि-मन्त्रयो । कवीशे' इति च—(ना० २० मा० पू० १८ प० १६) । उष्णम् = अग्नीनम् । 'शमार्थि' इति लोके । शूर्पानपश्च । 'घाम' इति लोके । त्रिकाण्डशेषे तु दशार्थे क्लीबलिङ्गमाह—'उष्णं दक्षेऽपि नाऽऽनप ।' इति—(त्रि० श्लो० पू० ३३१ श्लोक १२२) । घोरणम् = वाहनम्, यानम् । सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च घोरणम् ।' इति—(अम० ना० लि० पू० २८४ श्लोक ५८) । क्षुण्णम् = अन्नस्त्रम्, प्ररुणम् । 'व्युत्पन्नं प्ररुणं क्षुण्णं' इति—(श्लो० पू० २०५ श्लोक ४६) । इह क्षुण्णमित्यपि पाठो दृश्यते । भूतम् = दमादि, पृथिव्य-प्लेजोवात्वात्प्राणा, पिशाचादि, जन्तुश्च । 'भूतं दमादौ पिशाचादौ क्लीबं, त्रिषुचिर्ते ।' इति—(मे० पू० ५३ श्लोक ४१) । प्रादेवान्तम् = तज्जन्मङ्गुष्टान्तगमितम्, तज्जनीसहित-विस्तृताङ्गुष्टान्तम् । अश्मन्तम् = चूर्णी, अक्षुभं च । 'अश्मन्तमगुमे चूर्त्या मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि' इति—(मे० पू० ६० श्लोक ८३) । शीनम् = हिमगुण । 'शीनं हिमगुणे क्लीबम्' इति—(मे० पू० ५८ श्लोकः ६५) । निशान्तम् = गृहम्, उपरश्च । 'निशान्तं त्रिषु शास्ते स्यात् क्लीबं तु मवनोपसो ।' इति—(मे० पू० ६३ श्लोक १२०) इथा च प्रयोग—'यद्यौ

शृङ्गवेर-मजिरा-ऽभ्र-पुष्करं तीर-मुत्तर-मगार-नागरे ।
 स्फार-मक्षर-कुकुन्दरा-ऽवर-प्रान्तराणि शिविरं कलेवरम् ॥२१॥
 सिन्दूर-मण्डूर-कटीर-चामर-क्रूराणि दूर्या-ऽरर-वैर-चत्वरम् ।
 उशीर-पाताल-मुलूखलाऽऽर्तवे सत्त्वं च सान्त्वं दिवि-किण्व-पौतवम् ॥
 विश्वं वृशं वलिश-मर्पिश-किल्बिषे च
 कर्पा-ऽऽमिषं मिष-मृचीष-मृजीष-शीर्षे ।
 पीयूष-साध्वस-महानस-साहसानि
 कासीस-मांस-तरसं यवसं विसं च ॥२३॥
 मन्दाक्ष-मक्ष-मथ सक्थि सशालु-यातु

देहः । कन्दरम् = गुहा । मन्दरम् = वर्णवृत्तान्तरम् । अजरम् = । जठरम् = कुक्षिः । मेदिनीकारस्तु
 "जठरं न स्त्रियां कुक्षौ" इति । कुलीरम् = । काश्मीरम् = कुङ्कुमम्, पुष्करमूलं च । नीरम् =
 जलम् । अम्बरम् = आकाशः । तंत्रम् = शास्त्रविशेषः । यंत्रम् = देवाद्यधिष्ठानम्, पात्रभेदः, नियंत्रणं च ।
 क्षत्रम् = तगरम्, शरीरं च । चित्रम् = तिलकम्, आलेख्यं च । छत्रम् = आतपत्रम् । मूत्रम् = प्रस्रावः । सूत्रम् =
 तन्तुः । ववत्रम् = मुखम् । नेत्रम् = लोचनम् । गोत्रम् = कुलम् । अङ्गुलित्रम् = अङ्गुलिकवचम् । भलत्रम् =
 शस्त्रम् = आयुधम् । शास्त्रम् = आगमम्, वेदः, शास्त्रमात्रं च । वस्त्रम् = वसनम् । पत्रम् = पर्णम्, दलम् । पात्रम् =
 भाजनम् । नक्षत्रम् = तारा । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ८९ ।

(शुक्रमदेवतायाम्) ॥ देवतायैवजिते शुक्रं क्लीवं स्यात् । शुक्रम् = रेतः, वीर्यम् । अदेवतायां किम् ।
 शुक्रः = भार्गवः । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ९० ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (अभ्रं नपुंसकम्) ॥ एतन्नपुंसके स्यात् । अभ्रम् = मेघः ।

(२) (शिरीषर्षीपाम्बरीपपीयूषपुरीपकिल्बिषकल्मपाणि नपुंसके) ॥ एतानि नपुंसके स्युः । शिरीषम् =
 शिरीषपुष्पम् । ऋजीपम् = पिष्टभर्जनपात्रम्, पिष्टपचनम् । कल्मपम् = पापम् । शो० उ० । सि० कौ० पृ०
 ३९९ सू० ५० ।

(३) (पनसविसवुससाहसानि नपुंसके) ॥ एतानि नपुंसके स्युः । वुसम् = तुच्छथान्यम्, कङ्कणम् । शो०
 उ० । सि० कौ० पृ० ४०१ सू० ९६ ।

(४) (अक्षमिन्द्रिये) ॥ एतदिन्द्रियार्थे नपुंसके स्यात् । अक्षम् = इन्द्रियम् । इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादी
 माभूत् । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १७१ ।

(५) (श्राद्धकुलिशदैवपोठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसन्त्यक्ष्यास्याऽऽस्पदाऽऽकाशकिण्वबीजानि) ॥ एतानि क्लीवे स्युः ।
 श्राद्धम् = पितृक्रिया । कुलिशम् = वज्रम् । दैवम् = भाग्यम् । पीठम् = आसनम् । कुण्डम् = भाण्डविशेषः । अङ्कम् =
 चिह्नम् । अङ्गम् = अवयवः । दधि = क्षीरविकारविशेषः । सक्थि = ऊरुः, जानूर्ध्वभागः । अक्षि = नेत्रम् । आस्यम् =

मृङ्गवेर-मजिरा-ऽभ्रं-पुष्करं तीर-मुत्तर-मगार-नागरे ।
 स्फार-मक्षर-कुकुन्दरा-ऽवर-प्रान्तराणि शिविरं कलेवरम् ॥२१॥
 सिन्दूर-मण्डूर-कटीर-चामर-क्रूराणि दूर्या-ऽरर-वैर-चत्वरम् ।
 उशीर-पाताल-मुलूखलाऽऽर्त्तवे सत्त्वं च सान्त्वं दिवि-किण्व-पौतवम् ॥
 विश्वं वृशं वलिश-मर्पिश-किल्बिषे च
 कर्षा-ऽऽमिषं मिष-मृचीष-मृजीष-शीर्षे ।
 पीयूष-साध्वस-महानस-साहसानि
 कासीस-मांस-तरसं यवसं विसं च ॥२३॥
 मन्दाक्ष-मर्क्ष-मथ सविथं सशालु-यातु

देहः । कन्दरम् = गुहा । मन्दरम् = वर्णवृत्तान्तरम् । अजरम् = । जठरम् = कुक्षिः । मेदिनीकारस्तु
 “जठरं न स्त्रियां कुक्षौ” इति । कुलीरम् = । काश्मीरम् = कुङ्कुमम्, पुष्करमूलं च । नीरम् =
 जलम् । अम्बरम् = आकाशः । तंत्रम् = शास्त्रविशेषः । यंत्रम् = देवाद्यधिष्ठानम्, पात्रभेदः, नियंत्रणं च ।
 क्षत्रम् = क्षत्रम्, शरीरं च । चित्रम् = तिलकम्, आलेख्यं च । छत्रम् = आतपत्रम् । मूत्रम् = प्रन्नावः । मूत्रम् =
 तन्तुः । वक्त्रम् = मुखम् । नेत्रम् = लोचनम् । गोत्रम् = कुलम् । अङ्गुलित्रम् = अङ्गुलिकवचम् । भलत्रम् =
 शस्त्रम् = आयुधम् । शास्त्रम् = आगमम्, वेदः, शास्त्रमात्रं च । वस्त्रम् = वसनम् । पत्रम् = पर्णम्, दलम् । पात्रम् =
 भाजनम् । नक्षत्रम् = तारा । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ८९ ।

(शुक्रमदेवतायाम्) ॥ देवतार्थवजिते शुक्रं क्लीवं स्यात् । शुक्रम् = रेतः, वीर्यम् । अदेवतायां किम् ।
 शुक्रः = भार्गवः । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ९० ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (अभ्रं नपुंसकम्) ॥ एतन्नपुंसके स्यात् । अभ्रम् = मेघः ।

(२) (शिरीषर्जापान्दरीपपीयूषपुरीपकिल्बिषकल्मषाणि नपुंसके) ॥ एतानि नपुंसके स्युः । शिरीषम् =
 शिरीषपुष्पम् । ऋजीपम् = पिष्टभर्जनपात्रम्, पिष्टपत्रम् । कल्मषम् = पापम् । शे० उ० । सि० कौ० पृ०
 ३९९ सू० ५० ।

(३) (पनसविसवससाहसानि नपुंसके) ॥ एतानि नपुंसके स्युः । घुसम् = तुच्छवान्यम्, कङ्कणम् । शे०
 उ० । सि० कौ० पृ० ४०१ सू० ९६ ।

(४) (अशमिन्द्रिये) ॥ एतदिन्द्रियार्थे नपुंसके स्यात् । अक्षम् = इन्द्रियम् । इन्द्रिये किम् । रयाङ्गादी
 माभूत् । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १७१ ।

(५) (श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसवत्यधयास्याऽऽस्पदाऽऽक्रादाकिण्वत्रीजानि) ॥ एतानि क्लीवे स्युः ।
 श्राद्धम् = पितृक्रिया । कुलिशम् = वज्रम् । दैवम् = भाग्यम् । पीठम् = आसनम् । कुण्डम् = भाण्डविशेषः । अङ्कम् =
 चिह्नम् । अङ्गम् = अवयवः । दधि = क्षीरविकारविशेषः । सविय = ऊरुः, जानूर्ध्वभागः । अक्षि = नेत्रम् । आस्यम् =

इति—(अम० ना० लि० पृ० २०१ श्लोकः ३८) । 'युग्मं यमलयामले ।' इति रत्नगः' इति—
 (अम० सु० व्या० पृ० २०१ स्तं १ पं० ३६, ३७) । तिग्मम् = तीक्ष्णम्, अत्युष्णम् ।
 'तिग्मं तीक्ष्णं नरं तद्वत्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३ श्लोकः ३५) । त्रिसन्ध्यम् =
 दिनाद्यन्तमध्याः, त्रिकालः । तिसृणां सन्ध्यानां गमाहारः, आवन्तो वेति पाधिकी क्लीबता,
 पक्षे त्रिसन्ध्या । 'प्राह्लापरारह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४८ श्लोकः
 ३) । किसलयम् = पल्लवः, नवपत्रम् । 'पल्लवोऽस्त्री त्रिसलयम्' इति—(अम० ना० लि०
 पृ० १३२ श्लोकः १४) । शयनीयम् = शय्या, शयनम्, तूलिकादिः । 'शय्यायां शयनीयवत् ॥
 शयनम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४९ श्लोकः १३७, १३८) । नायम् = गन्ध्या,
 दिनान्तः । 'सायंसन्ध्या दिनान्तश्च निशादिद्वित्रिसात्ययः । सायं पितृप्रसूश्चाथ प्रदोषः स्यान्नि-
 शामुषम् ।' इति—(रा० नि० पृ० ४१६ श्लोकः ३०) । 'दिनान्ते तु नायं गन्ध्या पितृ-
 प्रसूः ।' इति । तत्र नायमित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । 'नायः काण्डे दिनान्ते चे'ति मेदिनादिपु-
 साय इत्युक्तत्वात्सायमिति मान्ताव्ययस्याव्ययवर्गे वक्ष्यमाणत्वादन्य नायोऽन्तः पुंस्येव' इति—
 (अम० अम० वि० टी० पृ० २३ श्लोकः ३ पं० १७ तः) । 'नायं सायो भवेत्' इति पुरुषो-
 त्तमदेवः' इति च (शब्दभेदप्रकाशः पृ० ४ श्लोकः १६) । न्येयम् = परिखा, दुर्गादिपरितम् ।
 'खेयं तु परिखा' इति—(वै० पृ० १६० श्लोकः १३) । इन्द्रियम् = हृषीकम्, चेतश्च । 'इन्द्रियं
 तु हृषीके चेतसि स्मृतम् ।' इति—(मे० पृ० ११८ श्लोकः ७५) । द्रुवयम् = मानविशेषः,
 पाय्यम्, यो (पो) तत्रम्, मानार्थे परिमाणम् । 'यो(पो)तवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं
 त्रयम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३० श्लोकः ८५) । भयम् = दरम्, साव्यसाम्,
 प्रतिभयम्, घोरम्, कुञ्जकपुष्पञ्च । 'भयं प्रतिभये घोरे प्रसूने कुञ्जकस्य च' इति—(मे०
 पृ० ११५ श्लोकः ४१) । कलत्रम् = स्त्री, श्रोणिश्च । 'कलत्रं क्षोणिभाय्ययोः ।' इति—
 (मे० पृ० १३२ श्लोकः १३०) । द्वापरम् = युगविशेषः, त्रेतायुगान्तरयुगम्, संशयः, संदेहश्च ।
 'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति यथाक्रमम् ।' इति । 'द्वापरे यज्ञयाग्नेयी' इति । 'द्वापरी
 युगसंशयी ।' इति च (वै० पृ० २४१ श्लोकः ३०) । 'द्वापरं संशये युगे ।' इति च—(मे०
 पृ० १३४ श्लोकः १६८) । क्षेत्रम् = केदारः । "खेत" "क्यार" इति च लोके । सिद्धस्थानम्,
 शरीरम्, कलत्रञ्च । 'क्षेत्रं देहे भगे पत्न्यां केदारे भारतादिपु ।' इति—(अने० ति० पृ० ३८ श्लोकः
 ३६१) । शृङ्गवेरम् = आर्दकम्, शुण्ठी, पुरविशेषः, तीर्थविशेषश्च । राममित्रस्य तियादाधिपतेर्गृह-
 स्य पुरम्, अत्र रामो गङ्गामुत्तीर्णः । तथा च प्रयोग—'शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामो वै लब्धजीवकः ।'
 इति—नागोजीभट्टः' इति—(शे० पृ० १ श्लोकः १) । अजिरम् = प्राकाराद् बहिः क्रीडास्थानम्, प्राङ्ग-
 णम्, वातश्च । 'अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये ददुरे तनो ।' इति—(मे० पृ० १३० श्लोकः १०९) ।

अभ्रम् = मेघ, गगनम्, धातुभेदश्च । 'अभ्र मेघे च गगने धातुभेदे च कान्चने ।' इति—(मे० पृ० १२३ श्लोक ६) । पुष्करम् = भेषजम्, तीर्थं च । 'पुष्कर भेषजे तीर्थे पचदन्तिवराप्रयो । द्वीपे तूर्यमुने वारिव्योमखड्गफलादिषु ।' इति—(अने० ति० पृ० ५४ श्लोक १६७) । तीरम् = रोष, कूलम्, तट च । 'तीर तु रोधसि ।' इति—(मे० पृ० १२६ श्लोक ४६) । 'तीरा चन्द्रे, तीर पुनस्तटे ।' इति च—(अने० स० पृ० ३६ श्लोक ४४१) । तथा च प्रयोग—'समुद्र-तीरञ्जलमर्षलोका सेनापगा व्याप्तवती बलेन ।' इति द्विसन्धानश्लेष । इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० ९५ स्त० २ प० ४०, ४१) । उत्तरम् = प्रतिवाक्यम् । 'नपुमक प्रतिवाक्ये' इति—(मे० पृ० १३१ श्लोक ११८) । आगारम् = गृहम् । 'भवनागारमन्दिरम् ।' इति—(अम० ना० ति० पृ० ११७ श्लोक ५) । 'विद्यादगारमागारम्' इति—(अ० भे० प्र० पृ० १ श्लोक २) । नागरम् = मुस्तकम्, सुण्ठी च । 'नागर मुस्तके शूद्धा विद्यधे नगरोद्भवे ।' इति—(मे० पृ० १३५ श्लोक १०२) । स्फारम् = विपुलम्, बहु, बृहत्, बहुलम् । 'स्फार भद्र बृहद् व्यूढमुद्बुद्ध वट्टल यद्दु ।' इति—(वे० पृ० २०७ श्लोक ८०) । अक्षरम् = वर्णं, गगनम्, तपश्च । 'अक्षर गगने वर्णे तपस्यध्वरधर्मयो । निर्वाणेषु परब्रह्ममूलकारणयोरपि ।' इति—(अने० ति० पृ० ३९६ श्लोक ७) । कुकुन्दरम् = कूपकम्, कटिकूप, नितम्बस्थकूपकद्वयम्, म्रियया पृष्ठवसाद्यो-गत्तम् । 'कुकुन्दरमित्यपि । 'कूपको तु निम्बस्थो, द्वयहीने कुकुन्दरे ।' इति—(अम० ना० ति० पृ० २२८ श्लोक ७५) । अवरम् = गजपश्चाद्दंम्, गजान्त्यजघादिदेश । 'न ना गात्रावरे' इति—(त्रि० मे० पृ० २९९ श्लोक ३९) । 'अपर' मित्यपि । प्रान्तरम् = दूरगून्यवरम्, विपिनम्, कोटर च । 'प्रान्तर विपिने दूरगून्यवर्तमनि कोटरे ।' इति—(मे० पृ० १३६ श्लोक १८४) । गिरिरम् = संग्रवमनि । 'सिबिर संग्रवमनो' इति—(अ० र० स० पृ० २८२ प० ६) । कठेवरम् = क्षरीरम् । 'अथ कलेवरम् । गात्र वपु सहनम्' इति—(अम० ना० ति० पृ० २२६ श्लोक ७०) । मिन्दूरम् = रत्नवर्णचूर्णविद्योः, नागमम्भवम्, सीमन्तकम् । सिन्दूरं रत्नवृ- (व)र्णके । इति—(मे० पृ० १३९ श्लोक २३६) । मण्डूरम् = लोहमलम्, सिंहाणम्, तिघा-णम् । मावमिधस्तु पुमोत्पाह-ध्मायमानस्य लोहस्य मल मण्डुर उच्यते । यल्लोह यद्गुण प्रोक्त तत्रिष्टमपि तद्गुणम् ।' इति—(भा० प्र० पृ० श्लोक) । कटीरम् = कटि, कन्दर च । 'कटीरं कन्दरे कटघाम इति—(वे० पृ० २५० श्लोक ६) । चामरम् = चमरोपुच्छनिमित्त बालव्यजनम्, प्रकीर्णकम् । चवर" 'कीरी" इति च लोके । दण्ड च । 'चामर चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' इति—(मे० पृ० १३३ श्लोक १५४) । दूरम् = नक्षत्रविशेष । 'पूर्वाक्षय दाम्यमघ उग्र दूर कुञ्जस्था ।' इति राम' इति—(मु० पृ० श्लोक) । अस्थि च । 'अयास्थि कीरम विड्ड बालल कूरमाङ्गिकम् ।' इति—(वे० पृ० १८२ श्लोक १०८) ।

द्वयम् = विष्ठा, शठी च । अररग् = कपाटम्, छद्मश्च । 'अररं लक्षकपाटयोः । (मे० पृ० १३० श्लोकः ११०) । वैरम् = विरोधः । 'वैरं विरोधे' इति—(श० २० न० पृ० २६० पं० १४) । चत्वरम् = अङ्गणम्, स्वर्णिलम्, यानार्धसंस्कारभूमिः, नानाजनाग्रस्थानदेशश्च । "चवृतरा" इति लोके । 'चत्वरं स्वर्णिलेऽङ्गणे ।' इति—(मे० पृ० १३३ श्लोकः १५२) । उगीरम् = वीरणमूलम्, अभयम्, नलदम् । 'मूलेऽस्वीशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८४ श्लोकः १६४) पातालम् = नागलोकः, विवरम्, वडवानलद्वयम् । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले ।' इति—(मे० पृ० १५३ श्लोकः ११०) । उल्लूखलम्, = उदूखलम्, कक्षाबंधणयोः सन्विश्च । 'अयोनिर्मुन्योऽस्त्री, स्यादुदूखलमुदूखलम् ।' इति—(वै० पृ० १६४ श्लोकः ६५) । 'उल्लूखलं तु मन्थिः स्यात्कक्षाया बंधणस्य च ।' इति च—(वै० पृ० १७८ श्लोकः ७०) । आत्तवम् = स्त्रीरजः । 'आत्तवं स्त्रीरजस्युत्तम्' इति—(श० २० न० पृ० ३१९ पं० ४) । सत्त्वम् = गुणः, पिशाचादिः, बलं च । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य-स्वभावयोः ।' इति—(मे० पृ० १५९ श्लोकः २८) । सान्त्वम् = दाक्षिण्यम्, साम च । 'सान्त्व-दाक्षिण्यसामनोः ।' इति—(मे० पृ० १५९ श्लोकः २९) । दिवम् = गगनम्, स्वर्गश्च । 'दिवं क्लीवं तयोः (स्वःखयोः) स्मृतम् ।' इति—(मे० पृ० १५८ श्लोकः ११) । किण्वम् = मद्यबीजम्, पापं च । 'किण्वं बीजे च शीघ्रुनः । पापे' इति—(मे० पृ० १५७ श्लोकः ५) । पीतवम् = मानविशेषः, द्रव्यम्, पाप्यं च । 'पाप्यं हस्तादिभिर्मनं ह्वयं कड्वादिभिः । पीतवं तुलया तस्य सूत्रं स्याद्रागसूत्रकम् ।' इति—(वै० पृ० १६१ श्लोकः ६४) । 'पीतव' मित्यपि । 'पीतवं द्रव्यं पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् । मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः' इति । क्रमेणेति च शेषः । विश्वम् = जगत् । 'जगति स्यान्नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० १५९ श्लोकः २३) । वृगम् = आर्द्रकम् । 'अदरक' इति लोके । मूलं च । बलिगम् = मत्स्यधारणाय वक्रक्रीहकण्टकविशेषः, मत्स्यवेधनम् । 'वंसी' इति लोके । अपिशम् = हन्मांसम् । 'अपिसः' इत्यपि दृश्यते । किल्बिषम् = पापम्, रोगश्च । 'किल्बिषं पापरोगयोः ।' इति—(मे० पृ० १६८ श्लोकः ३४) । कर्पम् = अक्षः, पोडशमापा, अशीतिरक्तिकाः, तोलकद्वयम्, सुवर्णम्, विडालपदकम् । आमिपम् = मांसम्, उपादानम्, उत्कोचश्च । 'उपादानेऽप्यामिपं स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३६ श्लोकः २२३) । 'आमिपं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सम्भोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च ।' इति च—(मे० पृ० १६७ श्लोकः ३१) । मिपम् = व्याजः । 'बहाना' "बनावटी" दिखावट" इति च लोके । 'मिपं व्याजे, स्पष्टं नै ना' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः २१) । ऋचीपम् = पिष्टपचनपात्रम् । "कड़ाही" "तवा" "तसला" इति च लोके । 'ऋचीपं पिष्टपचनम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१३ श्लोकः ३२) ऋजीपम् = कटाहिकाताम्बिकादिः, पिष्ट-

मञ्जनपात्रम्, पिष्टपचनम्, घनम्, नरकविशेषश्च । शीरंम् = मस्तनम् । "शिर" इति लोके ।
 'उत्तमान् शिर. शीरंम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३६ श्लोक १५) पीयूषम् =
 अमृतम्, सप्तदिवसावधिशीरं च । पीयूषं सप्तदिवसावधिशीरे तथाऽमृते ।' इति—(मं० पृ०
 १६८ श्लोक ४१) । माध्वमम् = भयम् । 'आशङ्का माध्वमं दर । भिया च' इति—(अभि०
 स० अ० वि० पृ० १६ श्लोक ३१६) । 'अयं भयं भिया । त्रासो त्रासो दरो भीतमातङ्को
 मोक्षं माध्वमम् ।' इति शब्दार्णव' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ७९ स्त० १ प० २१, २२) ।
 महानमम् = चुल्ही, पात्रागारं च । 'चुल्ह्या महानमं प्राहुः पात्रागारे च तद्विद ।' इति—
 (श० र० म० पृ० ३३६ प० १०) । माहमम् = बलात्कारकृतकार्यम्, दमश्च । 'माहमं तु
 बलात्कारकृतकार्यं दमोऽपि च ।' इति—(श० र० म० पृ० ३३८ प० १०) । कामीमम् =
 उपधातुविशेष । 'हीरात्म' इति लोके । 'कामीमं धातुकामीसं केमरं तत्पत्रोमसम् ।' इति—
 (रा० लि० पृ० ११९ श्लोक १७९) । मामम् = आमिषम्, पत्रम् । "मोक्ष" इति लोके ।
 'मांसं स्वादांमिषं कर्णैः, कर्णकोशजटयो म्रियाम् ।' इति—(मं० पृ० १७० श्लोक ८) ।
 तरमम् = मामम् । 'पिणितं तरमं मामम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२३ श्लोक ६३) ।
 यवमम् = धाम, गवाक्षदनीयतृणविशेष । 'धामो यवमम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८५
 श्लोक १६३) । विमम् = पद्मपत्रम् अ० त्रादीनां मूलम् । "कनलं नालं" "मुद्गरं" "भमीडा"
 इति च लोके । अथाम्रियाम् । मृगात् विमम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०८ श्लोक
 ४२) । विमं मिश्रयिषि । मृषाले तु विमं विमम् ।' इति द्विरुपकोश' इति—(अम० सू०
 व्या० पृ० ४२ स्त० २ प० ५ ६) । विमं दन्वान्तम् । तथा च—'हमन्वितरिचं विमन्वदिनी'
 इति वागवदता—इति मुकुट ॥ 'मुनय इव विमाधारा जल्पदिशं' इति दमयन्ती' इति—
 (अम० सू० व्या० लि० पृ० १०८ स्त० २ प० ३५, ३६) । मन्दासम् = लज्जा । "लाज"
 इति लोके । मन्दासं ह्रीन्वया श्रीडा लज्जा' इति—(अम० ना० लि० पृ० ७९ श्लोक
 २३) । जामम् = गौवर्चलम्, इन्द्रियम्, तुष्यं च । 'जामो मानास्मान्पत्रव्यवहारेषु पात्रके ॥
 रत्नातो रत्नगौ मर्षे शिभीनक्तनरावधि । पत्रके कर्षे पुमान्, कर्णैः तुष्ये गौवर्चनेन्द्रिये ॥' इति—
 म० पृ० १६५ श्लोक २ ३) । अथानन्तरम् । मक्षिषं = गरीरायवविशेष । ऊह, जानु-
 पश्चिमाग । 'मक्षिषं कर्णैः पुमान्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२३ श्लोक ७३) ।
 मनात् मनात्ना मक्षिषम् । मनात् = मनात्तम् मोगन्विषादीनां कन्द, पङ्कगूरुण । मनात्तमया
 कन्दं म्यात् इति—(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लोक ३८) । एषो मोगन्विषादीनां कन्दो
 मूलं मनात्तम् । पङ्कगूरुणं पुष्पवर्मा—'मनात्तं पङ्कगूरुणं ॥' इति—(वि० पं० पृ०
 २३३ श्लोक २३) मनात्तं = मक्षिषम् । मैश्वरं कर्षं. तस्यान् कर्षुरो मनात्तमी ।' इति
 शब्दार्णव' इति—(अम० सू० व्या० पृ० २६ स्त० २ प० २, ३) । मनात्तं = मिश्रम्, मनीष

। 'स्वादुमिष्टमनोज्ञयोः ।' इति—(मे० पृ० ७५ श्लोकः १६) । आशु = शीघ्रम्, द्रुतम् ।
 जल्दी" इति लोके । आशुः पुंस्यपि-आशुः स्याद् व्रीहिशीघ्रयोः ।' इति—(प० र० मा०
 ० ६५ पं० ८) तुम्बुरु = धान्याकम्, कुस्तुम्बुरु । 'तुम्बुरु' इत्यपि पाठः । तिन्दुकीफलं च ।
 धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु घनीयकम् ।' इति—(प० र० मा० पृ० ६ पं० १५)
 मूलघ्नं तुम्बुरु स्मृतम् ।' इति च—(प० र० मा० पृ० ३३ पं० ४) । कशेरु = पृष्ठास्थि,
 पृष्ठास्थिविशेषश्च । 'शुक्लकारं तु कृसरं वृष्यकन्दं कशेरु च ।' इति—(वै० पृ० १५७ श्लोकः ४७) । 'पृष्ठ-
 ष्यास्थि कशेरुवना ।' इति—(वै० पृ० १८२ श्लोकः ११५) । 'कशेरु कन्दमिद्यपि ।' इति च—(श० र०
 स० पृ० २६७ पृ० ३) । शलालु = सुगन्धिद्रव्यविशेषः । आलु = 'कचालू' इत्यादिप्रसिद्धा मूलविशेषाः ।
 भेलकं च । 'डौगा' इति लोके । 'आलुर्गन्तिकायां स्त्री, क्लीवं मूले च भेलके ॥ इति—(मे० पृ० १४५
 श्लोकः ३) । संयत् = युद्धम्, आयोधनम्, समितिः । 'लड़ाई' इति लोके । कुमुत् = कैरवम् । 'कैरवे
 तु नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ७६ श्लोकः २५) । महत् = प्राज्यम् । 'महती वल्लभीभेदे, प्राज्ये
 स्यात्तु नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ६४ श्लोकः १४१) । अहः = दिनम् । 'घन्तो, दिनाहनी,
 वा तु क्लीवे दिवसवासरो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४४ श्लोकः २) । पृपत् = विन्दुः ।
 'पृपन्मृगे पुमान्, विन्दौ न द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० ६४ श्लोकः १३६) । पुरीतत् = अत्रम् ॥
 'आंत' इति लोके । हृदयपरिवेष्टननाडी च । 'अत्रं पुरीतत्' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 २२४ श्लोकः ६६) । 'पुरीतदस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२४
 स्तं० २ पं० १८, १९) । पर्व = दर्शप्रतिपदोः सन्धिः, विपुवत्प्रभृतयश्च । पर्व क्लीवं गृहे ग्रन्थौ
 प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विपुवत्प्रभृतिष्वपि ।' इति—(मे० पृ० ८९ श्लोकः ८८) ।
 रोम = तनुरुहम्, लोम । 'रोम क्लीवं तनुरुहे' इति—(श० र० स० पृ० २२५ पं० १६) । मरुत्
 = ग्रन्थिपर्णम्, वर्हिपुष्पम्, कुक्कुरम् । "कुक्कुरोदा" इति लोके । 'मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे
 नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ६४ श्लोकः १४३) । जगत् = त्रैलोक्यम्, विष्टपम्, पिष्टपम्,
 भुवनम् । 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीवम्' इति—(मे० पृ० ६२ श्लोकः १०९) । ललाम = लाञ्छनम्,
 भूपा च । ललाम नान्तः । अदन्तोऽपि । 'प्रधानव्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालविलक्ष्मसु । भूपावाजि-
 प्रभावेषु ललामं स्यालललाम च ।' इति रुद्रः ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४२१ स्तं० २
 पं० ३१, ३२) । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्चभूपाप्राधान्यकेतुषु ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 ४२१ श्लोकः १४३) ।

अमरसिंहस्तु क्रमरहितान् काश्चिन्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह—(अम० ना० लि० पृ०
 ४५९ श्लोकः ३०-१-२) ।

..

उक्त्य-तोत्के ।

चोचं पिच्छं गृहस्युणं तिरीट मर्मं योजनम् ॥

राजसूयं वाजपेय गद्य-पद्ये कृती कवेः ।

माणिक्य-भाष्य-सिन्दूर-चीर-चीवर-पिञ्जरम् ॥

लोकायतं हरिताल विदल स्थाल-बाह्लिकम् ।' इति ।

एषां शान्त्या—

उक्थेति । राजसूयमिति । लोकायतमिति च । एते उक्त्यादयो बाह्लिकान्ता शब्दा क्लीबे स्यु । पिच्छम् = बर्हम्, पुच्छ च । 'पिच्छ पुच्छे तु गदितम्' इति—(श० २० स० पृ० ७४ प० १५) । गृहस्युणम् = गेहस्तम्भ, गृहस्य स्युणा । तिरीटम् = वेष्टनम्, गिरोभू-
पणमिति केचित् । मर्मं = सन्धिस्थानम् । योजनम् = क्रोश्रतुष्टयम् । 'चतुष्क्रोश्रतु योजनम् । परमात्मनि योगे च' इति—(श० २० स० पृ० १६७ प० १७) । राजसूयम् = धार्गविशेष । राजा कृतात्मक सोम सूयतेऽत्र राजसूयम् । वाजपेयम् = यज्ञभेद । 'वाजमन्त्र पेष्ठी सुरा पेयमत्र वाजपेयम् । कवे कृती वर्तमान गद्यम् = पदसमूह, अनिबद्धवचनम् । 'गद्यमनिबद्धे वचस्यपि ।' इति—(श० २० स० पृ० २३४ प० १६) । पद्यम् = श्लोकः । 'पद्य श्लोके, पुमाञ् नृदे, पद्या स्वाद्वर्मनि स्त्रियाम् ।' इति—(श० २० स० पृ० २३७ प० ११) । कवे कृताविति किम् । गद्या = वाक् । पद्या = पद्धति । मणिक्यम् = रत्नभेद । 'मणिके मणि-
पूराख्ये नगरे भव माणिक्यम् । भाष्यम् = पदार्थविवृति । तल्लक्षण यथा—'सूत्रार्थो वष्यंते यत्र वाक्ये सूत्रानुकारिभि । स्वपदानि च वष्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदु ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४५६ स्त० २ प० १६ १७) । सिन्दूरम् = रक्तचूर्णभेद । सिन्दूरस्तम्भभेदे, स्वात्मिन्दूर रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवे(वे)लि(लिल)का घातकीपु च ।' इति—(वि० प्र० पृ० १४१ श्लोक २०२) । चीरम् = वस्त्रभेद, गोस्तनम्, चूडा, सीसक च । 'चीर तु गोस्तने वस्त्रे चूडाया सीसकेऽपि च । इति—(श० २० स० पृ० २५४ प० २) । चीवरम् = मुनिवास, वल्कलम् । 'चीवर वल्कल मनम् ।' इति—(श० २० स० पृ० २७० प० १८) । 'शाक्यभिक्षुप्रावरण'मिति सुभूतिश्च । पिञ्जरम् = पदयादिवन्धनाधारम्, कायास्थि-
वृन्दम्, स्वर्णम्, पीतक च । पिञ्जरोऽश्वान्तरे प्रोक्त, क्लीब स्वर्णं च पीतके ।' इति—(श० २० स० पृ० २७५ प० १६) । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, वशीव स्वर्णं, पीते च वाच्यवत् ।' इति—(मे० पृ० १३६ श्लोक १८५) । वचिचतु 'पञ्जरम्' इति पाठ । तथा च प्रयोग । 'यावन्मध्य बहुधापाञ्जरेन्नावगाहते' इति दमयन्ती श्लेषादकारवान् । इति—(अम० सु० व्या०

टि० पृ० ४५९ स्तं० २ पं० ४२) । लोकायतम् = तर्कभेदः, चार्वाकशास्त्रम्, चार्वाकदर्शनम् । हरितालम् = धातुभेदः । 'हरितालं धातुभेदे, स्त्री दूर्वाऽऽकाशरेखयोः ।' इति—(मे० पृ० १५७ श्लोकः १६७) । विदलम् = वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालम् = भाण्डभेदः, भोजनपात्रम् । 'स्थालं भोजनपात्रेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोत्तयोः ।' इति—(श० २० स० पृ० ३०१ पं० १) । वाल्लिकम् = कुङ्कुमादि । "वाल्लिकमिति च वाल्लिवमित्यपि । बहलुदेशे भवं वाल्लिवम्" । श० प्राग्वत् ।

तथा च पुरुषोत्तमदैवः—(त्रि० श० पृ० ३८८ श्लोकः ६, ७) ।

क्लीवे कलत्रं-विष-बीज-कुटुम्ब-रत्न-

तल्पो-वथ-कुङ्कुम-तृण-क्षर-काननानि ।

शृङ्गाट-पीठ-गृह'-भेषज-पृष्ठ-किण्व-

दैवा-ऽण्ड-भाण्डं-चिबुको-डुप-साहसानि ॥

यंकृ-त्कुहकं-सिध्वानि तीरं कशिपु जानु च ।

धामा-ऽर्द्ध-सार-मित्राण्य-ङ्ग-दल-न्याय-वन्धुपु ॥ इति ॥

अनयोर्व्याख्या—

क्लीव इति । यकृदिति च । एते कलत्रादयो मित्रान्ताः शब्दाः क्लीवे स्युः । विषं = वत्सनाभः, जलम्, पद्मकेशरम्, मृणालम्, गन्धरसश्च । 'विषं क्ष्वेडे जलेऽपि च । विषा त्वीषधभेदे स्यात्' इति—(श० २० स० पृ० ३३१ पं० ४) । 'विषं जले, ऽतिविषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः २५) । 'गरले विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युष्मविवेकान्मूर्धन्यान्तम् । 'पुंसि क्लीवे च' इति विषेणापि सम्बन्ध्यते इति केचित् इति च—(अम० सु० व्या० पृ० ९० स्तं० १ पं० ३४, ३५, ३६) । इह वाग्भटे तु विशेषः—'भजते विपरुपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिपोः ।' इति । रत्नम् = माणिक्यादि-प्रस्तरः, स्वस्त्रंजातिपु श्रेष्ठम्, हीरकं च । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम् ।' इति—मे० पृ० ८३ श्लोकः १७) । कुङ्कुमम् = कश्मीरदेशजं स्वनामख्यातं गन्धद्रव्यम् । तृणम् = अर्जुनम् । 'घास' इति लोके । काननम् = वनम् । 'जंगल' इति लोके । पीठम् = आसनम् । 'पीठमासनम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४९ श्लोकः १३८) । 'विष्टरः, पीठम-स्त्रियाम् ।' इति च—(त्रि० श० पृ० २९३ श्लो० ४१) । गृहम् = इष्टकाप्रस्तरमृत्तिका-दिरचितं गृहम्, भवनम् । 'वृ' इति लोके । कलत्रं च । 'गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलत्रेऽपि

(१) वामनस्तु विशेषमाह—'भवनस्य रजतहीनं चार्थरेणापत्यहृदयतोलपुराम् । रान्तं च लनीर्द्धाङ्कित-मसामव्यक्तलिङ्गोक्तं ॥ इति । पृ० ३ श्लोकः ३ ।

च सपनि ।' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोक ५) । 'न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 नया हि सहित सर्वान् पुत्रानान् समश्नुते ।' इति च—(श० चि० पृ० ८२८ स्त० १
 प० १८, १९, २०) । भेजजम = औरजम् । 'भेजजोपधभेपज्यान्वगदो जापुरित्यपि ।' इति—
 (अम० ना० लि० २१८ श्लोक ५) । देवम् = भाग्यम्, फलोन्मुख शृभामुभवम्, पूर्वजन्मा
 जिंनमदम कर्मविपाक । 'प्राग्जन्मनि कृत कर्म शुभ वा यदि वाऽशुभम् । देवशब्देन निर्दिष्ट
 मिह जन्मनि तदव्युत्थं ।' इति—(श० चि० पृ० १२४७ स्त० २ प० १६, १७, १८) । । 'देव
 दिष्ट भागधेय' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५३ श्लोक २८) 'देव भाग्ये च नियतो देव-
 सम्बन्धवत्यपि ।' इति—(श० १० स० पृ० ३१६ प० १६) । देवतीर्थं च । 'अङ्गुष्मि तीर्थं
 देवम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६५ श्लोक ५०) । उडुपम् = प्लव, ध्रुवनीका ।
 'उडुप तु प्लवेऽस्त्रियाम् । चन्द्रे पुमि' इति—(मे० पृ० १०३ श्लोक १५) । 'चम्पावनद-
 मुडुप प्लवकाष्ठ करण्डवन्' इति च सज्जन ' इति—(१० व० म० टी० पृ० ५ प० ७) । तथा
 च प्रयोग—'उडुपेनास्मि मागरम् ।' इति रघु (१।२) । यदृत् = कुक्षी दक्षिणभागस्थ माम
 पिण्डम्, कालखण्डम् । 'कलेजा' इति लोके ; तद्वृद्धरोगश्च । 'कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० २२४ श्लोक ६६) । 'करण्डा तु महास्नायु काले काल
 खण्डके ।' इति रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२५ स्त० १ प० २) । कुह्वम्
 = वृत्तपापप्रतिच्छादनलक्षणा माया, इन्द्रजालमाया वा । 'कुह्वस्पादिन्द्रजाले, कुह्व वपटा-
 न्विते ।' इति—(श० १० स० पृ० ११ प० ११) । मिधम् = रोगविशेष, कुष्ठविकार,
 क्लिप्तारोग । 'सेह्रुवा' इति लोके । 'क्लिप्तसिध्मे' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१९
 श्लोक ५३) । नान्दोऽपि—सिध्मा क्लिप्त त्वक्पुष्प मिधम्' इति—(अभि० स० अभि०
 चि० पृ० २२ श्लोक ४६७) । कशिपु = अन्नम्, वस्त्र च । 'कशिपु त्वन्नमाच्छादन द्वयम् ।'
 अन्न = भोजनम् । आच्छादन = वस्त्रम् । एतद् द्वय कशिपुमक्षम् ।' इति—(अम० ना० लि०
 पृ० ४१९ श्लोक १३०) । 'एकोक्त्या कशिपुभक्ताच्छादने च द्वयो पृथक् ।' इति च—(वि०
 प्र० पृ० १०५ श्लोक १८) । जानु = ऊरुजघयोर्मध्यभाग, जानूहसन्धि । 'जानूरुपर्वाष्ठीवद
 स्त्रियाम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोक ७२) । मित्रम् = वन्द्य, वान्धव ।
 शेषशब्दाना व्याख्या प्रागुक्ता ।

दुगसिद्धोऽपि क्रमरहितान्नपुसकलिङ्गवाचकान्बहूच्छब्दानाह—(दु० लि० पृ० २०३ २८
 यावन श्लोक ४० त ५७ या०) ।

शालुक-कारको-त्मक-चेतक-विद्युकाऽशुक-भग-लिङ्गाऽङ्गम् ।

चोच पिच्छ बीज भेजज-माज्य मुकुट-मुडुपम् ॥

अस्य व्याख्या—

शालूकेति । एते शालूकादयः शब्दाः क्लीबे स्युः । कारकम् = क्रियानिमित्तमात्रम् । अन्यस्तु—कारयतीति कारिका स्त्री, कारकः पुमान्, कारकं कुलम् । 'कारिका यातनायां स्यान्नवयोपिति च स्मृता । कृती विवरणश्लोके कारिका नटयोपिति । नपुंसकं तु कर्मादी कारकं, कर्त्तरि त्रिपु ।' इति—(श० र० स० पृ० १० पं० ७, ८, ९) । चेतकम् = हरी-तकीफलम् । अंशुकम् = वस्त्रमात्रम्, सूक्ष्मवस्त्रम्, उत्तरीयं च । 'अंशुकं स्यात्सूक्ष्मवस्त्रे वस्त्र-मात्रोत्तरीययोः ।' इति—(श० र० स० पृ० ७ पं० १२) । भगम् = ज्ञानम् । 'भगं श्रीयोनि-वीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिपु ।' इति—(मे० पृ० २२ श्लोकः १२) । पिच्छम् = मयूरकलापः । चूडा च । 'न द्वयोर्वर्हचूडयोः ।' इति—(मे० पृ० २९ श्लोकः ४) । आज्यम् = घृतम्, तिल-श्च । 'स्थादाज्यं तिलसर्पिपोः ।' इति—(श० र० स० पृ० २३२ पं० ११) । मुकुटम् = मौलिः । 'अथ मुकुटं कोरीटं पुन्नपुंसकम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३८ श्लोकः १०२) । शे० प्रा० ।

शृङ्गाट—ललाट—तिरीट—पिटानि ख—पीठ—लोण्ट—काण्ठानि ।

पृष्ठं तुण्डं काण्डा—ऽऽलीढे भाण्डा—ऽण्ड—कुण्डानि ॥

अस्य व्याख्या—

शृङ्गाटेति । एते शृङ्गाटादयः शब्दा नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । लोण्टम् = मृत्संस्थान-विशेषः । 'लोण्टानि लेण्टवः पुंसि' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०५ श्लोकः १२) । पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेण्टुः शण्डे (ठे) ऽपि लोण्टः स्यात्' इति च वोपालितः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३०५ स्तं० १ पं० १२, १३) । काण्डम्—दारु । 'काण्डा दारुहरिद्रायां कालमान-प्रकर्षयोः ॥ स्थानमात्रे दिशि च स्त्री, दारुणी स्यान्नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ३८, ३९ श्लोकः २, ३) । काण्डम् = सन्निविच्छिनैकखण्डास्थि । 'काण्डः स्तम्भे तरुस्कन्धे वाणेऽवसर-नीरयोः ॥ कुत्सिते, वृक्षभिन्नाडीवन्वे रहसि न स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ४० श्लोकः ३) । आलीढम् = स्थानविशेषः, घनुर्धराणां स्थितिभेदः । 'स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थान-पञ्चकम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६२ श्लोकः ८५) । 'आलीढं पादन्यासे, शिते त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० ४४ श्लोकः ७) । 'वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । रभसस्तु पट् स्थानान्याह वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि पट् नृणाम् ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २६२ स्तं० १ पं० २७, २८, २९) । कुण्डम् = भाण्डविशेषः । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये ।' इति—(मे० पृ० ४० श्लोकः ४) । शे० प्रा० ।

य मयन्ति ।' इति—(मे० पृ० १७५ इति ५) । 'न गृहं गृह्मिण्यद्गृहिणी गृह्मन्त्ये ।
 तस्य हि मन्ति मयन्ति पुत्रगणान् समन्वृते ।' इति च—(ग० चि० पृ० ८२८ स्त० १
 प० १८ १२, २०) । भेजन्तु = औषधम् । 'भेजन्तुषमंषज्यान्त्यगदो जायन्तिवपि ।' इति—
 (अम० ना० लि० २१८ इति ५) । देवम् = भाग्यम्, फलोन्मुख्यं शुभाभूमिभक्तं, पूर्वोक्त्या-
 भिन्नमदमत्तमेविराज । 'प्राग्जन्मनि कृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवशादेतं निर्दिष्टं
 सिद्धं जन्मनि तदनुभवं ।' इति—(ग० चि० पृ० १२४७ स्त० २ प० १६, १७, १८) । 'देव-
 दिष्टं भाग्येषु' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५३ इति २८) 'देव भाग्ये च नियतो देव-
 गन्धर्ववपयि ।' इति—(ग० र० स० पृ० ३१६ प० १६) । देवनीयं च । 'अद्गुत्तये तीर्थं
 देवम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६५ इति ५०) । उद्गुपम् = प्लव, उद्गुतोवा ।
 'उद्गुप तु प्लवर्गिण्ययाम् । चन्द्रे पुमि' इति—(मे० पृ० १०३ इति १५) । 'चम्मावद-
 मुद्गुप प्लवकाष्ट वरुण्डवम्' इति च मज्जन्' इति—(र० व० म० टी० पृ० ५ प० ७) । तथा
 च प्रयोग— उद्गुपेतामि माणरम् ।' इति रघु (११२) । यश्च = कुशी दक्षिणभागस्य मांस
 पिण्डम्, बालगण्डम् । 'वक्त्रेवा' इति लोके । तद्बुद्धरोमस्य । 'बालगण्डमवृत्ती तु समे द्वये ॥'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० २२४ इति ६६) । 'वरुण्डा तु महान्तायु बालेय बाल-
 गण्डवे ।' इति रमग' इति—(अम० सु० म्या० पृ० २२५ स्त० १ प० २) । कुह्वम्
 = द्वापारात्रिच्छादनलक्षणा माया, इन्द्रबालमाया वा । 'कुह्वं स्याद्विद्रवाये, कुह्वं वपटा-
 न्विते ।' इति—(ग० र० स० पृ० ११ प० ११) । मिधम् = रोगविषय, कुठयिकार,
 विष्णारोग । 'सेदुवा' इति लोके । 'विलासमिधमे' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१९
 इति ७३) । नातोऽपि— मिध्मा विष्णम स्वकपुत्प मिधम्' इति—(अमि० स० अमि०
 वि० पृ० २२ इति ४६३) । वणिपु = अन्नम्, वस्त्रं च । 'वणिपु स्वतमाच्छादनं द्वयम् ।'
 अन्न = भोजनम् । आच्छादनं = वस्त्रम् । एतद् द्वयं वणिपुर्गणम् ।' इति—(अम० ना० लि०
 पृ० ४१९ इति १३०) । एतौक्या वणिपुर्गणच्छादनं च द्वयोः पुत्रम् ।' इति च—(सि०
 २० पृ० १०० इति १८) । जानु = ऊरुप्रथमोर्ध्वभाग, जानुसन्धि । 'जानुसन्धिर्वापीवद-
 म्निनाम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२३ इति ७२) । मितम् = वपुः, धान्यं च ।
 मयन्त्यातो म्यान्त्या प्रागुक्ता ।

दुर्लभोऽपि वमरविष्णुस्य वणिपुर्गणच्छादनं च द्वयोः पुत्रम्—(दु० लि० पृ० २०७ २८
 पाठ इति ४० प ५३ पा०) ।

बालु-वारको-स्मव-वेतव-निबुद्धोद्गु-भग-लिङ्गाङ्गम् ।

योग निष्ठ धीर भोजन-भाग्य मुकुट-मुद्गुपम् ॥

पपे पुमान् । नपुंसके तु पानीये' इति--(मे० पृ० १५६ श्लोकः २४) । वटिशम् = बलिगम्, मत्स्यवन्धनम् । अस्थि = कुल्यम् । 'हड्डी' इति लोके । 'कीकसं कुल्यमस्थि च ॥' इति--(अम० ना० लि० पृ० २२५ श्लोकः ६८) । निहकृतम् = ग्रन्थविशेषः । अङ्गदम् = केयूरम्, प्रगण्डभूषणम् । 'अङ्गदः कपिभेदे ना, केयूरे तु नपुंसकम् ।' इति--(मे० पृ० ७५ श्लोकः १७) । इङ्गुदम् = वृक्षविशेषः, तापसतरुः । 'हिगोटा' इति लोके । यादवस्तु द्वयोरेवेत्याह--'इङ्गुदी नवण्' इति--(वै० पृ० ५१ श्लोकः ७८) । गुदम् = अपानम्, विष्ठानिर्गममार्गः । 'गुदंत्वपानं, पायुर्ना' इति--(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७३) । पदम् = स्थानम्, लक्षणम्, पादश्च । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः ।' इति--(वि० प्र० पृ० ७७ श्लोकः ३) । 'श्लोकपादेऽपि क्लीबं च, पुलिङ्गः किरणे पुनः ।' इति--(मे० पृ० ७ श्लोकः ८) । मूधम् = युद्धम् । 'मूधमास्कन्दनं संत्यम्' इति--(अम० ना० लि० पृ० २६८ श्लोकः १०४) । शै० प्रा० ।

काकुद-मास्पद-वाह्व-दधि-किण्व-श्राद्ध-वाजपेयानि ।

जानु-जघन-तुहिना-अजिन-वृजिन-पनस-मिथुन-सोपानैः ॥

अस्य व्याख्या—

काकुदमिति । एते काकुदादयः शब्दाः जान्वादिभिः सह क्लीबे स्मः । काकुदम् = तालु । 'निश्चेष्टं ककुदं शिरः ।' ककुदे भवः काकुदम् । 'तालु तु काकुदम्' इति--(अम० ना० लि० पृ० २३४ श्लोकः ६१) : आस्पदम् = पदम्, प्रतिष्ठा, कृत्यं च । 'प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।' इति--(अम० ना० लि० पृ० ४१३ श्लोकः ६४) । वाह्वम् = परिस्कारजातम् । दधिः = क्षीरविकार-विशेषः, सरलद्रवश्च । 'अथ सरलद्रवः ॥ दधिक्षीरघृताह्वः स्यात्' इति--(वि० शै० पृ० २६२ श्लोकः ३७, ३८) । श्राद्धम् = पितृक्रिया । 'श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।' तेषां पितृणां कर्म शास्त्र-विधानेन । इति--(अम० ना० लि० पृ० २५६ श्लोकः ३१) । यस्तु श्राद्धशब्दः अणन्तः व्युत्पाद्यते श्रद्धा अस्यास्तीति स वाच्यलिङ्ग एव । श्राद्धा स्त्री, श्राद्धो नरः, श्राद्धं कुलम् । जघनम् = अवयवविशेषः, स्त्रीकट्या अग्रभागः । 'क्लीबे तु जघनं पुरः ॥' इति--(अम० ना० लि० पृ० २२८ श्लोकः ७४) । 'जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि ।' इति--(मे० पृ० ८७ श्लोकः ६७) । तुहिनम् = हिमम् । 'तुपारस्तुहिनं हिमम् ॥' इति--(अम० ना० लि० पृ० ३६ श्लोकः १८) । अजिनम् = चर्म । "चमडा" इति लोके । 'अजिनं चर्ममात्रेऽपि च नपुंसकम् ।' इति--(श० र० स० पृ० १६० पं० १८) । तथा च प्रयोगः--'वसानमेणाजिनमञ्जतद्युतिः ।' इति माघः (१।६) । वृजिनम् = पापम्, कलुषम् । 'वृजिनं कलमपे क्लीबं, केशे, ना, कुटिले

प्रत्यागैड शरण गण-मृण च कारण-ममृत-मलातम ।
पलित शुक्ल नवनीत लोकायत-मरकते च ॥

अस्य व्याख्या—

प्रत्यागैडमिति । एते प्रयालीडास्य गब्दा क्लीबं स्युः । प्रत्यागैडम=घन्विना
म्यानविणाय । अमनम्=सुधा सुरमोज्यम जलम विणम् घन च । अमन यज्ञाय स्यात्
पायूप सलिल घृत । अयाचिते च मोः । च ना घन्न्तरिदवया । इति—(म० प० ५९
श्लोक ७७) । अलानम=उमृक्म अद्दशवकात्म । अय न म्नी स्यादङ्कारो 'तालमुल्म
कम । इति—(अम० ना० लि० पृ० ३११ ३१२ श्लोक ३०) । पलितम=पक्वके
गंज च । पलित गलज ताप केपाके च कदमे । इति—(म० पृ० ६३ श्लोक १२३) ।
गक्तम=अम्लम पण्य च । गक्त पूनाम्लनिष्ठुरे । इति—(म० प० ५८ श्लोक ६५) ।
नवनीतम=घतकारणम अहृताग्निसंयोगनवोदघृतम । नवनीत नवोदघृतम । इति—(अम०
ना० लि० प० ३२१ श्लोक ५२) । मरकतम=रत्नविशय । 'पन्ना' इति लोके । गार्हमत्
मरकतममगर्भो हरिःमणि । इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३२ श्लोक ६२) । ग० प्रा० ।

जतु वस्तु मस्तु चित्त पित्त तोक निमित्त-शव-वडिशम् ।
अस्यु-वय-सक्विय सनिरुक्त-मङ्कदे-ङ्गद-गुद-पद-मुषम् ॥

अस्य व्याख्या—

जडिति । एत जन्दास्य गब्दा निरुक्तन च सह नपुंसकलिङ्गा स्युः । जतु=गणा
निर्याम गक्षा च । पुनजतु । लात्पायाम इति—(ग० र० म० पृ० १२६ प० १६ ७) ।
वस्तु=पण्य द्रव्य च । लक्षणप्रमाणाम्या हि वस्तुमिद्विभवति' इति व्याख्याकार । इति—
(ग० लि० प० ०३९ स्त० २ प १० ११) । मस्तु=अधिविचार वस्तुनि सत्त्वधिरूप ।
दान परिमाण इत्यय । 'मण्ड दधिमक् मस्तु इति—(अम० ना० लि० प० ३२१ श्लोक
५६) । चित्तम=मन । चित्त नु चतो हृदयम' इति—(अम० ना० लि० प० ५५ श्लोक
०१) । पित्तम=दापविणय मायु । पित्त दोषविणय स्यात् इति—(ग० र० म०
प० १०० प० ८) । निमित्तम=कारणम हेतु लटम च । निमित्त हेतुमणो ।
इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१० श्लोक ७६) । गवम्=मनारीरुम पानीय च ।
कणप गदमस्त्रियाम ॥ इति—(अम० ना० लि० प० ३०१ श्लोक ११८) । गव म्यात्क

सन्तसन्तिकृष्टसनीडवत् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७१ श्लोकः ६६) । शो० प्रा० ।

शिल्पं तल्पं रूपं तथा—ऽन्तरीपं शफं च कुप्यं च ।
कुङ्कुम—कुटुम्ब—कलभे—धम—सिधम—युग्मे—न्द्रियैः सस्यम् ॥

अस्य व्याख्या—

शिल्पमिति । कुङ्कुमादिभिः सह सस्यं शिल्पादयश्चैते नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । शिल्पम् = क्रियाकौशलम्, कलाकौशल्यादिकर्म । 'शिल्पं कर्म कलादिकम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४६ श्लोकः ३५) । कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदमिन्ना । 'शिल्पं स्रुवे क्रियादिके ।' इति च—(वि० प्र० पृ० १०४ श्लोकः १०) । तल्पम् = गयनम्, अट्टः, दाराश्च । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१९ श्लोकः १३१) 'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यां सम्ब्रव्यते । अट्टोऽट्टालिका । शफम् = खुरः, तरुमूलं च । 'शफं मूले तल्पां स्याद् गवादीनां खुरेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १०४ श्लोकः ३) । कुप्यम् = असारद्रव्यम्, रूप्यसुवर्णाभ्यामन्यत् । 'ताभ्यां (हेमरूप्याभ्याम्) यदन्यत्तत्कुप्यम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३२ श्लोकः ६१) । कलभम् = करिपोतः । अमरस्तु पुंस्त्वमाह— 'कलभः करि-शावकः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७६ श्लोकः ३५) । इधमम् = काष्ठम् । 'इध्वनं त्वेध इधममेधः, समित्स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३२ श्लोकः १३) । सस्यम् = धान्यादि, क्षेत्रगतत्रीह्यादि । 'सस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः, सतुपं धान्यमुच्यते । आमं वितुपमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ।' इति वसिष्ठः' इति—(श० चि० पृ० १०१ स्तं० २ पं० ११ तः) । वृक्षादिफलं च । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३३ श्लोकः १५) । सस्यं दन्त्यादि । 'ग्राम्यकविकयावन्व इव नारसस्य मनोहरआर्यावर्तः' इति च दमयन्तीश्लेषः' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १३३ स्तं० १ पं० ४१, ४२) । 'शस्य' मित्यपि शो० प्रा० ।

शिक्यं हृदयं मद्यं भय—सत्या—ऽपत्य—राजसूयानि ।

धिष्ण्यं पण्यं मूल्यं कार्यं वीथ्यं किसलयं दम् ॥

अस्य व्याख्या—

शिक्यमिति । एते शिक्यादयः शब्दाः नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । शिक्यम् = उद्ग्रहणं भारयष्टिर्वा । 'तदालम्बि (भारयष्ट्यालम्बि) शिक्यं काचः' इति— (अम० ना० लि० पृ०

त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० ६२ श्लोक ३४) । पनसम् = फलविशेष, पनसस्य फलम् । 'बटहल'
इति लोके । मिथुनम् = युगम्, राशिभेदश्च । 'मिथुन राशिभेदे स्यात्तथा स्त्रीपसयुग्मयो ।' इति—
(ग० र० म० पृ० १६७ प० १०) । सोपानम् = आरोहणविशेष, निश्रेणि, पापाणादिरचित
सोपाद्यारोहणम् । 'पंडी' इति लोके । 'स्यात्सोपान तु निश्रेण्या, सुकुमारे (?) तु वाच्यवत् ।'
इति—(ग० र० म० पृ० २०१ प० १५) । 'आरोहण च सोपान 'पंडी' इति ममाह्वये । सोपाने
काष्ठप्रतिने निश्रेणिस्त्वविरोहिणी ।' इति च शब्दरत्नावली' इति—(ग० चि० पृ० ६०७ स्त०
१, २ प० २८, २९, ३०) । शं० प्रा० ।

द्वन्द्व-श्मशान-वेतन-ससैन्य-चिह्न-प्रधान-धान्यानि ।
हर्म्यं शष्प पापं त्रिविष्टपं त्रपु-समीपा-ऽभ्रम् ॥

अस्य व्याख्या—

द्वन्द्वेति । सह सैन्येन वर्तत इति ससैन्यम् । ससैन्यं च तच्चिह्नं चेति । एते द्वन्द्वादय
शब्दा क्लीबे स्युः । द्वन्द्वम् = युगलम्, रहस्य, युद्धं च । 'द्वन्द्व रहस्ये कल्हे तथा मिथुन
युग्मयो ।' इति—(मे० पृ० १५८ श्लोक १०) । श्मशानम् = शवदानम्, पितृवनम् ।
'श्मशान स्यात्पितृवनम्' इति—(वं० पृ० ३९ श्लोक ४८) । वेतनम् = भूतिमूल्यम्, मूल्यम् ।
'मामिकं तनत्वाह' इति च लोके । 'कर्मण्या तु विधा भूत्याभूतयो भर्म वेतनम् ।' इति—
(अम० ना० लि० पृ० ३५० श्लोक ३८) । सैन्यम् = सेना, बलम् । 'सैन्यं बलीव बले,
सेनानामवेते तु वाच्यवत् ।' इति—(मे० पृ० ११७ श्लोक ६४) । चिह्नम् = लिङ्गम्, पताका
च । 'अथ चिह्नं लक्ष्मपताकयो ।' इति—(मे० पृ० ८३ श्लोक ४) । प्रधानम् = श्रेष्ठम्,
प्रकृति, गुणसाम्यावस्था च । 'प्रधानं स्यात्समहामाश्रे प्रकृती परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च
बलीवम्' इति—(मे० पृ० ८८ श्लोक ८५) । धान्यम् = बीहि, धन्याकं च । 'धान्यं वीहिपु
घन्याक' इति—(मे० पृ० १५५ श्लोक ३३) । हर्म्यम् = प्रसाद, धनिना वास । 'सौधो
ऽत्रो सुधया श्वेतं मेटो हर्म्यं च मालिका । तदेव राजदेवानां स्यात्प्रसादं प्रसादनम् ।'
इति—(वं० पृ० १६१ श्लोक २९) । शष्पम् = बालवृणम् । 'अथ शष्पं बालवृणं स्मृतम् ।'
इति—(मे० पृ० १०२ श्लोक ११) । पापम् = अशुभम्, दुष्कृतम् । 'पापं क्लिबपकल्म
सम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५१ श्लोक २३) । त्रपु = सीसम् । 'सीसो' इति
लोके । रङ्गं च । 'रंग' इति लोके । 'त्रपु पिच्छटम् ॥ रङ्गं बङ्गं' इति—(अम० ना०
लि० पृ० ३३७ श्लोक १०५-६) । रङ्गस्तु पुसीत्याह—रङ्गसीसकयोस्त्रपु ।' इति च—
(अम० मु० व्या० पृ० ३३७ स्त० १ प० ४२) । समीपम् = निकटम् । 'समीपे निकटा-

वकाशावधिपरिवानान्ततद्वि भेदतादर्भ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवत्तरमभ्यात्मसदृशेषु ।' इति—
(मे० पृ० १३० श्लोकः १०६) । यस्तु अन्तरशब्दः वहिर्योगादौ तस्य सर्वनामत्वात् वाच्यलि-
ङ्गता—अन्तरा शाटी, अन्तरः पटः, अन्तरं वस्त्रम् । अधु = वाष्पम्, नेत्रोदकम् । 'अन्-
नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमधु च ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३५ श्लोकः ९३) । द्वारम्
= गृहमुखम्, निर्गमनम्, अभ्युपायद्वयम् । 'द्वारं निर्गमनेऽपि स्यादभ्युपाये' इति—(मे० पृ०
१२६ श्लोकः ४८) । शो० प्रा० ।

कुड्यं स्फारं तक्रं क्षिप्रं क्षुद्र—सकुकुन्दर—कुटीरम् ।
पञ्जर—करीर—चीवर—चीरं पीमूष—तीरे च ॥

अस्य व्याख्या—

कुड्यमिति । सह कुकुन्दरेण वर्तत इति सकुकुन्दरम् । सकुकुन्दरं च तत्कुटीरं चेति कर्म-
धारयः । क्षुद्रं च सकुकुन्दरकुटीरं चेति समाहारो द्वन्द्वः । एते कुड्यादयः शब्दा नपुंसकलिङ्गाः
स्युः । कुड्यम् = भित्तिः, विलेपनम्, कौतूहलं च । 'कुड्यं स्यात् नपुंसकम् । विलेपनं च भित्तौ
च तथा कौतूहलेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० ११३ श्लोकः १३) । तक्रम् = मथितम्, चतुर्धा-
शजलघोलम् । 'मठ्ठा' "छाछ" इति च लोके । 'तक्रं ह्यददिवन्मथितं पादाम्बुवद्भाम्बु निर्ज-
लम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२१ श्लोकः ५३) । क्षिप्रम् = द्रुतम्, ग्रीघ्रम् । 'लघु
क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७ श्लोकः ६४) । क्षुद्रम् = अल्पम् । अघ-
मादौ वाच्यलिङ्गत्वेन । क्षुद्रः अघमः, क्रूरद्वयम् । क्षुद्रा नदी, वेद्या, मधुमक्षिका च । क्रूराघमयो-
स्त्वाश्रयलिङ्गता । मेदिनिकारस्तु वाच्यलिङ्गतामाह—'क्षुद्रः स्यादघमक्रूरकृपणात्पेषु वाच्यवत् ।'
इति—(मे० पृ० १२४ श्लोकः १७) । कुटीरम् = ह्रस्वकुटी, जघनं च । 'कुटिर'मित्यपि ।
'कुटीरं कुटिरं तथा ।' इति—(द्विरूपको० पृ० ४१२ श्लोकः ३१) । 'कुटीरं केवले रते ।'
इति—(अने० सं० पृ० ६३ श्लोकः ५७६) । यादवस्तु पुंस्त्वमाह—'कुटीरस्तु कुटी पल्ली'
इति—(वं० पृ० १६१ श्लोकः २७) । पञ्जरम् = काष्ठादिरचनाविशेषः । करीरम् =
वंशाङ्कुरः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री, वृक्षभिद्घटयोः पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १३१
श्लोकः १२५) । शो० प्रा० ।

अस्त्रा—ऽसु इमश्चु कसेरु जत्रु तुम्बरुच शुक्र—मभृगुसुते ।,
अघ—मुत्तरीय—मृक्ष—मुडा—वक्षं चे—न्द्रिये धवसम् ॥

अस्य व्याख्या—

अस्त्रेति । अभृगुसुते शुक्रग्रहवर्जिते शुक्रम्, उडौ ऋक्षम्, इन्द्रिये अक्षम्, अस्त्रादयः

३४७ श्लोक ३०) । 'छोका' इति लोके । हृदयम् = उर, हृत्, हृदयकमलम्, मनसश्च । 'हृदय मानमे बुधकोरसोरपि नपुंसकम् ।' इति—(मे० पू० १२१ श्लोक ११५) । मद्यम् = मदिरा । 'मद्य त्वरिष्टं मंरैय कतोय कापिशायेनम् ।' इति—(त्रि० शो० पू० ३०६ श्लोक १५) । भयम् = भीति, भी, त्रास, कुब्रजपुष्प च । 'भय भीक्ञ्जपुष्पयो ।' इति—(त्रि० शो० पू० ३६० श्लोक ३१८) । सत्यम् = तथ्यम् शपथ, कृतयुग् च । 'सत्य कृते च शपथे तथ्ये, त्रिपु तु तद्वनि ।' इति—(मे० पू० ११७ श्लोक ६१) । अपत्यम् = पुत्रपुत्र्यौ । 'अपत्य पुत्रयोर्मनम् ।' इति—(मे० पू० ११८ श्लोक ७०) । धिष्यम् = भक्षणम्, स्थानम्, शक्ति, अग्नि, गृह च । 'धिष्य स्थानाग्निमन्नम् । भक्षतावृक्षेऽपि' इति—(मे० पू० ११५ श्लोक १३) । 'गेहस्थानोद्भवह्य' ।' इति—(दु० लि० वि० पू० २३ प० ५) । पण्यम् = विक्रयम्, विक्रय-क्रियाकर्म । 'विक्रये पणितव्यं च पण्यं, क्रय्यादपस्त्रिपु ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ३२९ श्लोक ८२) । मूल्यम् = वस्तुपरिमाणम्, वस्तु, अवकथ्य, वेतन च । 'मूल्यं स्याद्वैतनं वस्त्रे' इति—(मे० पू० ११६ श्लोक ४६) । कार्यम् = कृत्यम्, वक्तव्यम्, प्रयोजनम्, हेतुश्च । 'कार्यं कृत्ये प्रयोजने ।' इति—(मे० पू० ११३ श्लोक १०) । वीर्यम् = शक्ति, प्रधानघातुश्च । 'वीर्यं प्रधानघातौ च' इति—(त्रि० शो० पू० ३६० श्लोक ३१८) । शो० प्रा० ।

शिशिराऽम्बरीष-पुष्कर-गह्वर-केयूर-मुदर-दुःखाग्रम् ।

चामर-मक्षर-मन्तर-मथु-द्वार तथा-आरम् ॥

अस्य व्युत्पत्त्या—

शिशिरैति—एते शिशिरादप्य राब्दा क्लीबे स्युः । शिशिरम् = ऋतुविशेष । शिशिरो ना हिमे, न स्त्री ऋतुभेदे जठे त्रिपु ।' इति—(मे० पू० १३६ श्लोक २२७) । अम्बरीषम् = भ्राष्ट्रम् । माटी" 'भट्टी' इति च लोके । रण च । 'अम्बरीष रणे भ्राष्ट्रे क्लीब, पुमि नृपान्तरे । इति—(मे० पू० १६६ श्लोक ४८) । गह्वरम्—गहनम्, गुहा च । 'अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकृञ्जे तु पुमानथम् ।' केयूरम् = बाहुभूषणविशेष, प्रणवभूषणम् । 'केयूरमह्वर तुल्ये' इति—(अम० ना० लि० पू० २३९ श्लोक १०७) । उदरम् जठरम् । 'जठरे वृद्धर मनम् । इति—(श० र० ग० पू० २६६ प० १) । दुःखम् = पीडा, कष्टम् । 'पीडा बाधा व्यथा दुःखम्' इति—(अम० ना० लि० पू० ६२ श्लोक ३) । 'आवाधा वेदना दुःखम्' इति हलानुप' इति—(अम० सू० व्या० पू० ६२ स्त० १ प० १८, १९) । अयम् = प्रान्निम् । 'प्राप्ते च स्थान्त्वगवम् ।' इति—(मे० पू० १२३ श्लोक ३) । श्लेष्मन्तु बाष्पलिङ्गता—इयमथा, अयमथा, इयमथा; अन्तरम् = मध्यम् । 'अन्तरम्-

वकाशावधिपरिवानान्ततद्धि भेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमभ्यात्मसदृशेषु ।' इति—
(मे० पृ० १३० श्लोकः १०६) । यस्तु अन्तरशब्दः बहिर्योगादौ तस्य सर्वनामत्वात् वाच्यलि-
ङ्गता—अन्तरा शाटी, अन्तरः पटः, अन्तरं वस्त्रम् । अश्रु=वाष्पम्, नेत्रोदकम् । 'अश्रु
नेत्राम्बु रोदनं चान्नमश्रु च ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३५ श्लोकः ९३) । द्वारम्
=गृहमुखम्, निर्गमनम्, अभ्युपायद्वयं । 'द्वारं निर्गमनेऽपि स्यादभ्युपाये' इति—(मे० पृ०
१२६ श्लोकः ४८) । शो० प्रा० ।

कुड्यं स्फारं तक्रं क्षिप्रं क्षुद्रं-सकुकुन्दरं-कुटीरम् ।
पञ्जर-कदीर-चीवर-चीरं पीयूष-तीरे च ॥

अस्य व्याख्या—

कुड्यमिति । सह कुकुन्दरेण वत्तत इति सकुकुन्दरम् । सकुकुन्दरं च तत्कुटीरं चेति कर्म-
धारयः । क्षुद्रं च सकुकुन्दरकुटीरं चेति समाहारो द्वन्द्वः । एते कुड्यादयः शब्दा नपुंसकलिङ्गाः
स्युः । कुड्यम्=भित्तिः, विलेपनम्, कौतूहलं च । 'कुड्यं स्यात्तु नपुंसकम् । विलेपने च भित्ती
च तथा कौतूहलेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० ११३ श्लोकः १३) । तत्रम्=मघितम्, चतुर्था-
शजलघोलम् । 'मठ्ठा' "छाछ" इति च लोके । 'तक्रं ह्यदशिवन्मघितं पादाम्बुद्वीम्बु निर्ज-
लम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२१ श्लोकः ५३) । क्षिप्रम्=द्रुतम्, शीघ्रम् । 'लघु
क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७ श्लोकः ६४) । क्षुद्रम्=अल्पम् । अघ-
मादौ वाच्यलिङ्गत्वेन । क्षुद्रः अघमः, क्रूरश्च । क्षुद्रा नटी, वेश्या, मधुमक्षिका च । क्रूराघमयो-
स्त्वाश्रयलिङ्गता । मेदिनिकारस्तु वाच्यलिङ्गतामाह—'क्षुद्रः स्यादघमक्रूरकृपणात्पेषु वाच्यवत् ।'
इति—(मे० पृ० १२४ श्लोकः १७) । कुटीरम्=हृत्स्वकुटी, जघनं च । 'कुटिर'मित्यपि ।
'कुटीरं कुटिरं तथा ।' इति—(द्विरूपको० पृ० ४१२ श्लोकः ३१) । 'कुटीरं केवले रते ।'
इति—(अने० सं० पृ० ६३ श्लोकः ५७६) । यादवस्तु पुंस्त्वमाह—'कुटीरस्तु कुटी पत्नी'
इति—(वै० पृ० १६१ श्लोकः २७) । पञ्जरम्=काष्ठादिरचनाविशेषः । करीरम्=
वंशाङ्कुरः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री, वृक्षभिद्घटयोः पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १३१
श्लोकः १२५) । शो० प्रा० ।

अस्त्रा-ऽस्तु श्मश्रु कसेरु जत्रु तुम्बुरुच शुक्र-मभृगुसुते ।
अघ-मुत्तरीय-मृक्ष-मुडा-वक्षं चे-न्द्रिये यवसम् ॥

अस्य व्याख्या—

अस्त्रेति । अभृगुसुते शुक्रग्रहवर्जिते शुक्रम्, उडौ ऋक्षम्, इन्द्रिये अक्षम्, अस्त्रादयः

शशरिवेते नपुमकलिङ्गा भवन्ति । अन्तम् = अन्तु, शोषित च । 'अन्न कोणे क्वि पुंसि, कत्रो गमश्रुणि जोणिने ।' इति—(मे० पृ० १२३ श्लोक ५) । अन्तु = वाप्यम्, नेत्रान्तु । 'रोदन चान्तुमधु च ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३५ श्लोक ९३) । इमश्रु = मुखरो माणि । तदवृद्धो (रोमवृद्धो) इमश्रु पुम्ले ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३७ श्लोक ९९) । जनु = ग्रीवासन्धि । "हमुली" इति लोके । 'असक्थयो सन्धिः । 'सन्धी तस्यैव (सन्धस्य) जनुषी ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२६ श्लोक ७८) । शुकम् = रेत, अक्षिष् च । 'रेतोऽक्षिष्मिदो क्लीगम्' इति—(मे० पृ० १२९ श्लोक ६३) । 'अभृगुस्ते' इति किम् ? शुक = भागेव । अधम् = पापम्, दुष् च । अध तु, व्यसने दुखे द्रित च नपुवम् ।' इति—(मे० पृ० २६ श्लोक १) । उत्तरीयम् = उपरिवास । "अंगोळा" "दुपट्टा" "चादर" इति वा लोके । 'संभ्यानमुत्तरीय च' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४३ श्लोक ११८) । ऋक्षम् = नक्षत्रम् । 'नक्षने पुन्नपुसकम् ।' इति—(मे० पृ० १६६ श्लोक ६) । भल्लकवचनस्य स्त्रीपुस्त्वं चनुष्पदजातित्वात् । ऋशी, ऋक्ष । शो० प्रा०

विस-साहस-बर्हा-ऽहः-किल्बिष-कल्मष-पुरीष-तूर्याणि ।
शकृता यकृता पूषता जगता शो-दश्चित्ता शीर्षम् ॥

अस्य व्याख्या—

विसेति । शकृता, यकृता, पूषता, जगता, उदश्चित्ता, सह शीर्षम्, विसादय शब्दाश्चेते नपुमकलिङ्गा भवन्ति । साहसम् = अनालोचितकरणम्, बलात्कारवृत्तकार्यम् । दमश्च = साहस तु बलात्कारवृत्तकार्ये दमेऽपि च ।' इति—(श० १० सं० पृ० ३३८ प० १०) । बर्हम् = मयूरवलाप, दल च । 'बर्हं पिच्छे, दलेऽस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोक ६) । अहं = दिनम्, वासर । 'धस्रो दिनाऽह्नी, वा तु क्लीबे दिवसवासासरो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४४ श्लोक २) । कल्मषम् = पापम् । 'पाप किल्बिषकल्मषम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५१ श्लोक २३) । 'कल्मष किल्बिषे क्लीब, पुंसि स्यान्नरकान्तरे ।' इति च—(मे० पृ० १६७ श्लोक ३३) । पुरीषम् = विष्ठा । "ट्टी" "मैला" इति च लोके । 'गूध पुरीष क्वं-स्त्रमस्त्री, विष्ठाविषो स्त्रियौ ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२५ श्लोक ६८) । तूर्यम् = त्रायविशेष । 'तूर्योऽस्त्री, वायनिर्घोषे' इति—(वं० पृ० १४७-श्लोक १३६) । शकृत् = विष्ठा । 'उच्चारवाहरो शमल शकृत् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२५ श्लोक ६८) । उदश्चित्ता = अर्द्धत्रलघोलम् । 'मट्ठा' "छाठ" इति च लोके । 'तक ह्युदश्चित्मथित पादाग्व-द्धांद्निर्जलम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२१ श्लोक ५३) । शो० प्रा० ।

द्विस्वर-मसन्त-मि-सुसन्तं चान्तं यच्छतादिका संख्या ।
द्विस्वर-मन्त-मनान्त-मकर्त्तरि कव्य-काव्ये च ॥

अस्य व्याख्या—

द्विस्वरमिति । एते द्विस्वरादयः काव्यान्ताः यद्वाः क्लीबलिङ्गाः स्युः । द्वी स्वरी यस्य तद् द्विस्वरम् । अस् अन्ते यस्य तद् असन्तम् । इस् च उस् च इस्सी ती अन्ते यस्य तद् इस्सन्तम् । त्रोजन्ते यस्य तत् चान्तम् । शतमादिर्यस्या सा शतादिका संख्या । द्वी स्वरी यस्य तद् द्विस्वरम् । मन् अन्ते यस्य तद् मन्तम् । द्विस्वरं च तद् मन्तं चेति कर्मधारयः । “ङणना ह्रस्वोपवा स्वरे द्विः” इति तस्य द्वित्वम् । अनोजन्ते यस्य तद् अनान्तम् । अकर्त्तरीति कर्त्तुरन्यस्मिन् कारके कर्मादी यः अनः विहित इत्यर्थः । भाववाचिनस्तु “कृद्भावः” इति वक्ष्यति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोष एव । तल्लक्षणमाह विश्वनाथः—“अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ।’ इति—(श० चि० पृ० २६० स्तं० १ पं० १२, १३) । प्रसज्यप्रतिषेध = निषेधान्तरम् । कव्यं च काव्यं च कव्यकाव्ये । द्विस्वरमसन्त यथा—पयः=दुग्धम्, जलं च । ‘पयः क्षीरं, पयोऽप्सु च ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३६ श्लोकः २३३) । वयः=अवस्था, वाल्यादिः, पक्षी, यौवनं च । ‘वयः पक्षिणि वाल्यादी यौवने च नपुंसकम् ।’ इति—(मे० पृ० १७२ श्लोकः ३५) । यशः=कीर्तिः । “प्रसिद्धी” “वडाई” इति च लोके । इसन्तं यथा—वर्हिः=कुशम् । ‘वर्हिः पुंसि हुताग्ने । न स्त्री कुशे’ इति—(मे० पृ० १७२ श्लोकः ३६) । अर्चिः=ज्वाला, भास्व । ‘ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३८ श्लोकः २३०) ‘अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना ।’ इति—(मे० पृ० १७१ श्लोकः १५) । उसन्तं यथा—अरुः=मर्म, व्रणः, क्षतं च । ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्माहः क्लीबे’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २२० श्लोकः ५४) । इति । शतादिका संख्या यथा—शतम्, सहस्रम्, अयुतम्, नियुतम्, अर्बुदम्, न्यर्बुदम् । इति । द्विस्वरमन्तं यथा—भस्म=भूतिः, भसितम् । “राख” “खाक” इति च लोके । ‘भूतिर्भसितभस्मनी ।’ इति—(अम० पु० पृ० १३ पं० १) । जन्म=जननम्, उत्पत्तिः । ‘जन्मर्जननर्जन्थानि’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ५४ श्लोकः ३०) । ‘जन्मशब्दोऽदन्तः पुलिगः । ‘क्लीबोऽपि’ इत्युज्ज्वलदत्तः । अनान्तं यथा—पीयते इति पानम्=मदस्थानम्, पीतिः, भाजनम्, रक्षणं च । ‘शुण्डा पानं मदस्थानम्’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५१ श्लोकः ४०) । ‘पानं पीतिर्भाजनरक्षणे ।’ इति—(मे० पृ० ८३ श्लोकः १३) । भक्ष्यते इति भक्षणम्=द्रवैतरद्रव्यस्य गलाघः करणम्, न्याद, खदनम्, खादनम् । “भखना” “खाना” इति च लोके । ‘जक्षो खादनभक्षणे ।’ इति—(वे० पृ० १६७ श्लोकः १०४) । ‘अथे भक्षणम् ।

उपदशोऽपदशश्च मधुवारा मधुक्रया ।' इति च—(वं० पृ० १४० श्लोक ५२) । तथा च प्रयोग—'क्षणशाक वृथा मास, करेण क्वथित दधि । तर्जन्या दन्तघावश्च सद्यो गोमास-भक्षणम् ।' इति इति—(श० वि० पृ० ४०० स्त० १ प० २७-८-९) । यात्यनेन इति यानम् = वाहनम्, गतिश्च । 'यान स्याद्वाहने गतो ।' इति—(मे० पृ० ८३ श्लोक १६) । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानम् = दानपात्रम्, चतुर्थीकारकम्, त्यागोद्देश्य च । अपादीयते यस्मात् तत् अपादानम् = विश्लेषोऽवधिभूत, पञ्चमीकारकम्, यस्माद्भस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलन भवति तत् । नीयतेऽस्मिन् इति नयनम् = नेत्रम् चक्षु, लोचनम्, प्रापण च । 'लोचन नयन नेत्रम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३५ श्लोक ९३) । वृश्च्यते इति व्रश्चन = कुठार । "इध्म वृश्च्यतेऽजया अनेन वा इध्मव्रश्चनी स्त्री, इध्मव्रश्चन पुमान्, पलाशानि शात्यन्ते अनया अनेन वा पलाशशातनी यष्टि, पलाशशातनी दण्ड, पूर्यतेऽजया अनेन वा पूरणी घटी, पूरणो घट, गात्रो दुह्यन्तेऽस्या अस्मिन् वा गोदोहनी घटी, गोदोहनो घट ।" इति । टानुबन्ध-लिङ्गात् सर्वविद्यतत्रमस्य प्रयोगानुसारेण । अकतंतीति कर्तृविषयस्य वाच्यलिङ्गात्—शृणो-तीति शर्मा स्त्री, शर्मा पुमान्, शर्म नपुंसकम् । नन्दयतीति नन्दना स्त्री, नन्दन पुमान्, नन्दनम् = कुलम् । कव्यम् = पितृतरुणम् पित्रन्नम् । 'हव्यकव्ये देवपंचे अन्ने' इति—(अम० ना० लि० पृ० २५७ श्लोक २४) । काव्यम् = गद्यग्रन्थ, पद्यग्रन्थश्च । 'काव्य ग्रन्थे, पुमाञ्, शुके, काव्या स्यात्पूतनाधियो ।' इति—(मे० पृ० ११३ श्लोक० ११) । शेषे प्राग्त्व ।

धन-वदन-धनू-रक्ता-ऽन्न-रण-विवर-नयन-मास-नामानि ।

जल-हल-जलकुसुम-विप-त्पत्तन-वन-लोह-पर्णिलयैः ।

अस्य व्याख्या—

धनेति । धनारीना नामानि जलादीना नामानि सह क्लीबलिङ्गानि स्यु । वदनम् = मुखम् । 'वक्त्रास्ये वदन तुण्डमानन लपन मुखम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३३, श्लोक ८५) रक्तम् = रुधिरम् । "खून" इति लोके । 'रुधिरेश्चग्लोहिताक्षरक्तक्षतजघोषि-तम् ।' इति—(अन० ना० लि० पृ० २२३ श्लोक ६४) । रणम् = युद्धम् । 'युद्धमावोपन ज्वय प्रधन प्रविदारणम् ॥ मूधमास्कन्दन सख्य समीक सम्परायकम् । अस्त्रिया समरानो-करणा बलहविग्रहो ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६८ श्लोक १०३, १०४) । विवरम् = छिद्रम् । 'अप कुहर शुषिर विवर विलम् ॥ छिद्र निर्व्ययन रोक र्नेर्ध्र श्वर्ध्र वपा शुषि ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ८६ श्लोक १, २) । जलकुसुमम् = कमलम् । 'सहस्रत्र कमल शतपत्र कुशेशयम् । पञ्चेश्च तामरस सारस सरसोहम् ॥' इति—(अम०

ना० लि० पृ० १०७ श्लोकः ४०) । वियत्=आकाशः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाश-
विहायसी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१ श्लोकः २) । पत्तनम्=नगरम्, अधिष्ठानम् ।
'पूः स्त्री, पुरीनगर्भ्या' वा, पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः' इति—(अम० ना० लि०
पृ० १९६ श्लोकः १) । 'पट्टन'मित्यपि । 'पट्टनं पुटभेदनम् ।' इति वाचस्पतिः' इति—
(अम० सु० व्या० पृ० ११६ स्तं० २ पं० १४) । वनम्=अरण्यम् । "जंगल" इति लोके ।
'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२७ श्लोकः १) ।
लोहशब्देन सर्वं कंसादिकं गृह्यते । लोहम्=कालायसम्, अयः । 'लोहोऽस्त्री, शस्त्रकं तीक्ष्णं
पिण्डं कालायसायसी । अश्मसारः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३४ श्लोकः ९८) ।
कंसम्=ताम्ररङ्गमिश्रितधानुविशेषः, कांस्यम् । "कांसा" "कांसी" इति च लोके । रूप्यम्=
रजतम् । "चांदी" इति लोके । स्वर्णम्=सुवर्णम्, कनकम्, चामीकरम्, रक्वम् । "सोना"
इति लोके । कलघोतम्=हेमरूप्यम् । 'कलघोतं रूप्यहेम्नोः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१०
श्लोकः ७६) । 'कलघोतं सुवर्णं स्याद्रजते च नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ६८ श्लोकः
१९४) । ताम्रम्=शुक्लम् । "तांवा" इति लोके । 'अथ ताम्रकम् । शुक्लं म्लेच्छमुखं ह्यष्ट-
वरिष्टोन्दुम्बराणि च ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३४ श्लोकः ९७) । सीसम्=नागम्,
सीसकम् । "सीसा" इति लोके । 'नागसीसकयोगेष्टवप्राणि' इति—(अम० ना० लि० पृ०
३३७ श्लोकः १०५) । रङ्गम्=वङ्गम् । "रांगा" इति लोके । 'अपु पिच्छटम् ॥ रङ्गवङ्गे'
इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३७ श्लोकः १०५-६) । पर्णम्=पत्रम्, पलाशम् । "पत्ता"
इति लोके । 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं, छदः पुमान् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ०
१३२ श्लोकः १४) । संग्रामः=आहवः । अलन्तत्वात् पुलिङ्गता पूर्वविधिप्रतिषेधो न ।
शेषं प्राग्वत् ।

फल^१-लोपघ-कृ-द्भावे समूह-भाव-क्रियासु यश्चा-ऽन्यः ।
प्रातिपदिका-ऽजिर-सुख-वट-करोट-भ-वृन्द-कृच्छ्राणि ॥

अस्य व्याख्या—

फलेति । फलमित्यर्थस्य ग्रहणम् । फलशब्दस्य नपुंसकत्वात् । ल उपधा यस्य स लोपघः ।
फलं च लोपघश्च कृचचेति समाहारो द्वन्द्वः । भावे यः कृदिति भावशब्दः कृतेव सम्बध्यते । फल-
लोपघाभ्यां अर्थस्य अघटनात् । स च तव्यादिर्युपय्यन्तः । "आद्भ्यो ध्वदरिद्राते" "शासुयुधि-

(१) पाणिनीयेऽपि—(फलजातिः) ॥ फलजातिवाची धन्वो नपुंसकं स्यात् । आमलक्याः फलम्=
आमलकम् । आम्रस्य फलम्=आम्रम् ॥ सि० कौ० पृ० ४०६ सू० १६३ ।

उपदेशोऽनदगश्च मधुवारा मधुकृपा ।' इति च—(वे० पू० १४० श्लोक ५२) । तथा च प्रयोग—शणशाक वृषा मास करेण क्वचित् दधि । तर्जंन्या दन्तघावश्च सद्यो गोमांस-भक्षणम् ।' इति इति—(शं० चि० पू० ४०० स्त० १५० २७-८-९) । यात्यनेन इति यानम् = वाहनम्, गतिश्च । 'यान स्याद्वाहने गती ।' इति—(मे० पू० ८३ श्लोक १६) । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानम् = दानपात्रम्, चतुर्योवारकम्, त्यागोद्देश्य च । अपादीयते यस्मात् तत् अपादानम् = विश्लेषोऽवधिभूत, पञ्चमीकारकम्, यस्माद्भस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलन भाति तत् । नीयतेऽस्मिन् इति नयनम् = नेत्रम् चक्षु, लोचनम्, पापण च । 'लोचन नयन नेत्रम्' इति—(अम० ना० लि० पू० २३५ श्लोक ९३) । वृश्च्यते इति व्रश्चत = कुठार । "इध्म वृश्च्यतेऽनया अनेन वा इध्मव्रश्चनी स्त्री, इध्मव्रश्चन पुमान् पलाशानि शात्यन्ते अनया अनेन वा पलाशशातनी यष्टि, पलाशशातनी दण्ड, पूर्यतेऽनया अनेन वा पूरणी घटी, पूरणी घट गावो दुह्यन्तेऽन्या अस्मिन् वा गोदोहनी घटी, गोदोहनी घट ।" इति । टानुवर्ष लिङ्गात् सर्वविद्यपरवमस्य प्रयोगानुसारेण । अकत्तंरीति कत्तुंविषयस्य वाच्यलिङ्गत्वं—शृणोतीति शर्मा स्त्री, शर्मा पुमान्, शर्म नपुंसकम् । नन्दयतीति नन्दना स्त्री, नन्दन पुमान्, नन्दनम् = कुलम् । कव्यम् = पितृतपेणम् पित्रन्नम् । 'हृष्यकव्ये देवपत्रे अन्ते' इति—(अम० ना० लि० पू० २५७ श्लोक २४) । काव्यम् = गद्यग्रन्थ, पद्यग्रन्थश्च । 'काव्य ग्रन्थे, पुमान्, शुके, काव्या स्मात्पूतनाधियो ।' इति—(मे० पू० ११३ श्लोक ११) । शेष प्राग्बत् ।

घन-वदन-धनू-रक्ता-ऽन्न-रण-विवर-नयन-मास-नामानि ।

जल-हल-जलकुसुम-विप-त्पत्तन-वन-लोह-पर्णास्त्र्यै ।

अस्य व्याख्या—

घनेति । घनादीना नामानि जलादीना नामानि सह क्लीबलिङ्गानि स्यु । वदनम् = मुखम् । 'वक्त्रास्ये वदन तुण्डमागत लपन मुखम् ।' इति—(अम० ना० लि० पू० २३३, श्लोक ८५) रक्तम् = रुधिरम् & 'खून' इति लोके । 'रुधरेऽमृगलोहितास्ररक्तक्षतजघोणि तम् ।' इति—(अम० ना० लि० पू० २२३ श्लोक ६४) । रणम् = युद्धम् । 'युद्धमायोधन जय प्रथम प्रविदारणम् ॥ मूधमास्कन्दन सख्य समीक सम्परायकम् । अस्त्रिया समरानी-करणे बलहृविप्रहो ॥' इति—(अम० ना० लि० पू० २१८ श्लोक १०३, १०४) । विवरम् = छिद्रम् । 'अप कुहर शुषिर विवर बिलम् ॥ छिद्र निर्व्ययन रोक रन्ध्रं श्वर्ध्रं वपा शुरि ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ८६ श्लोक १, २) । जलकुसुमम् = कमलम् । 'सहस्रपत्र बर्षल क्षतपत्र कुशोक्षयम् । पञ्चदह तामरस मारस सरसीवहम् ॥' इति—(अम०

ना० लि० पृ० १०७ श्लोकः ४०) । विमत्=आकाशः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाश-
विहायसी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९ श्लोकः २) । पत्तनम्=नगरम्, अधिष्ठानम् ।
'पूः स्त्री, पुरीनगय्यौ' वा, पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः' इति—(अम० ना० लि०
पृ० १९६ श्लोकः १) । 'पट्टन'मित्यपि । 'पट्टनं पुटभेदनम् ।' इति वाचस्पतिः' इति—
(अम० सु० व्या० पृ० ११६ स्तं० २ पं० १४) । वनम्=अरण्यम् । "जंगल" इति लोके ।
'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२७ श्लोकः १) ।
लोहशब्देन सर्वं कंसादिकं गृह्यते । लोहम्=कालायसम्, अयः । 'लोहोऽस्त्री, शस्त्रकं तीक्ष्णं
पिण्डं कालायसायसी । अश्मसारः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३४ श्लोकः ९८) ।
कंसम्=ताम्ररङ्गमिश्रितघातुविशेषः, कांस्यम् । "कांसा" "कांसी" इति च लोके । रूप्यम्=
रजतम् । "चांदी" इति लोके । स्वर्णम्=सुवर्णम्, कनकम्, चामीकरम्, रक्वम् । "सोना"
इति लोके । कलघीतम्=हेमरूप्यम् । 'कलघीतं रूप्यहेम्नोः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१०
श्लोकः ७६) । 'कलघीतं सुवर्णं स्याद्रजते च नपुंसकम् ।' इति—(भे० पृ० ६८ श्लोकः
१९४) । ताम्रम्=शुक्लम् । "तांवा" इति लोके । 'अय ताम्रकम् । शुक्लं म्लेच्छमुखं ह्यष्ट-
वरिष्टोन्दुम्बराणि च ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३४ श्लोकः ९७) । सीसम्=नागम्,
सीसकम् । "सीसा" इति लोके । 'नागसीसकयोगेष्टवप्राणि' इति—(अम० ना० लि० पृ०
३३७ श्लोकः १०५) । रङ्गम्=वङ्गम् । "रांगा" इति लोके । 'त्रपु पिच्छटम् ॥ रङ्गवङ्ग'
इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३७ श्लोकः १०५-६) । पणम्=पत्रम्, पलाशम् । "पत्ता"
इति लोके । 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं, छदः पुमान् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ०
१३२ श्लोकः १४) । संग्रामः=आहवः । अलन्तत्वात् पुलिङ्गता पूर्वविधिप्रतिषेधो न ।
शेषं प्राग्वत् ।

फल'-लोपघ-कृ-द्वावे समूह-भाव-क्रियासु यश्चा-ज्यः ।
प्रातिपदिका-जिजर-सुख-वट-करोट-भ-वृन्द-कृच्छाणि ॥

अस्य व्याख्या—

फलेति । फलमित्यर्थस्य ग्रहणम् । फलशब्दस्य नपुंसकत्वात् । ल उपधा यस्य स लोपघः ।
फलं च लोपघश्च कृच्चेति समाहारो द्वन्द्वः । भावे यः कृदिति भावशब्दः कृतैव सम्बध्यते । फल-
लोपघाभ्यां अर्थस्य अघटनात् । स च तव्यादिर्युपर्यन्तः । "आद्भ्यो ष्वदरिद्राते" "शासुयुधि-

(१) पाणिनीयेऽपि—(फलजातिः) ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलक्याः फलम्=
आमलकम् । आम्रस्य फलम्=आम्रम् ॥ ति० कौ० पृ० ४०३ श्ल० १६३ ।

दृशिवृषिमूरा वा' (कानन० ४५ १०४, १०५) इति म वृद्धययो भाववत् प्रकाशने । इति अस्व
 ग्रहण न । समूहश्च भावश्च क्रिया च तासु यो विहितोऽप्यम्वद्वित इत्यर्थः । एते, प्रातिपदिका-
 दशश्च नपुमकलिङ्गा भवन्ति । फलवाचिनो यथा—वदर्या/फल वदरम् = वरुण्यूलम् । 'वेर'
 इति लोके । 'कोल कुवल्फेनिले ॥ सौवीर वदर घोण्डारि' इति—(अम० ना० लि० पृ० १४१
 श्लोक ३६-७) । नातिकेरम् = नारिकेलकल्म । "नारियल" इति लोके । खरूरम् = खरूर
 फलम् । 'खरूर रूप्यफलयो , खरूर कीटवृक्षयो ।' इति—(अने० म० पृ० ६४ श्लोक ५८२) ।
 लाघ यथा—कुठम् = गोत्रम्, सजातीयगण , तनुश्च । 'कुठ जनपदे गोत्रे सजातीयगणश्चि
 च । भवन च तनी वगीत्र, कष्टकाय्योपाधौ कुली ।' इति—(मे० पृ० १४५ श्लोक ९) ।
 बलम् = संन्यम्, सामर्थ्यम्, स्वोन्म्य च । 'बल गन्धरसे रूपे स्वामनि स्थोल्पमन्वयो । बलो ह्या
 युधे दैत्यभेदे बलिनि पापमे ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३७) । तालु = वाकुदम् ।
 'तालू' इति लोके । 'तालु तु वाकुदम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३४ श्लोक
 ९१) । भावे वृद् यथा—समन्तात् कटो वसन्ते, समन्तान् रावो वसन्ते । 'अभिविधौ भावे
 इतुप् ।' योऽप्यण् तदन्तात् विहित सोऽपि स्वाधिकृतया तन्लिङ्ग न जहाति । प्रातिपदिकम
 शब्दविशेष सजा । अर्थवदधानुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्, 'वृत्तद्वित समासा'श्चेति सूत्राभ्या लक्षित
 नाम । "प्रतिपदिभवम्" । ठङ्प्रत्यय । अर्थवदित्यस्य सूत्रस्यान्तरालापिकाज्ञानाय केनचित्प्रश्न
 कृत । 'घोर कीदृग् वचो वृते, को रोगी, वद्व नान्तिक्' । कीदृक् चन्द्र न पश्यन्ति तत्पुत्र
 पाणिनेर्वद ।' इति—(ग० चि० पृ० ३१० स्त० २ प० २३, २४, २५) । वटम् = अपूप-
 विशेष । भम् = नक्षत्रम् । भ नक्षत्रे गभस्ती स्त्री पुमि स्याद् भृगुनन्दने । भवने च तथा
 भ स्याद् भ्रमरो भ प्रकीर्तित । 'इत्येवाक्षर' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ३७ स्त० २
 प० १७ १८) । कृच्छ्रम् = कष्टम्, पापम्, सान्त्पन च । कृच्छ्रमहसि । कष्टे सान्त्पने' इति—
 (अने० स० पृ० ३४ श्लोक ४१७) । अहसि पापे यथा—'कृत्नानि कृच्छ्राणि रविलूनातु ।'
 इत्यनेकायंकरवाचकौमुदी' इति—(अम० सु० व्या०-टि० पृ० ९२ स्त० १ प० ४०) ।
 इंपदादिन् कृच्छ्राकृच्छ्राभूपपदेषु आकारान्तोभ्यो युमं वनि । अदरिदार्त । 'इंपत्पान = किञ्चि-
 त्पान , सङ्गादे सस्वार विशेष । "थोडी पाण' इति लोके । इंपच्छासन , इंपच्छातो वा =
 अल्पशामन अल्पशासयिता । इति । घे० प्रा० ।

पठ्यन्ता—सजाया कन्या चो—शीनरेपु तत्पुह्ये ।

आदा—वुपक्रमो—पञ्जे—स्वाम्यर्था—त्सभा—ऽराज्ञः ॥

अल्प व्यवस्था—

पठ्यन्तादिति । पठ्यन्तात्तरा कन्या तत्पुह्ये समामे उशीनरदेशे सजाया विषयं

नपुंसकलिङ्गे भवति । उपक्रमश्च उपज्ञा च उपक्रमोपज्ञे । गमकत्वाद् अल्पस्वरस्य परनिपातः । पठ्यन्तात्परं 'उपक्रम उपज्ञा च तयोरादित्वे गम्यमाने तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे भवतः । स्वाग्यर्थित्पठ्यन्तात् राजवर्जितात् परा सभा तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्ग इति । स्वामिसंभम् = स्वामिनां सभा (सिद्गृहं तत्संधो वा) । अराज्ञ इति किम् ? राजसभा । (कथं 'नृपतिसभामगमत्' इति तु बाहुल्यकात्) ; नृपतिसभा = नृपती सभा । सप्तम्यन्तात् सभा । इति । शे० प्रा० ।

अमनुष्या-त्सभा-ऽशाला सेना-शाला-निशा वा स्युः ।

छाया च तथा नित्यं बाहुल्ये-ऽप्य-ऽव्यया-त्पन्थाः ॥

अस्य व्याख्या—

अमनुष्यादिति । मनुष्यादन्यस्मात् पठ्यन्तात्परा सभा अशाला रूपा नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । पठ्यन्तात्पराः सेनादयश्च तत्पुरुषे विभाषया नपुंसकलिङ्गा भवेयुः । छाया च विभाषया भवेत् । बाहुल्येऽपि छाया नित्यं नपुंसकलिङ्गा भवति । अव्ययात्परः पन्थाः तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्ग इति । मनुष्यसदृशग्रहणात् काष्ठसभा स्त्रीलिङ्गमेव । गोपालसभा = गोपालानां समूह इत्यर्थः । इह न भवति—अनाथसभा = अनाथकुटी इत्यर्थः । पूर्वपदस्यात्र बहुलत्वं गम्यते । अपयम्, उत्पथम् । तत्पुरुषे-इति किम् ? सुपथा नगरी, उत्पथो देशः । शे० प्रा० ।

सुदिना-त्पुण्या-देका-च्चा-ऽहः संख्यापरो-ऽपि रात्रिश्च ।

गृह-शश-पूर्वे स्थूणो-र्णो च नपुंसकमिति समाप्तम् ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

सुदिनादिति । सुदिनशब्दात्पुण्यशब्दादेकशब्दाच्च परोऽहन्शब्दः अत्यत्ययान्तः, संख्यापरो-ऽपि रात्रिशब्दः अत्यत्ययान्तः; नपुंसकलिङ्गो भवति । गृहं च शशश्च, ती पूर्वो ययोः स्थूणो-र्णयोः इति गृहपूर्वा स्थूणा शशपूर्वा ऋणा च नपुंसकलिङ्गे भवतः । उदाहरणानि तु प्रागे-वोक्तानि ।

अथेह यादवोऽपि संक्षेपतः काश्चिन्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह (वै० पृ० २९०-१ श्लोकः १५ तः २३ या०) ।

त्रान्त-द्व्यच्का-सि-सु-स्नान्त-लोपघं युक्तयोपघम् ।

अम्बुपुष्पाणि च क्लीवे रेचकं त्व-ऽभयाफले ॥

अस्य व्याख्या—

नान्तेति । त्रोऽन्ते यस्य तत् प्रान्तम्, द्वौ अच्को स्वरो यस्य तद् द्वघञ्कम्, अस् च इम् च उस् च नश्च अतिसुस्ना । ते अन्ते यस्य तद् अतिसुस्नान्तम्, प्रान्त च द्वघञ्क च अतिसु-
स्नात्त चति समाहारो इन्द्र । लकार उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य तद् लोपघम्, यकार उपधा
अन्त्यात्पूर्वो यस्य तद् योपघम् तेन युक्त युक्तयोपघम् । अम्बुपुष्पाणि जलपुष्पाणि, अमयाफले
हरीतकीफले तु रेचक च क्लीबे स्मृ । एयामुदाहरणानि तु प्रागेवोक्तानि ।

ब्रह्मोद्याद्या भावकृत्या-इन्द्रो-ऽणि श्रेष्ठुभादय ।
स्मिताद्या भावनिष्ठान्ता कर्णजाहादि जाहृचि ॥

अस्य व्याख्या—

ब्रह्मेति । भावे कृत्या कृत्यप्रत्यया ब्रह्मोद्याद्या, इन्द्र छन्दोजातो अणि अणुप्रत्यये
श्रेष्ठुभादय, भावे निष्ठान्ता स्मिताद्या, जाहृचि जाहृच्प्रत्यये कर्णजाहादि चैते नपुंसकलिङ्गा
भवन्ति । कर्णजाहृच् = कर्णमूलम् । 'तस्य पाकमूल०' इत्यादिना जाहृच्प्रत्यये स्यात् ।

समूह-भाव-कर्मार्थ-तद्धिते वादंकादयः ।
साराविणोपमानादि नोपान्त भाव-सज्ञयोः ॥

अस्य व्याख्या—

समूहेति । समूहार्थे भावार्थे कर्मार्थे च तद्धिते तद्धितप्रत्यये वादंकादयो नपुंसकलिङ्गा
भवन्ति । वृद्धाना समूहो भाव कर्म वा 'वादंकम्' इत्यादयः । भावे सज्ञायां च साराविणोपमा
नादि नोपान्त च नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । एयामुदाहरणानि प्रागेवोक्तानि ।

एक-द्वन्द्वा-ऽव्ययीभावाः स्यु-रितो-ऽकर्मधारये ।
अनञ्-तत्पुरुषे शब्दाः कन्थो-शोतरनामसु ॥
यथा सौमिकन्थ स्याद् बाहुन्थे तु समासभाक् ।
छाया यथा खगच्छाय भूपा-ऽमर्त्यार्थका-त्परा ॥
अराज समा भूमत्सभ रक्ष सभ यथा ।
न काष्ठादे-रशालार्था शैव दासी-सभ यथा ॥

एषा व्याख्या—

। एकेति । यथेति । अराज इति च । एयामेकादिश्लोकानां व्याख्योदाहरणानि प्रागेव-
दोष्यानि ।

उपज्ञो-पक्रमान्तं च तदादित्वे विवक्षिते ।
पाणिन्यु-पज्ञ-मित्यादि पथः संख्या-ऽव्यया-त्परः ॥
शशा-दूर्णा-गृहा-त्स्त्रूणा क्रिया-ऽव्यय-गुणानुगम् ।
एकत्वं चाऽस्य पुण्या-त्तु सुदिना-दप्य-हः परः ॥

अनयोर्व्याख्या—

उपज्ञेति । शाशदिति च । उभयो श्लोकयोर्व्याख्योदाहरणानि प्राग्वज्ज्ञेयानि । चन्द्रगोमिनो
लिङ्गानुशासने तु 'शशोर्णं कारणं करण'मित्युक्तम् ।

कुटिलं गच्छती-त्यादि क्रियाणां तु विशेषणम् ।
नपुंसकं तु भद्रं स्व-रित्यव्ययविशेषम् ॥' इति ।

अस्य व्याख्या—

कुटिलमिति । क्रियाणां भ्वादिधातूनां अव्ययानां स्वरादिनिपातानां च यद् विशेषणं
विशेष्यधर्मं तन्नपुंसकं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । क्रियाविशेषणं यथा—कुटिलं गच्छतीत्यादि ।
अव्ययविशेषणं यथा—भद्रं स्वरित्यादि ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ॥

अथ पुंस्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

तत्रादौ शक्वादीन् वस्त्रदशाप्यन्तान् पुंस्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह हैम — (अभि० स० लि० पृ० ६ श्लोक ७५ त ७९ या०) ।

पुं-स्त्री-लिङ्ग', -श्चतुर्दशे-ऽङ्के शङ्कु, -निरये च दुर्गति', ।
 दोर्मूले कक्ष, आकरे गञ्जो, भूहृदि बाण-पिप्पलौ, ॥१॥
 नामिः प्राण्यङ्गके, प्रधि-नेमौ, ववचन बलि, -गृहे कुट, ।
 श्रोण्यो-पध्यो. कटो, भ्रमो मोहे, पिण्डो वृन्द-गोलयोः, ॥२॥
 भ-कनीनिकयो-स्तारो, भे-ऽदलेप-हस्त-श्रवणाः, ।
 कणः स्फुलिङ्गे लेशे च, वराटो रज्जु-शस्त्रयोः, ॥३॥
 कुम्भः कलशौ, तरणिः, समुद्रा-कां-ऽशु-यष्टिपु, ।
 भागधेयो राजदेये, मेरुजम्बवा सुदर्शनः, ॥४॥ ।
 करेणु-गंज-हस्तिन्यो, -रत्याख्या-ऽपत्यंतद्वितः, ।
 लाज-वस्त्रदशी भूम्नी, त्याद्याः प्रत्ययभेदत ॥५॥

अथ व्याख्या—

पुमिति । नामिरिति । भेति । कुम्भ इति । करेणुरिति च । एते शङ्कवादयो वस्त्र-
 दशान्ता शब्दा पुंस्त्रीलिङ्गा भवन्ति । एकदशान्त—इत्यादिगणनाया चतुर्दशेऽङ्के शङ्कु =
 सख्याविशेष । शतादिकत्वाद् अस्य नपुंसकत्व प्राप्तम् । कौलार्थस्य उदन्तत्वात् पुंस्त्व सिद्धम् ।
 'शङ्कु पत्रशिराजाले सख्याकीलकशम्भुपु । यादोऽत्रभेदयोर्मोहं' इति—(अने० स० पृ० ३
 श्लोक १८) । अय शङ्कु, इय शङ्कु इति । निरये नरके दुर्गति । अय दुर्गति, इय दुर्गति ।
 'निरयो दुर्गति स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९१ श्लोक १) । अय वक्ष,
 वक्षा = दोर्मूलम्, बाहुमूलम् । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादङ्गुलपल्लवे ॥ स्पर्शा (द्वि) स्पदे,
 ना दोर्मूले वच्छवीरुत्तृणेषु, च ।' इति—(मे० पृ० १६६ श्लोक ७, ८) । अय गञ्ज, इय

पाणिनीय-पि—(१) (स्त्रीपुंसयो) ॥ अधिहारोऽयम् । ति० कौ० पृ० ४०३ सू० १७२ ।

पाणिनीयेऽपि—(२) (अपत्यतद्विते) ॥ अय-श्रीराम, इय-श्रीरामो । पि० कौ० पृ० ४०४ सू० १७६ ।

गञ्जा = आकारः, खनिः । 'गञ्जा खनी सुरागृहे । गञ्जः स्यात्पुंसि रीढ्या, भाण्डागारे तु न स्त्रियाम् ॥' इति—(मे० पृ० ३० श्लोकः ८) । अयं वाणः, इयं वाणा = भूरुद, वृक्ष-विशेषः, नीलझिण्टी । 'वाणः स्याद् गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री, नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः ॥' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोकः २७) । अयं पिप्पलः, इयं पिप्पली = भूरुद, वृक्षविशेषः । 'पीपल' इति लोके । कणा च । 'पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च, ना तरौ ॥ निरगले पक्षिभेदे, कणायां पिप्पली मता ।' इति—(मे० पृ० १५२ श्लोकः १११-२) । अयं नाभिः, इयं नाभिः, नाभी = प्राण्यङ्गविशेषः, उदरावतः, तुन्दकूपी । "सूंडी" इति लोके । 'नाभिर्मुह्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् ॥ द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्, स्त्रियां कस्तूरिकामदे ।' इति—(मे० पृ० १०६ श्लोकः ५, ६) । अयं प्रधिः, इयं प्रधिः = नेमिः, रयस्य चक्रान्तो भूमिस्पर्शिभागः । 'तस्यान्ते (चक्रान्ते) नेमिः स्त्री, स्यात्प्रधिः पुमान् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८४ श्लोकः ५६) । क्वचन अयं वलिः, इयं वलिः = करः, उपहारः, प्राण्यङ्गजं च । 'करोणहारयोः पुंसि वलिः, प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३१ श्लोकः १९५) । अयं कुटः, इयं कुटिः = गृहम् । "घर" इति लोके । 'कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे ॥' इति—(मे० पृ० ३४ श्लोकः ६) । अयं कटः, इयं कटिः, कटी = श्रोणिः, औपविशश्च । 'कटः श्रोणी द्वयोः पुंसि क(क) लिञ्जेऽतिशये श(शि) वे । समये गज-गण्डे च, पिप्पली (ह्यां) तु कटी मता ।' इति—(मे० पृ० ३३ श्लोकः ३, ४) । अयं भ्रमः, इयं भ्रमिः = मोहः, भ्रान्तिः । 'भ्रान्तिमिथ्यामतिभ्रमः ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५६ श्लोकः ४) । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि ।' इति च—(मे० पृ० १०९ श्लोकः २०) । अयं पिण्डः, इयं पिण्डः = वृन्दम्, गोलश्च । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गह्लियोः । कवले, पिण्डं तु वैश्वैकदेशे जीवनायसोः । वले सान्द्रे, पिण्डचलावृषजूर्यो-स्तगरेऽपि च ।' इति—(अने० सं० पृ० १२ श्लोकः १२४) । अयं तारः, इयं तारा = भम्, नक्षत्रम्, कनीनिका च । 'तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धयोः शुद्धमीक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, रूप्यं नपुंसकम् । स्त्री वृद्धदेवताभेदे वालिगीप्पतिभार्ययोः । त्रिलिङ्गोऽप्युच्चशब्दे च' इति—(मे० पृ० १२५-६ श्लोकः ४३-४) । अयं भः, इयं भा = अश्लेषः, अश्लेषा । हस्तः, हस्ता । श्रवणः, श्रवणा । 'हस्ता स्वाती श्रवणा अक्लीवे, मृगशिरा न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियां शेपाः ।' इति—(श० चि० पृ० १३२६ स्तं १ पं० ११-२३-४) । अयं कणः, इयं कणा = स्फुलिङ्गः, लेशश्च । 'त्रिपु स्फुलिङ्गोऽग्निगणः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४ श्लोकः ५७) । 'कणो घान्यांश्लेशयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति—(अने० सं० पृ० १२ श्लोकः १३५) । अयं वराटः, इयं वराटिका = रज्जुः, शस्त्रं च । 'वराटकः पद्मवीजकौशे रज्जौ कपर्दके ।' इति—(मे० पृ० १६ श्लोकः २०२) । अयं कुम्भः,

विधकूप-कलम्ब-जित्य-वर्द्धाः सहचर-मुद्गर-नालिकेर-हारा ।
बहुकर-कृसरौ कुठार-शारौ वल्लर-शफर-मसूर-कील-रालाः ॥८॥

पटोलः कम्बलो भल्लौ दंशी गण्डूष-वेतसी ।

लालसो रभसः'... ..'इति ।

एषां व्याख्या—

शौण्डिकेति । शुङ्ग इति । विधेति । पटोल इति च । शोणेन सहिताः शौण्डिकादयो रभसान्ताः शब्दाश्चैते पुंस्त्रीलिङ्गा भवन्ति । शौण्डिकश्च चर्मप्रसेवकश्चेतीतरैतरयोगो द्वन्द्वः । अयं शौण्डिकः, इयं शौण्डिकी = “कलवार” “कलवारिन” इति च लोके । अयं चर्मप्रसेवकः, इयं चर्मप्रसेविका = भस्त्रा, अग्निसन्दीपनार्थं चर्मनिर्मितं यंत्रम् । “भाती” “घोंकनी” इति च लोके । ‘भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।’ इति— (श० २० स० पृ० ५२ पं० ११) । अयं सल्लकः, इयं सल्लकी = वृक्षविशेषः, पशुश्च । ‘गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।’ इति— (अम० ना० लि० पृ० १७० श्लोकः १२३-४) । ‘सल्लकी सिल्लकी ह्लादा’ इति रुद्रः’ इति— (अम० सु० व्या० पृ० १७० स्तं० १ पं० २२) । ‘शल्लकी’त्यपि । ‘श्वाविद्द्रुभेदी शल्लक्यौ’ इति रभसः’ इति— (अम० ना० लि० पृ० १७० स्तं० १ पं० २२) । अयं मल्लकः, इयं मल्लिका = दीपाधारः, तैलाद्याधारविशेषः, कौशिका, नारिकेलफलनिर्मितचपकश्च । “नरेली” इति लोके । अयं वृश्चिकः, इयं वृश्चिकी = क्षुद्रजन्तुविशेषः । ‘वृश्चिकः शूककीटं स्याद्रादयोषघ द्रुणेष्वपि ।’ इति— (श० २० स० पृ० २८ पं० ८) । अयं शल्यकः, इयं शल्यकी = श्वावित्सदृशः स्थूल-लोमवान् प्राणिविशेषः । अयं घुटिकः, इयं घुटिका = पादग्रन्थः, गुल्फः । ‘टकुना’ इति लोके । तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ’ इति— (अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७२) । अयं पिपीलिकः, इयं पिपीलिका = कीटभेदः । ‘चींटी” “चींटा” इति च लोके । ‘पिपीलिका तु हारी स्वात्’ इति— (त्रि० शो० पृ० २२८ श्लोकः २७) । ‘शनैर्याति पिपीलिकः’ इति पुंस्त्वमपि इति स्वामी । अयं चुलुकः = घनजम्बाल । ‘चुलुको घनजम्बालः’ इति— (त्रि० शो० पृ० २७५ श्लोकः ५) । इयं चुलुकी = शिशुमाराकृतिमत्स्यविशेषः । अयं हुडुक्कः, इयं हुडुक्का = वाद्यभेदः, मदमत्तदात्यूहपक्षी च । ‘हुडुक्को वाद्यभेदे स्यान्मत्तदात्यूहपक्षिणि ।’ इति— (श० २० स० पृ० ३० पं० १७) । अयं तुरुष्कः, इयं तुरुष्की = म्लेच्छजातिविशेषः । ‘तुरुष्को देशभेदे स्यादपि जात्यन्तरे मतः । तुरुष्कः सिल्लके तात्रे तथा स्यात्पिण्डके क्वचित् ।’ इति— (श० २० स० पृ० १८ पं० ३, ४) । अयं तिन्दुकः, इयं तिन्दुकिः तिन्दुकी = वृक्षभेदः कालस्कन्ध ।

इय कुम्भी = कण्ठि, घटी, गगरी । 'कुम्भ स्यात्कुम्भकण्ठस्य सुते वेस्यापती षटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे, च कुम्भ त्रिवृतिगुगुले ।' इति—(वि० प्र० पृ० १०८ श्लोक १६) । अय तरणि, इय तरणि = सूर्य, समुद्र, किरण, यष्टिश्च । 'तरणिस्तरणेऽङ्गौ बुमाप्यौपधिनीचयो । यटावध्वौ' इति—(अने० स० पृ० ६६ श्लोक २१५) । अय भागधेय, इय भागधेया = राजदेय, कर, राजप्राप्तभाग, राजस्वम् । 'भागधेय पुन करे ॥ दामादे, भायधेय तु भाग्ये' इति—(अने० स० पृ० १३० श्लोक २३४-५) । अय सुदर्शन इय, सुदर्शनी, सुदर्शना = विष्णोश्चक्रम्, अमरावती, ओपधिप्रभेदश्च । 'अथ सुदर्शन ॥ विष्णोश्चक्रे, सुदर्शनममरावत्या, सुदर्शना । आशायामौपधीभेदे मरुजम्बा पुरीभिदि ॥' इति—(अने० स० पृ० १२८ श्लोक २१० १) । अय करेणु, इय करेणु = गज, हस्तिनी च । 'करेणुगंजहस्तिन्यो वर्णिकारतरावपि ।' इति—(अने० स० पृ० ६५ श्लोक २०५) । अल्पादेव्या भ्रमरस्य नामानि अपत्यतद्धित पुस्त्रियो स्यु । भ्रमर, भ्रमरी । भृङ्ग, भृङ्गी । प्रत्ययभेदतो लाजवस्त्रदशो भूमि बहुवचने पुस्त्रीलिङ्गी भवत । इमे लाजा, इमा लाजा = अक्षता । 'लाज स्यादार्द्रतण्डुले । लाजास्तु भृष्टधान्ये स्युर्लाज पुनरुगीरके ॥' इति—(अने० स० पृ० ८ श्लोक ७६) । 'लाज स्यादार्द्रतण्डुले । नपुसकमुशीरेऽय स्त्रिया पुम्भूमि चाक्षते ।' इति—(मे० पृ० ३० श्लोक १४) 'लाजा पुम्भूमि चाक्षता ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३१८ श्लोक ४७) । केचित्तु—अखडतण्डुला अक्षता—इत्याहु । लाजा भृष्टधान्यम् । उक्त च—'एते च ब्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति सजिता । मवादयश्च मे भृष्टा स्ते धाना परिकीर्तिता ।' इति—(श० चि० पृ० १५१ स्त० १ प० ११-२-३) । तथा च प्रयोग—'अवाकिरन्वाल्लता प्रसूनंराचारलाजैरिव पीरकन्या ।' इति रघु (२।१०) । इमे वस्त्रदशा इमा वस्त्रदशा = वस्त्रान्त । 'दशाऽवस्यादीपवर्त्यो वस्त्रान्ते भूमि योपिति ।' इति—(मे० पृ० १६३ श्लोक ८) ।

अयेदानी क्रमेण कान्तादीन् सान्तपर्यन्तान् पुस्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम—(अभि० स० लि० पृ० ६ श्लोक ७५ त ८६ या०) ।

शौण्डिक-चर्मप्रसेवकी सल्लक-मल्लक-वृश्चिका अपि ।

शाल्यक-घुटिकी विपौलिक-श्चूलुक-हुडुवक-तुरष्क-तिन्दुकाः ॥६॥

शुङ्गोऽय लज्ज-भुज-शाट-सटाः सुपाटः

कीट. कुट-स्फट-घटा वरटः किलाटः ।

चोट-श्चपेट-रूट शण्ड-गुडाः सशोणाः

स्युर्वारिपणं-फण-गर्त-रथा-ऽजमोदा ॥७॥

विधकूप-कलम्ब-जित्य-वर्द्धाः सहचर-मुद्गर-नालिकेर-हारा ।
वहुकर-कूसरौ कुठार-शारौ वल्लर-शफर-मसूर-कील-रालाः ॥८॥

पटोलः कम्बलो भल्लौ दंशौ गण्डूष-वेतसौ ।

लालसो रभसः'... ..'इति ।

एषां व्याख्या—

शौण्डिकेति । शुङ्ग इति । विधेति । पटोल इति च । शोणेन सहिताः शौण्डिकादयो रभसान्ताः शब्दाश्चैते पुंस्त्रीलिङ्गा भवन्ति । शौण्डिकश्च चर्मप्रसेवकश्चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । अयं शौण्डिकः, इयं शौण्डिकी = 'कलवार' "कलवारिन" इति च लोके । अयं चर्मप्रसेवकः, इयं चर्मप्रसेविका = भस्त्रा, अग्निसन्दीपनार्थं चर्मनिर्मितं यंत्रम् । "भाती" "घोंकनी" इति च लोके । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।' इति—(श० र० स० पृ० ५२ पं० ११) । अयं सल्लकः, इयं सल्लकी = वृक्षविशेषः, पशुश्च । 'गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७० श्लोकः १२३-४) । 'सल्लकी सिल्लकी ह्लादा' इति रुद्रः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १७० स्तं० १ पं० २२) । 'शल्लकी'त्यपि । 'श्वाविद्द्रुभेदौ शल्लक्यौ' इति रभसः' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७० स्तं० १ पं० २२) । अयं मल्लकः, इयं मल्लिका = दीपाधारः, तैलाद्याधारविशेषः, कौशिका, नारिकेलफलनिर्मितचपकश्च । "नरेली" इति लोके । अयं वृश्चिकः, इयं वृश्चिकी = 'क्षुद्रुजन्तुविशेषः । 'वृश्चिकः शूककीटं स्याद्राश्वीपघ हुणेश्वपि ।' इति—(श० र० स० पृ० २८ पं० ८) । अयं शल्यकः, इयं शल्यकी = श्वावित्सदृशः स्थूललोभवान् प्राणिविशेषः । अयं घुटिकः, इयं घुटिका = पादग्रन्थः, गुल्फः । "टकुना" इति लोके । तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७२) । अयं पिपीलिकः, इयं पिपीलिका = कीटभेदः । "चीटी" "चीटा" इति च लोके । 'पिपीलिका तु हारी स्वात्' इति—(त्रि० शो० पृ० २२८ श्लोकः २७) । 'शनैर्यातिः पिपीलिकः' इति पुंस्त्वमपि इति स्वामी । अयं चुलुकः = घनजम्बाल । 'चुलुको घनजम्बालः' इति—(त्रि० शो० पृ० २७५ श्लोकः ५) । इयं चुलुकी = शिशुमाराकृतिमत्स्यविशेषः । अयं हुडुक्कः, इयं हुडुक्का = वाद्यभेदः, मदमत्तदात्यूहपक्षी च । 'हुडुक्को वाद्यभेदे स्यान्मत्तदात्यूहपक्षिणि ।' इति—(श० र० स० पृ० ३० पं० १७) । अयं तुरुष्कः, इयं तुरुष्की = म्लेच्छजातिविशेषः । 'तुरुष्को देशभेदे स्यादपि जात्यन्तरे मत । तुरुष्कः सिल्लके ताम्रे तथा स्यात्पिण्डके क्वचित् ।' इति—(श० र० स० पृ० १८ पं० ३, ४) । अयं तिन्दुकः, इयं तिन्दुकी = वृक्षभेदः कालस्कन्ध ।

'तिन्दुक् स्फूर्जक् कालस्वन्धश्च शितिसारके ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १५१ श्लोक ३८) ।
 शुङ्ग = घट, आघ्रातन, पर्कटी च । 'शुङ्गो वटाघ्रातकयो, पर्कट्यामपि चास्त्रियाम् ।' इति—(मे०
 पृ० २३ श्लोक २१) । शुङ्गा = नवपल्लवकोशिका । 'शुङ्गाऽस्य (पत्रस्य) कोशिका' इति—(वं० पृ०
 ४६ श्लोक १७) । शुङ्गी = आघ्रात, घट, प्लक्षश्च । 'शुग्याघ्राते घटे प्लक्ष' इति—(अने०
 स० पृ० ६ श्लोक ५०) । 'शुङ्गीवटाघ्रातकयो पर्कट्यामपि विधुना ।' इति—(वि० प्र०
 पृ० २६ श्लोक २७) । लञ्ज = पद्म, वच्छश्च । 'लञ्ज स्यात्पद्मवृक्षश्च' इति—
 (हा० व० पृ० ४०८ श्लोक २५५) । लञ्जा, लञ्जिका = वेद्या भुजप्या वा । 'लञ्जा-
 स्याद्धारयोपिति ।' इति । 'भुजिप्याया तु लञ्जिका ।' इति च—(श० र० स० पृ० ७७
 श्लोक ९) । 'लञ्जिनी तु स्यात्लञ्जिका कल्कूजिवा ।' इति च—(त्रि० शो० पृ० २८९
 श्लोक ५) । भुज, भुजा = बाहु, करश्च । 'अथो भुजा द्वयोर्बाहो करे' इति—(मे० पृ० ३०
 श्लोक १२) । घाट, घाटिका, घाटी = पटभेद, चोली । 'चोली तु घाटिका घाट' इति—
 (वं० पृ० १६९ श्लोक १२७) । सट, सटा = जटा, सिंहकेसरश्च । 'सटा जटाकेसरयो'
 इति—(मे० पृ० ३५ श्लोक २९) । 'जटा जटिर्जटी जूटो जुटक तु सट सटा । कोटीर जुटक
 हस्त शिवाया व्रतितामपि ।' इति शब्दरत्नावली' इति—(श० चि० पृ० ६९४ स्त० २ पृ०
 १५ त) । सुपाट, सुपाटी = मान, परिमाणभेद, रक्तधारा च । कीट, कीटी = वृष्टिम्य
 विञ्चिन्तस्थूल क्षुद्रजन्तुमानम् । कुट कुटि = वेद्य, गृहम् । 'घर' इति लोके । 'कुट कोटे
 पुमान्-स्त्री घट, स्त्रीपुसयोर्गृहे ।' इति—(मे० पृ० ३४ श्लोक ६) । शाला, स्वल्पगृह
 चेत्यन्ये । स्फट, स्फटा = फणा । स्फटाया तु फणा द्वयो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 ६० श्लोक ९) । घट, घटी = कुम्भ, कलस, परिमाणभेदश्च । 'कलसस्तु त्रिपु, द्वयो । घट,
 कुटनिपावस्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१२ श्लोक ३१२) । 'घटा घटने गजसहती ।
 गौर्द्वयो, घटस्त्विभक्षिर बूटे समाधिक्ुम्भयो ॥' इति च—(अने० स० पृ० ९ श्लोक ८९) ।
 व्रिषा घटी । वरट = हसीपति, गन्धोली च । वरटा = गन्धोली । वरटा, वरटी = हसी ।
 'गन्धोली वरटा द्वयो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १६७ श्लोक २७) । 'वरडे' इति
 लोके । 'वरटा वरटी हृस्योस्तत्पतौ वरट स्मृत ।' इति तारपाल' इति—(अम० सु०
 व्या० पृ० १६७ स्त० २ पृ० ११-२) । 'हसस्य योषिद्वरटा' इति च—(अम० ना० लि०
 पृ० १६६ श्लोक २५) । किलाट, किलाटी = क्षीरविकृति कूर्चिका, दधिकूर्चिकातक्रूर्चि
 कयो पिण्डश्च । किलाट शोषितक्षीरविण्ड सूरिमिरिध्यते ।' इति—(हा० व० पृ० ३६६
 श्लोक ५९) । नट दुग्धस्य पक्वस्य पिण्ड प्रोक्त किलाटक ।' इति कोशान्तर च' इति—
 (श० चि० पृ० ६०६ स्त० १ पृ० ९, १०) चोट = श्मश्रु । श्मश्रु तु ध्यञ्जन चोट'
 इति—(वं० पृ० १८१ श्लोक १०३) । चोटी = घाटी । 'शाटी चोटी' इति—(अभि० स०
 अभि० चि० पृ० २८ श्लोक ६७५) । शोणेन सह वत्तंते इति सशोणा । अपेटश्च फटश्च

शुण्डश्च गुण्डश्चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । चपेटः, चपेटा, चपेटिका = विस्तृताङ्गुलिपाणिः, प्रतलः ।
 “थप्पड” “झापड” “चपेटा” इति च लोके । ‘पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ।’
 इति—(अम० ना० लि० पृ० २३२ श्लोकः ८४) । ‘खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय
 चपेटां ददातीति भाष्यं च’ इति—(ज० चि० पृ० ९०५ स्तं० १ पं० २७-८-९) ।
 फटः, फटा=फणा । ‘फणा फटे’ इति । ‘फटा फणायां दम्भे च’ इति च—(श०
 र० स० पृ० ८५ पं० १९) । ‘स्फटायां तु फणा द्वयोः ।’ इति । ‘द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः’
 इति टीका इति च—(अम० ना० लि० पृ० ९० श्लोकः ९) । शुण्डः = मदनिर्झरः । शुण्डा =
 जलहस्तिनी, मदिरा, करिहस्तश्च । ‘शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां
 वारयोपायां, शुण्डस्तु मदनिर्झरे ।’ इति—(वि० प्र० पृ० ४५ श्लोकः २४) । गुडः = इक्षु-
 विकारः, हस्तिसन्नाह, गोलकश्च । गुडा = गुडिका, स्नुही च । ‘गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्ना-
 हेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति ।’ इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः
 १०) । शोणः = नदविशेषः, अहणश्च । शोणा शोणी = शोणवर्णयुक्ता, रक्ता, रक्तोत्पलवर्ण-
 युक्ता स्त्री । ‘शोणो नदेऽहणे’ इति—(त्रि० शो० पृ० ३३४ श्लोकः १४०) । वारिपर्णश्च ।
 फगश्च गर्तश्च रथश्च अजमोदश्चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । वारिपर्णः = कुम्भीकः । वारिपर्णिका,
 वारिपर्णी = कुम्भिका, जलकुम्भिका, खमूली । “पुरइन” इति लोके । ‘वारिपर्णी तु कुम्भिका ।’
 इति । ‘कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्’ इत्येके पठन्ति इति—(अम० ना० लि० पृ० १०७ श्लोकः
 ३८) । फणः, फणा = स्फटा “फण” इति लोके । ‘स्फटायां तु फणा द्वयोः ।’ इति—(अम०
 ना० लि० पृ० ९० श्लोकः ९) । गर्तः, गर्ता = अवटः, भूरध्रम् । “गढा” इति लोके । ‘अथ
 गर्तः स्यादवटे च कुकुन्दरे । गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यात्’ इति—(श० र० स० पृ० ८७ पं० १२) ।
 रथः = स्यन्दनः, वेतसश्च । रथिका = क्षुद्ररथः । रथी = शकटी । “मज्जोली” इति लोके ।
 ‘रथस्तु स्यन्दने पादे शरीरे वेतसद्रुमे ।’ इति—(अने० सं० पृ० १९ श्लोकः २२४) । ‘रथः
 पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च ।’ इति च—(मे० पृ० ७२ श्लोकः १२) । अजमोदः, अजमोदा =
 उग्रगन्धा । ‘अजमोदा तूग्रगन्धा’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १७७ श्लोकः १४५) । विधः,
 विधा = प्रकारः, गजान्म, ऋद्धिश्च । ‘विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ ।’ इति—
 (मे० पृ० ८० श्लोकः १७) । कूपः = जलाधारः, उदपानः । कूपिका = अम्भोगतोपलः, जल-
 मध्यस्थितपर्वतादिः । कूपी = पात्रविशेषः । ‘कूपः कूपकमृन्माने गर्तान्धु (म्बु)गुणवृक्षके ।’ इति—
 (मे० पृ० १०२ श्लोकः ३) । कलम्बः = कदम्बः, वाणश्च । कलम्बी = शाकभेदः । ‘कलम्बी
 शाकभेदेऽपि (स्यात्) कदम्बशरयोः पुमान् ।’ इति—(मे० पृ० १०५ श्लोकः ६) । जित्यः,
 जित्या = हलिः, बृहद्वल्गु, कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाण्डम् । वद्धः, वद्धी = नद्धी, वरत्रा, चर्म-
 रज्जुः । “तस्मा” “जेर वन्द” इति च लोके । “चर्मवन्धनी, वा” । ‘नद्धी वद्धी वरत्रा

स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४८ श्लोक ३१) । सहचर, सहचरी=पीतमिष्टी । 'भवेत्सहचरो क्षिप्ट्या द्वयो,—रनुचरे त्रिषु ।' इति—(मे० पृ० १४४ श्लोक २६६) । 'पीता कुरण्टको क्षिप्टी तस्मिन् सहचरी द्वयो ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १५४ श्लोक ७५) । मुद्गर, मुद्गरा, मुद्गरी=लोप्टादिभेदनम् । मुद्गर कालिकाभेदे, पुसि लोप्टादिभेदने । इति—(मे० पृ० १३७ श्लोक २०४) । नालिकेर, नालिकेरी=नारिकेल, लाङ्गली । 'नारियल' इति लोके । 'नालिकेरस्तु लाङ्गली ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८५ श्लोक १६८) । हार, हारा=मुक्तावलि, मुक्तादाम, सप्रामश्च । 'हारो मुक्तावलीयुधि ।' इति—(मे० पृ० १३० श्लोक १००) । 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।' इति च व्याडिगुभाङ्गौ इति—(अम० सु० व्या० पृ० २०५ स्त० १ प० २४-५) । हारी=मौक्तिकम् । 'मुक्ता मुक्ताफल शुक्तिबीज हारी च मौक्तिकम् ।' इति शब्दरत्नावली इति—(श० चि० पृ० १०१० स्त० १ प० १७-८) । बहुकरश्च कृमरश्चेतीतरेतरयोरो द्वन्द्व । बहुकर =वक्त्रपीव, उष्ट्र । बहुकरी = उष्ट्रभार्या । वृसर, वृसरा = तुल्यतिलान्नम्, द्विदलमिथितीदनम् । 'तिचडी' इति लोके । 'तिलतण्डुलसम्पक्व कृसर सोऽभिधीयते ।' इति कोशान्तरम् इति—(श० चि० पृ० ६७१ स्त० २ प० ११-२) । कृशरा इत्यपि । 'कृशराऽपि तिलीदने ॥' इति—(हा० व० पृ० ४०४ श्लोक २६६) 'कृश(स)रा किशाराऽपि च ।' इति—(श० भे० प्र० पृ० ५ श्लोक २१) । कुठारश्च शारश्चेतीतरेतरयोरो द्वन्द्व । कुठार, कुठारी = परशु स्वधिति । 'कुल्हाडा' 'कुल्हाडी' 'फर्सी' 'फर्सी' इति च लोके । 'द्वयो कुठार स्वधिति परशुश्च परश्वध ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६४ श्लोक ६२) । 'कुठार परसो मत ।' इति—(श० र० स० पृ० २६८ श्लोक १) । 'कुठार स्त्री च स्वधिति परशुश्च परश्वध । कुटाटङ्कपशु' इति रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २९४ स्त० २ प० ४१-२) । शार, शारी = अक्षोपकरणम्, छूतसाधनं खेकनी । 'गुटिका' 'गोष्ट' 'सारि' इति च लोके । वातश्च । 'शारिर्नाक्षोपकरणे, स्थिया शकुनिकान्तरे । शारस्तु शबले वाच्यलिङ्गो, ना समीरणे । अक्षोपकरणे चापि, क्लीबं ज्ञानेऽपि वारिणि ।' इति—(श० र० स० पृ० २६१ श्लोक ३) । बल्लरश्च शफरश्च मसूरश्च क्लीबश्च रालश्चेतीतरेतरयोरो द्वन्द्व । बल्लर = शाड्वलम्, निर्झरस्थानम्, कुञ्जश्च । बल्लरि । झीपि दीर्घान्तेऽपि । बल्लरी = मञ्जरि तुलसादेरभिनवोद्विद । 'बल्लर शाड्वले प्रोक्तो निर्झरस्थान-कुञ्जयो । बिल्वक्षेत्रे च, मञ्जरीया बल्लरीति प्रचक्षते ।' इति—(श० र० स० पृ० २७६ प० ५) । तथा च प्रयोग — ब्यवृणुत नेल्लितवाहुवल्लरीका । इति माघ' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १३२ स्त० १ प० ३६) । शफर, शफरी = मत्स्यभेद । 'शफरी तु द्वयोर्मनि' इति—(श० र० स० पृ० २८१ प० ५) । मसूर, मसूरा = धान्यविशेष वेश्याप्रभेदश्च । 'मसूरा

मसुरा च स्याद् व्रीहिवेश्याप्रभेदयोः । मसूरो मसुरश्च द्वावेतौ चापि तयोर्मतौ ।' इति—(श० र० स० पृ० २७८ पं० ३, ४) । कीलः = शङ्कुः, अग्निशिखा च । 'शङ्कावपि द्वयोः कीलः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३१ श्लोकः १६७) 'कीलो लेशे, द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुपु ।' इति—(मे० पृ० १४५ श्लोकः ८) । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनाच्चिपि ।' इति च घरणिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४३१ स्तं० २ पं० १८) । कीला = कीलः, रतौ प्रतिहति-विशेषः । यदाह वात्स्यायनः—'कीला उरसी कर्त्तरी शिरसि विद्धा कपोलयोः ।' इति । 'कीलोऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि ।' इति च—(अने० सं० पृ० ३९ श्लोकः ४६१) । रालः, राला = यक्षधूपः । 'अरालः सर्जवक्रयोः ।' इति । 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निवल्गभः ।' इति च रभसः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४६ स्तं० २ पं० ७, ८) । 'रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्मृतः । देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः ।' इति च—(भा० प्र० पृ० १७४ श्लोकः ४६) । पटोलः—औषधिविशेषः, कर्कच्छदः, तिवतकः । 'परवल' 'पलवल' इति च लोके । पटोला, पटोलिका, पटोली = ज्योत्स्नी । 'चर्चेंडा' इति लोके । 'पटोलं वस्त्रभेदे, नौपधौ, ज्योत्स्न्यां तु योषिति ।' इति—(मे० पृ० १५२ श्लोकः १०६) । 'ज्योत्स्नायां तु पटोला स्यात्पटोलं वस्त्रभिद्यपि ।' इति च—(श० र० स० पृ० ३०६ पं० १७) । कम्बलः = नागराजः । कम्बली = नागराजभार्या । 'कम्बलः कृमिसास्तयोः । नागप्रभेदे प्रात्रारवकक्ष्ये, कम्बलं जले ।' इति—(अने० सं० पृ० १०० श्लोकः ६६९) । भल्लः = ऋक्षः । भल्लिका, भल्ली = भल्लातखी । 'भिलावा' इति लोके । 'भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूके, शास्त्रभेदे तु न द्वयोः । भल्लातवयां स्त्रियां भल्ली ।' इति—(मे० पृ० १४८ श्लोकः ४२) । दंशः = वनमक्षिका । 'डांस' इति लोके । दंशी = क्षुद्रदंशः, दंशभार्या । 'मशडू' इति लोके । 'दंशो वर्मणि मर्मणि । दोषे वनमक्षिकायां खण्डने भुजगक्षते ॥' इति—(अने० सं० पृ० ४५ श्लोकः ५६१) । गण्डूपश्च वेतसश्चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । गण्डूपः = मुखपूतिः, मुखपूरणतयम्, इभशुण्डाग्रम् । गण्डूपा = उन्नतनाभिः, मुखपूतिश्च । 'गण्डूपो मुखपूती स्याद् गजहस्ताङ्गुलावपि । प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यात् इति—(अने० सं० पृ० १०८ श्लोकः ७७५-६) । वेलसः, वेतसी = लताविशेषः, अभ्रपुष्पः, वानीरः । 'वेत' इति लोके । 'अथ वेतसे ॥ रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३८ श्लोकः २६, ३०) । लालसः, लालसा = औत्सुक्यम्, तृष्णा च । 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाञ्जासु च द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० १७२ श्लोकः ३४) । रभसः, रभसा = वेगः, हर्षः, विषं च । 'हर्षे वेगे च रभसः ।' इति—(श० र० स० पृ० ३३७ पं० १६) । 'रभसो विपवेगयोः ।' इति च—(वै० पृ० २४४ श्लोकः ६३) । स्त्रीत्वे तु टावन्तः । 'उत्कण्ठगट-चराटकरभसाः स्त्रीत्वे तु टावन्ताः ॥' इति—(त्रि० शो० पृ० ३६३ श्लोकः १७) ।

अथेदानीं ह्रस्वेकारान्तान्, यथालाभं झ्यन्तानपि उकारान्तान्, ऐकारान्तं, ओकारान्तं,

अकारात् च पुस्तोक्त्वाचकाब्दानाह हेम—(अभि० सं० लि० पृ० ६ श्लोक ८३ त
८६ मा०) ।

वति-वितस्ति-कृत्य-स्तुटि ॥१॥

ऊमि'-शम्पी रत्न्य-ऽरत्नी अवीचि-

व्य-ऽण्णा-ऽऽणि-श्रेण्य श्रेण्य'-ऽरण्यो' ।

पाटिण-शलयो शाल्मलि'-यंष्टि'-मुष्टि'

योनी'-मुन्यो-स्वाति-ग्यूति-वस्त्य ॥१०॥

मेथि-मैधि-मशी' मपी-पुधी' ऋष्टि पाटलि'-जाटली ।

पृश्नि-स्तिथ्यऽशनी' मणि' सुणि-मौलि केलि-हली-मरीचय ॥११॥

हन्वाऽऽलू कर्कन्धु'-सिन्धु-मृत्यु'-मन्वऽवटवे-वाहू-ह ।

कन्दु काकु रिण्डु'-वाहु'-गवेधू रा-गौ-मं ॥१२॥

पाणिशयपि—(१ २ ७) (योगियोयमन् पुमि च) अय श्योणि इय श्योणि = वटि । अय योनि
इय योनि = भयन् आकर कारण च । अय ऊमि इय ऊमि = स्वल्पतरङ्ग । सि० को० पृ० ३९७ सू० ८ ।

(३ १०) (अगनिभरण्यरण्य पुसि च) ॥ अयमिय वा अगानि विद्युत पविदच । अयमिय वा
मरणि = नक्षत्रविषय । अयमिय वा अरणि = निमय्यग्रह । सि० को० पृ० सू० ।

(४ ५ ६ ८ ९ ११ १४) (गोनियमिन्मुष्टियटिनिवस्तिगामनिप्रटिमसिमरीचय) ॥ अय गौ
बजेव इय गौ-गौभयो । अयमिय वा मणि अहमजाति रत्नम् । अयमिय वा यष्टि = हारलज्ज
भार्ति च । अयमिय वा मुष्टि बद्धपाणि पल्लवा माण च । अयमिय वा पाटलि-पाण्य पुण्ड्र । अय
मिय वा वस्ति = नक्षत्रभोग नामभिन्नुपोरन्तरम् । अयमिय वा शाल्मलि = स्थिरायु मोना । अयमिय वा
शुटि = कालमन्त्र यद्रथम् । अयमिय वा मणि (णि) = लिविप्रयोजना । अयमिय वा मरीचि = किरण ।
सि० को० पृ० ४०३ सू० १७३ ।

(१०) (इयुमिः श्लो च) ॥ इयुमिः श्लो स्विषां पुसि च । अयमिय वा इयुधि = इयुणां स्वानम सुकीर ।
सि० को० पृ० ३९९ सू० ४२ ।

(१५ १६ १७) (मन्तुमीधुक्क-रुतिङ्कुरङ्कुरेणव) ॥ अयमिय वा मयु = धरणम् पञ्चता । अय
मिय वा धीयु = आयव । अयमिय वा कर्कयु = बदरेवुण । अयमिय वा रिण्डु = वितस्ति । अयमिय वा
कण्डु = कण्डुया सत्र । अयमिय वा रेणु = पूति । सि० को० पृ० ४०३ सू० १७४ ।

(१८) (इयुमिः श्लो च) ॥ अयमिय वा इयु = वाण । अयमिय वा वाहु = धुक् ।
सि० को० पृ० ३९९ सू० ४६ ।

व्य विग्य — (सम के रज्जु पुमि च) ॥ चातिप्रय म् । अयमिय वा रज्जु = कथनसारनरस्तु । उण
हलाम्—कट्टरज्जुना कट्टरज्ज्वा । सि० को० पृ० ३९९ सू० ५३ ।

वस्य व्याख्या—

वर्तीति । ऊर्मीति । मेथीति । हन्विति च । एते वत्यादयो मप्यन्ताः यद्वाः पुंस्त्रीलिङ्गाः स्युः । वर्तिश्च वितस्तिश्च कुटिश्चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । अयं वर्तिः, इयं वर्तिः=लेखः, वटिकाश्च । 'वर्तिर्भेपजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः ।' इति—(मे० पृ० ५८ श्लोकः ५५) । अयं वितस्तिः, इयं वितस्तिः=प्रमाणविशेषः, द्वादशाङ्गुलप्रमाणम् ॥ 'एक वित्ता' 'एक बालिस्त' इति च लोके । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३१ श्लोकः १४) । साहचर्याद्विनस्तिः पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । तेन पुंस्रियोर्वितरितः । 'ततोऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।' इति—(प० र० मा० पृ० ७२ पं० २) । कुटिः, कुटी=गृहम् । 'वासः, कुटी द्वयोः, घाला' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११८ श्लोकः ६) । स्त्रीपुंषयोगृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्रां च म्(सु)रायां चित्रगुच्छके ।' इति च—(मे० पृ० ३४ श्लोकः ७) । अयं वृटिः, इयं वृटिः=कालारिमाणम् । 'स (कालः) सूक्ष्मः स्त्री तुटिम्बुटिः ।' इति—(वे० पृ० २१ श्लोकः ५२) । 'वृटिः संययच्छेद्योः । सूक्ष्मलायां कालमात्रे' इति—(अने० सं० पृ० ६ श्लोकः ६२) । 'द्वयोर्निमेषयोः' इति च—(श० चि० पृ० ११३६ स्तं० १ पं० २७) । अयं ऊर्मिः, इयं ऊर्मिः ऊर्मी=तरङ्गः, वीचिः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसङ्कोचरेखायामुत्कण्ठापीडयोरपि ।' इति—(मे० पृ० १०८ श्लोकः ३) । अयं शमिः, इयं शमी=वृक्षविशेषः, शिम्वा च । 'छिमि' इति लोके । 'शमी सक्नुकलायां च शिम्बिकायां च बल्गुली ।' इति—(मे० पृ० ११० श्लोकः ३१) । ('शिम्वा', 'शिभिः', 'शिम्बिः' इत्यपि)—इति च स्वामी । अयं रत्निः, इयं रत्निः=वद्धमुष्टिकरः । 'मुष्ट्या तु वद्धया । स रत्निः स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३२ श्लोकः ८६) । 'रत्नपरत्नी स्त्रियो वद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३२ स्तं० २ पं० ११) । 'स रत्निविस्तृताङ्गुलिः ।' इति च—(प० र० मा० पृ० ७२ पं० १) । अयं अरत्निः, इयं अरत्निः=अरत्निहस्तः, निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टनोपलक्षितः, सप्रकोष्ठतताङ्गुलिकरः, विस्तृतकनिष्ठवद्धमुष्टिहस्तपरिमाणम्, कफोणिश्च । 'वद्धमुष्टिकरो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः ।' इति कोशान्तरम्' इति—(श० चि० पृ० १६३ स्तं० २ पं० २७-८) । 'अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३२ श्लोकः ८६) । 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठतताङ्गुलिकरेऽपि च ।' कफोणावापि इति—(मे० पृ० ८५ श्लोकः ३४) । 'नाऽरत्निः कफोणी हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुली' इति रुद्रः' इति च—(अम० सु० व्या० पृ० २३२ स्तं० २ पं० १४-५) । अयं अवीचिः, इयं अवीचिः=अतरङ्गः, तरङ्गशून्यम्, नरकान्तरं च । 'तद्भेदास्तपना वीचिमहारौरवरवाः ॥' इति—(अम० ना० लि०

पृ० ९१ श्लोक १) । अवीचिस्त्यतरङ्गे नरकान्तरे ।' इति—(अने० स० पृ० ६० श्लोक १३६) ।
 अतरङ्गे वन्त्रोलरहिते यथा—'अवीचिर्निवति सरससरसीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्ग ।
 इत्यनकार्यं करवाकरकोमुदी । नरके तु तपनसाहचर्याल्पलिङ्ग । 'अवीचि गाहन्ते द्रुतवहृशिव्वा-
 पूरितमपि' इति शिष्यलक्ष्य 'तथा सर्वंधर स्वामी पञ्जिका च' इति मुकुट.' इति—(अम० सु०
 व्या० टि० पृ० ९१ स्त० १ प० ३४ त ३८ या०) । 'नास्ति वीचि सुखमत्र । 'अवीचिर्नरकान्तरे'
 इति—(अ० २० स० पृ० ७२ प० १०) । अय कवि = सुक, पण्डितश्च । इय कवि, कविका,
 कवी = खलीनम् । 'लगाम' इति लोके । 'कविर्वाल्मीकिकाव्ययो' । सूरौ काव्यकरे पुंसि,
 स्यात्खलीने नु योपिति ।' इति—(मे० पृ० १५७ श्लोक ४) । अय अणि, इय अणि =
 अक्षायकीलिका । अय आणि, इय आणि = अक्षायकीलिका, अश्रि सीमा च । 'अणिगणिव-
 दक्षायकीलाध्रिसीमस द्वयो ।' इति—(मे० पृ० ४५ श्लोक २) । अय श्रेणि, इय श्रेणि =
 पत्नि, तुच्यशिल्पिममुदायश्च । 'श्रेणि स्त्रीपुसयो पक्तौ समानशिल्पिसहती ।' इति—(मे० पृ० ४७
 श्लोक ३१) । अय थोणि, इय थोणी = कटी । 'अय कट कटि । थोणि कलत्र षटोर
 काञ्चीपर ककुपनी ॥' इति—(अभि० स० अभि० चि० पृ० २६ श्लोक ६०७) । 'थोणी
 चथिताञ्जवकान्तरे ।' इति—(अ० २० स० पृ० १०८ प० ४) । अय अरणि, इय अरणि =
 काष्ठविशेष अग्न्युत्पत्तिकारणम् । 'अरणिर्वह्निमन्ये ना, द्वयोर्निर्मन्यदाशनि ।' इति—(मे०
 पृ० ४७ श्लोक ३४) । अय पाणि, इय पाणिं = गुल्फयोरप्य प्रदेश, पादमूलम्,
 पादग्रन्थधरम् संन्यपृष्ठ च । 'पाणिं स्यादुग्मदस्त्रियाम् । स्त्रिया, द्वयो संन्यपृष्ठे पादग्रन्थधरेऽपि
 च ।' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोक २०) । 'पाणिं स्त्रीपुसयो पादमूले स्याद् द्वजिनीकटी ।'
 इति च रनिदव' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २२७ श्लोक ७२) । शलि, शाली = स्वाविद् ।
 'साही' 'सेही' इति च लोके । 'शलयोज्य स्वाविदित्युक्त' शाली च शलली च स ।' इति—
 (रा० नि० पृ० ४०३ श्लोक ३) । शलू(ल्य)क शलली शली ।' इति च (प० २० मा०
 पृ० ३७ प० २०) । अय शाल्मलि, इय शाल्मलि = वृक्षविशेष । 'सेडर' इति लोके ।
 द्वीपविशेषश्च । शाल्मलिस्तदभेदे स्याद् द्वीपभेदेऽपि च द्वयो ।' इति—(मे० पृ० १५५ श्लोक
 १३८) । 'पिच्छला पूरणो मोषा स्थिरायु शाल्मलिर्द्वयो ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 १०६ श्लोक ४६) स्थिरायु'— पट्टिवर्षसहस्राणि वने तिष्ठ(जीव) ति शाल्मलि ।' इति—
 (अ० चि० पृ० ५५० स्त० २ प० ५) । अय यष्टि, इय यष्टि -- हारलता, भार्गी, मधुका,
 शस्त्रभेदश्च । यष्टि पुंसि स्याद् भुजदण्डके । द्वयोर्हारलताभार्योर्मधुकाशस्त्रभेदयो ॥ 'इति—
 (मे० पृ० ३५ श्लोक २५) । अय मुष्टि, इय मुष्टि = बद्धकर, अङ्गुलीना सङ्कोच । "मुट्ठी"
 इति लोके । अय योनि, इय योनि योनी = उत्पत्तिस्थानम्, जन्मवर्त्म, आकर, कारणम्,
 तोय च । 'योनि स्त्रीपुसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे ।' इति—(मे० पृ० ८३ श्लोक १६) ।

अयं मुनिः = मौनव्रती, तपस्वी । इयं मुनिः = तपस्विनी । 'मुनिः पुंसि, वसिष्ठादी वङ्गसेनतरौ जने ।' इति—(मे० तृ० ८३ श्लोकः १५) । 'वाचं यमो मुनिः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६२ श्लोकः ४२) । अयं स्वातिः, इयं स्वातिः स्वाती = नक्षत्रविशेषः, पञ्चदशनक्षत्रम् । अयं गव्यूतिः, इयं गव्यूतिः = क्रोशयुगम्, क्रोशद्वयम्, द्विसहस्रधनुः, गोरुतम् । 'धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः, क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं, स्त्री तु गव्यूतिर्गोस्तं गोमतं च तत् ।' इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम् ।' द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः ।' इति च शब्दार्णवः । इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११५-६ स्तं० १ पं० १, २, ३) । अयं वस्तिः, इयं वस्तिः = नाभ्यधोभागः, नाभिलिङ्गयोरन्तरम्, गुदं च । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७३) । 'वस्तिर्द्वयोरिच्छे नाभ्यधो, भूमिन् दशासु च ।' इति—(मे० पृ० ५८ श्लोकः ५५) । 'वस्तयो द्वयोरिति च गुदमिति दुर्गाहणो' इति—(दु० लि० पृ० ५६ पं० ९) । 'मूत्राशयपुटे वस्तिः' इति—(प० २० मा० पृ० ४४ पं० १७) । आशयश्च पुटं च । मूत्राशयपुटे मूत्राशयः मूत्रपुटम्, इत्यर्थः । 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च' इति च हैमीयनाममाला' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० २२७ स्तं० २ पं० ४०-१-२) । अयं मेथिः, इयं मेथिः = मेधिकाष्ठम्, खलेवाली, खले पशुवन्धनार्थकाष्ठम् । इयं मेथी = गन्धवीजा । 'मेथी'ति प्रसिद्धशाकम् । अयं मेधिः, इयं मेधिः = खलेवाली, खले पशुवन्धनायारोपितकाष्ठम्, धान्यखले पशुवन्धनस्तम्भः । 'पुंसि मेधिः खले दाह न्यस्तं यत्पशुवन्धने ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०६ श्लोकः १५) । मेध्यन्ते पशवोऽत्र । स्वामी तु—'मेथिः इति पठति । अयं मशः मपिः मसिः, इयं मशी मपी मसी = कज्जलम्, मेला, पत्राञ्जनम्, लिपिसाधनविशेषः, लिपिप्रयोजना । "स्याही" इति लोके । 'मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः ।' इति—(त्रि० शं० पृ० २९८ श्लोकः २७) 'वर्णिका मसी ॥ मसिर्ना' इति—(त्रि० शं० पृ० २७२ श्लोकः ३, ४) । 'मेला पत्राञ्जनं मसिः ॥' इति—(हा० व० पृ० ४०६ श्लोकः १२) । मूर्धन्योपधोऽपि—'मलिनाम्बु मपी मसी ।' इति च—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० २२ श्लोकः ४८४) । अयं इपुधिः, इयं इपुधिः = शराघारः, शराणां स्थानम् । 'तूपोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इपुधिर्द्वयोः ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६३ श्लोकः ८८) । अयं इपुः, इयं इपुः = बाणः, शरः । 'पत्री रोप, इपुर्द्वयोः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६२ श्लोकः ८७) । अयं ऋष्टिः, इयं ऋष्टिः = खड्गः, तरवारी । 'तलवार" इति लोके । 'ऋष्टिः खड्गस्तरवारिः, इति—(त्रि० शं० पृ० ३०० श्लोकः ५४) । अयं पाटलिः, इयं पाटलिः = वृक्षविशेषः पाटला 'पाडली" इति लोके । 'अथ द्वयोः । पाटलिः, पाटलामोघा काचस्थाली फलेऽह्वा ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० १४६ श्लोकः ५४) । 'अलिप्रिया विशालाश्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः ।' इति च वाचस्पतिः । इति—(अम० सु० व्या० पृ० १४६

स्ल० २ प० २५) । अय जाटलि झाटलि, इय जाटलि झाटलि = वृक्षविशेष । विशुक-
 वृक्षमदृश । 'मोवा' इति प्रसिद्ध । अय पृश्नि, इय पृश्नि = अल्पतनु, रश्मिश्च । 'पृश्नि
 किरातोऽपतनु' इति—(व० पृ० २०१ श्लोक ५) । अय तिथि, इय तिथि तिथी = प्रतिपदादि-
 पञ्चदश, सामान्यतिथि । 'तदाद्यास्तिथयो द्वयो ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३ श्लोक
 १) । दिन च इति दुर्गं । अय अगनि, इय अगनि = वज्रम्, विद्युच्च । 'अगनि स्त्री-
 पुमयो स्याच्चञ्चत्वाया पञ्चावपि ।' इति—(मे० पृ० ८५ श्लोक ३३) । अय मणि, इय
 मणि = रत्नम् अश्मजाति, मुक्तादिक च । 'मणि स्त्रीपुसयोरश्मजातो मुक्तादिकेऽपि च ।'
 इति—(म० पृ० ४६ श्लोक २३) । अय शृणि सृणि, इय शृणि सृणि = अङ्कुशाश्त्रम्,
 शशृश्च । 'अङ्कुशोऽस्त्री, सृणिर्न पण् ।' इति—(वै० पृ० १११ श्लोक ८४) । अमरस्तु
 मृणि स्त्रियामित्याह—'अङ्कुशोऽस्त्री सृणि स्त्रियाम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 २७९ श्लोक ४१) । स्त्रियाम् इत्येकदेशेन स्त्रीपुसगन्धसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणे पुस्त्व
 मपि' इति मुभूत्यादय । स्त्रियामिति प्राथिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुट' इति—
 (अम० सु० व्या० टि० पृ० २७६ स्त० १ प० ३९ त) । 'सृणि'रित्यपि । 'शृणिरङ्कुश-
 वाचो च वागश्च तृणवाचक ।' इति शकारभेद' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २७९ स्त० १
 प० १३) । अय मौलि, इय मौलि = चूडा, मुकुट च । 'मौलि किरोटे घग्मिल्ले चूडा-
 यामनपुमकम् ।' इति—(मे० पृ० १४८ श्लोक ४६) । अय केलि, इय केलि केली =
 श्रीडा, परीहाम, पृथ्वी च । 'द्रवकेलिपरीहासा श्रीडा खेला च नर्म च ॥' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० ८४ श्लोक ३२) । केलि पुमि । भिन्नलिङ्गाना इन्द्राभावात् । 'केली'
 इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्गाढानमुषान्निपीय ।' इति नैपघात्—इति मुकुट । अय हलि =
 मट्टल्लम् । इय हली = बलिकारी । 'हलिर्बहुल्ले' इति—(त्रि स० पृ० ३०१ श्लोक २) ।
 'दोषता विशल्याऽग्निमुषी हली नक्तन्दुपुष्पिका ॥' इति—(रा० नि० पृ० १३६ श्लोक
 १७) । अय-मरीचि, इय मरीचि = किरण, रश्मि । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना, गभस्तावनपुमकम् ।
 इति—(मे० पृ० २८ श्लोक १६) । 'स्त्रीपुसाधिकारे-श्रुटिमसिमरीचय ।' इति लिङ्गानु-
 यामनम् । 'द्वयोर्मरीचि, किरणो भानुश्च कर, पदम् ।' इति शब्दान्ध । 'इति—(अम०
 सु० व्या० प० ४२ स्त० २ प० ३६ ७ ८) । अय हनु, इय हनु = कपोलावयव । 'हनु-
 हंद्बिलामिन्या नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयो कपोलावयवे' इति—(मे० पृ० ८४ श्लोक
 २१) । अय आखु, इय आखु = मूदिक, सूकरश्च । 'आखु स्यामूपके' इति—(श० १०
 न० पृ० ५३ प० १०) । 'आखु सूकरमूदिकी ।' इति च—(वै० पृ० २१४ श्लोक ७) ।
 अय कर्वन्नु इय-कर्वन्नु = वधरी । 'बेर' इति लोके । 'अय द्वयो । कर्वन्धुवंधरी
 कोली' इति—(अम० ना० लि० पृ० १४० श्लोक ३६) । अय मिन्यु = गमुद्र । इय सिग्यु

= नदी । 'सिन्धुर्वमथुदेशाच्चिनदे ना, सरिति स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ८० श्लोकः २५) । अयं मृत्युः, इयं मृत्युः=प्राणवियोगः, मरणम्, यमश्च । 'अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०१ श्लोकः ११६) । 'मृत्युर्ना मरणे यमे ।' इति—(मे० पृ० ११६ श्लोकः ४६) । अयं मनुः=प्रजापतिः, स्वायंभुवादिः मंत्रो वा । इयं मनुः=प्रजापतिपत्नी, ओषधिविशेषः, स्पृक्का च । 'स्पृक्का च देवी पिशुना बधूश्च कोटिर्मनुर्ब्राह्मणिका सुगन्वा ।' इति—(रा० नि० पृ० १०८ श्लोकः ११३) । अयं अवटुः, इयं अवटुः=घाटा, ग्रीवापश्चाद्भागः । 'पिण्डारे त्ववटोः' इति । 'घाटाऽप्यवटुरवलीवे' इति च—(वै० पृ० १८० श्लोकः ८५) । अयं एवाहिः, इयं एवाहिः=कर्कटी । 'काकड़ी' इति लोके । आङि एवाहिः । 'स्यादेवाहिस्तु कर्कटी ।' इति—(रा० नि० पृ० ४२२ श्लोकः २१) । 'स्वार्थे कः' । एवाहिकम् =कर्कटी । 'एवाहिकं कर्कटिका' इति—(प० २० मा० पृ० ३४ पं० ९) । इवाहिः=कर्कटी । 'उन्मत्तो घुस्त्रुरिवाहिः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोपः । दीर्घादिरपि—इवाहिः=कर्कटी । 'तुर्यंस्वरादिरिवाहिः कर्कट्यां कथ्यते बुधैरिति । 'स्मृता वालुकिकीरिवाहिरिति हारावली' इति—(सि० कौ० टी० पृ० ९२ पं० ११-२-३) । अमरोऽपि—'इवाहिः कर्कटी स्त्रियौ ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८० श्लोकः १५५) । उवाहिः=कर्कटी । 'उवाहिः कर्कटी प्रोक्ता व्यालपत्रा च लोमशा ।' इति धन्वन्तरिः । उवाहिकम्=कर्कटी । 'उवाहिकं पित्तहृत् सुशीतलम्' इति धन्वन्तरिः । इति—(रा० नि० पृ० ४१ श्लोकः १७६-७) । 'उवाहिकमित्र वन्वनात्' इति च श्रुतिः । इति—(अम० सु० व्या० पृ० १८० स्तं० २ पं० २४) । अयं ऊरुः, इयं ऊरुः=जंघा, जानूपरिभागः । 'ऊरुस्त्ववयवान्तरे ।' इति—(श० २० स० पृ० २५१ पं० १४) । 'सक्थि वलीवे, पुमानूरुः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७३) । यादवस्तु विकल्पेन पुंस्त्वमाह—'सक्थि वलीवं, पुमान्वोरुः' इति च—(वै० पृ० १७७ श्लोकः ५९) । पक्षे स्त्री । ऊरोरुपरिभागः सक्थीति क्वचिद्भूदो दृश्यते । अयं कन्दुः, इयं कन्दुः=भर्जनपात्रम्, स्वेदनी । 'कडाही' इति लोके । 'ना कन्दुर्वा, स्वेदनी स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१२ श्लोकः ३०) । कन्दुर्वा ना विकल्पेन पुमान्, पक्षे स्त्री । अयं काकुः, इयं काकुः=वक्रोक्तिः, जिह्वा च । 'उल्लापः काकुवाक्' इति । काकुर्ध्वनि-विकारः स्यात्' इति च—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० १५ श्लोकः २७५) । 'काकुस्तु जिह्वा' इति—(त्रि० शो० पृ० २९२ श्लोकः ३१) । 'काकुः स्त्री भिन्नकण्ठोत्थः शोक-कोपादिवैकृतात् ।' इति—(वै० पृ० ३१ श्लोकः ७) । राघवस्तु वाच्यलिङ्गत्वमाह—'त्रिलिङ्गे काकुशब्दस्तु ध्वनिवैरूप्यसम्भवे । गायकानां कण्ठदोषे, कच्चिदर्थोऽप्ययं पुनः ॥' इति—(ना० मं० पृ० ३ पं० १७) । अयं किष्कुः, इयं किष्कुः=वितस्तिः, सप्रकोष्ठहस्तश्च । 'किष्कु-द्वयोर्वितस्ती च सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० ३ श्लोकः २३) । अयं वाहुः, इयं वाहुः

= वक्ष्माद्भृगु-यश्रयन्तावयवविभेय, भुज । 'वाह' इति लोके । 'द्वौ परौ द्वयो । भुजवाहू प्रवे-
 प्तो दो' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३० इत्येक ७९, ८०) । परौ द्वौ भुजवाहूगद्वौ स्त्रीपुमयो ।
 'अय गवद्, इय गवेधु = तृणधान्यविभेय, आरण्यगोमूमाभ्यमन्यन्तम् । 'स्त्री गवेधुगवेधुका'
 इति । गवेधु'रित्यपि ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१० इत्येक २१) । अय रा, इय रा =
 धनम्, स्वर्गम्, जडम्, मद्भस्व । 'राम्नु द्वयोर्वने स्वर्णे' इति—(ना० रा० मा० पृ० ८ पं०
 १३) । अय गो = बलीवर्द्ध । इय गो = सौरमेयो, सुगमिः । 'गो स्वर्गे च बलीवर्द्धे रसमी च
 कृत्विणे पुमान् । स्त्री सौरमेयो द्वावाणदिग्वागमूढ्वम् भूमि च ।' इति—(मे० पृ० २१ इत्येक
 १) । अय म = मित्र । इय मा = लक्ष्मी । 'मो ममे ममपेत्ति स्याद्विपे च मनुमुदन । मा स्त्री
 पञ्चालयाया, स्यान् पुलिङ्गश्चन्द्रमेवरे ॥' इति—(मे० पृ० १०८ इत्येक १) ।

पुण्योत्तमोऽपि मक्षेपत पुम्ब्रीङ्गिवाचकशब्दानाह—(वि० मे० पृ० ३९२-३ इत्येक १५
 १६ १७, १८) ।

अय स्त्रीपुंसयोः केलि-मंणि-योनि-मंसि-मुनि ।
 मरीचिः शाल्मलिः स्वातिः श्रेणि-मुष्टि-स्तिथिः मृणिः ॥
 ऊर्मि-गंमस्ति-रशानी रे-पाष्णी-पुधि-राशय ।
 वस्तिश्च किष्कुः कन्दुश्च रेणु-तवि-यु-वाहवः ॥
 गण्डूप-गर्ज-जागर-भुज-कील-ग्वाल-वर्तक-त्रीटाः ।
 उरकण्ठ-सट-वराटक-रभसा. स्त्रीत्वे तु आवन्ताः ॥
 शाल्मको वृश्चिक. कीटः शार-स्तूणो घट. कटः ।
 शफरो वेतस-श्चामी स्त्रिया इयन्ताः प्रकीर्तिता ॥ इति ॥

एवा व्याख्या—

अथेति । अथानन्तरम् । 'स्त्रीपुंसयो' इत्यधिकारः । एते केन्यादय मृणिपर्यन्ता शब्दा
 स्त्रीपुंसयो म्यु । ऊर्ध्वरिति । एते ऊर्ध्वरयो ब्राह्मपर्यन्ता शब्दा स्त्रीपुंसयो म्यु । अय गमन्तिः =
 किरण, मूर्धश्च । इय गमन्ति = स्वाहा । 'गमन्ति किरणे मूर्धे, स्वाहाना तु योषिति ।' इति—
 (मे० पृ० ६७ इत्येक १०७) । 'गमन्ति किरणे रवी ।' इति च—(ना० रा० मा० पृ० ७९
 पं० १०) । अय राशि, इय राशि = मेवादय, पुञ्जश्च । 'द्वौ रासो पुञ्जमेवाची, इति—(अम०
 ना० लि० पृ० ४३४ इत्येक २१४) । 'रागिर्मेवादियुञ्जयो ।' इति च—(मे० पृ० १६३
 इत्येक १२) । अय रेणु, इय रेणु = रज, घृति । 'रेणुर्द्वयो, स्त्रिया पुलि' इति—(अम० ना०

लि० पृ० २९६ श्लोकः ९८) । रेणुः स्त्रीपुंसयोर्वूली, पुलिङ्गः पर्यटे-पुनः ।' इति च—(मे० पृ० ४६ श्लोकः २५) । अयं तनुः, इयं तनुः = शरीरम्, त्वक् । 'तनुवैपुस्त्वचोः । विरलेऽपे कृशे' इति—(अने० सं० पृ० २३ श्लोकः २७०) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री, स्यात्विष्वल्पे विरले कृशे ।' इति—(मे० पृ० ८३ श्लोकः ९) । अतीत्यादिना उसि 'तनु' सान्तापि । प्रयोगश्च—'तनुपे तनुपे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मुकुटः । 'प्राणिजातेः' इत्यूङ् । ऊङि 'तनूः' तथा च प्रयोगः—'वरतनु ! सम्प्रवदन्ति कृक्कुटाः' इति भारविः, इति—मुकुटः ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यवचारचर्चायां यथा कुमास्वास्स्य 'अयि विजहीहि दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् । अरुणकरोद्गम एष वल्लभे, वरतनु ! सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥' इत्युक्तम् ।' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० २२६ स्तं० २ पं० ३८ तः ४२ या०) । गण्डूषेति । एते गण्डूपादयो रभसान्ताः शब्दाः पुंस्त्रियोः स्युः । अयं गर्जः, इयं गर्जा = ध्वनिविशेषः, मेघनादः, मत्तकरी च । 'कूजनं कूजितं गर्जा न क्लीबे, गर्जना न ना ॥' इति—(वे० पृ० ३१ श्लोकः ३) । 'स्तम्बेरमो गजो गर्जः' इति च—(वे० १०९ श्लोकः ६०) । अयं जागराः, इयं जागरा = जागरणम्, निद्राभावः, कवचश्च । 'जागर्या जागरा द्वयोः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३९२ श्लोकः १६) । अयं ज्वालाः, इयं ज्वाला = अग्निशिखा; दग्धान्म, दाहश्च । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालीकौली' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४ श्लोकः ५७) । अयं वर्तकः = पक्षिविशेषः, अश्वखुरश्च । 'खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३९८ श्लोकः ११) । इयं वर्तिका = पक्षिविशेषः, वर्तकस्य स्त्री । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० १३ श्लोकः १५४) । अयं व्रीडाः, इयं व्रीडा = लज्जा । 'मन्दाक्षं व्रीडास्त्रया व्रीडा लज्जा' इति—(अम० ना० लि० पृ० ७९ श्लोकः २३) । 'व्रीडास्त्रीबे त्रया लज्जा, इति च रभसः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० स्तं० २ पं० ३०) । रभसस्त्वह विशेषमाह—'गण्डूपगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाज्जटारभस-वर्तकगर्द्धशृङ्गः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्वसमासनाश्च ।' इति—(अम० ना० सु० व्या० पृ० ७९ स्तं० २ पं० २८, २९, ३०) । अय हारः = मुक्तासरः, मुक्तावली, मुक्तामाला, संप्रामश्च । इयं हासा = मुक्तावली, कपिलद्राक्षा । 'हारो मुक्तावली युधि ॥' इति (मे० पृ० १३० श्लोकः १००) । 'हारा मुक्तावली हारः' इति च रभसः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३९ स्तं० १ पं० २५) । अयं अज्जटाः, इयं अज्जटा = ओषधिविशेषः, भूम्यामलकी, वितुन्नकः । 'अय वितुन्नकः ॥ जटाऽमलाज्जटा ताली' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७१ श्लोकः १२६-७) । अयं गर्द्धः, इयं गर्द्धा = स्पृहा, अभिलाषातिशयः, इच्छा च । "कामना" इति लोके । अयं शृङ्गः = कूर्चशीर्षकवृक्षाः, जीवकौषधिः, मुनिविशेषश्च । इयं शृङ्गिः, शृङ्गी = मत्स्यविशेषः, मद्गुरस्य प्रिया । "सींगी मच्छी" इति लोके । विषा, अतिविषा, कुण्डलादिभूषणानां स्वर्णम्, ऋषभौषधिश्च । 'शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्ण-

मीनभेदयोर्द्वयभौषधौ ।' इति—(मे० पृ० ३३ श्लोक २५६) । अयं वरट = हस । वरटा, वरटी = हसी, हसस्य स्त्री, गन्धोली च । 'वरडे' इति लोके । 'वरटी' द्वयोर्वरटया स्त्री हस्या तु तत्पत्नी पुमान् ।' इति—(मे० पृ० ३७ श्लोक १०) । 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहस्योस्तत्पत्नी वरट स्मृत ।' इति तारपाल' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १९७ स्त० २ प० ११-२) । 'गन्धोली वरटा द्वयो ॥' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १६७ श्लोक २७) । अय उत्कण्ठ = गण्डकुसुमम्, सञ्जातमदो हस्ती । 'उत्कण्ठो गण्डकुसुमम्' इति—(हा० व० पृ० ४०४ श्लोक. ६१) । शृङ्गारस्य षोडशबन्धान्तगतबन्धविशेषश्च । आसन इति तस्य प्रसिद्धिः । तल्लक्षणम्—'नारीपादौ च हस्तेन धारयेद् गलके पुन । स्तनापितकर कामी बन्धश्चोत्कण्ठसङ्ग' ।' इति—(श० वि० पृ० ३३९ स्त० १ प० ५ त १० या०) । इय उत्कण्ठा = उत्कलिका इष्टलाभे बालक्षेपासहित्णुता, आकाक्षायां च । 'उत्कण्ठा रहृहृहिका' इति । 'आकल्पक उत्कण्ठा' इति च—(त्रि० श्ल० पृ० २७३, श्लोक ६ पृ० ३१२ श्लोक २८) । कामादिजस्मृतिश्च । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यान स्मरण सस्पृहे पुन । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिष्या तूमयोरपि ।' इति च शब्दार्णव' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ८२ स्त० १ प० ३, ४, ५) । अय करक, इय वरका = वर्षोपल, मेघोपल । 'ओला' इति लोके । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेषु च । द्वयोर्मघोपले, न स्त्री करक्ये च वमण्डुलो ।' इति—(मे० पृ० ५ श्लोक ५४) । अश्व = घोटक । 'घोडा' इति लोके । अशवा = बडवा । 'घोडी' इति लोके । 'अश्व पुजातिभेदे च तुरगे च पुमानयम् ।' इति—(मे० पृ० १५७ श्लोक ३) । 'अश्वस्तुरङ्गस्तुरग' इति—(वे० पृ० १११ श्लोक ६०) । 'वाय्म श्वाबडवावंती ।' इति—(वे० पृ० ११२ श्लोक १०७) । सम = विष्णु, राशीनां सजाविशेष, मानस्य प्रकारविशेषश्च । समा = संब्यत्सर, अलङ्कारविशेषश्च । 'समा संब्यत्सरे स्थियाम् ।' इति—(मे० पृ० ११० श्लोक ३४) । आसन = वृषविशेष, जीवकद्रुम । 'आमनो जीवक द्रुमे ।' इति—(मे० पृ० ८५ श्लोक ३७) । आसना = स्थिति । 'स्यादास्या त्वासता स्थिति ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३६२ श्लोक २१) । 'आमनी' अपि । 'आसनी विषणो स्थियाम्' इति—(मे० पृ० ८५ श्लोक ३७) । 'शेषमभ्याना ध्यात्योदाहरणानि तु पूर्ववद बोध्यानि । इमे गण्डूपादय शब्दा स्त्रीत्वे स्त्रीलिङ्गभावे तु टावन्ता टाप्प्रत्ययान्ता एवेति श्रेया । न तु ङ्यन्ता इत्यर्थः । शल्लक इति । एते शल्लकादयो वेतसान्ता शब्दा पुस्त्रीलिङ्गा भवन्ति । शल्लक 'मल्लक' इत्यपि । तूण = वाणाधार, स्वनामस्त्वात् इपुधि । तूणा = शराधार । 'स्त्रिया तूणेषुधी उपासङ्ग' इति रत्नकोष' इति—(अम० भु० व्या० पृ० २६३ स्त० १ प० ३८) । गौरादिवान् ङीष्पि । तूणी = नीली, निपङ्ग, शराधारश्च । 'तूणी नील्या, निपङ्गे वा ना' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोक १६) । 'तूणी तु नील्यां, तूणे

निपङ्गके । इति च—(वि० प्र० पृ० ४६ श्लोकः २५) । शेषशब्दानां व्याख्यादयस्तु पूर्व-
वज्ज्ञेयाः । अमी शल्लकादयः शब्दाः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे ड्यन्ता ङीप्रत्ययान्ताः प्रकीर्तिताः
कथिताः । न टाप्रत्ययान्ता इत्यर्थः । तथा चामरः—(अम० ना० लि० पृ० ४६१ श्लोकः
३७, ३८) ।

स्त्रीपुंसयो-रपत्यान्ता द्वि-चतुः—षट्पदो-रगाः ।

जातिभेदाः पुमाख्या-श्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥

ऊर्मि-वराटकः स्वाति-वर्णको झाटलि-मर्नुः ।

मूपा सृपाटी कर्कन्धू-र्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ इति ॥

अनयोव्याख्या—

स्त्रीति । ऊर्मिरिति च । 'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः
सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा—उपगोः अपत्यं पुमान् औपगवः । उपगोः अपत्यं स्त्री औपगवी ।
विदेहस्य अपत्यं पुमान् वैदेहः = जनकात्मजः । विदेहस्य अपत्यं स्त्री वैदेही = जनकात्मजा,
जानकी । गर्गस्य अपत्यं पुमान् गार्ग्यः = गर्गात्मजः । गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्गी = गर्गात्मजा । द्विचतुः
षट्पदोरगाः । द्विपद-चतुष्पद-षट्पदवाचिनः, उरगवाचिनश्च जाति (भेदा) विशेषाः स्त्रीपुंसयोः
स्युः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा—मानुषः पुमान्, मानुषी स्त्री । ब्राह्मणः पुमान्, ब्राह्मणी स्त्री ।
विप्रः पुमान्, विप्रा स्त्री । क्षत्रियः पुमान्, क्षत्रिया स्त्री । वैश्यः पुमान्, वैश्या स्त्री । शूद्रः
पुमान्, शूद्रा स्त्री । अजादित्वात् टाप् । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन टाप्
बोधः । वकः, वकी = पक्षिविशेषः । 'वगुला' 'वगुली' इति च लोके । हंसः, हंसी = पक्षिविशेषः ।
मयूरः, मयूरी = पक्षिविशेषः । 'मोर' इति लोके । सारसः, सारसी = पक्षिविशेषः । चतुष्पदभेदो
यथा—मृगः, मृगी = वन्यपशुविशेषः । 'मृग' इति लोके । हस्ती, हस्तिनी = वन्यपशुविशेषः ।
'हाथी' 'हथिनी' इति च लोके । सिंहः, सिंही = वन्यपशुविशेषः । 'शेर' 'सिंहिनी' इति च
लोके । हयः, हयी = ग्राम्यपशुविशेषः । 'घोड़ा' 'घोड़ी' इति च लोके । गर्दभः, गर्दभी = ग्राम्य-
पशुविशेषः । 'गवा' 'गभी' इति च लोके । कूर्मः, कूर्मी = जलजन्तुविशेषः । 'कछुवा'
'कछुवी' इति च लोके । षट्पदभेदो यथा—मधुकरः, मधुकरी । भृङ्गः, भृङ्गी । अमरः,
अमरी = सपक्षकीटविशेषः । 'भौरा' 'भैवरी' इति च लोके । उरगः, उरगी = सर्पः । 'साँप'
'साँपिन' इति च लोके । नागः, नागी = सर्पः, सर्पजातिविशेषश्च । 'जातेरस्त्रीविपयात्'—
(४।१।६३) इति ङीप् । अवाधिता इत्येव । वाविता, इति किम् ? मक्षिका । 'वर्वणा मक्षिका
नीला' इति । शिवा, 'स्त्रियां शिवा' इति । लूता, 'लूता स्त्री' इति । जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः

स्यु । द्रुण, द्रुणी = कोटविशेष । “द्विच्छु” इति लोके । मत्स्य, मत्स्यी = जलजन्तुविशेष । “मटली” इति लोके । केचित्तु षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यता वदन्ति । पुमास्या (पुरुषास्या) पुन्नामानि स्त्रीयोगे सह वर्तमाना स्त्रीपुमयो स्यु । इन्द्र, इन्द्राणी = देवराज, देवराज्ञी । ब्राह्मण ब्राह्मणी = विप्र, विप्रपत्नी । मातुर्भाना मातुल = “मामा” इति लोके । तस्य स्त्री मातुली = “मामी” इति लोके । पुंसि वर्तमानो मातुल । स्त्रीयोगात् स्त्रीत्वेषुपि वर्तते । शुद्रस्य स्त्री शूद्री = शूद्राणी । वर्णक, वर्णका = लेपनम् । “उब्रटव” इति लोके । ‘वर्णकप्रचारेण, स्त्री तु चन्दने, च विलेपने । द्वयो, नीत्यादिषु स्त्री समादुत्वयै ऋञ्चनस्य च ।’ इति—(मि० पू० १३ श्लोक १५३) । रभसस्तु पुन्नपुंसवत्वमाह—‘विलेपने चन्दने च वर्णकं पुन्नपुंसकम् ।’ इति—(अम० सु० व्या० पू० ४६१ स्त० २ पं० १९, २०) । मूप, मूपा = तेजसावर्तनी, स्वर्णाद्यावर्तनपात्रम्, स्वर्णादिविलेपनमाण्डम् । ‘घरिया’ इति लोके । ‘तेजसावर्तनी मूपा’ इति—(अम० ता० लि० पू० ३४८ श्लोक ३३) । ‘मूपा त्वावर्तनी मूषी’ इति च शब्दान्तव’ इति—(अम० सु० व्या० पू० ३४८ म्ना० २ पं० २५-६) । शे० प्रा० ।

तथा च मादव --(वै० पू० २९१ श्लोक २४-५-६-७) ।

स्त्रीप्राण्यर्था, स्त्रिया, पुंसि पुंप्राण्यर्था, विना त्वि-ह ।
स्त्रीत्वेनो-कर्तृ-स्तथा-ऽपत्येऽणादि, ध्वन्नादि शिल्पिनि ॥

अस्य व्याख्या—

स्त्रीति । इह तु स्त्रीत्वेन स्त्रीलिङ्गतया उक्तं कथिते त्रिवा स्त्रीप्राण्यर्था स्त्रीप्राण्य-
वाचका-शब्दा स्त्रिया स्त्रीलिङ्गे स्यु । एव पुंप्राण्यर्थाः पुंस्यर्थावाचका-शब्दाः पुंसि पुल्लिङ्गे
स्यु । तथा अपत्ये लोके तनयदुहितोरित्यर्थः । यत् अणादि अणप्रत्ययप्रभृति, शिल्पिनि चारे
ध्वन्नादि च तत्सर्वं स्त्रीपुंसयो स्यु ।

‘ववचि द्रश्मि-मयूक्षा-ऽशु-धृणि-घृष्णि-गमस्तयः ।
सृपाटी त्रिसरा सूमिः सुपुष्णा यष्टि-रिड्गुदो ॥
बलम्बी शल्लकी मल्ली बरटा जाटलि कुटी ।
दाटी रेणु-हरेणु-इ-जलूका-कोलि - मूळ्य । ॥
उत्कठा कङ्कती कन्दू-वितस्ति रयि-रञ्जलि ॥
मूपस्य च त्रिवा घोडा प्रंगोलि फलनी षटी ॥’ इति ।

एषां व्याख्या—

क्वचिदिति । कलम्बीति । उत्कण्ठेति च । रश्मिश्च मयूसश्च धंशुश्च घृणिश्च घृणिश्च
 गभस्तिश्चेतीतरेतस्योगो द्वन्द्वः ॥ एते रश्म्यादयो गभस्त्यन्ता रश्मिवाचकशब्दाः क्वचित् कदाचित्
 स्त्रीपुंसयोः स्युः । अयं रश्मिः, इयं रश्मिः=किरणः । इत्यादि । त्रिसरः, त्रिसरा = कृसर ।
 'खिचड़ी' इति लोके । 'तुल्या तिलान्ते कृसरत्रिसरी' इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ०
 १६ श्लोकः ३६८) । अयं सूर्मिः, इयं सूर्मिः सूर्मीः=लोहप्रतिमा । 'सूर्मीं स्तूणायः प्रतिमा'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४६ श्लोकः ३५) । 'सूर्मिस्तूणान्यलोहजा' इति च—(वै०
 पृ० १३७ श्लोकः २२) । सूपुम्णः=सूर्यकिरणः । सूपुम्णा=नाडीविशेषः, इडापिङ्गलोर्मध्ये
 वर्तमाना पृष्ठवंशान्तर्गता नाडी सूपुम्णेत्युच्यते । इङ्गुदः, इङ्गुदी=तापसतरुः । 'इङ्गुआ'
 'हिगोटा' इति च विख्यातस्तापसद्रुमः । 'अथ द्वयोः ॥ इङ्गुदी, तापसतरुः' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० १४४ श्लोकः ४५-६) । इङ्गुदाज्जातेरिति ङीप् । कलम्बः, कलम्बा, कलम्बी =
 शाकविशेषः, उपोदकी, नालिकाशाकम् । 'नाली' 'करेंवु' इति च लोके । 'उपोदकी कलम्बी
 च पिच्छिला पिच्छिलच्छदा' इति—(रा० नि० पृ० ३५३ श्लोकः ७४) । 'अस्य (शाकस्य)
 तु नालिका ॥ कडम्बश्च कलम्बश्च' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४४ श्लोकः ३४-५) ।
 'कलम्बी शाकभेदेस्यात्कडम्बशरयोः पुमान्' इति—(मि० पृ० १०५ श्लोकः ६) । 'कलम्बः सायके
 नीपे, नालीशाके कलम्ब्यपि' इति च—(वि० प्र० पृ० १०७ श्लोकः ६) । मल्लः=वाहुयोधी । मल्ली
 =वाहुयोधिनः प्रत्नी । 'मल्लपात्रे कपोले च मल्ल्यभेदे वलीयसि' इति—(मि० पृ० १४८ श्लोकः
 ४४) । अयं हरेणुः=सतीनः, कलायः ॥ "मटर" इति लोके ॥ इयं हरेणुः=रेणुका, भस्मगन्धिनी, कुल-
 योपिच । 'हरेणुर्ना सतीने, स्त्री रेणुकाकुलयोपितोः' इति—(मि० पृ० ५१ श्लोकः ८६) । जलूकः,
 जलूका=जलजन्तुविशेषः, जलीका, रक्तपा, जलोरगी । 'रक्तपा तु जलीकायां स्त्रियां भूमिं जली-
 कसः' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०१ श्लोकः २२) । 'जलीकापि जलीका स्याज्जलूका जलज-
 न्तुका' इति तारपालः इति—(अम० सु० व्या० पृ० १०१ स्तं० २ पं० ९, १०) । सान्त्वोऽपि ।
 'जलोरगी जलीका तु जलीका च जलीकसि' इति च संसारावर्तः इत्यनेन बहुवचनं प्रायिकम्
 इति—(अम० सु० व्या० पृ० १०१ स्तं० २ पं० ८, ९) । अयं कोलिः, इयं, कोलिः=वदरी ।
 'वेर' इति लोके । दीर्घान्तोऽपिः कोली । 'अथ द्वयोः । ककन्वू, वंदरी कोली' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० १४० श्लोकः ३६) । 'कोली कोलिश्च ककंन्वाम्' इति च—(सि० कौ० पृ०
 ४० श्लोकः ४३६) । कङ्कतः, कङ्कतिका, कङ्कती=प्रसाधनी, केशमार्जनी ॥ "कङ्घी" इति ।
 "कंघी" इति च लोके । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४९ श्लोकः
 १३६) । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽभरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति क्लीव-

काण्डे च' इति— (अम० मु० अ० पृ० २५० स्त० १ प० ७, ८) । 'किसप्रसाधनद्रव्ये तथा ककनिका मना ।' इति । 'केशप्रसाधनद्रव्ये कङ्कती समुदाहृता ।' इति च— (स० र० स० पृ० १४० प० १०) । अय रयि, इय रयि = अन्नन्, जल च । अय अञ्जलि, इय अञ्जलि = हन्मम्पुट मिलितप्रसूति, कुडवपरिमाण च । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तमम्पुटे कुडवेऽपि च ।' इति— (मे० पृ० १४९ श्लोक ६०) । त्रिक, त्रिका = कूपनेमि, कूपान्ते रज्ज्वादि धारणयत्रम् । 'त्रिका कूपस्य नेमी स्या, त्रिक पृष्ठाधरे त्रये ।' इति— (मे० पृ० ३ श्लोक २६) । अय प्रेक्षोलि, इय प्रेक्षोलि = दोला, दोलनम् । 'प्रेक्षोलन तु प्रेक्षोल प्रेक्षो रेक्षोलनाद्यपि ।' इति— (वे० पृ० ११५ श्लोक १३६) । फलक, फलकी = मत्स्यभेद । 'फलकी मत्स्यभेदे ना, वाच्यवत्कल्वान्विते ।' इति— (मे० पृ० ९७ श्लोक ९७) । शेषशब्दाना व्याख्योदहरणानि प्रागुक्तानि ।

दुर्गसिंहासिप नमरहितान् कान्तादीन् पुस्त्रीलिङ्गवाचकशब्दानाह— (दु० लि० पृ० ३८-९ श्लोक ८० १-२) ।

सल्लक-वृश्चिक-पिटक-कुटि-वराटक-मल्लक-कट-यष्टि-घटाः ।
 शाट-किट-सृपाट-मरीचि-मुष्टि-किष्कु-मणि-तरणि-तिथि ॥
 अप्य-रणि-श्रेणि-स्वाति-वस्ति-रेणु-मुनि-योनि-ककंधु ।
 सिन्ध्व-पुधि-मन्व-शनि-भृत्पु-कन्दर-कलम्ब-शालमलयः ॥
 द्वि-चतु-पद-भ्रमर-वरट-नाम मूये-पु-वाह्व-जहि सदशम् ।
 पाटलि-जाटल्यू-मिं स्त्री-नर-लिङ्गा इति समाप्ता ॥' इति ।

एषां व्याख्या—

मल्लकेति । सल्लकश्च वृश्चिकश्च पिटकश्च कुटिश्च वराटकश्च मल्लकश्च कटश्च यष्टिश्च घटश्चेतीतरेतरयोगे द्वन्द्व एते सल्लकादय शब्दा स्त्रीनरलिङ्गा भवन्ति । वक्ष्यति स्त्रीनरलिङ्गा समाप्ता । इति तेनाय सम्बन्ध सिद्धो भवति । पिटक, पिटका = नलादि-चित्प्रमाणविशेष, कण्डोल । 'पेटो' 'पिटार' इति च लोके । 'पिटक स्यात् कुस्फोटे मञ्जूपायामपीष्यते ।' इति— (अने० स० पृ० ५४ श्लोक ६५) । 'पिटकस्त्रिषु कुस्फोटे, मञ्जूपाया पुन पुमान् ।' इति— (मे० पृ० १० श्लोक १२०) । स्त्रिया पिटका । 'पेटक' इत्यपि । पिटक पेटकस्त्रिया ।' इति— (द्वि० को० पृ० ४१३ श्लोक ४६) 'पेटक पुस्तकादीना मञ्जूपाया कदम्बके ।' इति च— (वि० प्र० पृ० १० श्लोक १०३) । शाटश्च पिटकश्च

सृपाटश्च मरीचिश्च मुष्टिश्च किष्कुश्च मणिश्च तरणिश्च त्रियिश्चेति समाहारो द्वन्द्वः । एते शाटादयः शब्दाः स्त्रीनरलिङ्गा भवन्ति । अणीति च । अणिश्च अरणिश्च श्रेणिश्च स्वातिश्च वस्तिश्च रेणिश्च मुनिश्च योनिश्च कर्कन्धूश्चेति समाहारो द्वन्द्वः । सिन्धुश्च इपुधिञ्च मनुश्च अशनिश्च मृत्युश्च कन्दरश्च कलम्बश्च शाल्मलिश्चेतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते अण्यादयः शाल्मल्यन्ताः शब्दाः स्त्रीनरलिङ्गा स्युः । कन्दरः कन्दरा—कृत्रिमगृहाकारविवरम्, दरी । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२६ श्लोकः ६) । पक्षे कन्दरा । 'कन्दरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च' इति—(अने० सं० पृ० ९२ श्लोकः ५६२-३) । स्त्रियां टाप् । तथा च प्रयोगः—'कन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः— इति मुकुटः' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १२६ स्तं० १ पं० ४१-२) । शेषशब्दानां व्याख्यादयः प्राग्वद् बोध्याः । द्वीति- । द्वे चत्वारि च पदानि येषां ते द्विचतुष्पदाः । द्विचतुष्पदाश्च भ्रमरश्च वरटश्च तेषां नाम संज्ञा । मूपश्च इपुश्च बाहुश्च अहिश्चेति समाहारो द्वन्द्वः । सह दंशेन वर्तते इति संदशम् पाटलिश्च जाटलिश्च ऊर्मिश्चेति समाहारो द्वन्द्वः । एते स्त्रीनरलिङ्गाः स्युः । द्विपदानां मनुष्याणां पक्षिणां च नाम । चतुष्पदानां हस्त्यादीनां कूर्मादीनां च नाम । जातिवचनात् नित्यं स्त्रीत्वं प्राप्तम् । पट्पदानां भ्रमदीनां वरटादीनां च नाम । शिल्पिनां नाम । ते तु यथा—'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ॥' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३४० स्तं० १ पं० ३२-३) । अपि च—'मालाकारः कर्मकारः शंखकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः पडेते शिल्पिनां वराः ॥ सूत्रधारश्चित्रकारः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितस्तस्ते ब्रह्मगापादजात्या वर्णसङ्कराः ॥' इति च—(श० चि० पृ० ५६७ स्तं० १ पं० ५ तः १३ या०) । सुवर्णकारः सुवर्णकारी, कलादः कलादी । 'सुनार' 'सुनारिन' इति च लोके । 'नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादो र्कमकारके ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४१ श्लोकः ८) अन्तावसायी अन्तावसायिनी, नापितः नापिती । "नाई" "नाइन" । "नाऊ" "हजाम" इति च लोके । 'क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४१ श्लोकः १०) । तक्षणी तक्षा = रथकारः । "सुतार" "वढई" इति च लोके । 'तक्षा तु वढईकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४१ श्लोकः ९) । 'तन्तुवायी तन्तुवायः = तन्त्रवायः, कुविन्दः । "कोली" "तांती" इति च लोके । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४० श्लोकः ६) । रजकी रजकः = निर्णेजकः । "धोविन" "धोवी" इति च लोके । 'निर्णेजकः स्याद्रजकः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४२ श्लोकः १०) । चर्मकारी चर्मकारः = पादुकृत् । "चमारिन" "चमार" इति च लोके । 'पादुकृच्चर्मकरः स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४१ श्लोकः ७) इति द्विपदजातित्वात् । मूपी मूपः = प्राणिविशेषः । 'चूही' "चूहा" इति च लोके । 'मूपकश्चाखुहन्दुरुः ।' इति—(प० र०

मा० पृ० ३५ प० २०) । इयमहि अयमहि = सपः । 'सापिन' 'साप' इति च लोके ।
 'अहिर्वृषामूरे सपे' इति—(मे० पृ० १७५ श्लोक २) । दशः दशः = सृष्टवन्तुविशेष । 'छोटी
 वनमकरी' इति लोके । 'दशस्तु वनमक्षिका ।' दशः तज्जालिन्या स्यात् इति—(अम० ना० लि०
 पृ० १५७ श्लोक २७) । 'दशः कीटविशेषे च वसुदशतयोः पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १६३
 श्लोकः ७) । शेषे प्राग्बत् ।

॥ इति पृथ्वीतिज्ञानुशासनम् ॥

अथ पुन्नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

तत्राऽऽदी अवजादीन् कुकूलपर्यन्तान् पुन्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं०
लि० पृ० ६ श्लोकः ८७-८) ।

पुन्नपुंसकलिङ्गो-ऽब्जः शङ्खे, पद्मो-ऽब्ज-संख्ययोः ।

कंसो-ऽयसि, कुशे वह्नि, बालो ह्रीवैर-केशयोः ॥१॥

द्वापरः संशये, छेदे पिप्पलो, विष्टर-स्तरौ ।

अब्दो वर्षे, दर-स्त्रासे, कुकूल-स्तुपपावके ॥२॥

अनयोवर्गव्या-
—

पुमिति । 'पुन्नपुंसकलिङ्गः' इत्यधिकारः । शंखे शंखार्थे अब्जः अब्जशब्दः पुन्नपुंसकलिङ्गः
स्यात् । एवं अब्जसंख्ययो अब्जार्थे संख्याविशेषार्थे च पद्मः । अयसि लोहविशेषे कंसः । कुशे वह्निः ।
ह्रीवैरकेशयोः ह्रीवैरार्थे केशार्थे च बालः । संशये द्वापरः । छेदे पिप्पलः । तरौ विष्टरः । वर्षे
अब्दः । त्रासे दरः । तुपपावके कुकूलश्चैते शब्दाः उक्तार्थेषु पुन्नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । अब्जः,
अब्जम् = शंखः । 'अब्जोऽस्त्री शंखे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीवं पद्मे' इति—(मे०
पृ० ३० श्लोकः ३) । पद्मः, पद्मम् = अब्जम्, नलिनम्, अरविन्दम्, कमलम्, तामरसम्, राजीवम् ।
'वसन्ते शीतभीताश्च कोकिलस्य वने हतम् । अन्तर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामारिवोत्थिता ।' इति—
(श० चि० पृ० ४१ स्तं० २ पं० १२ तः १६ या०) । संख्याविशेषः, दशार्धुदम्, निधिप्रभेदः,
व्यूहविशेषः, गजास्यविन्दुवृन्दम्, पद्मकम्, पद्मकाष्ठीपद्मिश्च । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्त-
रेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचावार्तिपन्नगीषु च ।' इति—(मे० पृ० १०९ श्लोकः १८) ।
'पद्मोऽस्त्रिणां महापद्मः शंखो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ।' इति च
शब्दार्णवः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २९ स्तं० २ पं० १३-४) । कंसः, कंसम् = तैजसद्रव्यम्,

पाणिनीयेऽपि—(१) (पुन्नपुंसकयोः) ॥ अधिकारोऽयम् । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १७७ ।

(२) (कंसं चाप्राणिनि) ॥ अप्राणिनि कंसं पुन्नपुंसके स्यात् । अयं-कंसः, इदं-कंसम् = भाजनम् ।
अयश्च । "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्" इत्यमरः । प्राणिनि तु कंसः = उग्रमेनपुत्रः, मथुराधिपः । सि० कौ० पृ०
४०१ सू० ९८ ।

लोहविशेष, काश्यम्, परिमाणत्रयोपदच । 'कसोऽस्त्री तैजमद्रव्ये काश्ये माने,ऽसुरे तु ना ।' इति—
 (मे० पृ० १७० श्लोक २) । बहि (स्) = कुश । 'बहिं पुमि हुताशने । न स्त्री कुशे' इति
 (मे० पृ० १७२ श्लोक ३६) । बाल, बालम् = ह्रीवैरम्, केशश्च । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य
 गजस्यापि च (करिणश्चापि) बालधौ । नारिकेरे (ले), हरिद्राया मल्लिकाभिरपि स्वियाम् ॥
 वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे, ह्रीवैरे पुन्नपुमकम् ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३९) । 'बालो
 मूर्खोऽर्भके, व्यालप्राहावश्वेभपुच्छयो । ह्रीवैरकेशयो' इति च—(ना० म० पृ० ७८ पं० ७,८) ।
 द्वापर, द्वापरम् = सशयः, युग च । 'द्वापरो युगसशयो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४२५
 श्लोक १६२) । 'द्वापर (र) सशये युगे ।' इति च—(मे० पृ० १३४ श्लोक १६८) ।
 पिप्पल, पिप्पलम् = दस्त्रच्छेदविशेष । 'पिप्पल मलिले वस्त्रच्छेदभेदे च, नातरो ।' इति—
 (मे० पृ० १५३ श्लोक १११) । विष्टर, विष्टरम् = तद्व, वृक्ष । 'विष्टर वृक्षमुष्टी स्यादा-
 सने च महीरुहे ।' इति—(मे० पृ० १३८ श्लोक २१४) । अब्द, अब्दम् = वर्षम् । 'अब्द
 सँवत्सरे वारिवाहमुभक्तयो पुमान् ।' इति—(मे० पृ० ७४ श्लोक २) । दर, दरम् = वाम ।
 'दरोऽस्त्री साध्वमे गर्ते' इति—(मे० पृ० १२६ श्लोक ४६) । कुकूल, कुकूलम् = तुपपावक ।
 'कुकूल शङ्कुमि कीर्णे श्वघ्ने, ना तु तुपानले ।' इति—(वे० पृ० २५६ श्लोक २४) ।

अथ सम्प्रति जन्यादीन् मन्परायपर्यन्तान् पुन्नपुमकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम — (अभि)
 स० लि० पृ० ६ श्लोक ८६) ।

परीवाद—पर्यङ्कयो—जंन्य—तल्पो
 तपो—घर्म—वत्सानि माघो—ष्ण—हृत्सु ।
 षट—स्तुल्यता—गोल—भक्ष्येषु वर्णं ।
 सितादि—स्वराद्यो रणे सम्परायः ॥३॥

अथवशाया—

परीवादेति । परीवादपर्यङ्कयोर्घासस्येन जन्यतल्पो, पुन्नपुमकलिङ्गी भवत । यथा—
 परीवादे जन्मम् । पर्यङ्के तल्पम् । एव माघोष्णहृत्सु क्रमेण तत्रो घर्मवत्सानि पुन्नपुमकलिङ्गे स्यु ।
 यथा—माघेतपा । उष्णे घर्म । हृदि वत्सम् । तुल्यतागोलभक्ष्येषु षट । सितादिस्वराद्यो
 वर्णं । रणे सम्परायश्चैते शब्दा उक्तार्थेषु पुन्नपुमकलिङ्गा भवन्ति । जन्य, जन्मम् = परीवाद ।
 'जन्म हृद्वे परीवादे सप्राप्ते च नपुमकम् । जन्या मातृवयस्यायां, जन्य स्याज्जनके पुमान् ।'
 इति—(मे० पृ० ११४ श्लोक २५-६) । तल्प, तल्पम् = पर्यङ्क । 'तल्पमृद्वे कलये च शय-

नीये च न द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० १०२ श्लोकः ६) । नपाः, नपः = माघः । 'तपो लोचन-
न्तरेऽपि च ॥ चान्द्रायणादौ धर्मं च, पुमान् शिशिरमाघयोः ।' इति—(मे० पृ० १७१ श्लोकः
२३) । धर्मः, धर्मम् = उष्णः । धर्मः स्यादातपे शीष्मेऽप्यूलम् (अप्यूलम्) स्वैदाग्नामोरपि । 'इति—
(मे० पृ० १०९ श्लोकः १२) । वन्मः, वत्सम् = पुत्रः, वः-गन्धर्वः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । वर्षांके
नोरसि वलीवम्' इति—(मे० पृ० १७० श्लोकः ११०) । वटः, वटम् = तुल्यता, गोलम्, भक्ष्यं च ।
'वटो वृक्षे गुणे गोले माघ्ये भक्ष्यवराटयोः ।' इति—(अने० ति० पृ० ३१ श्लोकः २८४) । वर्षाः,
वर्षम् = सितादिः, स्वरादिश्च । 'वर्षो विप्रादिके कीर्त्तौ श्रुतो गीतक्रमे व्रते । मूत्रादिरनुति-
वेपेषु चित्राक्षरकुयास्त्रपि ॥ अङ्गरागे गुणे रूपे भेदे तालान्तरे शरे । स्वर्णे, वर्णे कुशुकुमे तु
स्यात्' इति—(अने० लि० पृ० ३० श्लोकः २६७) । सम्परायः, सम्परायम् = रजम् । 'सम्परायो
मुखे चापि संग्रामोत्तरकालयोः ।' इति—(अने० ति० पृ० ८३ श्लोकः १९२) ।

अथाधुना सन्धवादीन् एकरात्रपर्यन्तान् पुन्रपुंसकालिङ्गवाचकं पञ्चानाह, हेमः—(अभि०
सं० लि० पृ० ७ श्लोकः ९०-१-२-३) ।

सन्धवो लवणे, भूतः प्रेते, तमो विधुनुदे ।
स्व-दायी कस्वरे, कृच्छ्रं व्रते, शुक्रोऽग्नि-मासयोः ॥४॥
कर्पूर-स्वर्णयो-श्चन्द्र, उडा-वृक्ष-श्छदे दलः ।
धर्मः स्वभावे, रुचको भूपाभि-न्मातुलुङ्गयोः ॥५॥
पाताले वाडवो, वद्धः सीसे, आमलकः फले ।
पिट-जङ्गल-सत्त्वानि पिटका-मांस-जन्तुषु ॥६॥
मधु-पिण्डी सुरा-तन्वो-र्मध्योऽवलग्न-मध्ययोः ।
एका-द्रात्रः समाहारे तथा' इति ।

एषां व्याख्या—

सन्धव इति । लवणे सन्धवः । प्रेते भूतः । विधुनुदे तमः । कस्वरे स्वदायी । व्रते कृच्छ्रम् ।
अग्निमासयोः शुक्रश्चैते पुन्रपुंसकालिङ्गा भवन्ति । कर्पूरेति । कर्पूरस्वर्णयोः चन्द्रः । उडो वृक्षः ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (मद्गुमवसोऽधुशोभुसानुफगण्डलूनि नपुंसके च) एतानि नपुंसके । चादुमि स्युः ।
मद्गुः, मद्गु= । अयं मधुः, इदं मधु = सुरा । सीधु शीधु, सीधु शीधु = आसनः । गानुः, सातु =
पर्वतस्य समभूभागो । कमण्डलुः, कमण्डलु = करकः, कुण्डी, सन्ध्यासितानां मृत्काण्डादिमयं पात्रम् । सि० को० पृ०
३९९ मू० ५५ ।

छदे दल । स्वभावे धर्म । भूपाभिन्मानुलुङ्गयो रुचकश्चंते पुन्नपुसकलिङ्गा भवन्ति । पाताल इति । पाताले वाडव । सीमे वद्धं । फले आमलक । पिटकामामगन्नुपु क्रमेण पिटकमलमत्त्वानि चंते शब्दा पुन्नपुसकलिङ्गा भवन्ति । मध्विति । मुरातन्वो मधुपिण्डो । शेवालमध्वयो नाम । एकात् रात्र तथा समाहारे चंते पुन्नपुसकलिङ्गा स्युः । सन्धव, सन्धवम् = लवणम् । 'सन्धवो लवणे न स्त्री, ह्ये ना, मिन्ध्वे त्रिपु ।' इति—(ना० २० मा० पृ० १८७ प० १७) । भूतः, भूतम् = प्रेत । भूत इमादो पिशाचादौ जन्तो वलीव, त्रिपूचिते । प्राप्ते वृ(वि)त्ते ममे मत्ये, देवयोन्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' इति—(मे० पृ० ५७ श्लोक ४१) । तमा, तम = विष्णुद । 'तमो ध्वान्ते गुणे सोके वलीव वा ना विष्णुद ।' इति—(मे० पृ० १७१ श्लोक २४) । स्व, स्वम् = कस्वरम्, धनम् । दाय दायम् = कस्वरम् धनम् । कृच्छ्र, कृच्छ्रम् = प्रतविशेष । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसान्त-पनादिनो ।' इति—(मे० पृ० १२४ श्लोक १६) । श्च, श्चम् = अग्नि, ज्येष्ठमासरच । 'शुको हुतागने मासभेदे दैत्यगुरो सिने । शुक्र नेत्रगंदे बीजे' इति—(अने० ति० पृ० ३५ श्लोक ३२४) । चन्द्र, चन्द्रम्—रपूर, स्वर्णं च । 'चन्द्र स्वर्णं कपूरे मेचके रजनीपती । वम्पिन्ये सलिले काम्ये' इति—(अन० ति० पृ० १६ श्लोक १११) । ऋक्ष, ऋक्षम् = नक्षत्रम् । 'भल्लूके शोणक चक्षो, नक्षत्रे पुन्नपुंसकम् ।' इति—(त्रि० श्रे० पृ० ३७८ श्लोक ४३६) । 'ऋक्ष धिष्ये, भवेद्भो भल्लूके स्थान्' इति च—(अने० ति० पृ० ९ श्लोक ३५) । दल, दलम् = छद, भागश्च । 'अद्धं पत्र छदे दलम् ।' इति—(त्रि० श्रे० पृ० ३७२ श्लोक ३६७) । 'दलो भागे, दल छदे ।' इति च—(वै० पृ० २३३ श्लोक ३६) । धर्म, धर्मम् = स्वभावः । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयो क्रौ । अहिसोपनिगन्दाये, ना धनुर्यममोमपे ।' इति—(मे० पृ० १०९ श्लोक १६) । 'धर्मं पुण्ये यमे न्याय स्वभावाचारयो क्रौ ।' इति च—(ना० म० पृ० ५८-६ प० २१२) । रुचक, रुचकम् = भूपाभिद् मानुलुङ्गश्च । 'रुचको बीजपुरे च निष्के दन्तकपोन्यो । न द्वयो सजिका-धारेऽप्यश्वाभरणमान्ययो । सीवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्ये चाप्य्लटे (ऽपिकटके) ऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १२ श्लोक १४७) । 'रुचक सजिकाक्षारे रोचनाह्वयगन्धयो । रवौ लुङ्गे च रुचक' इति—(शि० को० पृ० ५ श्लोक ४६-७) । 'सीवर्चल बीजपुर मङ्गल्यद्रव्यक तथा । श्रीवाभरणक चं चतुर्नु रुचक स्मृतम् ।' इति धन्वन्नरि' इति—(रा० नि० पृ० ४४१ श्लोक २) । 'सीवर्चल मानुलुङ्ग शिलाच-दनपपणी । श्रीवाभरणक चंपु चतुर्थु रुचक स्मृतम् ।' इति ग्रन्थान्तराच्च' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १५५ स्त० २ प० २०-३) । वाडव, वाडवम् = पातालम् । 'वाडव वरणे स्त्रीणा घोटकौघ नपुमकम् । पाताले न स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १६१ श्लोक ५०) । वद्धं वद्धम् = सीमम् । 'अस्त्री वद्धं त्रपुवरत्रयो ।' इति—(मे० पृ० १२८ श्लोक ८२) । 'वद्धं सीमवरत्रयो ।' इति च—(अने० स० पृ० ३७ श्लोक ४६५) । आमलक, आमलकम् = फलम्

धात्रीफलम् । 'धात्रीफलं त्वामलकम्' इति—(ग० र० ग० पृ० ३२ पं० १३) । पिटः, पिटम् = पिटका, विस्फोटः । 'मञ्जूपायां तु पिटको, विस्फोटे पिटका (को) मना ।' इति—(ग० र० ग० पृ० २१ पं० ७) । 'पिटं चालः' इति—(त्रि० घे० पृ० २८० श्लोकः २) । 'अथ कण्टोलः पिटकः पिटः ।' इति—(वै० पृ० १६४ श्लोकः ६४) । यादवस्तु त्रयीत्याह—'विस्फोटः पिटका त्रयी ।' इति—(वै० पृ० १८३ श्लोकः १२३) । जंगलः, जंगलम् = मांसम् । 'जङ्गलं निर्जनस्थाने त्रिलिङ्गां, पिङ्गितेऽस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १५१ श्लोकः ९३) । सत्त्वः, सत्त्वम् = जन्तुः । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।' इति—(अग० ना० लि० पृ० ४३४ श्लोकः २६३) । मधुः, मधु = सुरा, मधूलश्च । 'मधु पुष्पगन्धे क्षीरे मधे, ना तु मधुद्रुमे ॥' इति—(मे० पृ० ७६ श्लोकः ११) । 'मधूलं, तु मधुर्नस्त्री' इति च—(वै० पृ० १३४ श्लोकः १३४) । तनुः, तनु = पिण्डः । 'पिण्डो वृत्ते तनी गुडे ।' इति—(वै० पृ० २३२ श्लोकः ३५) । मध्यः, मध्यम् = अवलम्बनम्, मध्यं च । एकरात्रः, एकरात्रम् । एकात्रासी रात्रिश्च एकरात्रम् । द्विरात्रः, द्विरात्रम् । द्वयोः रात्र्योः ममाहारः । त्रिरात्रः त्रिरात्रम् । तिसृणां रात्रीणां ममाहारः ।

अथ सम्प्रति सन्नमान् कान्तादीन् घान्तान्तान् पुन्रपुनक्तलिङ्गवाचकप्रवदानाह हेमः । (अभि० सं० लि० पृ० ७ श्लोकः ६३ तः ६८ या०) ।

— — —सूतक-कूलकी ॥७॥

वैनीतक-भ्रमरकी मरकी वलीक-

वलमीक-वलक-पुलकाः फरक-व्यलीकी ।

किञ्जलक-कल्क-मणिक-स्तवकाऽवतङ्क-

वर्चस्क-चूचुक-तडाक-तटाक-तङ्काः ॥८॥

वालकः फलक-माल-कालका

मूलक-स्तिलक-पङ्क-पातकाः ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (कोपधः) (कण्टकानीकसरकमोदकचपकमरतकपुरस्तकतडाकनि'कदुष्कवर्चरत्नपिना-कमाण्डकपिण्डककटकगण्डकपिटकतालकककपुलाकानि नपुगके च) ॥ नःस्पृति । एतानि पुन्रपुंसके स्वरित्यर्थः । अयं शुक्लः, इदं शुष्कम् = अनादं निस्सारं वा । भाण्डकः, भाण्डकम् = भाजनविशेषः । "कटोरा" इति लोके । पिण्डकः, पिण्डकम् = धात्रे विशेषद्रव्यनिमित्तविल्वाकारं गितुदेयमन्त्रम् । घण्टकः = दैत्यपुरोहितः, गण्डकम् = अट्टादिनमूहः । पिटकः = पुस्तकादीनां मञ्जूपा, पेटकम् = चालः, छदिः । तालकः = कर्णभूषणविशेषः, तालुकम् = द्वारविधानसाधनयंत्रम् । पुलाकः, पुलाकम् = कदलम्, खोदं च । घोषघट्टानां व्याख्या तु हेमादितो बोध्या । सि० कौ० पृ० ३९९ सू० ६२ ।

कोरक करक-कन्दुका-न्दुका-

ज्नीक-मिष्क-चपका विशेषक ॥९॥

शाटक-वण्टक-टङ्क-विटङ्का

मञ्चक-मैचक-नाक-पिताकाः ।

पुस्तक-मस्तक-मुस्तक-शाका

वर्णक-मोदक-मूषिक-मुष्काः ॥१०॥

चण्डातक-श्चरक-रोचक-वञ्चुकानि

मस्तिष्क-यावक-करण्डक-तण्डकानि ।

आतङ्क-शूक-सरकाः कटकः सशुल्कः

पिण्याक-शर्शरक-हसक-शख-पुखाः ॥११॥

नख-मुख-मधिकाङ्गः सयुग. पधरागो

भग-युग-मय टङ्गो-द्योग-शृङ्गा निदाघः ।

वस्य व्याख्या-

सतवति । वैनीतकेति । बालक इति । शाटकेति । चण्डातक इति । नखति च । शुल्केन सह वृत्तंते मगुल्क । इह नखमुख भगयुग च विहाय सर्वत्रेतरतरयोगो द्वन्द्व । नख-मुखे भगवगे च ममाहारो द्वन्द्व । एते सूत्रकादयो निदाघान्ता शब्दाः पुन्यपुस्तकलिङ्गा भवन्ति । वूलक, कूलकम् = स्तूप । 'कूलक न स्त्रिया स्तूपे, पुमि स्यात्कृमिपवन्ते ।' इति—(मे० पू० ७ श्लोक ७३) । वैनीतक, वैनीतकम् = परम्परावाहनम् । 'परम्परावाहन यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ।' इति—(वे० पू० ११५ श्लोक १३७) । भ्रमरक, भ्रमरकम् = ललाटे लम्बमानालका, भ्रामरम् नाक्षिक च । ते ललाटे भ्रमरका कुशला भ्रमरालका ॥' इति । 'भ्रामर तु अमरक क्षोद्र मारुमाक्षिके ।' इति च—(वे० पू० १८१ श्लोक ९९) । मरक, करकम् = घनरागिमरणम्, मारक । 'मारी' इति लोके । मरक म्यान्महामार्याम्' इति—(श० र० म० पू० २३ पू० १६) । वलीक, वलीकम् = चोलान्त, पटलप्रान्त । 'तीक्ष (घ्र) वलीक चोलान्ते' इति—(वे० पू० १६२ श्लोक ३७) । 'वलीकनीघ्रे (वे) पटलप्रान्ते' इति च (अम० ना० लि० पू० श्लोक) । वल्मीक, वल्मीकम् = पिपीलिकाकृतो मृन्मञ्चयविशेष । वल्मीको रोपनदे, च नाको न पुनपुमकम् ।' इति—(मे० पू० ११ श्लोक १२८) । वल्क, वल्कम् =

वाणिनीशब्धि—(१) गुङ्गा-निदाघाधमग-मरडा ॥ एत पुन्यपुस्तकया स्यु । अय अर्थे, इर अघम् =

मुहम् । पूजाविधायक । गप० ४१० हं० बा० । सि० बी० पू० ४०४ सू० १७९ ।

वल्कलम् । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ।' इति--(अम० ना० लि० पृ० १३१ श्लोकः १२) ।
 'वल्कं वल्कलश्लकयोः ।' इति च--(मे० पृ० ४ श्लोकः ३४) । पुलकः, पुलकम् = प्रस्तर-
 विशेषः, पर्वतीयमृत्तिकाविशेषः, कङ्कुळं च । 'कृमिप्रभेदे रोमाञ्चे पुलकं प्रस्तरे विदुः ।'
 इति--(अने० समू० पृ० ३३ श्लोकः ३७३) । 'पुलकः कृमिप्रभेदे प्रस्तरभेदे च मणिदोषे ॥
 रोमाञ्चे हरिताले गजान्तपिण्डे च गन्धर्वे ।' इति--(मे० पृ० १० श्लोकः १२१-२) । फरकः,
 फरकम् = चर्म, चर्मविरणम् । "ढाल" "फरि" इति च लोके । काष्ठासनं च । तलयोरभेदः ।
 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म' इति--(अम० ना० लि० पृ० २९४ श्लोकः ९०) । 'फलकी चन्दने
 स्त्री, न स्त्री दार्वीसनचर्मणोः ।' इति च--(वै० पृ० २६१ श्लोकः ६०) । व्यलीकः, व्यली-
 कम् = नागरः, पिङ्गः, अप्रियम्, पीडनं च । 'दुःखे विलक्षे व्यलीकमप्रियाकार्ययोस्तु ना ॥'
 इति--(वै० पृ० २६३ श्लोकः ७९) । 'व्यलीकं च प्रतारणम् ॥' इति च--(मे० पृ० १९४
 श्लोकः ३५) । 'व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येण्वपि पीडने । ना नागरे' इति च--(मे० पृ० १३
 श्लोकः १५५) । किञ्जलकः, किञ्जलकम् = पुष्परणुः, पुष्परजः, । 'किञ्जलकः केसरे, खे
 क्ली' इति--(वै० पृ० २५९ श्लोकः ३१) । 'पुष्परणौ च किञ्जलकः' इति । 'किञ्जलकः
 केसरोऽस्त्रियाम् ।' इति च--(अम० ना० लि० पृ० १०८ श्लोकः ४३) । इह साहचर्य्यत्
 किञ्जलकोऽप्यस्त्रियां स्यात् । कल्कः, कल्कम् = घृततैलादिशेषः, दम्भः, विभीतकद्रुश्च ।
 'कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके ।' इति--(मे० पृ० २ श्लोकः १९) ।
 मणिकः, मणिकम् = अलिञ्जरः, महाकुम्भः । "माट" इति लोके । 'मणिकः स्यादलिञ्जरम् ।'
 इति--(वै० पृ० १६३ श्लोकः ५६) । 'अलिञ्जरे तु मणिकः' इति च--(श० र० स० पृ० २३
 पं० १५) । स्तवकः, स्तवकम् = गुच्छकः, पुष्पकलिकादिकदम्बः, पुष्पादिसंघातः । 'स्याद्गुत्स(च्छ)
 कस्तुस्तवकः' इति--(अम० ना० लि० पृ० १३३ श्लोकः १६) । 'गुच्छो गुलुञ्छः स्तवको गुच्छकः
 कुमुमोच्चयः ।' इति च--(रा० नि० पृ० ३२६ श्लोकः २७) । अवतङ्कः, अवतङ्कम् = स्वल्पभयम्
 अल्पदरम् । वर्चस्कः, वर्चस्कम् = विष्ठा, शकृत् । 'उच्चारो, विष्णु न ना, गूथो वर्चस्को, मलमस्त्रि-
 याम् ।' इति--(वै० पृ० १८२ श्लोकः ११९) । 'वर्चस्कं तु पुरीषे स्यात्' इति च--(श० र० स०
 पृ० २७ श्लोकः १) । इहोभयोः कोशयोर्भिन्नलिङ्गस्तेनायं पुन्नपुंसकलिङ्गो ज्ञेयः । चूचकः,
 चूचकम् = कुचाग्रभागः । 'चूचको ना, कुचाननम् ।' इति रत्नकोशः' इति--(अम० सु० व्या० पृ०
 २२९ स्तं १ पं० ३९, ४०) । अमरस्तु क्लीवत्वमाह--'चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्' इति--(अम०
 ना० लि० पृ० २२९ श्लोकः ७७) । अतश्चूचुकशब्दः पुन्नपुंसकलिङ्गो बोध्यः । तडाकः, तडाकम् ।
 तटाकः, तटाकम् । 'तडागः' 'तडागम्' इत्यपि । एते जलाधारविशेषे पद्माकरे । यंत्रकूटके च
 पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युरित्यर्थः । 'तडागोऽस्त्री जलाधारविशेषे यंत्रकूट (प) के ।' इति--(मे० पृ०
 २४ श्लोकः ३४) । 'पद्माकरस्तडागोऽस्त्री' इति च--(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लोकः २८) ।

तद्ध, तद्धम् = भयम्, दुश्चेन जीवन च । 'तद्धोऽस्त्री भीभिर्वा भीति साध्वस भयन भयम् ।' इति—(वं० पृ० ६८ श्लोक १८५) । वाळ, वाळकम् = पारिहाय्यं । 'वाळकोऽस्त्री पारिहाय्यं त्रिषु स्यादङ्गरीयकम् ।' इति—(मे० पृ० १३ श्लोक १५८) । फलक, फलकम् = चर्म, चर्मावरणम् वाष्णामन च । 'फलकी चन्दने स्त्री, न स्त्री दावांसनचर्मणो ।' इति—(मे० पृ० ९७ श्लोक ९७) । माल, मालकम् = ग्रामान्तरालाटवी । अल, अलकम् = चूर्णकुन्तल, कुटिलकेश । 'अलका कुबेरपुर्या—मन्त्रिया चूर्णकुन्तल ।' इति—(मे० पृ० ४ श्लोक ४१) । मूलक, मूलकम् = भूमिभद्रव्यविशेष । 'हरिपणं मूलकोऽस्त्री, मेकम् वृत्तिवा न पण ।' इति—(वं० पृ० ५७ श्लोक १५५) । 'मूलक पर्णमूलके ।' इति च—(श० २० सं० पृ० २४ श्लोक १०) । तिलक, तिलकम् = ललाटे करतूर्यादिना वृत्तिलकम् । 'तमालपत्रतिलकविनकाणि विशेषकम् । द्वितीय च तुरीय च न स्त्रियाम् इति—(अम० ना० लि० पृ० २४५ श्लोक १२३) । 'अत्र द्वितीय तिलकमिति तुरीय विशेषकमिति च द्वे न स्त्रिया किन्तु पुंनपुंसकयो' इति टीका । 'तिलको द्रुमरोगान्धमेदपु तिलकालके । क्लीव सौवर्चलकभोम्नोर्न स्त्रिया तु विशेषके ।' इति च—(मे० पृ० ६ श्लोक १००) । पङ्क, पङ्कम् = वर्दम, पाप च । 'पङ्कोऽस्त्री वर्दमे पापे' इति—(म० पृ० ३ श्लोक २९) । पानक, पानकम् = ब्रह्महत्यादि, नरकमाघनम, पापम् । पाप तु पानकम् इति—(त्रि० शं० पृ० २७१ श्लोक ११) । 'दुरित पातक पापम्' इति च—(वं० पृ० ९७ श्लोक १६८) । कोरक, कोरकम् = कुड्मल, कक्कोलकम्, मृणालम्, विस च । 'कोरकोऽस्त्री कुड्मल स्यात्कक्कोलकमृणालयो ।' इति—(मे० पृ० ७ श्लोक ७५) । तथा च प्रयोग—समुपहरन विचकार कोरकाणि' इति माघ—इति मुकुट' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १३३ स्त० २ प० ४०) । यादवस्तु पुस्तवमाह—'कलिका कोरकश्च' इति—(वं० पृ० ४६ श्लोक १९) । इह कोरकस्य पुस्तव प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । करक, करकम् = कमण्डलु । करवस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेषि च । द्वयोर्मधो (वर्षो) त्वले, न स्त्री करद्धे च कमण्डली । 'इति—(मे० पृ० ५ श्लोक ५४) । कन्दुक, कन्दुकम् = गन्दुक । 'गेद' इति लोके । 'कन्दुक त्रीडनीये स्यात्' इति—(श० २० सं० पृ० १० प० ३) । अन्दुक, अन्दुकम् = हस्तिपाद-दन्धननिगड । 'प्राची तु शूखला हिञ्जीरोऽस्त्री स्यादन्दुकश्च स ।' इति—(त्रि० शं० पृ० २६२ श्लोक ३३) । अन्दुक कन्दुक प्रोवते, निगडे च मतोऽस्त्रियाम् ।' इति च—(श० २० सं० पृ० ७ प० १६) । अनीक, अनीकम् = युद्धम्, संघ च । 'चक चानीकमस्त्रियाम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८९ श्लोक ७८) । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति—(मे० पृ० ४ श्लोक ४२) । निष्क, निष्कम् = सुवर्णाष्टशतम् पलम्, उरोभूषण च । निष्कमस्त्री माष्टहेमसते दीनारकर्षयो । वक्षोऽलङ्करणे हेमपात्रे हेमपलेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० ३ श्लोक २८) । चपक, चपकम् = सुरापानम्, मधु, मद्यप्रभेश्च । 'चपकोऽस्त्री सुरापाने मधुमद्यप्रभेदयो ।' इति—(मे० पृ० ८ श्लोक

६) । विशेषकः, विशेषकम् = ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकम् । 'न स्त्रियां तु विशेषके ।'
 ति—(मे० पृ० १७ श्लोकः २१४) । शाटकः, शाटकम् = वस्त्रविशेषः । "माटी" इति
 लोके । 'सिचयप्रोथशाटकाः ।' इति—(त्रि० श्लो० पृ० २९२ श्लोकः ३४) । कण्टकः,
 कण्टकम् = क्लिप्वादीनामवयवविशेषः । "कांटा" इति लोके । सूच्यग्रम्, क्षुद्रग्रन्थुः मत्स्यादिकीक-
 वम्, ज्योतिष्शास्त्रे भावानां संज्ञाविशेषश्च । 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशयो मत्स्यादिकीकसे ।' इति
 —(मे० पृ० ५ श्लोकः ५८) । टङ्कः, टङ्कम् = खनिजम् । "कुदाल" इति लोके । टङ्कनम्,
 नीलकपित्थश्च । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनिजे, टङ्कनेऽस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ३ श्लोकः
 २४) । विटङ्कः, विटङ्कम् = गृहप्रान्ते रचिनपक्षस्थानम्, कपोतपालिका, कपोतपाल्यादिन्यासवि-
 शेषः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्क इति गद्यते ।' इति—(श० २० म० पृ० २८ पं० ३) ।
 मञ्चकः, मञ्चकम् = शयनविशेषः, खट्वा, इन्द्रकोपः, उच्चमण्डपश्च । 'आमन्दी मञ्चकः
 खट्वाऽप्याश्रयो मत्तवारणम् । गय्या पर्यङ्कपल्यङ्की शयनं शयनीयवत् ।' इति—(वै० पृ० १७२
 श्लोकः १६४) । 'इन्द्रकोषस्तु मञ्चकः ।' इति—(त्रि० श्लो० पृ० २८० श्लोकः ४) । मेचकः,
 मेचकम् = वर्णविशेषः, श्यामः । 'मेचकः शिखिचन्द्रके । श्रोतेऽञ्जनेऽन्धकारे च श्यामले च निग-
 द्यते ।' इति—(श० २० स० पृ० २४ पं० १३) । नाकः, नाकम् = स्वर्गः, आकाशम्, ब्रह्मलोकं
 च । 'नाकः स्वर्गान्तरिक्षयोः ।' इति—(वै० पृ० ३ श्लोकः १) । 'नाको द्योमिनि च त्रिविदेऽपि
 च ।' इति—(श० २० स० पृ० ४ पं० ५) । पिनाकः, पिनाकम् = रुद्रायुधविशेषः । 'पिनाको-
 ऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः ।' इति—(मे० पृ० १० श्लोकः १२०) । पुस्तकः, पुस्तकम् =
 लिखितपत्रसञ्चयः, लिखितग्रन्थो मुद्रितग्रन्थो वा । "पोथी" इति लोके । सिन्दूरादेर्दारव-
 भाजनं च । 'पुस्तकं लेखपत्रे स्यात्' इति—(श० २० स० पृ० २२ पं० ४) । 'अस्त्री तु
 पुस्तकं सिन्दूरादेर्दारवभाजने ।' इति च (वै० पृ० १६७ श्लोकः १०९) । मस्तकः, मस्तकम् =
 शीर्षम्, शिरः । 'उत्तमाङ्गः शिरः शीर्षं, मूर्धा ना, मस्तकोऽस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना०
 लि० पृ० २३६ श्लोकः ९५) । मूस्तकः, मूस्तकम् = ओषधिविशेषः । "मोथा" इति लोके ।
 'कुहविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८२ श्लोकः
 १५९) । शाकः, शाकम् = भक्ष्यविशेषः । "भाजी" इति लोके । हरितकम् । 'शाको द्वीपा-
 न्तरेऽपि च । शक्ती द्रुमविशेषे च पुमान्, हरितकोऽस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ४ श्लोकः
 ३६) । वर्णकः, वर्णकम् = चन्दनम्, विलेपनं च । 'वर्णकश्चरणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने ।
 द्वयोर्नील्यादिषु, स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्च(कथ)नस्य च ।' इति—(मे० पृ० १३ श्लोकः
 १५३) । मोदकः, मोदकम् = भक्ष्यविशेषः । "लड्डू" इति लोके । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री,
 हर्ष(र्ष)के पुनरन्यवत् ।' इति—(मे० पृ० १२ श्लोकः १४२) । मूपिकः, मूपकः, मूपिकम्,
 मूपकम् = आबुः, उन्दुरः । "चूहा" "चूही" इति च लोके । 'उन्दुरमूपिकोऽप्याबुः' इति—

(अम० ना० त्रि० प० १११ श्लोक १२) । 'भद्रमृषिक आमदी कुन्दुहन्दुहदर । मृषको
 वयदगत वन वाण्डो त्रिगय ।' इति च वाचस्पति इति—(अम० सू० व्या० प० १११
 म्० १ प० १२०) । मृष मृषकम् = अण्काण । अम्बिषी मृषकोणाण्ण फल्को वयपो
 ण्णक । इति—(वै० प० १७८ श्लोक ६०) । चण्डातक चण्डातकम् = अर्द्धोरकम्
 वस्त्रीणांमर्द्धोरकम् वस्त्रम् । लङ्गा' इति श्लोक । अर्द्धोरक वस्त्रीणां म्याच्चण्डातक
 मण्णकम् । इति—(अम० ना० त्रि० प० २४३ श्लोक ११९) । चण्डातकमम्बिषाम्
 इति पाठ । अर्द्धोरक वस्त्रीणां वामदचण्डातक स्मृत ।' इति पुष्पाण्डे बोधात्तात्पुम्बिषो
 णि' इति—(अम० सू० व्या० प० २४३ म्० २ प० २०, २१) । चरक चरकम् = आस
 विगय चरकमृत्प्रणीतवचकप्रय । चरको प्रथमद स्याच्चरक स्यावतर । इति—
 (ग० २० म० प० ११ ग० ६) । रोचक रोचकम् = अवदस, वृषुषा हस्ति
 कर्षद्व । हस्तिवणम्बु रोचक । इति—(वै० प० १६६ श्लोक १२९) । वञ्चुक, वञ्चु
 कम् = वारवाण चोत्राहृतिमनाह । वञ्चुको वारवाणो म्बो इति—(अम० ना० त्रि०
 प० २८६ श्लोक ६३) । मातृचर्माञ्चुकाणि पुन्यपुन्यकलिङ्ग । 'अथ वञ्चुक । निर्मोके
 चात्क वारवाण इति च—(त्रि० ग० प० ३१४ श्लोक १३) । मस्तिष्क, मस्तिष्कम् =
 मस्तुद्गुण गोत्रम् मस्तिष्कपुन्यवामरम्ह । मस्तिष्क मस्तुद्गुणके । इति—(ग० २० म०
 प० २४ प० ४) । मस्तिष्क गोत्रे किञ्च, मलो म्बियाम ।' इति च—(अम० ना०
 त्रि० प० २०६ श्लोक ६५) । यावक, यावकम् = कुन्नाप । कुन्नापोऽम्बिनो
 यवाणि इति स्वामा । 'गन्नापो यवादिदिति रणिनादय । स्वाद्यावस्तु कुन्नाप' इति—
 (अम० ना० त्रि० प० ३०३ श्लोक १८) । 'यवान्दपि तु यावक ।' इति च—
 (ग० २० म० प० २१ श्लोक २) । वरणक वरणकम् = पुष्पादीनामाधारविगय,
 वणादिदित्तो भाण्डविगय । वरणो' कौडी' इति च श्लोके । तन्ना वरणकम् =
 मृगनाह । लङ्गावराण्णवयविगय वृणम्बय मञ्चकन फेनाच । महदारी तण्ड
 कोम्बो ममागप्रायकानि च ।' इति—(त्रि० ग० प० ३१६ श्लोक २५) । 'तन्ना मञ्चक
 फन इति—(श० व० प० ६०८ श्लोक २५६) । अथ तण्डर । मञ्चकरी तण्डरच फन
 मन्दिष्काणि ।' इति च—(अम० त्रि० प० ५० श्लोक १३०) । आण्डु आण्डुम् = शान्,
 मन्नाय इत्यविद्यामन्नाय मन्त्रप्यनि लङ्गा च । आण्डो रति मन्नाय मन्त्रध्वनिगुणो ।
 इति—(अम० त्रि० प० ४० श्लोक २०) । गूक गूकम् = तीक्ष्णपयादम पाया गूषी ।
 गूकोम्बो मन्त्रप्यया' इति—(म० प० ४ श्लोक ३८) । गूकोम्बो मन्त्रप्यनीणाय इति—
 (अम० ना० त्रि० प० ३०९ श्लोक २३) । मन्त्र इति च तन् मन्त्र च तन् च । गूकोम्बो
 मन्त्रो । इति च—(त्रि० प्र० प० ५ श्लोक ३६) । मन्त्र मन्त्रम् = मन्त्रानम् । 'मन्त्रान

पात्रम्' इति मुकुटः । 'सरकः शीघ्रुपानेक्षुशीघ्रुनोर्मद्यभाजने ।' इत्यजयः । 'सरकोप्यनुतर्पणम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५१ श्लोकः ४३) । अपि शब्दात्सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं वा ना-
 ज्ञुतपो ना' इति रत्नकोपः । 'अनुतर्पः' अपि । 'चपकश्चानुतर्पश्च सरकश्च' इति च भागुरिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३५१ स्तं० २ पं० ३१ तः ३७ या०) । कटकः, कटकम् = पर्वत-
 नितम्बः, दन्तिदन्तमण्डनं च । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानी-
 वलययोरपि ।' इति—(मे० पृ० ५ श्लोकः ५६) । शुल्कः, शुल्कम् = घट्टादिदेयः, वरादयग्रहः,
 मार्गादिदण्डमानं च । 'शुल्कं घट्टादिदेये, स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ४ श्लोकः
 ३८) । पिण्याकः, पिण्याकम् = श्च्युततैलकल्कविशेषः, तिलकल्कः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के
 हिङ्गवाह्लीकसिल्लके ।' इति—(मे० पृ० १० श्लोकः ११९) । झर्झरकः, झर्झरकम् = कलियुगम् ।
 'पुप्यो झर्झरकः कलिः ।' इति—(वै० पृ० २४ श्लोकः ९२) । झर्झरीकः, झर्झरीकम् = शरीरम्,
 तनुः । इति—(ग० चि० पृ० १०२६ स्तं० पं०, १०) । हंसकः, हंसकम् = पादकटकः, शब्दरहित-
 पादभूषणम्, मानसौकाश्च । 'हंसकं पादकटके, हंसको मानसौकसि । यती सदागिवेऽपि स्यात्'
 इति—(ग० र० स० पृ० ३० पं० ११) । शंखः, शंखम् = कम्बुः । 'शंखः कम्बी न योपित्' इति—
 (मे० पृ० २० श्लोकः ५) । पुंखः, पुंखम् = गरमूलम्, शरस्य पिच्छम् । 'पुंखस्तु शेरमूले स्यात्'
 इति—(श० र० स० पृ० ५३ पं० १४) । नखः, नखम् = कररुहम् । 'नखी स्त्रीपुंस (क्लीव)योः
 श्वक्ती, नरे पुंखन्नपुसकम् ।' इति—(मे० पृ० २० श्लोकः २) । 'पुनर्भवेः कररुहो, नखोऽस्त्री नखरो-
 ऽस्त्रियाम् ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २३१ श्लोकः ८३) । मुखः, मुखम् = वदनम्, आननम्,
 मुखविलम् । 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽञ्च प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं
 वुधाः ।' इति निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः ।' इति—(अने० सं० पृ० ४
 श्लोकः २४) । अधिकाङ्गः, अधिकाङ्गम् = सारसतम् । 'कमरपट्टी' इति लोके । 'यत्तु मध्येस-
 कञ्चुकाः । वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८६ श्लोकः ६३) ।
 क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्कात्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति । दुर्गस्तु—'तच्च
 सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निघ्नन्वनम् ।' इति । 'अधिकाङ्गं सारसनं मध्ये धार्यं सकण्टकैः ।' इति—
 (वै० पृ० ११७ श्लोकः १५६) । इहामरः पुंस्त्वं, यादवस्तु क्लीवत्वं पठति, अतएव पुन्नपुसकलिङ्गो
 बोध्यः । संयुगः, संयुगम् = युद्धम्, आयोधनम्, प्रहरणक्रिया । 'सम्प्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोट-
 संयुगाः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९८ श्लोकः १०५) । पद्मरागः, पद्मरागम् = रक्तवर्ण-
 मणिविशेषः, माणिक्यम् । "माणक" इति लोके । 'गोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० ३३२ श्लोकः ९२) । भगः, भगम् = रविः, योनिश्च । 'भगं श्रीयोनिवीर्यच्छाज्ञान-
 वैराग्यकीर्तिषु । महात्प्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मं मोक्षे च, ना रवौ ।' इति—(मे० पं० २२ श्लोकः

कार्पाणि-श्रवण-पवण-कङ्कणानि

द्रोणा-स्परान्त-चरणानि तृणं सुवर्णम् ।

स्वर्ण-त्रणी वृषण-भूषण-द्रूपणानि

भाण-स्तथा किण-रण-प्रवणानि चूर्णः ॥१५॥

तोरण-पूर्त्त-निकेत-निवाताः

पारत-मन्त-युत-प्रयुतानि ।

ध्वेडित-मक्षत-दैवत-वृत्त-

रावत-लोहित-हस्त-शतानि ॥१६॥

ब्रतो-पवीतो पलितो वसन्त-

ध्वान्ता-स्युत-द्यूत-घृतानि पुस्तः ।

गुह्वान्त-त्रुस्तो रजतो मुहूर्त्त-

द्वि्यूथ-यूथानि वरूथ-गूथी ॥१७॥

प्रस्थं तीर्थं प्रोथ-मलिन्दः

ककुदः कुकुदा-स्रष्टापद-कुन्दाः ।

स्व ता मा याति" श्रुतिः । अतः कृमांति मूत्रे कुशाकर्णोपिविति प्रयोगश्च । ध्यामसूत्रे च—“हानौ तृपायनस्ये
धोपरवाहकुवाच्छन्दः” इति । तत्र धारैरिकाभाप्येऽप्येयम् । एवं च श्रुतिमूत्रभाष्याणामेकवापदत्वे स्थिते “आच्छन्दः”
इत्याहप्रक्षेपादिपरां भामतीप्रत्यः प्रोचिवात्प्रमात्रपरः इति विभावनीयं बभूवुः ॥ गुह्यम् = जलम् । श्लो० उ० ।
सि० को० पृ० ४०४ सू० १२८ ।

(४) (णोत्तः) ॥ (कार्पाणिस्पर्णं सुवर्णत्रणचरणवृषणविषणचर्णतृणानि नपुंसके च) ॥ एतानि नपु-
ंसके । चात्पुमि स्युः । विषाणः, विषाणम् = पशुभृङ्गम् । श्लो० उ० । सि० को० पृ० ४०० सू० ६६ ।

(५) (बाणकाण्टो नपुंसके च) ॥ एतो नपुंसके । चात्पुमि स्तः । व्या० उ० । सि० को० पृ० ३९९
सू० ४७ ।

(१) (द्रोणाढकी नपुंसके च) ॥ एतो नपुंसके । चात्पुमि स्तः । व्या० उ० । सि० को० पृ० ४०१
सू० १०३ ।

(२) (गतायुत्तयुताः पुंसि च) ॥ एते पुंसि । चान्नपुंसके स्युः । व्या० उ० । सि० को० पृ० ४०२ सू० १४६ ।

(३) (घृतभूतमुस्तध्वैलितैर्गवतपुरतकबुस्तलोहिताः) ॥ एते पुन्पुंसकयोः स्युः । ध्वेलितः, ध्वेलितम् =
मिहनादविशेषः । श्लो० उ० । सि० को० पृ० ४०४ सू० १०८ ।

(४) (तीर्थं प्रोथयूथगाथानि नपुंसके च) ॥ एतानि नपुंसके । चात्पुमि स्युः । गाथः, गाथम् =
श्लो० उ० । सि० को० पृ० ४०० सू० ७२ ।

श्राद्धेति । नल्लिनेति । अभिधानेति । स्तूपेति च । इह गुदादीन् सौधान्तान् हित्वा ऋकचा-
 दिषु त्रिम्बान्तेषु शेषेषु इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । गुदादिषु सौधान्तेषु तु समाहारो द्वन्द्वः ।
 एते ऋकचादयो विम्बान्ताः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गा भवन्ति । ऋकचः, ऋकचम् = करपत्रम् ।
 ‘आरा’ इति लोके । ‘ऋकचः करपत्रेऽस्त्री, ग्रन्थिलाह्यतरी पुमान् ।’ इति—(मे० पृ० २८
 श्लोकः १४) । काष्ठादिविदारणशस्त्रमेतत् । ‘करोत’ इत्यपि लोके । कवचः, कवचम् =
 सन्नाहः, तनुत्रम् । ‘वस्तर’ ‘स्त्रिलिम्’ वा इति लोके । ‘उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचो-
 ऽस्त्रियाम् ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २८६ श्लोकः ६४) । ‘कवचो गर्दभाण्डे च
 सन्नाहे पटहेऽपि च ।’ इति च—(मे० पृ० २८ श्लोकः १३) । कूर्चः, कूर्चम् = भ्रुवोर्मध्यम्, दीर्घ-
 श्मश्रु, कैतवं च । ‘कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कठिनश्मश्रुकैतवे ।’ इति—(मे० पृ० २७ श्लोकः ३) ।
 अर्धर्चः, अर्धर्चम् = ऋचोऽर्द्धम् । अर्धं चासौ ऋक् च समासान्तोऽत् । ‘आधी ऋचा’ इति
 लोके । ‘अर्धर्चादिगणे प्रोक्तम् सर्वं नृक्लीवल्लिङ्गकम् ।’ इति—(वै० पृ० २९१ श्लोकः २८) ।
 पुच्छः, पुच्छम् = लाङ्गूलः, पश्चात्प्रदेशश्च । ‘पुच्छः पश्चात्प्रदेशे, स्याल्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते ।’
 इति—(मे० पृ० २६ श्लोकः ५) । ‘पुच्छोऽस्त्री लमलाङ्गूले’ इति च—(अम० ना० लि०
 पृ० २८२ श्लोकः ५०) । उच्छः, उच्छम् = मुनिवृत्तिः, धान्यकणोच्चयः, उच्छशीलम्,
 ऋतम्, एकैकगुडकोच्चयनमुच्छः । ‘उच्छस्तु मुनिवृत्तौ स्यात्’ इति—(श० २० सं० पृ०
 ७४ पं० ७) । कच्छः, कच्छम् = पार्श्वम्, कक्षा । ‘काच्छ’ इति भाषाप्रसिद्धं परिधाना-
 ञ्चलम् । ‘जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ११३ श्लोकः
 १०) । ‘कच्छो द्रुभेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले ।
 चीर्या वाराह्याम्’ इति—(अने० सं० पृ० ६ श्लोकः ६३) । ‘त्रिपु’ इत्यस्य वाधनार्थं ‘पुंसि’
 इति । ‘कच्छमनूपम्’ इति च बोपालितः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११३ स्तं० २ पं० २६) ।
 परिधानापराञ्चले यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः’ इति । अत्र स्मृतिः—‘वामे पृष्ठे तथा
 नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् । एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ।’ इति—(श० चि०
 पृ० ४५६ स्तं० २ पं० ११तः) । चीरी = पक्षिविशेषः । वाराही = वराहक्रान्ता ओपधी ।
 इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी’ इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० ११३ स्तं० २ पं० ३८) । व्रजः,
 व्रजम् = निवहः, गोष्ठम्, पन्थाश्च । ‘व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु’ इति—(मे० पृ० ३० श्लोकः १५) ।
 उटजः, उटजम् = तापसपर्णकुटी, मूनीनां तृणपर्णादिरचितालयः, पर्णशाला । ‘मूनीनां तु पर्णशालो-
 टजोऽस्त्रियाम् ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ११८ श्लोकः ६) । ‘उटस्तृणपर्णादिः’ इति देशी-
 कोशः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११८ स्तं० २ पं० ३५) । तथा च प्रयोगः—‘सौधजाल-
 मूटजेषु विस्मृतम्’ इति रघुः—इति मुकुटः’ इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० ११८ स्तं०
 पं० ४१) । निकुञ्जः, निकुञ्जम् = लतादिपिहितस्थलम्, वृक्षवृत्तान्तरम् । ‘निकुञ्जोऽस्त्री कुञ्जो

वृक्षवृत्तान्तरे ।' इति—(बं० पू० ४१ श्लोक १०) । 'निकुञ्जकुञ्जो वा वनो जे लनादिपिहितोदरे ।'
 इति च—(अम० ना० लि० पू० १२७ श्लोक ८) । कुञ्ज, कुञ्जम् = गह्वरम्, समन्तान्त्वतादि-
 मिरावडादिनम्यान्विशेष, हस्मिहनुदच । 'कुञ्जोऽस्त्रिया निकुञ्जे च हनौ दन्ते च दम्निनाम् ।'
 इति—(मे० पू० ३० श्लोक ६) । ऊर्जं, ऊर्जम् = वानिवमाम, जल च । 'अथोर्जं वानिविक-
 वतोन्माहेर वीतिं । ऊर्जं जले भवेत् वनीवम्' इति—(श० २० म० पू० ७६ प० २, ३) ।
 अम्बुज अम्बुजम् = वमलम्, निचुलदच । 'अम्बुजो निचुले पुमि, वमले तु नपुमकम् ।' इति—
 (मे० पू० ३१ श्लोक १९) । ध्वज, ध्वजम् = चिह्नविशेष, पताका च । 'ध्वज स्वाच्छोण्डे
 पुमान् । न म्त्रिया तु पताकाया म्त्र्यान्ने मेदुचिह्नयो ।' इति—(मे० पू० ३० श्लोक १०) ।
 मलयज मलयजम् = चन्दनम् । 'गन्धमारो मलयजो भद्रधीश्चन्दनोऽस्त्रियाम ।' इति—(अम०
 ना० लि० पू० २४७ श्लोक १३१) । कूट, कूटम् = निरचल, राशिदच । 'कूटोऽप्यी निरचले रासौ
 गीरावयवयत्रयो । मायाद्रिष्टुन्नयोन्मुच्ये लोटमुद्गरदम्भयो । अन्तेऽपि' इति—(श० २० म०
 पू० ८४ प० ३) । कालकूट, कालकूटम् = स्थानरे तीव्रविशेष । 'पुमि क्लीरे च काकोक-
 वात्कूटहलाहला ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ६० श्लोक १०) । आरकूट, आरकूटम् =
 वितरम् । 'वीतक' इति लोके । 'रीति ह्त्रियामारकूटो न म्त्रियाम्' इति—(अम० ना० लि०
 पू० ३३३ श्लोक ६०) । कपट, कपटम् = । कपट, कपटम् = व्याज, दम्भ, छद्म ।
 'कपटोऽप्यी व्याजदम्भोपध्वयदृष्टदमकैतरे ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ८२ श्लोक ३०) । 'शेट,
 शेटम् = चर्म, अन्धपुर च । 'शेट कफ धामभेदे चर्मेश्वरश्चरति त्रिषु ।' इति—(मे० पू० ३४ श्लोक
 १०) । 'पुरेऽप्ये शेटमन्त्रियाम् ।' इति च—(बं० पू० २३२ श्लोक २४) । कपंट, कपंटम् = वन-
 विहार, प्रम्वेदादिमार्जनापेह्लम्यवम्भयण्टम् । 'गमो नवनककपंटो ।' इति—(अम०
 ना० लि० पू० २६२ श्लोक ११५) । 'कपंट रथ्य वामामि ।' इति च—(श० २० म० पू०
 ८१ प० ३) । पिष्ट, पिष्टम् = अन्न, मीमांस, मानविकी, पादक, गन्धरच । 'नाप
 ब्रह्मन् चीन पिष्ट यागेष्टमीगवम् ।' इति—(श० २० मा० पू० २३ प० ६) । 'पिष्ट कल्को
 विनीवदच' इति—(श० २० मा० पू० ३९ प० २३) । 'पात्र धूर्पांर पिष्ट मेहिहा पादको-
 ऽस्त्रियाम् ।' इति—(बं० पू० १९० श्लोक ५५) । लोष्ट, लोष्टम् = मूलास्थानविशेष,
 मूर्तिकागण्टम् । 'लोष्टानि लेंटव पुमि' इति—(अम० ना० लि० पू० ३०५ श्लोक १०) ।
 पुम्पति । 'लेष्टु गण्डेऽपि लोष्ट म्पान्' इति च बोधार्थि' इति—(अम० म० श्या०
 पू० ३०५ प० १ प० १२-३) । नट, नटम् = नर्तकविशेष । 'रत्नानवारी धंत्सुपी नटो
 भरतप्रारतो । इति वागमति' इति—(अम० म० श्या० पू० ३६० म० २ प० १२) ।
 'नगे नन्दोपधे हनी र्नात् शंशुपागोकया पुमान् ।' इति च—(मे० पू० ३४ श्लोक १९) ।
 निशट, निशटम् = नमीमम् । 'गमो न निशामन्त्रियानिष्टमनीधयन् ।' इति—(अम० ना०

लं० पृ० ३७१ श्लोकः ६६) । किरीटः, किरीटम् = मुकुटम्, शिरोभूषणम् । 'अथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ।' इति—(अम० ना० लिं० पृ० २३८ श्लोकः १०२) । कर्वटः, कर्वटम् = द्विशतग्राममध्ये मनोरमस्थानम् । 'कर्वटोऽस्त्री द्रोणमुखं पट्टनं पट्टभेदनम् ।' इति—(वै० पृ० १५६ श्लोकः ३) । कुक्कुटः, कुक्कुटम् = ताम्रचूडः, चरणायुधः । 'मुर्गा' इति लोके । 'कुक्कुटचन्तचट्यायां, पुंसि स्याच्चरणायुधे ॥' इति—(मे० पृ० ३६ श्लोकः ३८) । अट्टः, अट्टम् = हर्म्यपृष्ठोपरिनिकेतनम्, क्षोमम् । "अटारी" इति लोके । ओदनं च । "भात" इति लोके । 'अट्टं भक्ते च गृष्के, नाक्षीमेऽयर्थे गृहान्तरे ।' इति—(मे० पृ० ३३ श्लोकः १) । 'स्यादट्टः क्षोममस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लिं० पृ० १२० श्लोकः १२) । 'क्षीमः' अपि । साहचर्यादट्टोऽप्यस्त्रियाम् । अट्टोऽट्टालिका । कुटः, कुटम्—घटः, हलाङ्गविशेषश्च । 'कुटः कोटे पुमा, नस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे ।' इति—(मे० पृ० ३४ श्लोकः ६) । यकुटः, जकुटः, यकुटम्, जकुटम् = मलयः, श्वा, वार्त्ताकुपुष्पं च । 'जकुटं वार्त्ताकुपुष्पे, जकुटो मलये गुनि ।' इति—(मे० पृ० ३६ श्लोकः ४२) । 'वार्त्ताकुपुष्पे जकुटं, पुंसि स्यान्मलये गुनि ।' इति च—(श० २० सं० पृ० ८६ पं० ३) । विटः, विटम् = धूर्तः, महाधूर्तः, पर्वतः, लवणं च । 'वातपुत्रे विटवरी' इति । 'विटोऽद्री लवणे पिङ्गे मूपिके खदिरेऽपि च ।' इति च—(हा० व० पृ० ४०७ श्लोकः २२८) । त्र्यङ्कटः, त्र्यङ्कटः, त्र्यङ्कटम्, त्र्यङ्कटम् = शिष्यभेदः, धौताञ्जनी च । त्र्यङ्कटं शिष्यभेदेऽपि धौताञ्जन्यां च न द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० ३६ श्लोकः ४३) । 'त्र्यङ्कटं शिष्यभेदे स्याद् धौताञ्ज्यामपि स्मृतम् ।' इति च—(अने० सं० पृ० ६१ श्लोकः १६०) । कोट्टः, कोट्टम् = गिर्यादिभिर्दुर्गं पुरम् । "किल्ला" "गढ" "कोट" इति च भापाप्रसिद्धं राज्ञां वासस्थानम् । 'कोट्टारघट्टहट्टाश्च' इति पुंस्काण्डेऽमरः ।' इति—(अम० ना० लिं० पृ० ४५४ श्लोकः १८) । हैमस्तु पुंस्काण्डे पठति क्लीवलिङ्गं तथा चाह—'स्कन्वावारो राजधानी कोट्टदुर्गे पुनः समे ।' इति—(अभि० सं० अभि० चिं० पृ० ३८ श्लोकः ६७३) । कुण्डः, कुण्डम् = रोगः, गन्धद्रव्यविशेषश्च । 'अथ कुण्डं भेपजरोगयोः ।' इति—(अने० ति० पृ० १२ श्लोकः ७३) । 'कुण्डं रोगे पुष्करेऽस्त्री' इति—(मे० पृ० ३९ श्लोकः ३) । 'गदे च कुण्डमस्त्री स्यात्' इति च—(ना० २० मा० पृ० २१ श्लोकः १९) । कमठः, कमठम् = कच्छपः, भाण्डभेदश्च । 'कमठः कच्छपे पुंसि, भाण्डभेदे नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ३९ श्लोकः १२) । वारुण्डः, वारुण्डम् = सेकपात्रम्, नौस्थजलनिःसारणभाजनम्, नेत्रमलम्, कर्णमलं च । 'वारुण्डी द्वारपिण्ड्यां स्त्री, फणितां राजके पुमान् । न स्त्रियां सेकपात्रे च मलेऽक्षणः श्रवणस्य च ।' इति—(मे० पृ० ४३ श्लोकः ३३) । खण्डः, खण्डम् = शकलम्, अर्द्धम्, इक्षुविकारविशेषश्च । 'खण्डोऽस्त्री शकले, नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे' इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः ७, ८) । पण्डः, पण्डम् = पद्मादिसंघातः । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपती पुमान् ।' इति—(मे० पृ०

४२ श्लोक २६) । निगड, निगडम् = वन्धनविशेष । 'अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७८ श्लोक ४१) । आत्रीड, आत्रीडम् = उद्यानम्, राज्ञः श्रीडासाधन साधारण वनम्, लीलास्थान च । 'श्रेयमात्रीडमुद्यानम्' इत्यमरमाला । इति—(अम० सू० व्या० पृ० १२८ स्त० १ प० ५, ६) । अमरस्तु पुस्त्व प्राह—'पुमानात्रीड, उद्यान राज्ञः साधारण वनम् ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १२८ श्लोक ३) । नड, नडम् = तृणभेद, धमन, अन्तरविवरम् । 'नल' इति स्यात् । 'नडस्तु घमन पीटगल' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८३ श्लोक १६२) । तृणभेदे नडो मन ॥ नलवच्छब्दभेदज्ञं' इति च—(शं० र० स० पृ० ६७ प० १८-९) । प्रकाण्ड, प्रकाण्डम् = प्रशस्तवाचकम्, तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तभाग, तरोर्मूलस्वन्धयोरन्तर च । 'मतल्लिका मचचिंश प्रकाण्डमृदुतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३ श्लोक २७) । प्रकाण्ड 'पुस्तपि । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्वन्धप्रशस्तयो ।' इति रत्नसः' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ५३ स्त० २ प० २०-१) । 'अस्त्री प्रकाण्ड स्वन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरौ ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३० श्लोक १०) । 'प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशाखान्तरे तरो । शस्त' इति च—(मं० पृ० ४२ श्लोक ३१) । काण्ड, काण्डम् = शर । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणावैवर्गावमरवारिपु ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४०४ श्लोक ४३) । 'काण्ड स्तम्बे तरुस्वन्धे वाणोऽवसरनीरयो । कुत्मिते वृक्षाभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम् ।' इति—(मं० पृ० ४० श्लोक २, ३) । काण्ड चावमरे वाणे नाले स्वन्धे च शालिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च' इति च धरणि' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ४०४ स्त० २ प० ११-२) । कोदण्ड, कोदण्डम् = नीवृद्धिसेपो भूमि, शरद्व । 'अथ कोदण्ड चापे ना नीवृदन्तरे । भूमि' इति—(मं० पृ० ४२ श्लोक २८) । कोदण्ड कामुके देशभेदभूतल्योरपि ।' इति च—(अने० स० पृ० ६३ श्लोक १८३) । तरण्ड, तरण्डम् = नौका 'ना३' इति लोके । 'तरण्डो वडितीमूत्रयुद्धवाष्ठादिके प्लवे । नौकायामपि न स्त्री स्यात्' इति—(मं० पृ० ४२ श्लोक २९) । मण्ड, मण्डम् = भवनादेर्नियति, सारम्, पिच्छ च । 'सर्वेरेमाध्रे मण्डमस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१६ श्लोक ४९) । 'मण्ड पञ्चाङ्गले शाकभेदे क्लीव तु मन्नुनि । आमलकया स्त्रियो मण्डाऽघाऽस्त्रिया सारपिच्छयो ।' इति च—(मं० पृ० ४२ श्लोक २१) । मुण्ड, मुण्डम् = शिर, मूर्धा । 'मुण्डो देव्यान्तरे राहुग्रहे ना, मुण्डते त्रिपु । मुण्डा मुण्डीरिकायां स्यात्स्त्रिया,—मस्त्री तु मूर्धनि ।' इति—(मं० पृ० ४२ श्लोक २२) । दण्ड, दण्डम् = लण्ड, दमनार्थो निग्रह । 'दण्डोऽस्त्री लण्डे' इति—(मं० पृ० ४१ श्लोक १५) । 'दण्डो यमे मानभेदे लण्डे दमनार्थयो । व्युद्भेद प्रकाण्डोऽप्ये कोणमन्यायोरपि । अग्निमाने ग्रहे दण्डस्वच्छांशो पारिपारवंके ।' इति च—(वि० प्र० पृ० ४४ श्लोक १२) । अण्ड, अण्डम् = पश्यादिप्रसव, पंशोकोन । 'अण्डा' इति लोके । मुक्कद्व । 'अस्त्रियो मुक्ककोणा' इति—(वै० पृ०

१७८ श्लोकः ६३) । दृढः, दृढम् = अविनष्टः । 'दृढः प्रगाढे स्थूले च नितान्ते बलवत्यपि ।'
 इति—(श० र० स० पृ० १०१ पं० १७) । 'दृढः शक्ते भृशे स्थूले' इति—(अने० सं०
 पृ० १२ श्लोकः १३१) । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि ।' इति च—(मे० पृ०
 ४३ श्लोकः २) । वारवाणः, वारवाणम् = कञ्चुकम् । 'कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये
 सकञ्चुकाः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८६ श्लोकः ६३) । अयं चोलकाकृतिसन्नाहः ।
 वाणः, वाणम् = शरः, पुष्पविशेषश्च । 'वाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु
 वाणमूले स्त्री, नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः ।' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोकः २७) । 'वाणो वृक्षा-
 न्तरे शरे । शरस्यावयवे दैत्ये कयाकादम्बरीकृति ।' इति च—(अने० ति० पृ० ३० श्लोकः
 २६८) । कार्पापिणः, कार्पापिणम् = कार्पाकः, रजतरुप्यम्, रूप्यमानम् । 'कार्पापिणः कार्पाकः
 स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३१ श्लोकः ८८) । 'कार्पापिणोऽस्त्री कार्पाके पणपो-
 ङ्गकेऽपि च ।' इति च—(मे० पृ० ५१ श्लोकः ९३) । श्रवणः, श्रवणम् = कर्णः । 'कान'
 इति लोके । 'कर्णे पुन्र्पुंसकयोः । श्रवणावनिलस्य च' इति दर्शनात् । 'न स्त्रियां श्रवणः कर्णः'
 इति हेमनाममालाभिधानम्' इति च—(श० चि० पृ० ६३१ स्तं २ पं० ११-२-३) । पक्वणः,
 पक्वणम् = भिल्लग्रामः, अन्त्यजालयश्च । 'पक्वणः शवरावासे' इति—(श० र० स० पृ०
 ११३ पं० ११) । 'पक्वणोऽस्त्र्यन्त्यजालयः ।' इति च—(वै० पृ० १३८ श्लोकः ३२) ।
 कङ्कणः, कङ्कणम् = करभूषणम् । 'कङ्कणं करभूषणम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ०
 २४० श्लोकः १०८) । पुंस्यपि । 'कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोशः' इति—(अम० सु०
 व्या० पृ० २४० स्तं १ पं० २३) । 'कङ्कणं मण्डने हस्तसूत्रे च भुजभूषणे ।' इति च—
 (अने० ति० पृ० ४६ श्लोकः ८२) । द्रोणः, द्रोणम् = परिमाणविशेषः, आढकः । 'द्रोणो-
 ऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां (दि) चतुष्टये ।' इति—(मे० पृ० ४६ श्लोकः १७) । अपः-
 राह्णः, अपराह्णम् = दिनस्यापरभागः, दिनान्तांशः । 'सायाह्नोऽप्यपराह्णोऽस्त्री' इति—(वै०
 पृ० २२ श्लोकः ६५) । चरणः, चरणम् = पादः । 'पैर' इति लोके । 'चरणोऽस्त्री बह्वृचादी
 मूले गोत्रे पदेऽपि च । अमणे भक्षणे चा(वा)पि नपुंसक उदाहृतः ।' इति—(मे० पृ०
 ४८ श्लोकः ४८) । तृणः, तृणम् = शण्पम्, तृणमात्रम्, तृणविशेषो नडादिः । 'तृणं तु यवसे
 मतम् । इति—(श० र० स० पृ० १०५ पं० १६) । सुवर्णः, स्वर्णः, सवर्णम्, स्वर्णम्
 = कनकम् । 'सोना' इति लोके । हेम्नोऽक्षः, कर्पः । अश्रीतिरक्तिकापरिमितं
 स्वर्णं च । 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्पे सुवर्णाख्यमखान्तरे । स्त्री कृष्णागुहणि, क्लीबे काञ्चने
 हरिचन्दने ।' इति—(मे० पृ० ५१ श्लोकः ८४) । व्रणः, व्रणम् = क्षतम् । 'घाव'
 इति लोके । 'व्रणः क्षते निगदितः' इति—(श० र० स० पृ० १०७ पं० ६) । 'व्रणो-
 ऽस्त्रीयामीर्ममरुः क्लीबे' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२० श्लोकः ५४) । 'व्रणोऽपीर्मा-

ऽपि न स्त्रियौ ।' इति च—(वं० पृ० १२२ श्लोक २१७) । वृषण, वृषणम् = अण्ड, अण्ड-
कानि । 'तथाण्डे वृषणो मत ।' इति—(श० २० स० पृ० ११६ प० ३) । माधवस्तु क्लीव-
त्स्निग्धमाधत्—'मुष्मण्डमपान च वृषण फलकोशकम् ।' इति च—(प० २० भा० पृ० २६
प० २१) । भूपण, भूपणम् = अलङ्कार । 'गहना' इति लोके । 'भूपण स्यादलङ्कारे' इति—
(श० २० स० पृ० ११४ प० ७) । 'अलङ्कारस्त्वाभरण भूपणम्' इति च—(वं० पृ० १६६
श्लोक १३३) । द्रूपण, द्रूपणम् = राक्षसविशेष, खरसेनापति, दीपश्च । भाण, भाणम् =
नाटकभेद, नाटकादिदशरूपकान्तर्गतरूपकविशेष । 'भाणो नाटकभेदे स्यात्' इति—(श० २०
स० पृ० १०६ श्लोक १६) । नाटक नाटिका भाण ' इति च—(वं० पृ० १४४ श्लोक १००) ।
किण, किणम् = मासप्रत्ययभेद, सुष्कन्नण, म तु खनित्रदण्डादिसधर्षणात्करनलादौ स्पष्ट ।
निरर्पणजव्ययाचिह्नम् व्रणज चिह्न वा । 'पट्टा' इति लोके । 'किणो ऋड वृणस्थाने' इति ।
'वतालासनमित्यतदकाङ्गमुत्थप्रहाकिण ।' इति च—(वं० पृ० १२२ श्लोक २१७) । रण,
रणम् = युद्धम् । 'लडाई' इति लोके । 'रण कोणे ववणे पुसि, ममरे पुन्नपुसकम् ।' इति—
(मे० पृ० ४६ श्लोक २५) । प्रवण, प्रवणम् = चतुष्पथम्, क्रमनिम्नभूभागश्च । 'प्रवणो
दक्षिणे प्रह्ल क्रमनिम्ने चतुष्पथे ।' इति—(वं० पृ० २६१ श्लोक ५३) । 'प्रवण क्रमनिम्नोऽप्या
प्रह्ले, ना तु चतुष्पथे ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४०६ श्लोक २६) । 'प्रवण क्रमनि-
म्नोऽप्या प्रह्ल च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे सम्दाहृत ।' इति धरणि
इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४०६ स्त० २ प० २१-२) । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्न-
महोभागोदारप्रह्लपु च त्रिपु ।' इति च—(मे० पृ० ४६ श्लोक ५९) । चूर्ण, चूर्णम् = धूलि,
धारभेद, वासयुक्तिश्च । चूर्णानि वासयोगा स्यु' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४८ श्लोक
१३४) । वासे सुगन्धिकरणे योगा उपाया, पिष्टरज । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे, चूर्णानि वामयु-
क्तिपु ।' इति—(मे० पृ० ४५ श्लोक १२) । 'चूर्णानि वासयोगा स्युश्चूर्णो धूलि-सर्कारा ।'
इति च—(अने० समु० पृ० ३४ श्लोक ३८०) । तोरण, तोरणम् = निर्दूह, बहिर्द्वारम्,
द्वारबन्ध, कन्धरा पादपान्तर च । 'तोरणोऽग्नी बहिर्द्वारम्' इति—(अम० ना० लि० पृ०
१२२ श्लोक १६) । तोरण द्वारबन्ध स्यात्तोरण पादपान्तरे ।' इति—(श० २० स० पृ०
१११ प० १५) । 'कन्धरा तोरण कण्ठी इति च—(हा० व० पृ० ४०४ श्लोक ७४) । पूर्त,
पूर्तम् = श्यातादिवर्म, पूरित च । श्यातादौ पूरिते पूर्तम्' इति—(त्रि० शं० पृ० ३३८ श्लोक
१६९) । 'पसं श्यातादिर्मणि । इति—(अम० ना० लि० पृ० २५९ श्लोक २८) । 'पूर्तं त्रिपु
पूरित स्यात् कथोव श्यातादिर्मणि ।' इति—(म० पृ० ५६ श्लोक ३६) । निवेत, निवेतम् =
गृहम् । पर इति आरे । निवेत मदन मतम् ।' इति—(श० २० स० पृ० १४५
श्लोक १०) । निवात, निवातम् = दृढमन्नाह, वातरहिताश्रयश्च ।

'निवातावाश्रयावाती शम्भ्राभयं न चमं यत् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४११ श्लोकः ८४) । 'निवातो दृढसन्नाहे वातशून्येऽपि चाश्राये ।' इति च—(मे० पृ० ६३ श्लोकः ११६) । पारतः, पारतम्=पारदः । 'पारा' इति लोके । 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते ।' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ३३५ स्तं० १ पं० १९, २०) । क्लीबेऽपि । 'पारदं पारतम्' इति च—(ग० भे० प्र० पृ० ५ श्लोकः २०) । अन्नः, अन्तम्=अवसानम्, शेषम् । 'अन्तं स्वरूपे नामे ना, न स्त्री शेषे, -ऽन्तिके त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० ५४ श्लोकः २) । 'अथाऽन्त्रियाम् । अन्तो जघन्यं चरमम्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३७६ श्लोकः ८१) । युतः, युतम्=युक्तम्, अपृथग्भूतम्, हस्तचतुष्टयं च । 'युतं हस्तचतुष्टये । स्त्री न्याययोपितो—युंविन, -युंतो युवते-ऽपृथग्गते ।' इति—(ग० र० सं० पृ० १३१ श्लोकः ८, ९) । प्रयुतः, प्रयुतम्=दशलक्षणि । 'गतं सहस्र-मयुतं निपुतं प्रयुताऽर्जुदे । व्यत्यासेन तु दृश्येते नियुतप्रयुते क्वचित् । 'प्रयुतनियुते' इत्यर्थः । इति—(वै० पृ० १८८ श्लोकः ३०) । शब्दार्थचिन्तामणी तु तथैव दृश्येते, क्ष्वेडितः, क्ष्वेडितम्=सिंहनादविशेषः । 'क्ष्वडितं सिंहनादे स्यात्' इति—(ग० र० सं० पृ० १५७ पं० १६) । 'नादोऽस्य (सिंहस्य) चुक्कारः क्ष्वेडितं च तत् ।' इति च—(त्रि० शं० पृ० २८६ श्लोकः २) । अक्षतः, अक्षतम्=लाजाः, भृष्टग्रीह्यादयः । कैचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इत्याहुः । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेपु, त्रिष्वर्हिसिते । यवेऽपि क्वचित्' इति—(मे० पृ० ६० श्लोकः ८०) । 'अक्षताश्चापि लाजेपु तण्डुलादावर्हिसिते ।' इति—(श० र० सं० पृ० १३६ पं० ११) । 'क्वक्षतं तण्डुले घान्ये, न ना लाजेपु, ना यवे ।' इति च—(वै० पृ० २५८ श्लोकः १४) । दैवतः, दैवतम्=देवता । 'वृन्दारका, दैवतानि पुंसि वा, देवताः स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५ श्लोकः ९) । वृत्तः, वृत्तम्=पद्यम्, वृत्तिः, चारित्र्यम्, शीलम्, वेदबोधिताचारस्य परिपालनम्, छन्दश्च । 'वृत्तोऽधी-तेऽप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं (त्रिलिङ्गं), वा क्लीबे छन्दचारित्र्यवृत्तिपु ।' इति—(मे० पृ० ५८ श्लोकः ६१) । पक्षे पुंसि । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे, त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१० श्लोकः ७८) । 'आचारो वृत्तचारित्र्यचरित्रचरणानि च ।' इति । 'वर्तुलं निस्तलं वृत्तं सुवृत्तं परिमण्डलम् ।' इति । 'वृत्तं स्वरूपे चरिते वृत्तो छन्दोविधासु च । त्रिष्वतीतदृढाधीतवर्तुलेपु' इति च—(वै० पृ० २३६ श्लोकः ७६) । ऐरावतः, ऐरावतम्=इन्द्रहस्ती, महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासनं च । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्, विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने ।' इति—(मे० पृ० ६८ श्लोकः १९२) । लोहितः, लोहितम्=शोणितम्, रक्तवर्णः, कुङ्कुमं च । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान् नदान्तरे भीमे वर्णे च त्रिपु तद्वति ।' इति—(मे० पृ० ६५ श्लोकः १४८) । 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे, लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ।' इति च—(अने० सं० पृ० ७३ श्लोकः ३१०) । हस्तः, हस्तम्=करः । 'हाय' इति लोके । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि

च । ऋक्ष केशात्परो व्राते' इति—(मे० पू० ५६ श्लोक ७५) । वलीवेऽपि । 'हस्तं चर्मप्रसेविकायाम्' इति शब्दार्थविन्नामणौ दृश्यते । शत, शतम् = सख्याविशेष । 'सौ' इति लोके । नक्षत्रविशेषश्च । 'शत सख्यान्तरे' इति—(श० र० स० पू० १३३ प० १२) । 'शत सहस्रमयुत नियुत प्रयुत मनम । स्त्री कोटिरबुद्धिमिति क्रमाद् दशगुणोत्तरम् ।' इति च रत्नकोश' इति—(अम० सु० व्या० पू० ४५७ स्त० २ प० ३६ त) व्रतः, व्रतम् = तप, ब्रह्मचर्यादिनियम । कुच्छ चान्द्रायणादिक च । 'तपो व्रतोऽस्त्री कुच्छोऽस्त्री तच्च चान्द्रायणादिकम् ।' इति—(वं० पू० ९४ श्लोक १३६) । उपवीत, उपवीतम् = यज्ञसूत्रम्, उत्तरीयम् । 'जनेऊ' इति लोके । 'उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्धते दक्षिणे वरे ।' इति—(अम० ना० लि० पू० २६५ श्लोक ४६) । 'उपवीतमुत्तरीये' इति—(श० र० स० पू० १६० प० ३) । 'यज्ञोपवीतमुपवीते ब्रह्मसूत्रोत्तरीययो ।' इति च—(वं० पू० २७४ श्लोक० १७) । पलित, पलितम् = पक्व-केश, केशपाक, शैलजम्, कर्दमश्च । पलित शैलज तापे केशपाके च कर्दमे ।' इति—(मे० पू० ६३ श्लोक १२३) । 'पलित जरसा शौक्ल्य केशादौ' इति—(अम० ना० लि० पू० २१५ श्लोक ४१) । 'केशादिशौक्ल्ये पलित शैलेय, ना तु कर्दमे ।' इति च—(वं० पू० २६१ श्लोक ५२) । वसन्त, वसन्तम् = ऋतुविशेष, देवपुत्रविशेषश्च । 'वसन्त ऋतु मिथयि ।' इति—(श० र० स० पू० १५२ श्लोक १) । ध्वान्त, ध्वान्तम् = गाडान्धवार । 'अन्धकारोऽस्त्रिया ध्वान्त तमिस्त्र तिमिर तम ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ८७ श्लोक ३) । साहचर्यादस्त्रियाम् । 'ध्वान्त गाडेष्वतमसि' इति च—(श० र० स० पू० १२८ प० ५) । अपुत्र, अपुत्रम् = दशसहस्राणि । 'दश हजार' इति लोके । 'शत सहस्रमयुतम् ।' इति—(वं० पू० १८८ श्लोक २८) । घृत, घृतम् = दुरोदरम्, घृतकीडनम् । 'जुआ' "खेल" इति लोके । 'घृतोऽस्त्रियामश्वती कंतव पण इत्यपि ॥' इति—(अम० ना० लि० पू० ३५२ श्लोक ४४) । घृत, घृतम् = आज्यम्, सपि । 'धी' इति लोके । 'तच्च लिङ्गान्तरे-ज्जुक्त सर्वंभक्त घृतादि च । तत्र केनिद् घृतादीना पुस्त्याद्य वैदिक विदु ॥' इति—(वं० पू० २६१ श्लोक २८-९) । कोशान्तरेऽप्येवम्वतम् । पुस्त, पुस्तम् = लेप्यादिवर्गविशेष, पुस्तक च । 'पुस्त वलीवे पुस्तके च लेप्यादिशिल्पकर्मणि ।' इति—(श० र० स० पू० १२६ श्लोक १४) । शुद्धान्त, शुद्धान्तम् = राजा स्त्रियागारम्, अन्त पुरम्, अवरोधनम् । राज्ञो रह कशान्तरम् भूपते गुह्यकशाभेदश्च । 'कशान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्सासर्वंगोचरे ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ४०८ श्लोक ६६) । 'शुद्धान्तोऽन्तपुरे गुह्यकशाभेदे च भूपते ।' इति चाजय' इति—(अम० सु० व्या० पू० ४०८ स्त० १ प० २२-३) । बुस्त, बुस्तम् = मामशष्कुली, पक्वभासाविशेष, भूष्ट मासम्, स्थालीभूष्टमासम्, मासपिण्डविशेष, पतसादि-फलस्यासारभागश्च । 'बुस्त दन्तोऽध्यादि' इत्येके । रजत, रजतम् = रूप्यम्, श्वेत च । 'रजत

त्रिपु शुक्ले स्यात्, क्लीवं हारे च दुर्वर्णे ।' इति—(मे० पृ० ६४ श्लोकः १४४) 'श्वेतं
रुव्येऽपि' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१० श्लोकः ७९) । 'अथ रजतं शोणिते हृदे ।
श्वेते हारेऽपि' इति च—(वै० पृ० २६२ श्लोकः ७०) । मुहूर्त्तः, मुहूर्त्तम् = द्वादशक्षणतामकः
कालः, घटिकाद्वयम् । 'ते(क्षणाः) तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥' इति—(अम० ना० लि०
पृ० ४७ श्लोकः ११) । यूथः, यूथम् = पशुसमूहः । 'संघसंघातपुञ्जीवसार्थयूथकदम्बकाः ।'
इति भागुरिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २०२ स्तं १ पं० ३५-६) । 'यूथं
तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २०२ श्लोकः ४१) । 'यूथं तिर्यक्समूहे-
ऽस्त्री, पुष्पभेदे च योषिति ।' इति च—(मे० पृ० ७२ श्लोकः ११) । वरूथः, वरूथम् =
रथगुप्तिः, परप्रहारणाभिधातरक्षार्थं रथसन्नाहवदावरणम्, चर्म, वेश्म च । 'वरूथो रथगुप्ती
स्याद वरूथं चर्मवेश्मनोः ।' इति—(मे० पृ० ७३ श्लोकः २१) । गूथः, गूथम् = विष्ठा ।
'गूथं पुरीषं वन्नस्कमस्त्री, विष्ठाविषे स्त्रियौ ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२५ श्लोकः
६८) । प्रस्थः, प्रस्थम् = सानुः, पर्वतसमभूभागः, मानभेदश्च । 'स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।'
इति—(अम० ना० लि० पृ० १२५ श्लोकः ५) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि ।'
इति च—(मे० पृ० ७२ श्लोकः ९) । तीर्थः, तीर्थम् = घटः, अवतारः, नद्यादौ स्नानार्थमव-
तरणस्थानम्, पुष्करिण्यादि, पुष्पक्षेत्रम्, पुष्पस्थानं च । 'घट्टोऽवतारस्तीर्थोऽस्त्री' इति । 'तीर्थं
मंत्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः ।' इति च—
(वै० पृ० २२५ श्लोकः १३) । 'निपानागमयोस्तीर्थम्पिजुष्टजले गुरो ॥' इति—(अम०
ना० लि० पृ० ४१२ श्लोकः ८६) । 'निपानं जलावतारः ।' 'निदानमुपायः' इति मुकुटः ।
'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारपिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमंत्रिषु ।' इति च—
(मे० पृ० ७२ श्लोकः ७) । प्रोधः, प्रोधम् = अश्वस्य घोणा, नासिका, अश्वादेशोणान्तरं च ।
'नयुन' इति लोके । 'घोणा तु प्रोधमस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८२
श्लोकः ४९) । 'प्रोधोऽस्त्री ह्यघोणायां, ना कट्या, —मध्वगे त्रिपु ।' इति च—(मे० पृ० ७२
श्लोकः १०) । अलिन्दः, अलिन्दम् = प्रघाणः, वहिद्वारप्रकोष्ठः, द्वारप्रकोष्ठाद्वहिद्वारप्रवर्ति-
चतुष्कम्, द्वारवह्निभागश्च । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिद्वारप्रकोष्ठके ॥' इति—(अम०
ना० लि० पृ० १२० श्लोकः १२) । अगारैकदेशे प्रघाणः प्रघणश्च । 'गृहैकदेश आलिन्द
प्रघाणः प्रघणस्तथा ।' इत्यमरमाला' इति—(अम० सु० व्या० पृ० स्तं २ पं० ६, ७) ।
प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुग्दरे ।' इति च—(अने० सं० पृ० ६६ श्लोकः २२४) ।
ककुदः, ककुदम् = प्रधानम्, वरम्, श्रेष्ठम्, राजचिह्नम्, श्वेतच्छत्रादिः, वृषाङ्गम्, वृषांसस्य-
स्थूलमांसपिण्डः, पर्वताग्रभागश्च । 'प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।' इति—
(अम० ना० लि० पृ० ४१३ श्लोकः ६२) । 'ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्षमणि ।' इति

च—(वि० प्र० पृ० ८० श्लोक ३२) । कुकुद, कुकुदम् = वरायादरपूर्वक अलङ्कृतकन्यादाता, परिप्रेषे आदरपूर्वकमलङ्कृता कन्या यो ददाति स कुकुद । 'कुकुद' इत्यपि । 'मत्कृत्यालङ्कृता कन्या यो ददाति स कुकुद ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५६ श्लोक १४) । अष्टापद, अष्टापदम् = सुवर्णम्, चतुरङ्गादिशूतकल्प च । 'अष्टापदोऽग्नी वनके शारीणा पलकेऽपि च । अष्टापदी चन्द्रमस्त्या, शरभे मर्कटे पुमान् ।' इति—(मे० पृ० ७७ श्लोक ४४) । शारीणा कल्प पट्ट । शारीणा खलनाधरपट्ट । कुन्द कुन्दम् = पुष्पविशेष, माध्यम् । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेपु ना ।' इति—(मे० पृ० ७४ श्लोक ३) । 'माध्य कुन्दम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० १५३ श्लोक ७३) । पुम्स्त्वमपि । 'माध्य कुन्द कृष्टक ।' इति च पुम्स्वाण्ड रत्नकोष' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १५३ स्त० २ प० ३) । गुद, गुदम् = अपानम् । 'गुद त्वपान, पायुर्ना' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोक ७३) । दोहद, दोहदम् = गर्भ, गर्भिण्या अभिलाप, लालसा च । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलापे तथा गर्भे' इति—(अने० स० पृ० ७७ श्लोक ३६०) । कुमुद, कुमुदम् = कंरवम्, दिग्गजविशेषश्च । 'वाग्न कुमुदोऽञ्जन ।' इति । 'अस्मिन' सिते कुमुदकंरवे ॥' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १०७ श्लोक ३७) । कुमुद कंरवे, ना तु दिग्गजे भुजग कपी ।' इति च—(ना० २० मा० पृ० ८६ प० १३) । छद, छदम् = पक्षिरक्षम् । 'पख' इति लोके । 'गहस्पक्षच्छदा पत्रपत्र चतनूरुहम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २०० श्लोक ३६) । 'गहती पक्षी छदी । पक्षसी च स्मृती पक्षी' इति शुभाङ्क' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २०० स्त० १ प० ९) । क्लीबेऽपि । 'गहस्पक्षी नरी छदम् ।' इति च क्लीबकाण्डे बोपालित' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २०० स्त० १ प० १२) । कन्द, कन्दम् = मूलविशेष, सस्यमूलम्, सूरणश्च । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान् ।' इति—(मे० पृ० ७४ श्लोक ३) । अर्बुद, अर्बुदम् = सस्याविशेष, दशकोट्य । 'अर्बुदो मासपहसि, दशकोटिर्न स्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० ७५ श्लोक १६) । सौष, सौषम् = धवलगृहम्, राजसदनम् । 'सौषोऽस्त्री राजसदनम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११६ श्लोक १०) । उत्सेध, उत्सेधम् = वृक्षपर्वताद्यारोह, उच्छ्रय । 'वृक्षादि की ऊंचार्द' इति लोके । 'उत्सेधस्तुच्छ्रये न स्त्री, क्लीब सहननेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० ८० श्लोक २९) । कवन्ध, कवन्धम् = शिरोरहितकाय । 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् । क्लीब जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयो ।' कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यपि पाठ । थ्राद, थ्रादम् = पितृ क्रिया, शास्त्रत पितृकर्म । 'थ्राद तत्कर्म शास्त्रत ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २५९ श्लोक ३१) । 'थ्राद थ्रदान्विते त्रिपू । हव्यकव्यविधौ क्लीबम्' इति—(मे० पृ० ८० श्लोक १९) । 'थ्राद थ्रदालुरास्तिक ।' इति । 'थ्राद तु पितृभोजनम् ।' इति च—(वे० पृ० ८८ श्लोक ६४) ।

'श्राद्धं निवापे, श्रद्धालो त्रिपु' इति—(त्रि० शो० पृ० ३४६ श्लोकः २२४) । निवापे पित्रुद्देशेन दाने, पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये ब्रह्मे च । 'श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते ।' इति टीका ।
 यैस्तु श्राद्धशब्दः अणन्तो व्युत्पाद्यते श्रद्धा अस्यास्तीति स वाच्यलिङ्ग एव—श्राद्धो नरः, श्राद्धा स्त्री, श्राद्धं कुलमिति । आयुधः, आयुधम् = शस्त्रमात्रम्, प्रहरणमात्रम् । 'आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९१ श्लोकः ८२) । अन्वः, अन्धम् = तिमिरम्, अदृक् च । 'अन्धा' इति लोके । 'अन्धोऽदृक्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२२ श्लोकः ६१) । 'अन्वश्चक्षुर्विहीने स्यादन्धं तु तिमिरे मतम् ।' इति—(ग० र० स० पृ० १८० पं० २) । 'अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीवं, चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत् ।' इति—(मे० पृ० ७९ श्लोकः ३) । 'अन्धोऽचक्षुस्तमोऽप्यन्धम्' इति च—(वे० पृ० २३० श्लोकः ६) । औषधः, औषधम् = भेषजम्, रोगनाशकद्रव्यम्, रोगहृत्त्वेन द्रव्यमात्रविवक्षायामीषधप्रयोगः, तेन घृततैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यमिति ज्ञेयम् । 'औषधं तु भिषग्जितम् ।' इति—(त्रि० शो० पृ० २९० श्लोकः १३) । गन्धमादनः, गन्धमादनम् = पर्वतविशेषः । 'स्याद् गन्धमादने भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां, नगे न स्त्री' इति—(मे० पृ० १०० श्लोकः १३४) । प्रस्फोटनः, प्रस्फोटनम् = शूर्पम् । "सूप" इति लोके । ताडनम्, विकाशनम्, पचनं च । 'प्रस्फोटनं विकसने शूर्पे स्यात्ताडनेऽपि च ।' इति—(थ० र० स० पृ० २०५ पं० ६) । लग्नः, लग्नम् = भेषादिराशीनामुदयः, मत्तहस्ती, स्तुतिपाठकश्च । 'लग्नं राश्युदये क्लीवं, सक्तलज्जितयोस्त्रिपु' इति—(मे० पृ० ८४ श्लोकः १८) । 'लग्नो मदकलो मत्तः' इति—(वे० पृ० १०९ श्लोकः ६८) । 'लग्नाः प्रातर्गोयाः स्तुतिवृताः ।' इति च—(त्रि० शो० पृ० ३०१ श्लोकः ५६) । पिधानः, पिधानम् = संवरणम्, तिरोधानम्, अन्तर्धानम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४ श्लोकः १३) । चन्दनः, चन्दनम् = मलयजः । 'चन्दनी तु नदीभिदि । चन्दनोऽस्त्री मलयजे, भद्रकाल्यां नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० ६७ श्लोकः ६०) । वितानः, वितानम् = विस्तारः, उल्लोचः । "चन्दोया" इति लोके । यज्ञश्च । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुन्नपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्, त्रिलिङ्गो मत्त (न्द)तुच्छयोः ।' इति—(मे० पृ० ९२ श्लोकः २६) । राजादनः, राजादनम् = फलाध्यक्षः, क्षीरिका । 'खिरिणी' खिन्नी" इति च लोके । पियालश्च । "चिरौजी" इति लोके । 'राजादनः फलाध्यक्षः' इति । 'राजादनं पियालः स्यात्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १४० श्लोकः ३५) । 'राजादनं पियाले, ना क्षीरिकायां पलाशके ।' इति च—(वे० पृ० २७८ श्लोकः २१) । शिश्नः, शिश्नम् = लिङ्गम् । 'शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२८ श्लोकः ७६) । 'नपुंसकेऽपि ।' शङ्कर्मैदः शेफकोशी शिश्नं मेहनशेफसी ।' इति च—(वे० पृ० १७८ श्लोकः ५१) । यौवनः, यौवनम् = द्वितीयं वयः । "जवानी" इति लोके । 'तारुण्यं यौवनं समे ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१५ श्लोकः ४०) ।

आपीन, आपीनम् = ऊष, क्षीराशय, कूपश्च । 'ऊषस्तु क्लीदमापीन समी' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२६ श्लोक ७३) । 'पुस्यपि' । 'आपीन, अ०धु, कूप' इति च बोपदेवः इति—(श० चि० पृ० २७० स्त २ प० २०) । 'उदपान, उदपानम् = कूप । 'कुआं' इति लोके । 'उदपान तु पुमि वा ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लोक २६) । 'प्रदरस्तुदपानोऽप्री' इति च—(वे० पृ० १५४ श्लोक ६) । आमन, आमनम् = उपवेशनम्, स्थिति, पीठम्, द्विरदम्बन्वदेश, जीवकद्रुमश्च । 'खानन द्विरदस्वन्वे पीठे यात्रानिवर्तने । आसनी विपणौ स्थित्या-मासनी ना जीवकद्रुमे ।' इति—(श० २० स० पृ० १९१ प० २) । केतन, केतनम् = गृहम्, निमत्रणम् ध्वज, वृत्तम्, स्थान च । 'केतन तु गृहे केतो वृत्ते चापि निमत्रणे ।' इति—(श० २० म० पृ० १६२ प० १३) । असन, असन, असनम् = वृद्धविशेष, जीवकद्रुम, क्षेपण च । 'असन क्षपणे क्लीब, पुमि स्थान्जीवकद्रुमे ।' इति—(मे० पृ० ८४ श्लोक २९) । नलिन, नलिनम् = पद्मम्, कमलम्, प्राचीनामलक च । 'सहस्राय नलिन शतपत्र कुशेशयम् ।' इति—(वे० पृ० १५७ श्लोक ३८) । 'नलिन नलिफानोयाम्बुजेषु' इति । 'नलिनी पश्चिनीव्योमनिम्नगा-कमलाकरे । नपुमश्च नीलिकाया, न पुमि सरसीरिहे ॥' इति च—(मे० पृ० ८८ श्लोक ८२) । पुलिन, पुलिनम् = संकतम्, बालुवामयतटम्, तोयोत्थिततटम्, जलादचिरोत्थिततटम् । 'चडा' 'टापू' इति च लोक । द्वीपश्च । 'तोयोत्थित तन्पुलिनम्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९६ श्लोक ६) । 'पुलिन द्वीपमुच्चते ।' इति च कोशान्तरम् इति—(अम० मु० व्या० पृ० ९६ स्त० १ प० १४५) । मोन, मोनम् = वाडनियम, अभाषणम्, तूष्णीम्, तूष्णीकाम्, शब्दराहित्यम् । 'मोन वाडनियम' इति—(श० २० ग० पृ० १८८ प० १३) । 'अथ मोनमभाषणम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६१ श्लोक ३६) । बद्धमान, बद्धमानम् = शराव, एरण्ड, प्रसन्नभेद, विष्णु, भूषणम्, दशविशेषश्च । 'बद्धमान शरावे स्पादेरण्ड-भूषणेऽपि च ।' इति—(वे० पृ० २६८ श्लोक ४४) । 'बद्धमान प्रसन्नभेदे शरावेरण्ड-विष्णुषु ।' इति च—(मे० पृ० ९८ श्लोक १०५) । समान, समानम् = ह्यन्नाभिसर्वेभ्यः-वृत्तौ वायुविशेष । 'समान मत्स्यमैकेषु विषु, ना नाभिमारते ।' इति—(मे० पृ० ६३ श्लोक ४६) । 'समाना मत्स्यमैके स्य इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४१८ श्लोक १२७) । ओदन, ओदनम् = भक्ष्यविशेष भक्षणम् । 'भात' इति लोके । 'ओदन न स्थिया भवते, बाटासामोदनी म्त्रियाम ।' इति—(मे० पृ० ८५ श्लोक ४३) । दिन, दिनम् = दिवस । 'दिन त्वहृदि न म्त्रियाम ।' इति—(श० २० स० पृ० १८७ प० ११) । दन मानानि अत्य, शनमान, शनमानम् = रूप्यपलम् दण्डरूप्यधरणाणि, विशालधिकरस्त्रिजाशतत्रयप्रमाणम्, इत्ययं । 'शरानि दश जय, शनमानान्पु राजत ।' इति मनु' इति—(श० चि० पृ० ५०७ स्त० २ प० २२-३) । भूभागविशेषश्च । हायन, हायनम् = क्षयन, वयम् । 'सोरु' इति

लोके । 'हायनोऽस्त्री, शरत्समाः ।' इति--(अम० ना० लि० पृ० ५० श्लोकः २०) । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे, पुंस्यचिर्ब्रौहिभेदयोः ।' इति च--(मे० पृ० ६४ श्लोकः ५८) । स्थानः, स्थानम्=आश्रयः, स्थितिश्च । 'स्थानं स्यादाश्रये स्थितौ ।' इति--(वै० पृ० २२७ श्लोकः ३६) । 'अवकाशे स्थितौ स्थानम्' इति--(अम० ना० लि० पृ० ४१७ श्लोकः ११७) । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे ।' इति च--(मे० पृ० ८४ श्लोकः २३) । मानः, मानम्=दर्पः, चित्तोन्नतिः, ग्रहः, प्रमाणम्, प्रस्थादिश्च । 'मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे । क्लीबं प्रमाणे प्रस्थादौ' इति--(मे० पृ० ८३ श्लोकः १४) । 'मानश्चित्तासमन्नतिः' इति । 'मानं तुलाद्गुलिप्रस्थैः' इति च--(अम० ना० लि० पृ० ३३० श्लोकः ८५) । धनः, धनम्=द्रव्यम्, वित्तम्, गोधनं च । 'धनं तु गोधने वित्ते' इति--(मे० पृ० ८३ श्लोकः १२) । निधनः, निधनम्=विनाशः, कुलं च । 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति--(मे० पृ० ८८ श्लोकः ८३) । 'भरणं, निधनोऽस्त्रियाम् ॥' इति च--(अम० ना० लि० पृ० ३०१ श्लोकः ११६) । विमानः, विमानम्=रथविशेषः, आकाशयानम्, यानमात्रं च । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति--(अम० ना० लि० पृ० २० श्लोकः ४८) । 'विमानो व्योमयाने च सार्वं(सप्त) भौमगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुन्नपुंसकयोर्मतः ।' इति च--(मे० पृ० ५२ श्लोकः ३०) । ताडनः, ताडनम्=आघातः, हननम् । 'हननं ताडनं समे ।' इति--(वै० पृ० १८९ श्लोकः ३६) । स्तेनः, स्तेनम्=चौरः, तस्करः, स्तेयम्, चौर्यं च । 'स्तेनः शङ्कितवर्णकः ।' इति--(हा० व० पृ० ४०२ श्लोकः १२८) । 'स्तेनो रात्रिचरो दस्युर्मोपिकः पारिपन्थिकः ।' इति च--(वै० पृ० १४० श्लोकः ५६) । वसनः, वसनम्=मूल्यम्, अवक्रयः, वेतनम्, कटिभूषणम्, लवणविशेषश्च । 'वसनस्त्ववक्रये पुंसि, वेतने स्यान्नपुंसकम् ।' इति--(मे० पृ० ८४ श्लोकः १८) । 'वसनं स्याद्वेतने मूल्ये वसनद्रव्ययोरपि ।' इति--(श० २० म० पृ० १८९ श्लोकः ५) । 'वस्तोऽर्षोऽवक्रयो मूल्यम्' इति । 'रीमकं तु रुमाभवम् । वसनं च' इति च--(वै० पृ० १२८ श्लोकः ७०) । भवनः, भवनम्=गृहम्, भावः, श्वा च । 'भवनं स्याद्गृहे भावे' इति--(मे० पृ० ९० श्लोकः १) । 'कौलेयकोऽस्थिरवादश्च भवनो भलुहोऽपि च ।' इति । 'अगारं भवनं घाम' इति च--(वै० पृ० १६० श्लोकः १७) । भुवनः, भुवनम्=लोकः । 'भुवनं वि(पि)ष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने ।' इति--(मे० पृ० ६० श्लोकः २) । 'भुवनं, पिष्टपः पुमान् ।' इति च 'वोपालितः' इति--(अम० सु० व्या० पृ० ११२ स्तं० १ पं० ३२) । यानः, यानम्=वाहनम्, गतिश्च । 'यानं स्याद् वाहने गती ।' इति--(मे० पृ० १३ श्लोकः १६) । उद्यानः, उद्यानम्=वनभेदः, आरामः, उपवनम् । "दाग" "वगीचा" "पार्क" इति च लोके । निःसरणम्, वहिर्गमनम्, प्रयोजनम्, आक्रीडम्, उद्गमश्च । 'उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने ।' इति धरणिः इति--

(अम० म० व्या० पृ० ४१७ स्त० १ प० १०-१) । 'जेमयाक्रीडमुद्यानम्' इति चामरमाला' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १२८ प० ६) । वातायन, वातायनम् = गवाक्ष, जाल्व । 'क्षरोक्षा' इति लोके । अथश्च । 'वातायनश्चकसफ' इति । 'वातायन गृहाक्ष स्याद्भुट शयन तथा ।' इति च—(वि० श० पृ० २८१ श्लोक ६) । 'वातायन गवाक्ष स्यात्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ११६ श्लोक ६) । अभिधानः, अभिधानम् = नाम, सज्ञा, सन्दकोष, कथन च । 'शब्दाभिधायो त्वमिधाभिधान वाचको ध्वनि । ह्रास कुहरितश्च' इति—(वि० शो० पृ० २७१ श्लोक १) । 'कृतद्वितसमासानामभिधान नियामकमा ।' इति च बोपदेव' इति—(श० वि० पृ० १३१ स्त० २ प० ५, ६) । द्विषी, द्विपिन, द्विपि, द्विपिनम् = व्याघ्र । "बघेय" इति लोके । विषवश्च । 'धीता' इति लोके । 'शार्दूलद्विपिनो व्याघ्रे' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८६ श्लोक १) । निपान, निपानम् = उपकूपजलाशय, कूपसमीपरचितजला धार । "प्याऊ 'चरही' इति वा लोक । दोहनी च । 'आहावस्तु निपान स्यादुपकूपजलाशये ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८३ श्लोक २६) । पारी तु दोहनी । निपान, स्त्री गवी तुम्बा निलिम्पा रोहिणी च सा ।' इति च—(वि० शो० पृ० ३०३ श्लोक १६) । शयन, शयनम् = तूलकादि । मुकुटस्तु—शय्यामात्रम्, निद्रा, भंयुन च । 'शयन तु मत स्वापसम्ययो सुरतेऽपि च ।' इति—(श० २० स० पृ० २०० प० ५) । 'शय्यायां शयन न, स्त्री, निद्रासुरतयोर्नपुम् ।' इति च—(वं० पृ० २६३ श्लोक ८५) । लघुन, रसोन, लघुनम्, रसोनम् = गृञ्जन । 'लहगुन' इति लोके । 'सञ्जोऽरिष्टो गृहोच्छिष्टो रसो गृञ्जन वटु । कायाङ्ग लघुन दिव्य महाकन्दामृतोद्भवे ।' इति—(वं० पृ० ६२ श्लोक २०४) । 'उमी पुस्यपि' । 'रसोनी लघुनो रिष्टो म्लच्छक्रन्दो महौषधम् ।' इति च—(भा० प्र० पृ० १६१ श्लोक २०२) । इह पाठान्तर दृश्यते । गृञ्जन, गृञ्जनम् = लघुनम्, विषदाधपदामाम च । 'विषदाधपशोर्मासि क्लीव, पुषि रमोनके ।' इति—(मे० पृ० ८७ श्लोक ५८) । खलिन, खलीन, खलिनम्, खलीनम् = कविका । 'लगाम' "कडिआली" इति च लोके । 'कविता तु खलीनोऽञ्जी' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८२ श्लोक ४९) । 'खलिनी खलभेलके । खलीनमशवावरणे मुखगे लोहनि मिते । ताडपश्या च खलिनी इति—(श० २० स० पृ० १६२ प० १६-७) । 'खलिन च खलीन व' इति च—(द्वि० को० पृ० ४१३ श्लोक ५४) । मल्लक्ष्यम्—'खलिन ह्याय दद्यात्' इति—(श० वि० पृ० ७१५ स्त० २ प० ११-६) । अनुमान., अनुमानम् = अनुमा, व्याप्तिदत्तनेन व्यापकनिश्चय विवरणं च । 'अनुमा त्वनुमान स्यात्' इति—(वि० शो० पृ० ३१० श्लोक ११) । 'अनुमान वितर्कणे ।' इति च—(श० २० स० पृ० २०२ प० १०) । 'वितर्कणम्' इति ऊरु सदाय विपरीतको वा । दीप, दीपम् = प्रकाशविशेष, वनित्यजलदग्निशिक्षा । "रोहनी" "विराग" "दिया" इति च लोके । दीपस्तु स्नेहाय कञ्जलज्ज्वज । दशेन्दुनो

गृहमणि—दोषातिलक इत्यपि । इति— (त्रि० श्लो० पृ० २९३ श्लोकः ४२) । कुणपः, कुणपम् = शवः । । “लाश” “मुर्दा” इति वा लोके । भूयं च । “पीव” इति लोके । ‘कुणपस्तु शवोऽस्त्रियाम् ।’ इति । ‘पूर्वं तु कुणपं दूष्यम्’ इति च—(वै० पृ० १२२ श्लोकः २१६) । ‘कुणपः शवमस्त्रियाम् ।’ इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३०१ श्लोकः ११८) । कुतपः, कुतपम् = छ गरोममथो वस्तुविशेषः, दिनस्याष्टमोऽंशश्च । ‘अंशोऽष्टमोऽङ्गः कुतपोऽस्त्रियाम् ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २५९ श्लोकः ३१) । अंशगद्दोऽत्र मुहूर्त्तपरः । ‘मुहूर्त्तान्निवृत्तमादूर्ध्वं मुहूर्त्तान्निवृत्तमादधः । स कालः कुतपो ज्ञेय’ इत्युक्तेः । ‘दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ।’ इति यातातपः । क्लीवे तु कुतपम् । ध्वरत्नावल्यां तु ‘कुतप’ इति द्व्युकारोऽपि । इति—(अम० अम० वि० टी० पृ० १७३ पं० १७ तः २० या०) । ‘कुतपोऽस्त्रियां दीहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुजे दिनस्याष्टमांशे, ना सूर्ये’ इति—(मे० पृ० १०३ श्लोकः १९) । ‘कुतपो भागिनेयेऽर्के विप्रेऽग्नावतियो गवि । अस्त्री त्वह्नोऽष्टमे भागे तिलेषु च्छागकम्बले ।’ इति च—(वै० पृ० २५९ श्लोकः २६-३०) । आवापः, आवापम् = आलवालम्, वृक्षमूल-सेकार्थं स्वल्पजलखातम् । ‘आल्हा’ इति लोके । पानभेदः, प्रक्षेपः, भाण्डपत्र(व)नम्, आपाकश्च । ‘आवा’ इति लोके । ‘आवापो न्यास आवाले’ इति—(वै० पृ० २३९ श्लोकः ६) । ‘आवापः शत्रुचिन्तायां प्रक्षेपावालयोरपि ।’ इति—(ना० र० मा० पृ० ६२ पं० १९) । ‘आवापो भाण्ड-पत्र(व)ने परिक्षेपालवालयोः ।’ इति च—(मे० पृ० १०२ श्लोकः १४) । चापः, चापम् = धनुः, शरासनम् । ‘धनुप’ इति लोके । ‘अयास्त्रियो । धनुश्चापी’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २६१ श्लोकः ८३) । शूर्पः, शूर्पम् = प्रस्फोटनम् । ‘सूप’ इति लोके । मानविशेषश्च । ‘प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१० श्लोकः २६) । स्तूपः, स्तूपम् = वायुः, रणः, उच्छ्रायः, समुच्छ्रायः, मृदादिकूटः, राशीकृतमृत्तिकादिः, वटकादिश्च । ‘घृतादिकृतकूट’ इति मुकुटः । ‘स्तूपा वायुरणोच्छ्रायाः’ इति च—(वै० पृ० २१९ श्लोकः ६७) । उडुपः, उडुपम् = जलतरणोचितघटितकाष्ठानां सञ्चयविशेषः, प्लवः, कोलः, भेलः, चर्माविनद्धं यानपायम्, चन्द्रश्च । ‘उडुपः प्लवचन्द्रयोः ।’ इति—(श० र० स० पृ० २१२ पं० ५) । ‘उडुपश्चन्द्रभेलयोः ।’ इति धरणिः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० ६७ स्तं० १ पं० ४) । ‘क्लीवेऽपि ।’ उडुपं तु प्लवः कोलः’ इति च—(अम० ना० लि० पृ० ९७ श्लोकः ११) । विटपः, विटपम् = लतासमुदायविशेषः, शाखापल्लवसमुदायः, विस्तारः, गुल्मः, शाखा, पल्लवश्च । ‘विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ।’ इति । ‘स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।’ इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४१९ श्लोकः १३१) । ‘स्कन्वा-दूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः ।’ इति कात्यः । ‘शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम् ।’ इति च रभसः’ इति—(अम० सु० व्या० पृ० १३३ स्तं० १ पं० १६) । मण्डपः, मण्डपम् = गृहादेर्विन्यासविशेषः, जनाश्रयः, जनविश्रामगृहं च । ‘मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।’ इति—

(अम० ना० लि० पृ० ११६ श्लोक ९) । 'मण्डप' इत्यपि । 'मण्डपीऽम्नी जनाश्रय ।' इति च—
 (वं० पृ० १२७ श्लोक २८) । घण्ट, घण्टम् = वाण्णुणम् । 'गर' इति लोके । प्रतिमाहानिश्च ।
 'अथ घण्ट वाण्णुणे स्मृतम् । पुमि स्यात्प्रतिमाहानी' इति—(मे० पृ० १०२ श्लोक ११) ।
 'घण्ट वाण्णुण साद' इति च—(वं० पृ० ७४ श्लोक २३५) । घण्ट, वाण्णम् =
 नेत्रवृत्तम्, अम्बुधूम, ऊष्मा च । 'भाण' इति लोके । 'वाण्णमूष्माशु' इति—(अम० ना०
 लि० पृ० ४७६ श्लोक १३०) । 'वाण्ण मेदिनामन्तम्यादौ पठ्यते । अत एव गोवर्द्धना-
 चार्यैरपि 'वाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याषाञ्जिन् स्यादित्त्रज्यायां लिखिता । हंमे तु स्पर्शादौ पठ्यते ।
 वैश्वान्त्या तु पवर्गादौ पुल्लिङ्गे पठ्यते । 'वाष्पोऽभुष्णम्बुधूमे च' इति च—(वं० पृ० २१७
 श्लोक ६०) । द्वीप, द्वीपम् = द्विधा गता जायो यत्र, जन्मस्थस्थस्थलम्, अन्तरीपम् ।
 "टापू" इति लोके । पुराणप्रसिद्धा जम्बूवाय स्यन् द्वीपादच । 'द्वीपोऽम्ब्रियामन्तरीप यदन्तर्वादिण-
 स्तटम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ६६ श्लोक ८) । 'अस्त्री द्वीपोऽन्तरीप क्ली' इति
 च—(वं० पृ० १५६ श्लोक ३३) । विष्टप, विष्टपम् = भुवनम्, जगत् । 'विष्टप'
 इत्यपि । 'अयो जगती लोको । विष्टप भुवन जगत् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११२
 श्लोक ६) । 'पुस्यपि' । 'भुवन विष्टप पुमान् ।' इति च बोधालित' इति—(अम० सु०
 व्या० पृ० ११२ स्त० १ प० ३२) । निप, निपम् = बल्लभ, घट । "बल्लमा" 'पडा' इति
 च लोके । 'घट कुटानिपावस्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१२ श्लोक ३२) ।
 शफ, शफम् = गवादीना सूर, तरूणा मूलम्, सुगन्धिद्रव्यविशेष, शवम्, कोलदल च । 'शफ
 क्लीबे सूर पुमान्' इति । 'शफ मूले तरूणा म्याद् गवादीनां सुरेऽपि च ।' इति च—
 (अम० ना० लि० पृ० ६८२ श्लोक ४९) । 'पुस्यपि' । 'सूर शफ' इति च—(वं० पृ०
 ७१ श्लोक ७४) । डिम्ब डिम्बम् = डमर, असास्त्रबल्ल, विष्टव, भयघ्वनि, अण्डस्त्र ।
 'डिम्बो, डमरविष्टवो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३९१ श्लोक १४) । 'डिम्ब प्लीह-
 सगण्डयो ।' इति—(वं० पृ० २१६ श्लोक २४) । 'नपुमकेऽपि' । 'श्रुमालिका च डिम्ब
 च डमर विष्टवोऽपि च ।' इति । (भीत्या पलायनम्) । 'डिम्ब भये च बल्ले कुप्फुसे च प्रव-
 क्षते ।' इति च—(ह्रा० व० पृ० ४०८ श्लोक २४४) । विम्ब, विम्बम् = मण्डलम् । 'विम्बो-
 ऽम्नी, मण्डल त्रिपु ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५ श्लोक १५) । 'विम्बस्तु प्रति-
 विम्बे स्या, न्मण्डले पुनपुसकम् ।' इति च—(मे० पृ० १०५ श्लोक ७) ।

अयाधुना भान्नादीन् क्षान्तान्तान् क्रमसहितान् पुनपुसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम—
 (अभि० स० लि० पृ० ८ श्लोक १०८ व १२१ या०) ।

जम्भः कुसुम्भ—ककुभौ कलभो निभो—ऽर्म—
संक्राम—संक्रम—ललाम—हिमानि हेमः ॥२२॥

उद्यम—कामो—द्दामा—ऽऽश्रम—कुट्टिम—कुसुम—सङ्गमा गुल्मः ।
क्षेम—क्षौमौ कम्बलिवाह्यो मैरेय—तूय्यौ च ॥२३॥

पूया—ऽजन्य—प्रमय—समया राजसूयो हिरण्या—

ऽरण्ये संख्यं मलय—बलयौ वाजपेयः वषायः ।

शल्यं कुल्या—ऽव्यय—कवियव—द्गोमयं पा(फा)रिहार्यः

पारावारो नखर—शिखर—क्षेत्र—वस्त्रो—पवस्त्राः ॥२४॥

अलिञ्जरः कूवर—कूर—वेर—

नीहार—हिञ्जीर—सहस्र—मेढ्राः ।

संसार—सीरौ तुवर—श्च सूत्र—

शृङ्गार—पण्डा—ऽन्तर—कर्णपूराः ॥२५॥

पाणिनीयेऽपि—(१) (भोषः) ॥ (जृम्भं नपुंसके च) ॥ इवं नपुंसके । चात्पुंसि स्यात् । व्या० उ०
सि० कौ० पृ० ४०० सू० ८१ ।

(२) (भोषः) ॥ (संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च) ॥ एतानि नपुंसके ।
चात्पुंसि स्युः । संग्रामः, संग्रामम् = रणम् । अन्यत्र—(आहवसंग्रामो) एतौ पुंसि स्तः । होमः, होमम् = यज्ञे
हविर्ज्वलनम् । शो० उ० । सि० कौ० पृ० ४०३ सू० १६१ ।

(३) (भोषः) ॥ (गोमयकपायमलयात्रयाव्रयाणि नपुंसके च) ॥ एतानि नपुंसके । चात्पुंसि स्युः ।
अन्वयः, अन्वयम् = वंशः, शब्दानामर्थानुकूलोपस्थापनं च । शो० उ० । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ८७ ।

(४) (रोषः) ॥ (चक्रवच्चान्वकारसारावारपारस्वीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारो गीरतिमिरशिशिराणि
नपुंसके च) ॥ एतानि नपुंसके । चात्पुंसि स्युः । सारः = बलम्, स्थिरांशश्च । सारम् = जलम्, धनम्, बलम्
न्यायः, नवनीतं च । शृङ्गारः = कनकालुका, स्वर्णघटितजलपात्रम्, भृङ्गाराजश्च । भृङ्गारम् = काञ्चानम्,
लवङ्गं च । मन्दारः = सुरद्रुमविशेषः । मन्दारम् = मुरद्रुमपुष्पम् । शो० उ० । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ९१ ।

(५) (सहस्रः कत्रचित्) ॥ अयं क्वचित् नपुंसके स्यात् । सहस्रः, सहस्रम् = दशशतम् । सि० कौ० पृ०
४०२ सू० १४९ ।

(६) सीरः, सीरम् = हलम् । अन्यत्र—(सीराथोदनाः पुंसि) । एते पुंसि स्युः । सि० कौ० पृ० ४०२
सू० १३९ ।

नत्र वक्त्रं-पवित्र-पत्रं-समरो-शीरा-ऽन्धकारा वर ,
 केदार-प्रवरो कुलीर-शिशिरा-वाडम्बरो गह्वर ।
 क्षीर कोटर-चक्र-चक्र-तिमिरा-ऽङ्गारा-स्तुपार शरो,
 भ्राष्ट्रो पङ्कज राष्ट्र-तत्र जठरा ऽऽर्द्रा कुञ्जर पञ्जर ॥२६॥
 वर्षुर-नूपुर-कुटीर-विहार-वार-
 कान्तार-तोमर-दुरोदर-वासराणि ।
 कासार-केसर-कगेर-शरीर-जीर-
 मञ्जीर-शस्त्र-युगन्धर-वज्र-वप्रा ॥२७॥
 आलवाल-पल-भाल-पलाला
 पल्लव सल-चपाल विशाला ।
 शूल-मूल-मुकुला-स्तल-तौली
 तूल-कुडमल-तमाल-वपाला ॥२८॥
 वबल-प्रवाल-वल-शम्बलो-त्पलो-
 पल-शील-शील-शकला-ऽङ्गुला-ऽञ्चला ।
 वमल मल मुशल-साल-कुण्डला
 कलल नल निगल-नील-मङ्गला ॥२९॥
 काकोल-हलाहलौ हल बोलाहल-कङ्गाल-वल्कला ।
 सौवचल-धूमल फल हालाहल-जम्बाल-खण्डला ॥३०॥

पाणिनीयप्रति—(१) (वक्त्रं-पवित्र-पत्रं-समरो-शीरा-ऽन्धकारा वर) ॥ एतानि पुनि । चान्दुपके स्तु । एषां
 व्याख्या तु हेमाद्रिना बोध्या । मि० बी० पू० ४०२ सू० १४० ।

(२) (क्षीरकोटर-चक्र-चक्र-तिमिरा-ऽङ्गारा-स्तुपार शरो) ॥ एते पुनि ॥ चान्दुपके स्तु । व्या० उ० । मि० बी० पू०
 ४०३ सू० १५८ ।

(३) (वर्षुर-नूपुर-कुटीर-विहार-वार-
 कान्तार-तोमर-दुरोदर-वासराणि) ॥ एते पुनि । चान्दुपके स्तु । पल्लव-वायुपानव । पल्लव-मासम् पङ्कजं त्रिंश
 चक्रम् च । विशाल-विशालम्-मासार्द्र । मिक-सिल्ल-हृत्तिनाऽऽहृत्तम् । घ० उ० । मि०
 बी० पू० ४०२ सू० १४४ ।

(४) (शूल-मूल-मुकुला-स्तल-तौली
 तूल-कुडमल-तमाल-वपाला) ॥ एतानि पुनि । चान्दुपके स्तु । पद्मादय मन्त्रां कुतुमादि
 वादितैर्द्रिं द्विसिद्धा स्तु । अमरो-व्याह-‘वा पुत्रिपद्म नतिनम्’ इति । एष च अथर्वा-‘पुत्र तु । ‘पल्ल
 वम् नपुनकम्’ इति वृत्तिर्द्रो मया मरेण नय । व्या० उ० । मि० बी० पू० ४०३ सू० १६० ।

लाङ्गल—गरला—विन्द्रनील—गाण्डीव—गाण्डिवाः ।
 उल्वः पारशवः पाश्वर्वा—ऽपूर्व—त्रिदिव—ताण्डवम् ॥३१॥
 निष्ठेव—प्रग्नीव—शराव—रावा भाव—वलीव—शवानि ।
 देवः पूर्वः पल्लव—नल्वो पाशं कुलिशं कर्कश—क्रोशी ॥३२॥
 आकाश—काश—कणिशा—ऽङ्कुश—शेष—त्रेपो—
 ण्णीपा—म्बरीप—विप—रोहिप—माप—मेषाः ।
 प्रत्यूप—यूप—मथ कोप—करीप—कर्प—
 वर्षा—ऽऽमिपा रसं—वुसे—व्यस—चिवकसा—श्च ॥३३॥
 कर्पास आसो दिवसा—ऽवतंस—
 वीतंस—मांसाः पनसो—पवासी ।
 निर्यासि—मासी चमसां—ऽस—कंस—
 स्नेहानि वर्हो गृह—गेह—लोहाः ॥३४॥
 पुण्याह—देही पटह—स्तनूरुहो
 लक्षः.....॥इति॥

एषां व्याख्या—

जम्भ इति । उद्यमेति । पूयेति । आलिञ्जर इति । नेत्रमिति । कर्पूरेति । आलवालेति ।
 कवल्लेति । काकोलेति । लाङ्गलेति । निष्ठेवेति । आकाशेति । कर्पास इति । पुण्याहेति च । कुल्यादी
 पाश्वर्वादी प्रत्यूपादी च समाहारो द्वन्द्वः । अन्यत्रेतरैतरयोगो द्वन्द्वो बोध्यः । जम्भः, जम्भम् =

पाणिनीयेऽपि—(१) (देवं पुंसि च) ॥ एतत्पुंसि । चान्त्पुंगके स्यात् । व्या० उ० । सि० कौ०
 प० ४०३ सू० १६८ ।

(२) (पोपवः) ॥ (यूपकरीपमिपविपवर्षाणि नपुंसके च) ॥ एतानि नपुंसके । चात्पुंसि स्युः । मिपः=
 स्पष्टनम् । मिपम्=ध्याजः । शो० उ० । सि० कौ० पृ० ४०० सू० ९४ ।

(३) (संपवः) ॥ (चममांसरसनिर्वासोपयामकार्पासवासमासकासकांगमर्मानि नपुंसके च) ॥ एतानि
 नपुंसके । चात्पुंसि स्युः । कार्पासः=तुण्डिकेरी, वस्त्रयोनिः । कार्पासम्=कार्पासीफलम् । कामः, कामम्=रोग-
 विरोपः । वासः=वेश्म, गृहम् । वासम् = । शो० उ० । सि० कौ० पृ० ४०१ सू० ९७ ।

तत्र विशेषः—वसुः=मयूखः, अग्निः, कुबेरश्च । वसु=धनम् । 'वसुमंयूवाम्निधनाधिपेषु' इति । सि०
 कौ० पृ० ३९९ पं० । १९ । एष पाठो विद्वत्प्रकाशस्येति ।

(४) (गृहमेहेरेहपट्टपाहाप्टापदावृद्धकुदाश्च) ॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः । मेहः=
 पट्टः, पट्टम्=वस्त्रविशेषः, राजाज्ञालेखनसाधनं च । शो० उ० । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १८३ ।

दानवविशेष । दन्, दम्भ, जम्बीर, अंस, हनु, तुणेरचं । 'जम्भो दम्भजम्बीरदानवा । दन्तेऽपि च पुमानेव, मध्यवाचिषु स त्रिषु ।' इति—(ना० १० मा० पृ० ३८ पं० ११) । 'जम्भ स्याद्दानवान्तरे । दन्मभोजनयोरर्थे हनौ जम्बीरतूगयो ।' इति च—(अने० सं० पृ० २६ श्लोक ३१२) । कुसुम्भ, कुसुम्भम् = महारजनवृक्षस्य पुष्पम् । "वसूमा" इति लोके । करक, कमण्डलु । 'म्यान्महारजने वृक्षे कुसुम्भ, करके पुमाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४२० श्लोक १३६) । महारजने पुष्पभेदे । येने रतन वसत्र कौसुम्भम् करके कमण्डली' इति टीका । स्वर्णं च । 'कुसुम्भ हेमनि महारजने, ना कमण्डली ।' इति च—(मे० पृ० १०७ श्लोक १५) । कुसुम्भ, कुसुम्भम् = वीणाङ्गम्, १७३ पञ्च-
 म्मणा छाद्यते स, रागविशेष, ' इति—
 (त्रि० शं० पृ० ३५५ श्लोक २) । ' इति

च—(ना० म० पृ० ५७ पं० १०) । कलभ, कलभम् = करिपोत, करिगावक, घतूर-
 वृक्षश्च । 'त्रिगद्वर्षस्तु कलभ' इति—(वं० पृ० १०९ श्लोक ६६) । पञ्चवर्षपथ्येन करिण
 सावक' इति सुभूति । 'द्विपार्श्वके समुद्दिष्ट करिगावक इत्ययम् ।' इति—(श० १० म० पृ०
 ४७ पं० १४) । 'कलभ करिगावक ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २७६ श्लोक ३५) ।
 निभ, निभम् = व्याज, सादृश्य च । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुलिङ्ग, सादृशे त्रिषु ।' इति—
 (मे० पृ० १०६ श्लोक ६) । 'कत्रोवेऽपि' । 'सादृश्ये मन्निभ निभम् ।' इति । 'प्रवार मन्निभ
 निभम् ।' इति । 'व्याजो मिय छत्र छत्र निभ च कपटोऽस्त्रिषाम् ।' इति च—(वं० पृ० ९९ श्लोक
 १६५) । अमं अमम् = रोगविशेष चक्षुरोगभेद । सधाम, सक्रमं, सवामम, मक्कमम् =
 दुर्गमञ्चर, दुर्गद्वारे फलकादिनिमित्त सञ्चारमार्ग, जलसञ्चारयन्त्र च । 'सक्रम क्रमेण पुति,
 न स्त्री स्याद् दुर्गमञ्चरे ।' इति—(मे० पृ० ११२ श्लोक ५४) । 'अस्त्री तु सक्रमो दुर्गमञ्चर ।'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ३६३ श्लोक २५) । 'मक्रम क्रमगे मन्ध्यावारिसञ्चारयन्त्रके'
 इति—(श० १० म० पृ० ३३० पं० ४) । ललाम, ललामम् = प्रभावं, पील्पम्, ध्वज, ला-
 ञ्छन च । 'ललामोऽस्त्री ललामोऽपि प्रभावे पील्पे ध्वजे । श्लेष्ते भूपापुण्ड्रशृङ्गपुच्छाचिह्नाश्व-
 त्रिङ्गुषु ।' इति—(वं० पृ० २६२ श्लोक ७२) । प्रधानश्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालमिलक्षम् ।
 भूपावाजिप्रभावेषु ललाम स्याल्ललाम च' इति—(शं० पृ० ३३० पं० ४) ।
 'अद्वो वाजी । भूपा मामीपादश्वस्यैव ।'
 १४३) । हिम, हिमम् = तुहिनम्, त्वार
 मलयोद्भव, चन्दन च । हिम तुपारमलयोद्भवयो स्थानपुष्पकम् । शीतले वाव्यलिङ्ग'
 इति—(मे० पृ० ११० श्लोक ३८) । 'पुस्यपि' । 'संभ्य सीमो हिमोऽपि च ।' इति—
 (वं० पृ० १९६ श्लोक ७) । 'हिमा कर्पूरचन्दनदुचन्द्रहेमन्तर्तुहिमालयपर्वता ।

हिमे खवाष्परजनीजले च' इति च—(श० चि० पृ० १०१८ स्तं० १ पं० १३-४-५) । हेमः, हेमम् = मापकपरिमाणम् । 'हेम्नी काञ्चनवेतने ।' इति च—(वै० पृ० २२७ श्लोकः ३७) । उद्यमः, उद्यमम् = उत्साहः, मम्द्योगश्च । 'उद्यमः स्यात्सम्द्योगे' इति—(अ० २० स० पृ० २२८ पं० ७) । 'शूरणमुद्यमे ॥' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३६० श्लोकः ११) । गुरणं भाराद्युद्यमनम् । कामः, कामम् = स्मरः, कामदेवः, इच्छा, अनुरागः, रेतः, निकामम्, काम्यम्, अनुमतिश्च । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० १०८ श्लोकः ५) । उद्दामः, उद्दामम् = प्रचेताः, वरुणः, छन्दोविशेषश्च । 'प्रचेता यादसान्नाथः प्रत्यगाशापतिस्तथा । जलभूपण उद्दाम' इति—(वै० पृ० १२ श्लोकः ४६) । 'वशेऽनर्गलमुद्दामम्च्छृङ्खलमयंत्रितम् ।' इति च—(वै० पृ० २१२ श्लोकः १३२) । आश्रम, आश्रमम् = ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थ, भिक्षुः, वनम्, मठः, स्थानम्, मनीना वानस्थानं च । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० २५१ श्लोकः ३, ४) । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादी वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्' इति च—(मे० पृ० १११ श्लोकः ३९) । कुट्टिमः, कुट्टिमम् = संस्कृत-भूमिविशेषः, भित्तिभेदः । 'फरसवन्दी' इति ख्याता । स्वल्पगहम्, कुटीरः, गर्भागारम्, मणिभूमि, रत्नस्य खनिः, सुधाघटितभूतलम्, वद्वभूमि । "नीत्र" "कुरसी" इति च लोके । दाडिमद्रुमश्च । 'कुट्टिमोऽस्त्री वद्वभूमिः ।' इति—(वै० पृ० १६१ श्लोकः ३२) । 'कुट्टिमं त्वस्य वद्वभूः ।' इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० ३९ श्लोकः ९९२) । 'मणीनां कुट्टि-मानि वद्वभूमिकानि ।' इति । 'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूः' इति च कोशान्तरम् इति—(अम० अ० त्रि० टी० पृ० २७१ श्लोकः ३४) । कुसुमः, कुसुमम् = पप्पम्, फलम्, स्त्रीरजः, नेत्र-रोगश्च । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः ।' इति—(मे० पृ० १११ श्लोकः ४१) । सङ्गमः, सङ्गमम् = सङ्गतिः, सयोगः, समागमः । 'मेल-मिलाप' इति लोके । 'मेलके सङ्ग-सङ्गमौ ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३६४ श्लोकः २६) । 'ना मेलः, सङ्गमो ना वा' इति चामरमाला । 'पक्षे क्लीवमपि' । इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३९५ स्तं० १ पं० ४) । गुल्मः, गुल्मम् = प्रकाण्डम्, उपस्करणम्, रोगश्च । गुल्मः सेनाघट्टभिदो. सेनारक्षणरुग्भिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामलक्येलावल्ली (नी) वस्त्रवेग्मसु ।' इति—(मे० पृ० १०६ श्लोकः ११) । 'गुल्मः स्तम्बे प्लीह्नि घट्टसैन्ययो. सैन्यरक्षणे ।' इति च—(वि० प्र० पृ० १११ श्लोकः १३) । रुग्, उदररोगः, स्तम्बोऽप्रकाण्डः । क्षेम, क्षेमम् = शुभम्, कुशलम् । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ५२ श्लोकः २६) । 'जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्ध्वाथ-रक्षणम् । चूडायां ना, शुभे न स्त्री, कात्यायन्या च योपिति भ' इति च—(मे० पृ० १०८ श्लोकः ८) । क्षीमः, क्षीमम् = दुकूलम्, सूक्ष्मवासः, अट्टश्च । 'अट्टा' "अट्टारी" इति लोके ।

क्षीममन्त्र दशमोऽथो क्षीम वचनमन्त्राङ्गके । गणजगतीज ' इति—(मे० प० १०८ श्लोक
 ९) । इत् मन्त्र वचनमाणा अत्रापि ता जदना या ना दकारोपधत्वापुम्यपि म्यु । पध्वलिवाह्य
 वचनमाणाह्यम् = वचनमाणाह्यम् इति वा गत्री । गत्री वध्वलिवाह्यम् । इति—(अम०
 ना० लि० प० २८३ श्लोक ५२) । मरेय मरेयम् = मरुविणय इन्धुगान्धुयौ मरुविणयम् ।
 मरेयमानसो धाधाधानसो गृन्वारिभि ।' इति—(व० प० १४० श्लोक ४६) । गीघरिणम
 पध्वरपध्वरगमवो मध्वत् । (रगिरान्धु म) । मरेयो (य) धानरीपुष्पगुडधाया (ना) मलयत (तम्)
 इति च—(प० २० मा० प० ६९ प० ६ ७) । तूष्य तूष्यम् = वायम् वायप्रभम् । तूष्योऽ-
 स्त्री वायनिर्घोष इति—(व० प० १४७ श्लोक १३८) । पूय पयम् = पवत्रगान्धुमभवधनी
 मत्तगुणवपविकृतरत्नम क्षतजम मलयम् । पीय पाव' राय इति च लाक् । पूय तु कुण्ठ
 दूष्यम् इति—(व० प० १८२ श्लोक ११८) । अत्रय अत्रयम् = गनागुममावमामाभूतवितार
 पात । उपनिष्ठा वरिष्ठ स्यात्त्रय दिग्बन्धवो । इति—(व० प० ९८ श्लोक १६०) ।
 अत्रय वत्रीव उन्वात उपमग मम प्रयम् । इति च—(अम० ना० लि० प० २९९ श्लोक १००) ।
 प्रमय प्रमयम् = वध मारणम् । मारता इति लोके । ममय ममयम् = ममयस्तु क्तिनाते
 मद्धत चरिते मताम् । मिद्धा ते गपय वाठ इति—(व० प० २४५ श्लोक ८२) । राजसय
 राजसयम् = राजा वसथ्यो यनविणय नगध्वर क्रमुराज । राजमूयो नपाध्वर ॥ प्रतुलमच
 इति—(त्रि० ग० प० २९४ श्लोक ५ ६) । हिरण्य हिरण्यम् = स्वधम् इवम् रेतसच ।
 हिरण्य रेतमि द्रव्य गान्धुमभवराटयो । अणय मानभ' च स्यात्कुण्ठ नपुमनम् ।' इति—(मे०
 प० १२१ श्लोक ११४) । अरण्य अरण्यम् = वाननम् वनम् । जगत् इति लाके । गद
 चन्द्रिकाया तु पुमि वटफल्गुवधवाचको दन्त्यते । अट्यरण्य विपिन गहन वानन वनम् । इति—
 (अम० ना० लि० प० १२७ श्लोक १) । सख्य सख्यम् = युद्धम् प्रहरणक्रिया । सख्यमाह्व ।
 सख्यवान्धो विचारच इति—(अन० सं० प० ३२ श्लोक ३८६) । मलय मलयम् = पवत्रविणय
 उद्यान च । उद्यान मलय ना तु मिय्यगगिरिभन्धो । इति—(व० प० २६२ श्लोक ६३) ।
 वदनाद्रिस्तु मलय इति (त्रि० ग० प० २८१ श्लोक ३) । मदनो मलयो द्रमे । इति च—
 (प० म० प्र० प० ५ श्लोक २६) । वलय वलयम् = हस्ताभरणविणय वङ्कणम् । वलय
 वण्ठरोग ना वङ्कण पुनपुमम् ।' इति—(मे० प० ११९ श्लोक ९६) । वाजपय वाजपयम् =
 यज्ञविणय वाजमन्त्र पथी सरा पयमन्त्र । अन्नसराप्रधानो यागविणय । एवोऽध्वनीति । कपाय
 कपायम् = अङ्गराग रमविणयश्च । वसला वाडा इति वा लोके । कपायो रसभदस्य
 नित्यसि च विलपन । अङ्गराग च न स्त्री स्यात् सरा लोहिते त्रिय । इति—(मे० प० ११८
 श्लोक ७७) । गय गयम् वगादीना क्षलावाविणय घङ्क । गत्य तु न स्त्रियं गङ्गी क्लीब
 द्वडपु तोमरे मदनद्रवाविधोना इति—(मे० प० ११७ श्लोक ५७) । कुत्य कुत्यम् =

अस्थि, जलपथम्, मान्यं च । 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽव्यष्टद्वीशूपीमिपेषु च । कुल्या पयःप्रणालयां च नद्यां जीवन्तिकीपथी । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिपू, मान्ये पुनः पुमान् ।' इति—(मे० पृ० ११४ श्लोकः १४) । 'कुल्या नदी, कुल्यमस्थि, कुल्या चारिप्रणालिका ।' इति च धरणिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १०५ स्तं० २ पं० २१-२) । अव्ययः, अव्ययम् = असंख्यशब्दविशेषः । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे, ना त्रिष्णो, -निर्व्यये त्रिपू ।' इति—(मे० पृ० ११८ श्लोकः ७१) । कवियः, कवियम् = अक्षयमुखवन्धनम् । 'लगाम" इति लोके । 'नाय्यां कवी, खलीनं कवियं वा ना, तुरङ्गमुचभाण्डम् ।' इति शोपालितः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४६१ स्तं० १ पं० ४) । पक्षे कवियः । 'कवियोऽस्त्री खलीनोऽस्त्री, पञ्चाङ्गी कविवा कवी ।' इति—(वै० पृ० ११३ श्लोकः ११३) । गोमयः, गोमयम् = गोःपुरीषम्, गोःशकृत् । 'गोवर" इति लोके । 'गोविट् गोमयमन्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५० श्लोकः ५०) । पारिहाय्यः, पारिहाय्यम् = आत्रापकः । 'कङ्कण" "कड़ा" "पहुंची" इति वा लोके । 'आत्रापकः पारिहाय्ये' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३९ श्लोकः १०७) । 'कलीवेऽपि' । 'आत्रापकं पारिहाय्यं बलयं कटकोऽस्त्रियाम् ।' इति च—(वै० पृ० १७० श्लोकः १४४) । पारावारः, पारावारम् = समुद्रः, तटद्वयं च । 'पारावारः समुद्रे ना, तटद्वये नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० १४३ श्लोकः २८१) । नखरः, नखरम् = नवः, करण्टकः, कररुहः, पुनर्भवः । 'पुनर्भवः कररुहो नवोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३१ श्लोकः ८३) । अमरमालायां तु वाचकलिङ्गत्वमाह—'नवरं त्रिपू' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३१ स्तं० २ पं० २४) । शिवरः, शिवरम् = द्रुमागम्, अद्रिशृङ्गं च । 'शिरोऽग्रं शिवरं वा ना' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३१ श्लोकः १२) । 'कूटोऽस्त्री शिवरं शृङ्गम्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १२५ श्लोकः ४) । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्ध्यते । 'शिवरोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाग्रयोः । पक्वदाडिमवीजाम्' इति—(मे० पृ० १३६ श्लोकः २२६) । क्षेत्रः, क्षेत्रम् = केदारः । 'खेत" इति लोके । शरीरं च । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः ।' इति—(मे० पृ० १२४ श्लोकः २०) । 'पुन्नपुंसकयोर्व्रतः केदारः क्षेत्रम्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३११ श्लोकः ४) । रोपवत्वात्पुंस्यपि । एवं सर्वत्र बोध्यम् । वस्त्रः, वस्त्रम् = वसनम् । "कपड़ा" इति लोके । 'वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४२ श्लोकः ११५) । उपवस्त्रः, उपवस्त्रम् = उपवसनम्, वस्त्रसादृश्यम् । अलिञ्जरः, अलिञ्जरम् = महाकुम्भः । "माट" इति लोके । 'अलिञ्जरः स्यान्मणिकः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१२ श्लोकः ३१) । 'कलीवेऽपि ।' 'मणिकः स्यादलिञ्जरम् ।' इति च—(वै० पृ० १६३ श्लोकः ५६) । 'अलिञ्जरः' इत्यपि । कूवरः, कूवरम् = युगन्वरः, युगकाष्ठवन्धनस्थानम्, यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते सः, अथवा यत्र रथस्याश्वो बध्यन्ते सः । 'दांडी" इति ख्यातः ।

युग वोद्भ्रंथनकाष्ठ धारयतीति युगन्धर । 'जुआ' इति लोके । कूरस्त्रिपु चारी, ना कुञ्ज-
के ऽन्वी युगधरे, ' इति—(मे० पृ० १३३ श्लोक १४१) । कूर, कूरम् = अन्नम्, भक्तम् ।
'भात' इति लोके । 'कूर भक्त प्रसादनम् ।' इति—(वे० पृ० १६५ श्लोक ७५) । वर, वेरम् =
धरीरम, वार्तात्रु, कुड्कुम च । 'वर बलेवरे क्लीय वार्ताकी कुड्कुमेऽपि च' । इति—(मे० पृ० १२
२३० ८५) । नीहार, नीहारम् = अवस्थाप हिमम्, तुषार । "धुवारा" इति लोके । 'अवस्था
यस्तु नीहार इति—(अम० ना० लि० पृ० ३६ श्लोक १८) । हिञ्जीर, हिञ्जीरम् = हस्तिपाद
बन्ध । 'हिञ्जीरश्च पादपाश' इति—(अभि० स० अभि० चि० पृ० ४७ श्लोक १२२९) । सट्ट
महत्सम = दण्डतानि । 'हजार' इति लोके । घात महत्सयुतम् इति (वे० पृ० १८८ श्लोक २८)
मह, महम् = शिष्य । 'मेढ तु शैफिकक्रीडवीरितम् ।' इति—(अ० २० म० पृ० २५८ प० २५)
'पुम्पि । घट्टकुमेट्ट शेफकशो' इति च—(वे० पृ० १७८ श्लोक ६१) । मसार, समारम् = भव
दु खलोक । दु गत्रोको भवश्चैव मसार कट्टवा(चा)रव ।' इति—(त्रि० गे० पृ० २७३
श्लोक ११) । सीर सीरम् = हृत्सम । 'सीरोऽर्कहलयो पुसि' इति—(मे० पृ० १२९ श्लोक
६८) । क्रीवऽपि । हल गोदारण मीरम् इति च—(वे० पृ० १२५ श्लोक २७) । तुवर,
तुवरम् = कपायरम् । कसला" 'काडा' इति च लोके । तुवरस्तु, कपायोऽन्वी' अस्त्रीत्पुमया-
न्यमि । इति—(अम० ना० लि० पृ० ५८ श्लोक ९) । 'अमी तुवराद्या पडपि रममात्रे वर्तमाना
पुमि । तड-म रमवन्तु वर्तमानास्त्रिपु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थ । तुवरकपायो नपुमभावपि अस्त्रीत्पुक्त
तान् इति टीका । तुवरस्तु कपाये स्थात्वाशयाडकयोस्तुवर्थेपि ।' इति—(मे० पृ० १३४ श्लोक
१६४) । दीर्घादिरपि । 'नरेऽमभुणिगृङ्गाभ्या र्हिते गवि सूवर । ज्वाले प्राप्ते कपाये च रसे
पुष्यञ्जने व्यते ।' इत्युत्पलनी । 'नापि कपायस्तु(स्तू)वर' इति शोषालित् । पुमि कपायस्तु
वरम्' इति क्लीयकाण्ड रत्नकोष । कुवरस्तु कपायोऽन्वी इत्येके पठन्ति ।' इति च—(अम०
मु० व्या० पृ० ५९, स्त० १ २ प० ३६ त) । मूत्र, मूत्रम् = तन्तु । "सूत्र" इति लोके । सूत्रण च ।
'सूत्राणि, नरि तन्तव ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३८७ श्लोक २८) । मूत्र तु सूत्रनाकारि-
ग्रन्थे तन्तुध्यवस्थयो ।' इति च—(अने० स० पृ० ३६ श्लोक ४८१) । हारावन्धा सहसोऽपि—
'मूत्रमेव मूत्रतन्तु' इति—(हा० व० पृ० ४०४ श्लोक १६९) । 'पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्रा' पुसि
चेति पुस्तकमपि । गृङ्गार, गृङ्गारम् = सुरतम्, लवङ्ग च । 'गृङ्गार सुरते नाटभरते च, गज
मण्डने । नपुमक लवङ्गोऽपि नागसम्भवकूर्णयो ।' इति—(मे० पृ० १३९ श्लोक २३०) । पुण्ड्र,
पुण्ड्रम् = इन्धुमद । 'पौडा' इति लोके । पुण्डरीकम्, मिताम्भोज च । 'पुण्ड्रोऽतिमुक्ताके चित्रे वृमी
देत्येत्तुमेदयो । पुनूम्नि देशभेदे स्थात्पुण्डरीके नपुमकम् ।' इति—(अ० २० म० पृ० २५७ प०
६) । अन्नर अन्नरम् = मध्यम । अन्नरमवकाशावधिपरिधानान्निर्दिभेदनादर्थे । छिद्राग्नीयविला
बहिरवसरमध्यात्ममदोपु ।' इति—(मे० पृ० १३० श्लोक १०६) । कणपूर, कणपूरम् =

अवतंसः, शिरोभूषाभेदः, उर्त्तमः; कङ्कारम्, सौगन्धिकम्, श्वेतोत्पलं च । 'कर्णपुरोऽवतंसे ना, क्ली सौगन्धिकं उत्पले ।' इति—(वै० पृ० २७७ श्लोकः ६) । 'कर्णपुरः शिरीषे स्यान्नीलोत्पलावतंसयोः ।' इति च—(मे० पृ० १४१ श्लोकः २५४) । नेत्रः, नेत्रम् = नयनम्, परिधानविशेषः, वस्त्रभेदः, मन्थगुणः, द्रुममूलं च । 'नेत्रं नाड्यां तरोर्मूले वस्त्रे दृशि मथो गुणो ।' इति—(वै० पृ० २२५ श्लोकः १७) । 'नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यात्' इति मञ्जरी । 'पुंस्यपि' । 'नेत्रं वस्त्रविशेषश्च नेत्रं चक्षुश्चाहृतम् । परिवर्त्तुगुणो नेत्रो, नेत्रः कस्तूरिकामृगः ।' इति च—(अने० ध्व० मं० पृ० ५ श्लोकः ४०) । वक्त्रः, वक्त्रम् = मुखम्, वृत्तभेदः, पथ्यावक्त्रं च । 'वक्त्रं मुखे वृत्तभेदे' इति—(मे० पृ० १२८ श्लोकः ८३) । पवित्रः, पवित्रम् = कुशम्, जलम्, पावनम्, वर्षणम्, अग्नि, हरिः, तिलकवृक्षः, पुत्रजीवतश्च । 'पवित्रोऽग्नी हरी पृते, वली तु ताम्रेऽप्सु गोमये । मंत्रे दधि ब्रह्मसूत्रे हेम्यर्थे कलशे कुशे ।' इति—(वै० पृ० २६१ श्लोकः ५८) । पत्रः, पत्रम् = वाहनम्, पर्णं च । 'पत्रं तु वाहने पर्णे क्षुरिकागस्तोरपि ।' इति—(वै० पृ० २२५ श्लोकः २०) । संमरः, संमरम् = रणः, युद्धम् । 'संग्रामः ममरोऽस्त्री' इति—(वै० पृ० १२१ श्लोकः २०६) । उशीरः, उशीरम् = वीरणीमूलम्, नलदम् । 'वस' इति लोके । 'स्याद्वीरणं वीरतृणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।' इति—(वै० पृ० ६४ श्लोकः २३१) । अन्यकारः, अन्यकारम् = आत-
तिश्चान्वकारोऽस्त्री तत्तु सन्तमंसं यदि । परितः' इति—(वै० पृ० २२ श्लोकः ६२) । वरः, वरम् = जामाता, मनागिष्टं च । 'वरो ना रूपजामात्रोदेवादेरीप्सिते वृत्तौ । त्रिप्वन्ये, वली मनागिष्टे' इति—(वै० पृ० २३६ श्लोकः ७२) । केदारः, केदारम् = क्षेत्रविशेषः । "खेत" "व्यारं" इति च लोके । 'केदारेऽद्री शिवे क्षेत्रे भूमिभेदाऽऽलवालयोः ।' इति—(मे० पृ० १३३ श्लोकः १४३) । प्रवरः, प्रवरम् = सन्ततिः, गोत्रम् । 'प्रवरं सन्तती गोत्रे क्लीवं श्रेष्ठे तु वाच्यवत् ।' इति—(मे० पृ० १३५ श्लोकः १७६) । 'पुंस्यपि' । शालिविशेषः । 'प्रवरः शालियष्टिकः ।' इति । मुद्रविशेषश्च । 'कृष्णे प्रवरवासन्तौ' इति च—(वै० पृ० १२६ श्लोकः ३७) । कुलीरः, कुलीरम् = कर्कटः । "कांकडा" इति लोके । राशिविशेषः, कर्कट-
राशिश्च । 'कुलीरः स्यात्कर्कटके राशिभेदे च गद्यते ।' इति—(शं० रं० सं० पृ० २६८ पं० १५) । 'कुलिरः' इत्यपि । शिगिरः, शिगिरम् = ऋतुविशेषः, आद्यर्तुः, माघफाल्गुनमासी । 'शिगिरो ना हिमे, न स्त्री ऋतुभेदे, जडे त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० १३६ श्लोकः २२७) । आडम्बरः, आडम्बरम् = तूर्यस्वनः आनकः, पटहः, युद्धपटहः । 'दमदमा' 'ढोल' इति च लोके । पक्ष्म, संरम्भः, कोपः, गजगजितं च । 'आडम्बरोऽस्त्री संरम्भे पटहे गजगजिते ।' इति—(वै० पृ० २७७ श्लोकः ४) । गह्वरः, गह्वरम् = गुहा, दम्भ, वनम्, विपमस्थानम्, लतादिपिहितस्थलं च । 'गह्वरं कन्दरे दम्भे' इति—(वै० पृ० २५१ श्लोकः १५) । 'पुंस्यपि' । 'गह्वरम् । 'गुहागहनदम्भेषु, निकुञ्जे तु पुमानयम् ।' इति च—(मे० पृ० ११३ श्लोकः १४८) ।

क्षीर, क्षीरम् = पानीयम्, दुग्ध च । 'दूग्ध' इति लोके । 'क्षीर पानीयदुग्धयो ।' इति—
 (अने० म० पृ० ३४ श्लोक ३१४) । 'क्षीर देहजमम्बु च ।' इति च—(वै० पृ० २२४
 श्लोक ४) । कोटर, कोटरम् = वृक्षस्थितगह्वरम्, निष्कृष्टम् । 'निष्कृष्ट, कोटरो न स्त्री'
 इति—(वै० पृ० ४६ श्लोक १४) । चत्र, चत्रम् = पक्षिविशेषः, कोश, चत्रपाक ।
 "चत्रवा" इति लोके । रथाङ्गम्, राष्ट्रम्, कुम्भकारोपकरण च । "नात्र" इति लोके । 'वक्र
 कोके पुमान्, वक्रो व द्रजे सन्परयाङ्गयो । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयो । जलावर्ते-
 ऽपि इति—(मे० पृ० १२५ श्लोक ३१) । चुत्र, चुक्रम् = अम्ल, अम्लवेतस, वृक्षाम्लम्
 पाकाम्लम् तिन्तिडीक च । 'चुक्र वृक्षाम्ले, चाङ्ग्य्या स्त्री पुस्यम्लेऽम्लवेतसे ।' इति—(मे०
 पृ० १२५ श्लोक ३६) । निमिर, निमिरम् = तम, ध्वान्तम्, नेत्रामयान्तर च । 'तिमिर
 ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे ।' इति—(मे० पृ० १३४ श्लोक १६२) । अङ्गार, अङ्गारम् =
 उल्मशम्, वल्लिदग्धशाकम्, अर्धदग्धकाष्ठम् । 'अङ्गारमुन्मुके न स्त्री, पुल्लिङ्गस्तु महीसुते ।'
 इति—(मे० पृ० १३० श्लोक १०८) । तुपार, तुपारम् = हिमम् । "वर्ष" इति
 लोके । देशविशेष शीकर, जलवण, हिमभेद, कर्पूरभेदश्च । 'तुपारो हिमदेवयो ।
 शीकरे हिमभेद च' इति—(अने० सा० पृ० ९५ श्लोक ५६६) । शर, शरम् =
 बाण, जल च । 'शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्रे ना, शर जले ।' इति—(मे० पृ० १२९ श्लोक
 ८६) । भ्राष्ट्र, भ्राष्ट्रम् = अम्बरीपम्, भर्जनपात्रम् । "भडसा" "भाड" "कडाह" इति च
 लोके । 'कलीवेऽम्बरीप, भ्राष्ट्रो ना ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१२ श्लोक ३०) । तक्र,
 तक्रम् = चतुर्थांशजलमपुत्र दधि, मथितम्, दण्डाहतम्, गोरमजम्, बालसेयम् । "मठा" "छाछ"
 इति च लोके । 'अथ घोल पादाम्बुसयुते । तक्र कट्वरमशोघ्रम् ।' इति—(वै० पृ० १३५
 श्लोक १४९) । जठर, जठरम् = उदरम्, कुक्षि । 'जठरो न स्त्रिया कुक्षी, वद्धकत्रय (वृद्ध-
 कर्क) टयोस्त्रियु ।' इति—(मे० पृ० १३४ श्लोक १५६) । आर्द्र, आर्द्रम् = शृङ्गवेरम् ।
 "अदरव" इति लोके । 'कटुभङ्ग शृङ्गवेरमाद्रंमाद्रंमस्त्रियौ ।' इति—(वै० पृ० ६२ श्लोक
 २१४) । कृञ्जर, कृञ्जरम् = हस्ती, केशश्च । 'कृञ्जरोऽनेकपे केयो ।' इति—(मे० पृ०
 १३२ श्लोक १३८) । पञ्जर, पञ्जरम् = शरीरम्, देहास्थिसमूह, कङ्कालम्, कलिभुगम् ।
 'गवा नीराजनाविधि' इति सारस्वताभिधानम् इति राधावान्तदेव ।' इति—(सा० वि० पृ०
 १९ स्त० २ पृ० १८ त २१ या०) । कायास्ववृन्दम्, शरीरास्थिपञ्जरम्, शालारम्, पश्यादिक-
 न्धनागारम्, "पिञ्जरा" इति लोके । कुलाय, नीडम्, पशिनिलयश्च । "धोमला" "कोल"
 इति च लोके । 'कुलायस्तु पञ्जर नीडमस्त्रियाम् ।' इति—(वै० पृ० ३० श्लोक ४६) ।
 'यावन्मध्य बहुधा पाञ्जरान्नावगाहते' इति दमयन्ती श्लेषादकारवान् ।' इति (अम० सु० व्या०
 टि० पृ० ४५९ स्त० २ पृ० ४२) । क्वचित् 'पिञ्जर' मित्यपि पाठो दृश्यते । पिञ्जर, पिञ्जरम् =

अश्वान्तरम्, पीतं च । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, पीते क्लीवां, स्वर्णे च वाच्यवत् ।' इति—
 (मे० पृ० १३६ श्लोकः १८५) । कर्पूरः, कर्पूरम् = चन्द्रभस्म, वेधकः । "कपूर" इति लोके ।
 'वे(रे)णुसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरश्चन्द्रभस्म हिमाह्वयम् । वेधकः' इति— (त्रि० श्लो० पृ०
 २९३ श्लोकः ३६, ४०) । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सितान्त्रो हिमवायुका ॥'
 इति च— (अम० ना० लि० पृ० २४७ श्लोकः १३०) । नूपुरः, नूपुरम् = मञ्जीरः । "मैजनियां"
 इति लोके । मतान्तरे तु पादकटकः । "कडा" इति लोके । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।' इति—
 (अम० ना० लि० पृ० २४० श्लोकः १०९) । 'मञ्जीरोऽस्त्री सनूपुरः ।' इति रसभः' इति—
 (अम० सु० व्या० पृ० २४१ स्तं० १ पं० ६) । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियी ।' इति— (वै० पृ० १७०
 श्लोकः १४५) । 'नूपुरः पादकटकं त्वस्त्रियां परिकीर्तितः ।' इति च— (शं० र० सं० पृ० २७४
 पं० ७) । कुटीरः, कुटीरम् = कर्कटः, कुलीरः, गृहम्, ह्रस्वा कुटो, क्षुद्रगृहं च । "झोपड़ी" "झूपड़ी"
 "कुटिया" इति च लोके । 'कुटीरो कर्कटालयो ।' इति— (ना० र० मा० पृ० ६९ पं० २) ।
 'कलीवेऽपि । 'कुटीरं क्षुद्रगेहे स्यात्' इति— (ना० मं० पृ० ७२ पं० २०) । 'कुटिरमित्यपि ।'
 'कुटीरं कुटिरं तथा ॥' इति च— (द्वि० को० पृ० ४१२ श्लोकः ३१) । 'विहारः, विहारम् = भिक्षु-
 स्थानम्, सौगतावासः, क्रीडा, लीला, क्रीडार्थं पदभ्यां सञ्चरणं च । विहारः सौगतावासे क्रीडायाम्'
 इति— (वै० पृ० २४४ श्लोकः १६८) । 'विहारस्तु परिक्रमः ॥' इति च— (अम० ना० लि० पृ०
 ३६१ श्लोकः १६) । वारः, वारम् = परिपाटीः, आवृत्तिः, सूर्यादिवासरः, मदिरापात्रं च ।
 'वारः सूर्यादिदिवसे, वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने ।'
 इति— (वि० प्र० पृ० १२६ श्लोकः १७) । 'वारः सूर्यादिवासरैः । महेश्वरावसरयोर्वृन्दे
 कुञ्जाख्यपादपे । वारं तु मदिरापात्रे' इति च— (अने० सं० पृ० ३७ श्लोकः
 ४६६-७) । कान्तारः, कान्तारम् = महारण्यम्, वनम्, विलम्, दुर्गमवर्त्मं च । 'कान्तारोऽस्त्री
 महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे' इति— (मे० पृ० १३२ श्लोकः १३४) ।
 तोमरः, तोमरन् = आयुधविशेषः, शर्वला । "गँडासा" "गावली" इति च लोके । हस्तक्षेप्य-
 सशलयदण्डः । "रायवांस" इति लोके । स्थूलाग्रगदा च । 'शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।' इति—
 (अम० ना० लि० पृ० २९५ श्लोकः ९३) । 'सर्वला' इत्यपि । 'तोमरस्त्वायुधभिदि' इति च—
 (शं० र० सं० पृ० २७२ श्लोकः १०) । दुरोदरः, दुरोदरम् = द्यूतकारः, पणः, द्यूतं च ।
 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ।' इति— (अम० ना० लि० पृ० ४२६ श्लोकः १७१) ।
 'दुरोदरं द्यूतकारे, द्यूताक्षपणयोः पुमान् । इति । 'दुरोदरं द्यूतभेदे, द्यूतकृत्पणयोः पुमान् ।'
 इति पाठान्तरम्' इति च— (मे० पृ० १४२ श्लोकः २६७) । 'आश्रित्य दुर्ग गिरिकन्दरोदरं
 क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दुरोदरम् ।' इति यमकान्तिस्कारोऽपि' इति गोवर्धनः— इति मुकुट-
 पीयूषी' इति— (अम० सु० व्या० टि० पृ० ४२६ स्तं० २ पं० ३८-६) । वासरः, वासरम् =

दिवस, दिनम् । 'वा तु क्रीवे दिवसवामरो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४४ श्लोक २) । पक्षे वामरम् । 'वासरस्तु पुमान् रागविभेदे, दिक्मेऽस्त्रियाम् ।' इति—(मे० पृ० १३८ श्लोक २१३) । वामार, वामारम्=सरोवर । 'तालाव' इति लोके । पववान् विद्यापश्च । तत्र नपुमकलिङ्ग । 'वमार' इति लोके । 'वामार मरसी मर ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लोक २८) । 'वामार स्यात्सरोवरे ।' इति—(श० २० स० पृ० २६७ प० १५) । केसर, केसरम्=विञ्जलम् । 'फूल की घुली' इति लोके । विञ्जलम् केसरोऽस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०८ श्लोक ४३) । 'केसर हिङ्गुनि क्रीव, विञ्जलके न स्त्रिया, पुमान् । मिहच्छयाया पुन्नागे बकुले नागकेसरे ।' इति च—(मे० पृ० १३३ श्लोक १४२) । रभसस्तु हिङ्गुनि द्वयोरित्याह । वरीर, वरीरम्=वना डकुर । वनाडकुरे वरीरोऽम्नी' इति—(मे० पृ० १३१ श्लोक १२५) । 'वशाडकुरे वरीरोऽम्नी तरुभेदे घटे च ना ॥' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४२७ श्लोक १७३) । शरीर शरीरम्='शरीर वरण स्निम् ।' इति—(वं० पृ० १७७ श्लोक ५२) । 'शरीर वप्मणि स्मृतम् । इति च—(श० २० स० पृ० २८१ प० १०) । जीर, जीरम्=जीरक, अजाजी, खड्गपत्रम् । 'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति—(मे० पृ० १२५ श्लोक ३९) । 'मञ्जीर, मञ्जीरम्=नूपुर । पायजेव' इति लोके । 'मञ्जीरोऽम्नी सनूपुर ।' इति रमत' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४१ स्त० १ प० ६) । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियो ।' इति च—(वं० पृ० १७० श्लोक १४५) । शेखर, शेखरम्=शिरोभूषणम्, शिवास्थमाल्यम् च । 'अपावीडेऽवतस्रोतमोखरा । कशेपु गर्भकं माल्यम्' इति—(वं० पृ० १७१ श्लोक १५५) । क्लीवेऽपि । 'लवङ्गकलिका दिव्य लवङ्ग शेखर हवम् ।' इति च—(रा० नि० पृ० १०४ श्लोक ८४) । युगन्धर युगन्धरम्=कूबर । 'जुवां' इति लोके । युगकाष्ठवन्धनस्थानम् । 'कूबरस्तु युगन्धर ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८४ श्लोक ५७) । वय, वयम्=बुलियाम् इन्द्रास्त्रम् । 'हादिनी वज्रमहनी स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २० श्लोक ४७) । 'अस्त्रियो वज्रकुलिनी' इति समारावर्त' इति—(अम० स० व्या० पृ० २० स्त० १ प० २८, २६) । 'वज्र स्याद् बाल(ध)के घात्रा क्रीव, योगान्तरे पुमान् । वज्रा स्तुह्या गुडूच्या च, वय्यी स्तुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोली हीरकेऽयस्त्री' इति च—(मे० पृ० १२८ श्लोक ८१-२) । वप्र, वप्रम्=क्षेत्रम् । 'खेत' इति लोके । रेणु, चय, तट च । 'वप्रस्ताते पुमा,—नस्त्री रेणौ क्षेत्रे चय तटे । इति—(मे० पृ०

(१) अस्मोदाहरण वामनीयःक याम्— स वाक्वच्यो यत्रमान हितरित मयन्द्राभून् स्वरतोऽपराधान् ॥'

तथा— 'यान्त्रिचलाविहिमप्रतीमसशाटकान् मित्रादपि प्रथमयाचितभाटकानाम् । पुत्रादपि प्रियान्वैकवराट काना । वय्य दिव पतनु मूर्ध्नि किराटकानाम् ॥ इति । पृ० १२५० ६ त ।

१२८ श्लोकः ८२) । आलवालः, आलवालम् = वृक्षमूलकृतजलाधारः, वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसो धारणार्थं यद्वेष्टनं तत् । 'आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् । स्यादालवालामावालंमावापः' इति— (अम० ना० लि० पृ० १०४ श्लोकः २९) । पलः, पलम् = मांसम्, उन्मानं च । 'पलमुन्मान-मांसयोः ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोकः २६) । रुद्रहेमी च । भालः, भालम् = ललाटम् । "माथा" इति लोके । 'भालं तेजोललटायोः ।' इति—(मे० पृ० १४८ श्लोकः ४२) । पलालः, पलालम् = सकाण्डोऽगृहीतफलत्वान्निष्फलः, निष्फलं तृणादिकाण्डम्, सस्यशृष्कधान्यनालः । "पुआल" 'पयार' इति च लोके । 'नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०९ श्लोकः २२) । 'पलालोऽस्त्री, कर्णिका स्त्री' इति च—(वै० पृ० १२८ श्लोकः ६४) । पल्वलः, पल्वलम् = क्षुद्रसरः, अल्पसरः, वेशन्तः । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लोकः २८) । 'वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति च वाचस्पतिः । इति—(अम० सु० व्या० पृ० १०४ स्तं० १ पं० ३, ४) । खलः, खलम् = सूर्यः, तमालवृक्षः, घत्तूरवृक्षश्चैषु पुलिङ्गः । खलाघानम्, सस्यमर्दनस्थानम्, कल्कम्, भूश्चैषु क्लीवलिङ्गः स्यात् । 'अथ खलं सस्य-स्थाने, शठे त्रिषु ।' इति—(त्रि० श्लो० पृ० ३७१ श्लोकः ३९०) । 'खलघानं पुनः खलः ।' इति । 'छिन्नं दधि वृसं रूक्षं खलं सेव्यं च निःसरे ।' इति । 'खलं भूस्थानकल्केषु, खलो नीचः, खलेत्वेरी ।' इति च—(वै० पृ० २३२ श्लोकः २५) । चपालः, चपालम् = यज्ञपात्रम्, यज्ञीयपशुवन्धनार्थं यूपमध्ये देयो ब्रह्मयाकारः काण्ठमयो लोहमयो वा पदार्थश्च । 'यूपमध्यं समादानं, यूपान्नं तर्भं न स्त्रियाम् । कटकेऽस्य चपालोऽस्त्री, मूले तूपरमक्षते ।' इति—(वै० पृ० ९१ श्लोकः १०४-५) । विशालः, विशालम् = आविकः, उरग्रः, मृगप्रभेदः, पक्षिविशेषः, नृपान्तरम्, वृक्षविशेषश्च । 'विशालस्त्रवाविकोरभ्री' इति—(वै० पृ० १६६ श्लोकः १२६) । 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्ज-यिन्यां तु योपिति । नृपवृक्ष(मृगपक्षि)भिदोः पुंसि, विशाले त्वभिधेयवत् ।' इति च—(मे० पृ० १५४ श्लोकः १३३) । शूलः, शूलम् = रोगविशेषः, प्रहरणविशेषः, आयुधं च । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकैतनयोगेषु, शूला स्यात्पण्ययोपिति ।' इति—(मे० पृ० १४८ श्लोकः ५३) । मूलः, मूलम् = नक्षत्रविशेषः, एकोनविंशतिनक्षत्रम्, पादर्वम्, अन्तिकम्, प्रतिष्ठा च । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके, वा ना भे' इति । 'मूलं शिफाद्ययोः । भे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' इति पाठान्तरम् । इति—(मे० पृ० १४८ श्लोकः ४५) । 'हस्तास्त्रातिश्रवणा अक्लीवे, मृगशिरो नर्पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुतिष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियां शेषाः ।' इति च कोशान्तरम् । इति—(शं० चि० पृ० १३२६ स्तं० १ पं० ११-२ ३-४) । मुकूलः, मुकूलम् = कुड्मलः, ईषद्विकाशोन्मुखकलिका, आत्मा, शरीरं च । 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३४ श्लोकः १६) । तलः, तलम् = अयोभागः, अनूर्ध्वम्, मूलम्, महीतलम्, स्वहपं च । 'अवः स्वरूपयोरस्त्री तलम्' इति—(अम०

ना० लि० पृ० ४३२ श्लोक २०२) । 'स्वरूपेऽधस्तत्रोऽस्त्रियाम् । क्ली तुल्यदेशे ।' इति च—
 (वं० पृ० २३२ श्लोक ३५) । तैल, तैलम् = तिलादीना विकार, स्नेह, स्रक्षणम् । कल्क
 स्नेहे तिग्गना तैल स्यादन्येषा नामपूर्वकम् ।' इति—(वं० पृ० १३४ श्लोक १३७) । नैलं
 कन्वे निलम्नेहे' इति च—(शि० को० पृ० ४० श्लोक ४४२) । तूल, तूलम् = पिवु, उन्मान
 च । तूल म्याद् ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिवो न स्त्री' इति—(मे० पृ० १४६ श्लोक
 २५-६) । 'पुलिङ्गस्तु पिवो तूल, क्लीव स्याद् ब्रह्मदारुणि ।' इति च 'रद्र' इति—(अम०
 सु० व्या० पृ० १४३ स्त० १ पृ० ५) । 'पिवुतूल' इति—रभमात्मघातोऽपि' इति—(अम०
 सु० व्या० पृ० ३३७ स्त० २ पृ० २१) । कुड्मल, कुड्मलम् = ईपट्टिकानोन्मुखकलिका ।
 'अथ कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियौ ।' इति—(वं० पृ० ४६ श्लोक १६) । तमाल, तमालम् =
 वृक्षविशेष, कालस्वन्धवृक्ष । 'कालस्वन्धे तमालोऽस्त्री' इति—(वं० पृ० ५२ श्लोक ८७) ।
 'तमालस्त्रिके कालस्वन्धे च वरणद्रमे ।' इति च—(शि० को० पृ० ४२ श्लोक ४५९) । कपाल,
 कपालम् = कपूर, मूर्धोर्ध्वस्त्रिय । 'सोपरी' "सोपडी" इति लोके । घटादीनामवयवविशेषश्च ।
 'स्यात्कपूर कपालोऽस्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२५ श्लोक ६८) । 'कपालोऽस्त्री-
 शिरोऽस्त्रिय स्याद् घटादे शकले वज्रे ।' इति च—(मे० पृ० १५० श्लोक ७२) । कवल,
 कवलम् = घास । 'कौर' इति लोके । 'कवल कवतो घास' इति—(वं० पृ० १६७ श्लोक
 १०१) । अमरस्तु वकारमध्य पुस्तकमपीत्माह—'घासस्तु कवल पुमान् ॥' इति च—(अम०
 ना० लि० पृ० ३२१ श्लोक ५४) । लोपघत्वान् क्लीत्रलिङ्गोऽपि । 'प्रवाल, प्रवालम् =
 विद्रुम । मृगा' इति लोके । नवकिसलयविशेषश्च । 'अथ विद्रुम पुमि, प्रवाल पुन्नपुमत्वम्'
 इति । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४३२ श्लोक २०४) । 'प्रवालोऽस्त्री
 किसलये वीणादण्ड च विद्रुमे ।' इति—(मे० पृ० १५२ श्लोक १०७) । 'प्रवालोऽस्त्री
 किसले विद्रुमद्रुमे ।' इति च—(शि० को० पृ० ४२ श्लोक ४६३) । प्रवालशब्द ओष्ठमध्योऽपि
 म्यादिति केचिदिच्छन्ति । बल, बलम् = बलदेव, दैत्यप्रभेद, वायस गन्धरम रूपम्, रेत,
 स्याम्, संन्य च बल रूपेऽस्त्रिय स्थौल्ये शविनरेतश्चमृपु च । बलो रामे बलादधे च'
 इति—(वं० पृ० २३४ श्लोक ५४-५) । बल गन्धरम रूप स्थामनि स्थौल्यसंन्ययो ।
 पुमान् हलानुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽप्यलिङ्ग स्याद् बला वाटचालके स्त्रियाम् ।'
 इति च—(मे० पृ० १४७ श्लोक ३७-८) । शम्बल, शम्बलम् = पाथेयम्, कूलम्, मत्सरश्च ।
 'शम्बलोऽस्त्री शम्बलवत्कूलपाथेयमत्सरे ।' इति—(मे० पृ० १५४ श्लोक १३५) । उत्पल,
 उत्पलम् = नीलकमलम् कृष्ठीपथि, जलमम्भवविशेष, जलजपुष्पमान च । 'उत्पला तुप-
 पपंटा, क्लीव वृष्टप्रमूनयो' इति—(मे० पृ० १४९ श्लोक ६२) । 'रोगाख्य पाक-
 लोत्पले ।' इति । 'उद्दण्डपालनदलद्वेराजीवकोत्पला ।' इति च—(वं० पृ० १३१

श्लोकः १९) । 'उत्पलं पुष्करे कुठे' इति—(शि० को० पृ० ४१ श्लोकः ४४६) ।
 'चन्द्राब्जे चोत्पलं कुठे' इति च—(रा० नि० पृ० ४२३ श्लोकः ८) । उपलः,
 उपलम् = शिला, अश्मा, प्रस्तरः । 'शर्करायां दृपतुत्रे स्थ्य-स्थ्यश्मन्यु-पलो मणी' इति—
 (वै० पृ० २५८ श्लोकः १७) । शीलः, शीलम् = चरितम्, सद्वृत्तम्, स्वभावश्च । 'शीलं वृत्त-
 स्वभावयोः ।' इति—(वै० पृ० २२६ श्लोकः ३३) । शैलः, शैलम् = पर्वतः, शैलेयम्, ताक्षर्य-
 शैलम्, रसाञ्जनम्, शिलाजतु च । 'शैलो भूमृति, शैलं तु शैलेये ताक्षर्यशैलके ।' इति—(मे०
 पृ० १४९ श्लोकः ५६) । शकलः, शकलम् = खण्डम् । 'भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्य-द्धोऽर्द्धं
 समेऽशके ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५ श्लोकः १६) । 'शकले खण्डवत्कले ।' इति—(वै०
 पृ० २५२ श्लोकः ३४) । अङ्गुलः, अङ्गुलम् = अष्टसंख्ययवोदरमानम् । 'अङ्गुलोऽस्त्री यवा
 अष्टौ' इति—(वै० पृ० ३६ श्लोकः ५२) । अञ्चलः, अञ्चलम् = वस्त्रान्तः । 'आंचर'
 'आंचल' इति वा लोके । एकशफांघ्रिको वन्धश्च । 'एकशफांघ्रिकं वन्धमाहुर्दामाञ्चलं बुधाः ।'
 इति—(हा० व० पृ० ३९६ श्लोकः ६१) । 'वस्त्रान्तस्त्रञ्चलः' इति च—(वै० पृ० १६६ श्लोकः
 १३१) । कमलः, कमलम् = पद्मम्, सलिलम्, मृगप्रभेदः, कुरङ्गश्च । 'कमलं सलिले तात्रे जलजे
 क्लो(व्यो)म्नि भेषजे (भूपणे) । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरस्त्रयोः ।' इति—(मे० पृ०
 १४९ श्लोकः ६५) । 'स्यात्कुरङ्गेषि कमलः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३१ श्लोकः
 १९४) । मलः, मलम् = क्लिष्टपम्, पापम्, विट्, कलङ्कश्च । 'पापे पुरीपे विट्टे च मलमस्त्री'
 इति—(ना० र० मा० पृ० ५४ पं० १२) । मुगलः, मुसलः, मुशलम्, मुसलम् = आयुधविशेषः,
 क्षीदनविशेषः, अयोग्रम्, कण्डनीयदण्डश्च । 'मूसर' "मूमल" इति वा लोके । 'अयोनिर्मुसलोऽस्त्री
 स्यात्' इति—(वै० पृ० १६४ श्लोकः ६५) । सालः, सालम् = वृक्षमात्रम्, प्राकारः, सर्जवृक्षः
 'सखू' इति लोके । धूनकश्च । 'सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकारे सर्जपादपे ।' इति—(मे० पृ०
 १४६ श्लोकः ५५) । धूनकार्ये तु क्लीवलिङ्गो बोध्यः । 'पुंसि भूरूहमात्रेऽपि सालो वरणसर्ज-
 योः ।' इति रसभः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १४३ स्तं० २ पं० ३३-४) । 'तालव्योऽपि,
 'तालव्यो नृपज्ञपयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ द्रुभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम् ।'
 इत्युष्मविवेकः ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११७ स्तं० २ पं० ७, ८) । 'शालोऽक्षीपिलुके ।।
 सर्जे चारेऽपि ।' इति च—(शि० को० पृ० ४०, ४१ श्लोकः ४४६-७) । कुण्डलः, कुण्डलम् =
 कर्णाभरणाविशेषः । 'कुण्डलो दीर्घनिर्वाणे' इति । 'कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ।' इति च—(वै० पृ०
 ११७ श्लोकः १६३) । 'कुण्डलं कर्णभूपायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनद्रुगुडच्योः स्त्री' इति
 च—(मे० पृ० १५१ श्लोकः ८२-३) । कललः, कललम् = कलनम्, शुकशोणितसंधातः, शुक-
 शोणितादेरीपद्धनपरिणामः, गर्भवेष्टनचर्म, जरायुश्च । 'उत्वं कललोऽस्त्रियाम् ।' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० २१४ श्लोकः ३८) । 'जरायु कललं चोत्त्वम्' इति च—(प० र० मा० पृ० ४४

प० ५) । नल, नलम् = नड, पोटगल, पद्म च । 'नल पोटगले रात्रि पितृदेवे
 वपीश्वरे । कमलेऽपि च, नटया च, क्रमेण क्लीवयोपितो ।' इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक २७) ।
 निगल, निगलम् = शृ खल, हस्तिनिगड । 'वेडो' इति स्यात् । 'अन्दुको निगलो न स्त्री, भिदुट,
 शृ खला त्रयो ।' इति—(वे० पृ० ११० श्लोक ८३) । 'डलयोरेवरवम् ।' 'निगड' इत्यपि ।
 'अथ शृ खला । अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २७८ श्लोक ४१) ।
 नील, नीलम् = निधि, पर्वत, वानरविशेष, नीलरक्त च । 'नील तु नीलरक्ते, ना निध्यद्वि-
 वानरान्तरे ।' इति—(मे० पृ० १८७ श्लोक २६) । मङ्गल, मङ्गलम् = भोगग्रह, वन्याण च ।
 'मङ्गला सितद्वव्यामामाया, पुमि भूमिजे । नपुंसक तु कन्याणे, पुंसि सवर्धिरक्षणे ।' इति—(मे०
 पृ० १५३ श्लोक १२०) । काकोल, काकोलम् = विपविशेष । 'पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूट-
 हलाहला ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९० श्लोक १०) । 'काकोल नरकान्तरे । ना कुलाले
 द्रोगकाके, विपभेदे तु न स्त्रियाम् ।' इति च—(मे० पृ० १५० श्लोक ७४) । ह्लाहल, हलाहलम्
 = विपविशेष । 'पुमि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहल ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ९०
 श्लोक १०) । हल, हलम् = लाङ्गलम्, गोदारणम्, सीरम् । 'हल गोदारण सीरम्' इति—(वे० पृ०
 १२५ श्लोक २७) । कोलाहल, कोलाहलम् = कलकल, बहुभि कृतोऽस्पष्टशब्द । 'कोलाहल,
 कलकल' इति—(अम० ना० लि० पृ० ७१ श्लोक २५) । 'कोलाहल कलकलस्तथा सञ्जरेऽपि च ।'
 इति च—(ग० २० ग० पृ० ३११ प० १४) । कङ्काल, कङ्कालम् = कर्कश, अस्थिपञ्जरम् ।
 'कङ्कालोऽस्त्री तनोरस्य करङ्कोऽप्यस्थिपञ्जरम् ।' इति—(वे० पृ० १८२ श्लोक ११४) ।
 कल्कल, कल्कलम् = वृक्षादीना त्वक । 'छाल' इति लोके । 'वल्क कल्कलमस्त्रियाम् ।' इति—(अम०
 ना० लि० पृ० १३१ श्लोक १२) । सौवर्चल, सौवर्चलम् = मञ्जिकाधार, लवणान्तर च । 'अथ
 सौवर्चल सञ्जारे च लवणान्तरे ।' इति—(मे० पृ० १५७ श्लोक १६६) । धूमल, धूमलम् =
 देवतार्चनवाद्यम् । 'देवतार्चनतूर्ये तु धूमलोऽस्त्री' इति—(वे० पृ० १४७ श्लोक १३८) । फल,
 फलम् = हेतुसमुत्पन्न प्रयोजनम्, कुसुमादिमम्भवमन्यम्, वृक्षादीना फलम् जातीफल च । 'प्रसव
 पिप्पल सस्य फलम्' इति—(वे० पृ० ४६ श्लोक २०) । 'फट हेतुमत्थे स्यात्फलके व्युष्टिला-
 भयो । जातीफलैऽपि ककाले सस्यवाणाग्रयोरपि ।' इति च—(वि० प्र० पृ० १४६ श्लोक २) ।
 हालाहल, हालाहलम् = विपप्रभेद । 'हालाहल ब्रह्मसूयं ज्येष्ठिनाया विपेऽस्त्रियाम् । हालाहलो विपे
 कीटे' इति—(ग० २० स० पृ० ३१४ प० ९) । जम्बाल, जम्बालम् = पङ्क, कवचम् । 'कीचड'
 इति लोके । 'निपद्मस्तु जम्बाल पङ्कोऽस्त्री सादकदमी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ६६ श्लोक
 ६) । 'जम्बाल शकले पङ्के' इति च—(मे० पृ० १५१ श्लोक ९१) । खण्डल, खण्डलम् = छिद्र-
 वस्त्रेदचीरम् । 'छिद्रवस्त्रेदचीर खण्डलमस्त्रियाम् ।' इति—(वे० पृ० १६९ श्लोक १३०) । लाङ्गल,
 लाङ्गलम् = कुमुदविशेष, भूमिकर्षणयन्त्रविशेष, गोदारणम्, लिङ्ग च । 'लाङ्गली तोयपिप्पला,

क्लीवं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः ।' इति—(मे० पृ० १५४ श्लोकः १२८) । 'लिङ्गं तु लाङ्गलं शोकः' इति च—(त्रि० शो० पृ० २६१ श्लोकः २३) । गरलः, गरलम् = विपम, वृक्षविशेषः, कैडर्यश्च । 'गरलं तु विपं ध्वेलः' इति । 'राढः कैडर्यो विपपुष्पकः । काकदंश्छर्दनश्चीनो गरलः कण्टकीति च ।' इति च—(वै० पृ० ४९ श्लोकः ५०) । इन्द्रनीलः, इन्द्रनीलम् = अश्मसारः, मरकतमणिः । 'पन्ना' इति लोके । 'अश्मसारस्त्वन्द्रनीलः' इति—(त्रि० शो० पृ० ३०४ श्लोकः २९) । 'क्लीवेऽपि ।' 'इन्द्रनीलं महानीलम्' इति च—(वै० पृ० ४४ श्लोकः ४०) । गाण्डीवः, गाण्डिवः, गाण्डीवम्, गाण्डिवम् = धनुर्मात्रम्, अर्जुनधनुश्च । 'गाण्डीवो गाण्डिवश्चास्त्री कार्मुकेऽर्जुनकार्मुके ।' इति—(मे० पृ० १६० श्लोकः ३६) । 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६१ श्लोकः ८४) । 'जिष्णोर्धनुषि, कोदण्डे, गाण्डीवं गाण्डिवं तथा ।' इति च—(अने० समु० पृ० ५२ श्लोकः ५८६) । कोदण्डो धनुर्मात्रेऽपि । उल्वः, उल्वम् = कलकलः, शुक्रशोणितसंघातः, जरायुः, गर्भवेष्टनचर्म, गर्तं च । 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१४ श्लोकः ३८) । पारशवः, पारशवम् = निपादः, परस्त्रीपुत्रः, लोहम्, शस्त्रं च । 'पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १६२ श्लोकः ६०) । पार्श्वः, पार्श्वम् = शरीरैकदेशः, कक्षाध्वोभागः, चक्रोपान्तम्, पर्शुगणः, अस्तिकं च । 'पार्श्वं कक्षाधरे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १५८ श्लोकः १८) । 'न क्ली कक्षा बाहुमूलां पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।' इति च—(वै० पृ० १७८ श्लोकः ६६) । अपूर्वः, अपूर्वम् = न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य सः परमात्मा तस्मिन् पुलिङ्गः । यागावान्तरव्यापारो यागावान्तरकर्म वा तस्मिन् नपुंसकलिङ्गः । त्रिदिवः, त्रिदिवम् = स्वर्गः खम्, नभः, सुखं च । 'त्रिदिवा सरिदन्तरे । पुंसि स्वर्गे' इति—(मे० पृ० १६० श्लोकः ३७) । 'त्रिदिवो व्योमिन् दिव्यपि ।' इति—(वै० पृ० २४१ श्लोकः २९) । 'क्लीवेऽपि ।' 'त्रिदिवं तु सुखे स्वर्गे, स्वर्णद्यां त्रिदिवा मता ।' इति च—(शं० र० स० पृ० ३२० श्लोकः ६) । ताण्डवः, ताण्डवम् = नृत्यम्, नाट्यम्, तृणभेदश्च । 'ताण्डवोऽस्त्री तृणान्तरे । भवेदुद्धतनृत्ये च' इति—(मे० पृ० १६० श्लोकः ३६) । निष्ठेवः, निष्ठेवम् = मुखेन श्लेष्मनिरसनम् । 'निष्ठीवोऽस्त्री निष्ठीवनमपि निष्ठेवनं च निष्ठचूतिः ।' इति—(वै० पृ० १९५ श्लोकः ३६) । प्रथीवः, प्रथीवम् = वास्तुनिमित्तकारणम्, वातायनम् । 'शरोखा' इति लोके । मुखशाला । "खिङ्की" इति लोके । वृक्षशीर्षकं वा । एवं कलशः, ग्रीवा, प्रासादश्च । 'प्रथीवमस्त्री कलशे ग्रीवाप्रासादयोरपि ।' इति—(वै० पृ० २६१ श्लोकः ५६) । शरावः, शरावम् = वर्द्धमानाख्यम् । "सेरवा" "क्वसवा" "ढकना" "मलैया" "कसोरा" इति वा लोके । 'अस्त्री शरावो वर्द्धमानकः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१३ श्लोक ३२) । 'शरावः' दन्त्यादिरपि—इति मुकुटश्च

राव रावम् = र्वा ध्वनि । रवो नाद स्वनिर्घोष सन्धाङ्गभ्यो राव आरव ।' इति—
 (अभि० ग० अभि० चि० पू० ५३ इडाव १४००) । भाव भावम् = स्वभाव, शब्दविषये
 अभिप्राय आत्मा योनिश्च । भाव पदार्थो धम स्यात्तत्त्व तत्त्व च यस्तु च ।' इति । 'भावो
 गौरविने ज तौ पत्न्ये भिनया तरे । इति च—(त्रि० ग० पू० ३७६ श्लोक ४२०) । आत्मा
 भावो मनो भावो भाव गता भवाऽपि च । भाव पूज्यात्मको लोक पदार्थो भाव उच्यते ।'
 इति च—(अन० धर० म० प० २ इतोत्र १३) । बोधमदन्तम् । इति दुग । बोधत्वात्
 क्लीबलिङ्गो पि । क्लीब क्लीबम् = नपुंसकम् । हिजडा इति लोक । अस्त्री नपुंसके क्लीब
 वाच्यलिङ्गत्वविशेषे । इति रट्' इति—(अम० सु० व्या० पू० ४३४ स्त० २ प० १४) ।
 पत्यपि । तृतीया प्रकृति गण क्लीब पत्नो नपुंसकम् ।' इति च—(अम० ना० लि० पू० २१५
 श्लोक ३०) । गव गरम् = मतगरीरम् पानीय च । शव स्यात्कुणपपुमान । नपुंसक तु पानीये
 इति—(मे० प० १५९ श्लोक २४) । कुणपस्तु शवाऽस्त्रियाम ।' इति च—(वे० पू० १२२
 श्लोक २१६) दव दवम् = विवाहविशेष विधि प्राक्कनगुभागुभक्तम् । दव माग्य च नियती
 दवमन्त्रघबयपि । इति—(ग० र० स० पू० ३१६ र० १६) । पूव, पूवम् = कारणम् पूवभावि
 अनिक्कानश्च पुमाम पूवजा पूव प्राक् पूवमग्रत । इति—(अन० समु० पू० ३६ श्लोक
 ४३७) प्राक् पूवमग्रत इति धरणि इति—(अम० सु० व्या० पू० ४२० स्त० १ प० ४) ।
 पूर्वो यत्किञ्च प्रागाह पुवहुवऽपि पूवजान ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ४२० श्लोक
 १३४) । पूर्वत पूवजपु स्यु पूव प्रागाद्ययोस्त्रिपु ।' इति च—(मे० पू० १०५ श्लोक ६) ।
 पल्लव पल्लवम् = विमलयम् । नय पत्त' इति लोक । पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इति—(अम०
 ना० लि० पू० १३२ इतोत्र १४) । पल्लवोऽस्त्री किसलय विसत्रोऽपि नव दल । इति । पल्लव
 त्वस्त्री प्रकाशऽयनिविस्ततो । इति च—(वे० पू० २६१ श्लोक ५८) । पुति क्लीब च पल्लव ।
 इति व्याडि इति—(अम० सु० व्या० पू० १३२ स्त० २ प० ३४५) । पल्लवोऽस्त्री किसलय
 विटपे विस्तर बल । इति—(म० पू० १६० श्लोक ३९) । हेमस्त पुसीत्याह—पल्लव किसल
 बल । विटप विस्तरऽलन्तराम गङ्गारपिङ्गयो । इति च—(अन० स० पू० १०६ श्लोक ७४१
 ७४२) । नत्व नत्वम् = किष्कुचत शतम् । नत्व किष्कुचत शतम् । इति—(हा० व० पू० ४०६
 श्लोक १६७) । अमरश्च । नत्वो विंग हस्तशतम्' इति मुकुट । क्लीबऽपि । नत्व हस्तशतम् इति
 काश्य । नत्व विशदहनशतम् इति च भट्टश्रीर—स्वामी इति—(अम० सु० व्या० टि० पू० ११६
 स्त० १ प० ४०१) । पाश पाशम् = कशापाय बधनम् पश्यादिवधन च । पाश कथान्ते
 सघाथ कर्णान्ते शोभनाथक । छात्राद्यन्ते च निन्दाय पाश पश्यादिवधन ।' इति—(त्रि० श०
 पू० ३७७ श्लोक ४२८) । कुलिग कुलिशम् = शम्भ वज्रम् इन्द्रास्त्रम् दम्भोलि । कुलिशो
 न स्त्री दम्भोलो ना जयान्तरे । इति—(मे० पू० १६४ श्लोक २०) । व्याडिस्तु नपुंसकलिङ्ग

माचष्टे । भट्टिकाव्ये पुंस्त्वमपि दृश्यते । 'निरस्तोदग्रधाराग्रः कुलिशो मम वक्षसि । अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते वलिनं वली ।' इति च—(दु० लि० पृ० ३७ पं० १४-५) । कर्कशः, कर्कशम् = काशमर्दः, इक्षुः, काम्पित्यश्च । 'कर्कशः काशमर्देषुकाम्पित्येष्वप्यसौ पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १६३ श्लोकः १८) । कोशः, कोशम् = हिरण्यम्, धनम्, अर्थसंघातः, शब्दादिसंग्रहश्च । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेशयां शब्दादिसंग्रहे ।' इति—(मे० पृ० १६२ श्लोकः ६) । दिव्ये शपथे, शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । आकाशः, आकाशम् = नभः । 'वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९ श्लोकः २) । 'मेषवर्त्म चाकाशमस्त्रियाम् ।' इति—(वै० पृ० १७ श्लोकः २) । काशः, काशम् = कुशं, तृणभेदः, इक्षुगन्धा, पोटगलः । 'कास' इति लोके । 'अथो काशमस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १८३ श्लोकः १६२) । 'काशी वाराणसीपुरे । न स्त्रियां तृणभेदे स्यात्' इति—(मे० पृ० १६२ श्लोकः ३) । 'काशस्तृणे रोगभेदे' इति—(अने० सं० पृ० ४४ श्लोकः ५५७) । 'काशी काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः । कणिशः, कणिशम् = धान्यमञ्जरी । 'वाली' "वाल" इति च लोके । 'कणिशं धान्यमञ्जरी ।' इति—(वै० पृ० १२८ श्लोकः ६४) । 'पुंस्यपि । सस्यस्य मञ्जरी निर्गतनूतनशिरः कणिशम् । कणाः सन्त्यस्य कणिशम् । 'कणिशो धान्यशीर्षके ।' इति रत्नकोशः' इति—(अम० सू० व्या० पृ० ३०८ स्तं० २ पं० १०-१) । अङ्कुशः, अङ्कुशम् = सृणिः, गजवारणम् । 'अङ्कुशोऽस्त्री, सृणिः स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २७९ श्लोकः ४१) । शेषः, शेषम् = उपयुक्ततरम्, अवशिष्टम् । 'वचा हुआ' इति लोके । 'शेषो नाजन्तसीरिणोः । उपयुक्ततरे त्वस्त्री' इति—(त्रि० शो० पृ० ३७९ श्लोकः ४४१) । 'शेषः सङ्कर्षणे वधे । अनन्ते ना, प्रसादेन स्वनिर्मल्यापणं स्त्रियाम् । उपयुक्ततरे न स्त्री' इति च—(मे० पृ० १६७ श्लोकः २८) । वेपः, वेपम् = वेशः, प्रसाधनम्, अलङ्काररचनाकृतशोभा । 'शृङ्गार' "सजावट" इति वा लोके । 'आनल्पवेपो नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २३७ श्लोकः ९९) । 'तालव्यगान्तोऽपि' । 'वेशो वेपश्च कथितः' इति—(श० भे० प्र० पृ० ४ श्लोकः १७) । 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' इति च—(मे० पृ० १६३ श्लोकः १४) । उष्णीपः, उष्णीपम् = शिरोवेष्टः, चोलोण्डुकः, शिरोवेष्टनम् । 'पगड़ी' इति लोके । किरीटः, लक्षणान्तरं च । 'शिरसि सिगुष्णीपमस्त्री स्यात्' इति—(वै० पृ० १६८ श्लोकः १२४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे ।' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः ३२) । अम्बरीपः, अम्बरीपम् = आप्टः, भर्जनम् । 'कड़ाहू' इति लोके । नृपान्तरे च । 'आप्टः पुंस्य, अम्बरीपोऽस्त्री' इति । 'अम्बरीपं रणे वर्षे तृणे, नाऽर्ककिशोरयोः ।' इति च—(वै० पृ० २७७ श्लोकः ३) । 'अम्बरीपं रणे आप्टे क्लीबं, पुंसि नृपान्तरे ॥ नरकस्य प्रभेदे च किशीरे भास्करेऽपि च ।' इति च—(मे० पृ० १६९ श्लोकः ४८-९) । विपः, विपम् = क्ष्वेडः, वृद्धादिव्यविशेषः, गरलम् । "जहर" इति लोके । जलं च । 'विप्रमप्सु च ।' इति—(अम० ना० लि०

पृ० ४३६ श्लोक २२३) । 'विषं तु गरले तोये' इति—(वि० प्र० पृ० १७१ श्लोक २) । 'विषं जलेऽतिविषाया स्त्रियां, श्वेडे तु न स्त्रियाम् ।' इति च—(मे० पृ० १६७ श्लोक. २५) । 'गरले विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्', इन्पृष्मविबेकान्मर्थन्यान्तम् । 'पुसि क्लीबे च' इति विषेणापि सम्बध्यते—इति केचित्—(अम० सु० व्या० पृ० ९० स्तं० १ पृ० ३७-८-९) । रोहिष, रोहिष, रोहिषम, रोहिषम् = मृगविशेषः, हरिणान्तरम्, मत्स्यभेदः, वत्तृणम्, रक्तवत्तृणं च । "रोहिष" इति श्वातृणविक्षेपः । 'रोहिषं रक्तवत्तृणे, मत्स्यभेदे मृगे च ना ।' इति—(वं० पृ० २६५ श्लोक ७१) । 'रोहिष कत्तृणे क्लीबे पुसि स्याद्वरिणान्तरे ।' इति—(मे० पृ० १६८ श्लोक. ४५) । 'कत्तृणे रोहिष क्लीबे, पुलिङ्गो हरिणान्तरे ।' इति च मूर्धन्यान्ते रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १८५ स्तं० १ पृ० १०, ११) । मापः, मापम् = परिमाणविशेषः, व्रीहियभेदः, मांमलः, घान्दवीरश्च । "उडद" इति लोके । 'मापो व्रीहान्तरे मूर्धे मानत्वदोषभेदयो ।' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोक. २१) । 'मूर्धे पुरीपलो मापः' इति—(त्रि० शं० पृ० ३०२ श्लोक ५) । 'मूर्धे माने फले मापः' इति च—(त्रि० शं० पृ० ३७६ पृ० ४४०) । मेप, मेपम् = मेडू, मेण्डक, मेण्डूक । 'मेडा' इति लोके । भेपज्वरभेदः, रासि-विशेषश्च । 'मेपो राश्यन्तरे हुडे । भेपज्यभिदि' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः २१) । प्रत्यूप, प्रत्यूपम = अहर्मुखम्, वसुश्च । 'प्रत्यूपोऽहर्मुखे वसो ।' इति—(मे० पृ० १६८ श्लोकः ४०) । 'क्लीबेऽपि' । 'व्युष्ट विभात प्रत्यूप सायात्रिकमहर्मुखम् ।' इति च—(वं० पृ० २२ श्लोक ६८) । मासादिरसविशेषः । 'यूयोऽस्त्री, यु पुमान् रसे ।' इति—(वं० पृ० १६७ श्लोक. १००) । कोप, कोपम् = धनसञ्चयः । 'मजाना' इति लोके । साम्प्रतं तु "बेक" इति नाम्ना प्रतिष्ठः । गब्दादिसप्रहृदच । 'कोषः कोपः' इति—(शं० भे० प्र० पृ० ४ श्लोक. १६) । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये सङ्गविधानके । जातिकोपे (शे)ऽर्थसघाते पेय्या शब्दादिमप्रहे ।' इति च—(मे० पृ० १६२ श्लोक ६) । करीपः, करीपम्—गोमयाग्निः । 'शुष्कगोमयसघात' इत्येके । 'ततु (गोमय) शुष्क करीपोऽस्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३२० श्लोक ५१) । 'दोहल तु करीपोऽस्त्री' इति च—(वं० पृ० ७० श्लोकः ६१) । कर्पं, कर्पम् = मानप्रभेदः, पलचतुर्थो भागः । 'ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३३० श्लोक ८६) । 'कर्पो ना कर्पणे, मानप्रभेदे पुन्रपुनकम् ।' इति च—(मे० पृ० १६६ श्लोक ८) । वर्षं, वर्षम् = मंत्रमर, भारतादिः, जम्बूद्वीपः, वृष्टिः, बोलश्च । 'स्याद् वृष्टो लोकघातवशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३६ श्लोक २२४) । 'वर्पोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृत्काले स्त्रिया भूमि' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोक २४) । 'अय वृष्टिवर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम् ।' इति शब्दार्णव' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३३ स्तं० २ पृ० १७-८) । 'पुन्रपुनकयोर्वं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु ।'

इति च रुद्रः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ११२ स्तं० २ पं० १०-१) । आमिपः, आमिपम् = मांसम्, भोग्यवस्तु. मग्भोगः, उत्कोचश्च । 'आमिपं पुन्नपुनकम् । भोग्यवस्तुनिसग्भोगेऽयुत्कोचे पल्लेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १६७ श्लोकः ३१) । रसः, रसम् = मधुरादिः, शृङ्गारादिः, विपम्, वीर्यम्, रागश्च । 'मांसे द्रवे चेक्षुरसे पारदे मधुरादिपु । जले रागे (वालरोगे) विपे नीरे रसो नवसु वक्ष्यते ।' इति—(भा० प्र० पृ० ३८५ श्लोकः ४) । 'रसो सूते विपे बले । स्त्री रास्नाश्लकीपाठाद्राधामूर्वांमुदीपु च ।' इति—(शि० को० पृ० ४८ श्लोकः ५२६, ५२७) । 'रसं तु पारदे बोले, रसः पारदचर्मणोः ।' इति च—(रा० नि० पृ० ४२५ श्लोकः ५२) । वृमः, वृपः, वृसम्, वृपम् = पललादिक्षोदः, कडङ्करः । 'भूस' भूमा' इति वा लोके । 'वृसं दन्त्यमिति- धातुप्रदीपः । 'वृपवेपतुपागतोपाः' इति पभेदान्मूर्धन्यान्तमपि । 'कडङ्करो वृसं वलीवे' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३०९ श्लोकः २२) । 'छिन्नं दधि वृसं रुधं खलं सेव्यं च निःशरे ।' इति । (दधिविशेषः) 'पुंस्यपि ।' 'कडङ्करो वृमः' इति च—(वै० पृ० १२८ श्लोकः ६४) । हरदत्तस्तु 'कडङ्करः' इति प्राह । इक्कसः, इक्कसम् = चिक्कसः, चिक्कसम् = यवान्तविशेषः, यवचूर्णम् । 'चिक्कसो यवचूर्णके ।' इति—(वै० पृ० १६४ श्लोकः ६८) । 'यवक्षोदे तु चिक्कसः ।' इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० २० श्लोकः ४०२) । कर्पासः, कर्पासम् = तूलकारणम्, वस्त्रयोनिभेदः, तूलफलः, तपनी, आच्छादनफलः । "कपास" "रूई" इति च लोके । 'कर्पासस्तु वादरः स्यात्पिचव्य- स्तूलकं पिचुः ॥' इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० ४५ श्लोकः ११३९) । 'तूलः पिचुः पिचुः तूलम्' इति च—(त्रि० शे० पृ० ३०५ श्लोकः ११) । आसः, आसम् = धनुः, चापः । 'धनुस' इति लोके । 'अस्त्रियो चापधनुपावासेऽवासी धनुर्द्रुणम् ।' इति—(वै० पृ० ११८ श्लोकः १७२) । दिवसः, दिवसम् = दिनम् । 'त्रा तु वलीवे दिवसवासरी ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४४ श्लोकः २) । अवतंसः, अवतसम् = शेखरम्, शिरोभूषणम् । "मकुट" "पगड़ी" इति वा लोके । कर्णभूषणं च । 'अवतंसो न स्त्रियां स्यात्कर्णपूरे च शेखरे ।' इति—(मे० पृ० १७३ श्लोकः ४८) । वीतंसः, वीतंसम् = मृगाणां पक्षिणामपि वन्वनीपायः, मृगपक्षि- णां वन्वनीपकरणम् । "जाल" "पाश" इति च लोके । 'वीतंसरतूपकरणं वन्वने मृगपक्षिणाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४६ श्लोकः २६) । 'वितंसः' इत्यपि । 'वितंसः पक्षिवन्वनम् ।' इति—(वै० पृ० १३९ श्लोकः ४१) । मांसः, मांसम् = पिशितम् । 'गोश्त' इति लोके । 'पिशितं पललं मांसं ऋष्यसामिपमुद्यसम् ।' इति—(हा० व० पृ० ३६६ श्लोकः ५५) । पनसः, पनसम् = फलवृक्षविशेषः, कण्टकफलः । "कटहल" "फनस" इति च लोके । 'पनस. कण्टकफले कण्टके वनरान्तरे । स्त्रियां रोगग्रभेदे, स्यात्' इति—(मे० पृ० १७२ श्लोकः २७) । उपवासः, उपवासम् = भोजनादेर्विच्छेदः, उपवस्तम्, अहोरात्रभोजनाभावः । "व्रत" "कड़ाका"

निराहार' इति च ङोके । 'ओपवस्व तूपवास ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६१ श्लोक
 ५८) । निर्याम निर्यासम = वृक्षादनिस्यन्द, वृक्षद्रव । गाद 'मार' इति वा लोके ।
 निर्यामा वेष्टकमन्या ।' इति—(प० २० भा० पृ० ३९ प० २६) । 'निर्यासो लमिका काण्ड
 मत्पमाराभिधानम् । इति च—(प० मु० व० प० ४८ प० ७) । मास, मासम = काल
 परिमाणविशेष पक्षद्वयात्मक काल । मास पक्षद्वयोमत ।' इति—(श० २० सं० पृ० ३३५
 श्लोक ११) । मानसु ताकुभौ ॥' इति च—(अम० ना० लि० पृ० ४७ श्लोक १२) ।
 तो उभो गकल्हृण्यो । चमस, चमसम = यज्ञपात्रविशेष । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदोऽस्त्री, पिपटेके
 स्थायाम ।' इति—(म० पृ० १७१ श्लोक २१) । अस असम् = शरीरवदेश स्व-व ।
 कषा इति लोके । स्वन्वो दोदिगखरोऽमा स्त्री इति—(वै० पृ० १७८ श्लोक ७१) । कस
 कमम = लोहविशेष तैजमद्रव्यम ताग्रतद्गमिश्रितधातुविशेष कास्यम् । 'कामा' कासी' इति
 वा ङोके । परिमाणविशेष आढकपरिमाण मान च । कमोऽस्त्री तैजमद्रव्ये कास्य मानेऽमुरे (नृपान्तरे
 तु ना । इति—(म० प० १७० श्लोक २) । स्नह स्नहम् = द्रव तलादिरसद्रव्यम् हादम्
 मौटादम सोहृदयम प्रमथ । 'स्नहाऽस्त्री प्रम सौहादम इति । 'स्नहोऽस्त्री पिच्छल रसे इति ।
 स्नहोऽस्त्री द्रवहादयो । इति च—(वै० पृ० २३८ श्लोक ६६) । वहं, वहम = मयूरपिच्छम्,
 दल च । वह पिच्छ दण्डस्त्रियाम । इति—(म० पृ० १७५ श्लोक ६) । गृह, गृहम् = वास, वस्म,
 गृहम् । घर' इति ङोके । कत्र च । औरत इति लोके । गृह गृहारच पुभूमि कलत्रपि च
 सद्यनि । इति—(म० पृ० १७५ श्लोक ५) । केचित्तु-गृहिष्यव गृहमित्याह - न गृह गृहमित्या
 हृगृहिषी गृहमुच्यत । तथा हि महित सर्वाणि पुरुषार्थान् समश्नुते । इति—(श० चि० पृ० ८२८
 स्त० १ प० १८ त २० या०) । गृह, गृहम् = इष्टवादिरचित वासस्थानम् भदिरम्, सद्यम,
 वस्म । घर इति ङोके । गृहमस्त्री शालासम स्त्रियाम । इति वाचस्पति' इति—(अम०
 सं० व्या० प० ११८ स्त० १ प० ५) । न नोदवसित, न स्त्री गृह, पुभूमि वा गृहम् ।' इति च-
 (व० पृ० १६० श्लोक १९) । तथा च प्रयोग—कालागृहप्रततधूपवहादच गहा ।' इति—(पु०
 लि० पृ० ३५ ६ प० २११) । लोह, लोहम् = अयप्रभृतिद्रव्यविशेष, कालायसम । लोहोऽस्त्री
 गस्त्रव 'गृहे जाङ्गक सवतजसे ।' इति—(म० पृ० १७५ श्लोक ८) । पुष्याह, पुष्याहम् =
 मदिनम गोभनदिवम मङ्गल च । पुष्याहमह्नि पुष्योऽा इति—(वै० पृ० २२ श्लोक ६७) ।
 दह दहम् = शरीरम् । कायो दह क्लीवपुसो इति—(अम० ना० लि० पृ० २२६ श्लोक ७१)
 दह कत्रर' इति च—(श० २० सं० पृ० ३४१ प० ३) । पटह, पटहम् = वाद्यविशेष, आनव ।
 पटहा ना ममारम्भ आनके पु नपुसवम । इति—(म० पृ० १७६ श्लोक १९) । तनूरुह,
 तनूरुहम् = पुत्र नाम रोम । रोगटा इति लोके । पम्श्च । पम्' इति लोके । तनूरुह मत
 लोभि, पम्श्च वि तयाविधम । इति—(श० २० सं० पृ० ३४४ प० ४) । 'तनूरुहस्तु पुत्र गरति

लोम्नि च ।' इति च—(अने० सं० पृ० १३९ श्लोकः ३५५) । लक्षः, लक्षम् = छागः, लक्ष्यम्, शरव्यं च । 'वेध' 'निशाना' "व्येय" इति च लोके । 'लक्ष तु लक्षणं लक्ष्यमभिसन्धानमासिकम् । वेध्यं शरव्यं न नरि' इति । 'पुंस्यपि । 'छागे तु कर्णो लक्षो मल्लिका कुसुमप्रियः ।' इति च—(वै० पृ० ४७ श्लोकः ३५) । कर्णः = 'करणा नीवू' इति प्रसिद्धो वृक्षविशेषः, कर्णरसश्च । यथा—'एको रसः कर्ण एव ... ।' इति भवभूतिः' इति ॥

अथ साम्प्रतमिकारान्तमुकारान्तांश्च दोःशब्दसहितान् पुन्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ० ८ श्लोकः १२१-२) ।

... अररि-स्थाणु-कमण्डलूनि ।

चाटु-श्चटु-जन्तु कशिप्व-णु-स्तथा

जीवातु-कुस्तुम्बुरु-जानु-सानु ॥३५॥

कम्बु शङ्कु-दीर्घ-गुरु-वास्तु-पलाण्डु

हिङ्गुः शिश्रु-दो-स्तिततः सीधु' ... ॥

अस्य व्याख्या—

अररिति । कम्बुरिति च । इहारय्यादा इतरेतरयोर्गो द्वन्द्वः । जीवात्वादो दावादि च समाहारो द्वन्द्वः । एतेऽरय्यादियः सीध्वन्ताः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युः । अररिः, अररि = कपाटम्, कवाटम् । 'किवाड' इति लोके । 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिपू, स्यादररं न ना ।' इति वाचस्पतिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १२२ स्तं० २ पं० १६) । 'अररं छदकपाटयोः ॥' इति—(मे० पृ० १३० श्लोकः ११०) । 'अररिः' इदन्तोऽपि । 'अररं पुनः । कपाटोऽररिः कवाटः' इति च—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० ३६ श्लोकः १००६) । तथा च कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमररयो हर्म्यवातायनानाम् ।' इति मुकुटः' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १२२ स्तं० २ पं० ४०-१) । स्थाणुः, स्थाणु = ध्रुवः, शङ्कुः, शाखापत्रादिरहिततरुः, छिन्नद्रुम-शिर ऊर्ध्वकाष्ठमेव । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुव' इति—(मे० पृ० ४७ श्लोकः ३२) । 'स्थाणुर्वा ना, ध्रुवः शङ्कुः' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १२९ श्लोकः ८) । कमण्डलुः, कमण्डलु = पात्रविशेषः, करकम्, ऋषिपात्रम् । 'अस्त्री कमण्डलुः, कुण्डी' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६४ श्लोकः ४६) । 'कमण्डलुः स्यात्करके न स्त्री, ना प्लक्ष-पादपे ।' इति—(मे० पृ० १५६ श्लोकः १५१) । चाटुः, चाटु = चटुः, प्रियवाक्यम्, प्रिय-प्रायम् । 'चटु चाटु प्रिये वाक्ये चाटुकारे, चटुः पुमान् । व्रतिनामासने चापि' इति—(श० र० सं० पृ० ८४ पं० १६) । 'चटुश्चाटुः' इति च—(श० भे० प्र० पृ० ४ श्लोकः १२) ।

चट चटु = प्रियवाक्यम् उदर च । चटुश्चाटौ पिचिण्ड च द्रतिनामासन पुमान् ।' इति—
 (मे० प० ३४ श्लोक १३) । चटुश्चाटुश्च राजादिस्तुगौ पञ्चपिचिण्डके । इति—(व० प०
 २१५ श्लोक २३) । दहाश वणन चट । इति—(त्रि० श० प० ३२७ श्लोक ९६) ।
 तत्रव वत्रीबलिङ्गोऽपि । प्रियवाक चटुचाटुनी । इति च—(त्रि० श० प० ३११ श्लोक १६) ।
 जतु जतु = प्राणी जननगील । जन्तुज यमात्र इति—(श० २० सं० प० १२६ प० १६) ।
 कणिप कणिप = दध्या भक्तम भाज्यम आच्छादनम् वस्त्रम एकोक्तया भक्ताच्छादन
 भोज्यवस्त्र च । अस्त्री कशिपु गय्यायां वस्त्रऽते तदद्वयऽपि च ।' इति—(व० प० २५८
 श्लोक २०) । कणिपु त्व नमाच्छादन द्वयम् ॥' इति—(अम० ना० लि० प० ४१६ श्लोक
 १३०) । एकोक्तया कशिपुभक्ताच्छादन च द्वयो पथक । इति च—(वि० प्र० प० १०५
 श्लोक १८) । अणु अणु = दीहिविगप । चीणा' इति लोके । लवणविशपश्च । अणु
 दीहिविगप स्यापुसि मूढोऽभिधयवत । इति—(म० प० ४५ श्लोक २) । कलीदऽपि' ।
 भोजनीय रटवटमणु प्रवर वारिज । इति च—(व० प० १३२ श्लोक ११९) । जीवानु
 जीवानु = भक्तम अ नम जीवितम प्राणनम् जीवनीपथम मतसञ्जीवनीपथ च । जीवानु
 रस्त्रिया भक्ते जीविते जीवनीपथ । इति—(मे० प० ६२ श्लोक ११२) । कुस्तुम्बुह
 कुस्तुम्बुह = धन्याकम । धनिया इति लोके । कुस्तुम्बुह धनीयकम । इति रभस इति—
 (अम० म० व्या० प० ३१५ स्त० १ प० ३७) । पुस्यपि ।' कुस्तुम्बुहश्चावलिका' इति
 च—(रा० नि० प० ८२ श्लोक ६७) । जानु जानु = जानुहमयि ञ्छीवान् । पटभू'
 इति लोके । जानहपर्वोष्ठीवदस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० प० २२७ श्लोक ७२) ।
 अस्त्रियाम इति त्रिभि सम्बध्यते । (ममस्त्रियात्) । सानु सानु = पवतश्चदश पवतसम
 भूभाग वन च । सानुरस्त्री वन प्रस्थ वात्यामार्गाग्रकोविद । इति—(मे० प० ८४
 श्लोक २२) । स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रिया इति—(अम० ना० लि० प० १२५ श्लोक
 ५) । नान शृङ्ग दध मार्गे वायाया पल्लवे वन ।' इति च—(वि० प्र० प०
 ८६ श्लोक १९) । कम्बु कम्बु = शल्व कम्बु शल्वऽस्त्रिया पुसि गम्बके वलय गज ।
 इति—(म० प० १०४ श्लोक २) । शडकु शडकु = अप्राणिगोचर कील
 सम्वाविशपश्च । गतादिकत्वादस्य नपुमवत्त्व प्राप्तम् । कीलाथस्य उदत्तत्वात् पुस्त्व सिद्धम् ।
 अस्त्री गडकुरप्राणिगोचर । इति—(व० प० २६१ श्लोक ३०) । दाह दाह = पुनपुमवयोर्दाह
 इति—(त्रि० श० प० ३८८ श्लोक ८) । दाह स्यात्पित्तल काष्ठ दवदारौ नपमकम् । इति—
 (मे० प० १२६ श्लोक ४७) । अगह अगह = कालागुह । कालागवगुह इति—(अम० ना० लि०
 प० २४६ श्लोक १२७) । कालागुवप्यगह्वयते—इति मुभूति इति—(अम० सु० व्या० प०
 २४६ स्त० १ प० ३१२) । अगह प्रवर लोहू क्रिमिजग्धमनायजम् । इति शाश्वत इति—(अम०

सु० व्या० पृ० २४६ स्तं० १ पं० २८) । 'कुस्तुम्बुरुक घान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च ।' इति वोपालितः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४६ स्तं० १ पं० १६) । 'कर्पूरागुरुकस्तूरीकवकोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते ।' इति व्याडिः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४६ स्तं० १ पं० ८, ९) । 'अगुरु इतापि ।' 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ।' इति धन्वन्तरिः' इति—(रा० नि० पृ० ३०४ श्लोकः ४५) । 'कर्पूरागुरुकस्तूरीकवकोलैर्यक्षकर्दमः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४८ श्लोकः १३३) । 'अगुर्वगुरु राजार्हम्' इति । 'अगुरुस्त्वगरी लघौ । शिशिपायाम्' इति च—(अने० सं० पृ० ९२ श्लोकः ५५३) । वास्तुः, वास्तु = देवविशेषः, गृहम्, गृहभूश्च । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १२३ श्लोकः १६) । वेश्मभूः = गृहरचनावच्छिन्नभूमिः । 'वास्त्वस्त्री गृहभृपुत्र्योर्गृहे सोमसुरङ्गयोः ।' इति च—(वै० पृ० २३६ श्लोकः ८०) । पलाण्डुः, पलाण्डु = सुकन्दकः, मुखद्रूपणः । "कांदा" इति । 'प्याज" इति च लोके । 'पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १७८ श्लोकः १४७) । 'हिङ्गुः, हिङ्गु = मूलविशेषस्य नियामिः, सूपद्रूपनम्, रामठम् । 'हीग" इति लोके । 'वाल्लीक हिङ्गु रामठम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१६ श्लोकः ४०) । 'पुंस्यपि ।' 'हिङ्गी तु भूतनाशनम् ।' इति च—(अ० सं० अभि० चि० प० पृ० ४ श्लोकः १०२) । शिग्रुः, शिग्रु = शाकमात्रम्, शोभाञ्जनद्रव । "सहेजंन" इति लोके । 'शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३८ श्लोकः ३१) । दोः, दोः = भुजः, बाहुः । 'भुजा" इति । 'वांह" इति च लोके । 'दोर्नस्त्री, करयोणिनी' इति—(वै० पृ० १७८ श्लोकः ७१) । 'दोर्नोपा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा ।' इति—घनञ्जयः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३० स्तं० २ पं० १०) । तिततः, तितत = चालनी । 'चलनी" इति लोके । 'चालनी तिततः पुमान् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३१० श्लोकः २६) । 'न स्त्री तितत चालनी' इति—(त्रि० श्रे० पृ० ३०२ श्लोकः ५) । यादवद्रच—'चालनं तिततः प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोशः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ३१० स्तं० १, २ पं० ४१-१) । 'क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तिततः स्मृतः ।' इति च कात्यः । 'तिततः पुंसि क्लीवे च पृथगुच्चारणे द्वयोः । सामर्थ्याद् गृणो न,' इति गुणाभावः । सीधुः, शीधुः, सीधु, जीधु = इक्षुरसः, मद्यं च । 'मैरेयमासवः शीधुः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५१ श्लोकः ४१) । 'शीधु कश्यमिरा कल्या' इति । 'पक्वैरिक्षुरसैरस्त्री शीधुः पङ्कुरसः शिवः ।' इति च—(वै० पृ० १३९ श्लोकः ४७) । 'पुन्नपुंसकयोर्दरुजीवातुस्याणुशीधवः ।' इति—(त्रि० श्रे० पृ० ३८८ श्लोकः ८) । यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं घातकीपुष्पगुडवानाम्बुसंहितम् ।' इति च (प० २० मा० पृ० ६९ पं० ६, ७) ।

अयेदानो भूमप्रमृतीन् महिमपर्यन्तान् व्यञ्जयान्तात् पुन्नपुमकन्दिङ्गवाचकस्यदानात्
हेम—(अभि० म० लि० पृ० ८ श्लोक० १२२) ।

... .. अय भूमा ।

वेम प्रेम ब्रह्मं गह—ल्लोम—विहायः

कर्मा—ऽष्टीव—त्पहम धनु—नाम—महिम्नी ॥३६॥इति ॥

अस्य वाराह्या—

अयेति । इह नामादौ इनरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते भूमादयो महिमान्ता- शब्दा पुन्नपुसक-
ल्लिगा भवति । भूमा, भूम = बह्वन्वम् । भूमा, महान्, निरतिशयम्, बहु' इति पर्याया ।
इति माप्यम् । शब्दोऽयं पुल्लिङ्गवाचकं किन्तु द्विस्वरमन्नन्तत्वात् क्लीबलिङ्गोऽपि । वेमा,
वेम = वस्त्रन्यूनितदण्ड, वायदण्ड, वापदण्ड । "राछ" इति लोके । 'पुमि वेमा वाप(य)-
दण्ड' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४६ श्लोक २८) । 'वेमा ना वानदण्डकः ।' इति—
(वं० पृ० १३६ श्लोक ८) । वेम इत्यपि । 'वायदण्ड पुमि वेमा, वेमो ना, वेम न
द्वयो ।' इति च शब्दरत्नावली' इति—(श० चि० पृ० ४३९ स्त० १ प० १३-४) । प्रेमा,
प्रेम = प्रियत्वम्, स्नेह, नर्म च । प्रेमा ना वामवेधाते, प्रेमाऽस्त्री स्नेहनर्मणो ।' इति—
(मे० पृ० ८९ श्लोक ९४) । । ब्रह्मा ब्रह्म = प्रजापति, ब्रह्मा, तत्त्वम्, तप, वेदश्च ।
'वेदमन्त्व तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्र प्रजापति ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४१६ श्लोक
११४) । ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयो पुसि वेधमि । ऋत्विग्यागभिदोविप्रे' इति—(मे० पृ०
८६ श्लोक ९६) । गहत् गहन् = पञ्च । "पञ्च" इति लोके । सुवर्णं च । तकारान्तोऽयं
शब्द । 'छद पञ्चो गहद्वाजदण्डन च तनूरुहम् ।' इति—(वं० पृ० ३० श्लोक ४१) ।
लोमा, लोम = तनूरुहम् । "रोवा" "रोगटा" इति च लोके । 'तनूरुह रोम लोम' इति—
(अम० ना० लि० पृ० २३७ श्लोक ९९) । विहाया, विहाय = आकाशम् । 'वा तु पुस्या-
कागविहायसो ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९ श्लोक २) । 'विदुर्विहायस व्योम
पक्षिगश्च विहायस ।' इति—(अने० समु० पृ० ३३ श्लोक ३६५) । 'विहाया शकुनी पुसि'
गगने पुन्नपुमकम् ।' इति—(मे० पृ० १७४ श्लोक ६३) । अय कर्मा, इद कर्म = क्रिया,
ध्याप्यम माघनम्, यजन च । 'त्रियायजनयो कर्म' इति—(वं० पृ० २२४ श्लोक ४) ।

पाणिनीय वि—(१) (ब्रह्मन् पुमि च) ॥ एत-पुमि । चारु-नुसके स्यात् । अय- ब्रह्मा, इद ब्रह्म =
प्रजापति ववा । सि० को० पृ० ४०३ पृ० १५१ ।

'कर्मास्त्रो व्याप्यक्रिययोः ।' इति च—(मे० पृ० ८६ श्लोकः ४७) । अष्ठीवान्, अष्ठीवत् = जानु । "घुटनू" इति लोके । मत्वन्तोऽयं शब्दः । 'जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२७ श्लोकः ७२) । पक्ष्मा, पक्ष्म = चक्षूरोम । 'चक्षूरोमाणि पक्ष्माणि' इति—(प० र० मे० पृ० ४२ पं० २०) । 'पक्ष्म पक्षे च सूत्रांगे किञ्चत्के नेत्ररोमणि ।' इति—(अ० र० स० पृ० २२४ पं० १३) । धनुः, धनुः = शरासनम्, चापः । "धनुस" इति लोके । 'अधाऽस्त्रियो । धनुश्चापौ' इति—(अम० ना० लि० पृ० २९० श्लोकः ८३) । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिपु' इति नान्तेपु—(मे० पृ० १७१ श्लोकः २६) । नैपवे तूदन्तोऽपि दृश्यते । 'धनुः पुमान् पियालद्री राशिभेदे शरासने ।' इति नान्तेपु—(मे० पृ० ८३ श्लोकः ११) । नामा, नाम = सञ्ज्ञा, अभिधानम् । 'नामघेयं च नाम च ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ६६ श्लोकः ८) । महिमा, महिम = महत्त्वम् । "वडाई" "कीर्ति" इति लोके । 'द्युत्प्रयुर्तरावतवसन्तककुदोपधमधुमहिमानि ।" इति—(दु० लि० पृ० ३१ श्लोकः ६२) ।

अथाधुना क्रमरहितान् मालकादीन् पुन्नपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह दुर्गः—(दु० लि० पृ० २९ तः ३८ या० श्लोकः ५८ तः ७९ या०) ।

मालक—सरका—स्नीकाः पुस्तक—मस्तक—चरक—चपक—निष्काः ।

पिण्याक—शूक—मोदक—मञ्चक—नट—पङ्क—कल्कानि ॥

अस्य व्याख्या—

मालकेति । मालकादौ पुस्तकादौ पिण्याकादौ च इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते मालकादयः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युः । वक्ष्यते "उभयलिङ्गा इति समाप्ताः ।" इति, तेनायं मन्वन्धः सिद्धो भवति । तथा स्त्रीनपुंसकेष्वपि बोद्धव्यम् । एतेषां मालकादिशब्दानां व्याप्त्योदाहरणानि प्रागुक्तानि :

वल्मीक—शाक—शाटक—पिनाक—मूषिक—करण्डकं शुल्कम् ।

करक—नख—तण्डक—शकट—कर्पट—पातक—किरीट—पटाः ॥

अस्य व्याख्या—

वल्मीकेति । वल्मीकादौ, करण्डकान्ते समाहारो द्वन्द्वः । अपराद्धं तु इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते वल्मीकादयः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युः । शकटः, शकटम् = अनः, वलीवर्दा-दिवाह्योद्धहनविशेषः । 'क्लीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इति—(अम० ना० लि० पृ० २८३

श्लोक १२) । प्रयोगश्च—'कवट गाविनी गावो यानमस्वदन स्वनम् । अनूप पवेतो राजा दुमिशो नववृत्तय ।' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २८३ स्त० १ प० ३०-१-२) । पट, शोभनवस्वम्, वस्त्र च । 'सुवेलक पटोऽम्बी' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४२ श्लोक ११६) । 'पटोऽम्बी कपट घाट सिचययोगलक्षणा ।' इति रभम' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २४२ स्त० २ प० २८-९) । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽम्बी, प्रियालद्रुमे पुमान् ।' इति च—(म० पृ० २५ श्लोक १६) । शेष प्राग्वत् ।

निक्वट-कट-कपट-कूटा भूपण-कुट-कुञ्ज-कुठ-नड-मुष्वा ।
द्रोण—द्वेडित—तीर्थं—प्रीया—ऽष्टापद—कवन्धानि ॥

अन्य व्याख्या—

निक्वटि । निक्वटादी भूपणादी द्रोणादी च इतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते निक्वटादय शब्दा पुन्यपुंसकलिङ्गा स्युः । कट, कटम् = आमनविशेष । 'कटः३' इति लोके । 'कट किलिञ्ज' इति । 'कलीवेषि ।' 'त्रिश्वभेषज सिंहल कटम् ।' इति च—(वै० पृ० १२९ श्लोक ७५) । शेषं प्रा० ।

शृङ्गो घोग तडाग क्ररुच ध्वज पुच्छ-कूचं-कवचानि ।
अवुंद-यौवन-भुवन सौध सीधु व्रत संकुः ॥

अस्य व्याख्या—

शृङ्गेति । शृङ्गादी इतरेतरयोगो द्वन्द्व । अपराद्धं तु अवुंदादी समाहारो द्वन्द्व । एते शृङ्गादय शब्दा पुन्यपुंसकलिङ्गा स्युः । तडाग, तडागम् = जलाधारविशेष । 'पमाकर स्तडागोऽम्बी' इति—(अम० ना० लि० पृ० १०३ श्लोक २८) । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यत्रकूप(ट)के ।' इति च—(मै० पृ० २४ श्लोक ३४) । 'तडाग' इति कश्चित् । (तडाक, तडाग) इत्येके । सक्तु, सक्तु = यवादिचिकार । 'चक्षुष्या सक्तव कणा ।' इति—(वै० पृ० १६४ श्लोक ७०) । 'सक्तुश्चूर्णक आपूप्य' इति च—(त्रि० शेष० पृ० ३०३ श्लोक-१५) । शेषं प्रा० ।

सूत-प्रयुत-रावत-वसन्त-ककुदो-यध-मधु-महिमानि ।
पुस्तं वुस्त हस्त वास्तु च मुस्त-त्रज रजतम् ॥

पाणिनीयप्रति—(१) (सप्ततुपमके च) ॥ अय नपुंसके । चाप्यभि स्यात् । अय सक्तु, इद सक्तु = मूष्टयवादिचूर्णकम् । त्रि० कौ० पृ० ३९९ सू० ५८ ।

अस्य व्याख्या—

घृतेति । घृतादा इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते घृतादयः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युः । मधुः, मधु = मृद्धीकादिमद्यम्, मधूलम् । 'मधु माद्रीकमद्वयोः ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५१ श्लोकः ४१) । 'मधूलं तु मधुर्न स्त्री' इति । 'धौद्रादी तद्रसेऽप्यस्त्री, ना वसन्ते रसेऽसुरे । चित्रे मधुके, क्ली त्वप्सु मद्ये पुत्परसे मधु ।' इति च—(व० पृ० २३५ श्लोकः ६१) । मुस्तः, मुस्तम् = धोपधि-विशेषः, अर्द्धः । "मोथा" इति लोके । विपविशेषश्च । 'मेघाद्यं मुस्तकं मुस्तम्' इति—(प० मु० व० पृ० ४ पं० १८) । 'मुस्तः कुण्ठो मेघशृङ्गः' इति—(व० पृ० १५० श्लोकः २५) । 'कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मृस्तकमस्त्रियाम् ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १८२ श्लोकः १५९) । शेषं प्राग्वत् ।

कार्पाषिण-व्रण-स्थाणु-वाण-तृण-चरण-तोरण-रणानि ।

शत-लोहित-घृत-वृत्तानि गूय-यूया-ऽयुतं मण्डम् ॥

अस्य व्याख्या—

कार्पाषिणेति । कार्पाषिणादी घतादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । गूयादी तु समाहारो द्वन्द्वः । एते कार्पाषिणादयः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गा स्युः । स्थाणुः छिन्नशाखो वृक्षः । लोहितं शोणितम् । गुणवचनस्य तु वाच्यलिङ्गता । लोहितो गीः, लोहिता शाटिः, लोहितं वस्त्रम् । घृतः, घृतम् = भाज्यम् । 'घी' इति लोके । जलं च । 'घृतमाज्ये जले क्लीवं, प्रदीप्ते त्वभिधेयवत् ।' इति—(मे० पृ० ५५ श्लोकः १७) । वृत्तः, वृत्तम् = वृत्तं, गीलं, निस्तलं च । निस्तलं इति वक्तुलम् । शेष० प्रा० ।

खण्डं मूण्डं कुण्डं काण्डं दण्डं सुवर्णं-वर्णं च ।

चन्दन-मोदन-मसनं विमान-धन-भवन-मुद्यानम् ॥

अस्य व्याख्या—

खण्डमिति । सुवर्णादी इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । विमानादी तु समाहारो द्वन्द्वः । एते खण्डादयः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युः । खण्डः = इक्षुविकारविशेषः, शकलं च । खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गता । खण्डो घटः, खण्डा घटी, खण्डं कुलम् । मूण्डः शिरः गुणवचनस्य तु द्रव्ये वर्तमानस्य वाच्यलिङ्गतेव । यथा-मूण्डनगुणयोगात् मूण्डः पुमान्, मूण्डा स्त्री, मूण्डं कुलम् । कुण्डः, कुण्डम् = जीवति भर्त्तरि परजातः । अग्निहवनाधारविशेषश्च । 'अमृते (पत्यौ) जारजः कुण्डः' इति—(अम० ना० लि० पृ० २१४ श्लोकः ३६) । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जार-त्पतिवत्नीसुते पुमान् ।' इति च—(मे० पृ० ४० श्लोकः ४) । कुण्डः, कुण्डी, कुण्डम् = भाजन-विशेषः । स्त्रियां ङः । पुन्नपुंसकयोः दुर्गः । शेष० प्रा० ।

निधनं पिधानं—मभिधानं मानं दिन—वलीन—नालानि ।
पुलिनं नलिनं स्तेन शयना—ऽऽसन—यान—निगडानि ॥

अस्य व्याख्या—

निधनमिति । दिनादौ शयनादौ चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते निधनादय शब्दा पुनपुसक-
लिङ्गा स्यु । नाल, नालम् = पधादीना दण्ड, जलनिर्गमश्च । 'नाल नाला पद्मदण्डे' इति—
(शि० को० पृ० ४० श्लोक ४४३) । 'नाल काण्डे मृणाल च, नाली दाकवल्ग्वके ।' इति च—
(अने० सं० पृ० ४० श्लोक ५०६) । शेषे प्रा० ।

मण्डप—कुतप—द्वीपा दीप—विटप—शूर्प—जम्बु—विम्बानि ।
आश्रम—सङ्क्रम—सङ्गम—हिम—कर्म—ब्रह्म—लोमानि ॥

अस्य व्याख्या—

मण्डपेति । मण्डपादौ द्वीपादौ अपराद्धे तु आश्रमादौ चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते मण्डपादय
शब्दा पुनपुसकलिङ्गा स्यु । जम्बु, जम्बु = वृक्षविशेष । 'अथ जम्बू स्त्री, जम्बु जाम्बवम् ।'
इति—(वै० पृ० ४६ श्लोक २२) । विम्ब, विम्बम् = मण्डलम्, आकृतिश्च । 'विम्बोऽश्री,
मण्डल त्रिपु ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३५ श्लोक १५) । 'विम्बस्तु प्रतिविम्बे, स्यान्मण्डले
पुनपुसकम् । द्विम्बिकायां फले क्लीबे, कृकलासे पुन पुमान् ।' इति—(मे० पृ० १०५ श्लोक ७) ।
'विम्बोऽश्री मण्डलसमप्रतिमामुखलक्षमसु । प्रतिविम्बे तत्प्रकृतौ, क्लीबे तु विम्बिनाफले ।' इति च—
(वै० पृ० २३४ श्लोक ५५) । शेषे प्रा० ।

गुल्मो—ऽर्षो—शम—कुट्टिम—दाडिम—मध्य—मलया—ऽम्बुज—क्षेमा ।
चक्र—मरण्य कुल्य शल्य गोमय—कपायो च ॥

अस्य व्याख्या—

गुल्मेति । अर्षादौ अपराद्धे तु गोमयादौ चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते गुल्मादय शब्दा पुनपुसक-
कलिङ्गा स्यु । दाडिम, दाडिमम् = वृक्षविशेष, दाडिमवृक्ष । 'सर्षो करवदाडिमो ॥' इति—(अम०
ना० लि० पृ० १५० श्लोक ६४) । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्ग, स्यादेलायां करके त्रिपु ।' इति—(मे०
पृ० १११ श्लोक ४४) । 'दाडिम्बोऽपि ।' 'दाडिम्बसारविण्डीरस्वाद्दम्लशुकवल्ग्वभा ।' इति च
रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १५० स्त० १५० ३२) । मध्य, मध्यम् = अन्तरम् । 'बीब'
इति लोके । दहमध्यभाग, विलम्बम्, अवलम्बम्, मध्यमम् । 'मध्यम चावलम्बनं च मध्योऽश्री'
इति—(अम० ना० लि० पृ० २३० श्लोक ७९) । 'मध्योऽवलम्बनं विलम्बं मध्यम ।' इति नाममाला

इति—(अम० सु० व्या० पृ० २३० स्तं० १ पं० २६) । 'मध्यं विलम्बे न स्त्री स्यान्न्यायेऽन्तरेऽधये त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० ११६ श्लोकः ४४) । 'न्याय्यावलम्बयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिपु ।' इति च रभसः' इति—(अम० सु० व्या० पृ० ४२५ स्तं० १ पं० ८) । शो० प्रा० ।

समय-कविय-वलया-ऽऽयय-दारु-प्रतिसर-युगन्धर-क्षीरम् ।

सूत्रं छत्रं वक्त्रं वस्त्रं पत्रं पवित्रं च ॥

अस्य व्याख्या—

नमयेति । समयादी नमाहारो द्वन्द्वः । एते समयादयः शब्दाः पुन्र्पुंसकलिङ्गाः स्युः । छत्रं, छत्रम्=आतपत्रम् । "छाता" इति लोके । 'छत्रं स्यादातपत्रम्' इति—(वै० पृ० १०५ श्लोकः १६) । 'छत्रं पुटोटजम्' इति च—(त्रि० शो० पृ० २९९ श्लोकः ३२) । शो० प्रा० ।

नेत्रं वज्रं वप्रं राष्ट्रं वासर-शरीर-तिमिराणि ।

कुञ्जर-समरो-शीरा विहार-वारा-ऽन्धकाराणि

अस्य व्याख्या—

नेत्रमिति । वासरादा अपराद्धे तु कुञ्जरादी विहारादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते नेत्रादयः शब्दाः पुन्र्पुंसकलिङ्गाः स्युः । शो० प्रा० ।

अङ्गार-शिखर-तोमर-सहस्र-पार्श्व शराव-गाण्डीवौ ।

काशा-ऽऽकाश-कुशा-अङ्कुश-कोश-प्रग्रीव-पात्रीवाः ॥

अस्य व्याख्या—

अङ्गारेति । अङ्गारादी समाहारो द्वन्द्वः । शरावादी अपराद्धे काशादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एतेऽङ्गारादयः शब्दाः पुन्र्पुंसकलिङ्गाः स्युः । शिखरः, शिखरम्=अग्रम्, द्रुमाग्रम्, पर्वताग्रम्, पुलकाग्रं च । 'गिरीजं शिखरं वा ना' इति । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १२५ श्लोकः ४) । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । 'शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाग्रयोः ।' इति—(मे० पृ० १३६ श्लोकः २२६) । 'शिखरं पुलकाग्रयोः । पक्वदाडिमवीजाममाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाग्रकक्षासु' इति च—(अने० सं० पृ० ९९ श्लोकः ६४६) । तथा च प्रयोगः—'रोमाञ्चाग्रमात्रयोर्यथा—'हचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा' । पक्वदाडिमवीजाममाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी श्यामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १२५ स्तं० २ पं० २७-८-९) । कुशः, कुशम्=तृणविशेषः, दर्भविशेषः, बर्हिः । "कुशा" इति

लोत्रे । 'कुशो राममुने द्वीपे पापिष्ठे योक्त्रमत्तयो । कुशी फाले, कुशो दर्भे, कुशा वात्सा, कुश जत्रे ।' इति--(अने० म० पृ० ४४ श्लोक ५५८) । पात्रीव , पात्रीवम् = यज्ञोपकरण पात्रभद । यज्ञद्रव्य तु पात्रीव(य)म्' इति--(त्रि० शो० पृ० २९४ श्लोक ९) । कोशान्तरे तु पात्रीर' इति दृश्यते । शो प्रा० ।

भाव दैव ताण्डव-मथ-वल्कल-मूल-मुसल-कललानि ।

शील-फल-कमल-मङ्गल-कमण्डल-धलो-पल-पलालम् ॥

अस्य व्याख्या—

भावमिति । वल्कलादा इतरेतरयोगो द्वन्द्व । अपराद्धे शीलादी समाहारो द्वन्द्व । एते भावादय शब्दा पुनपुसलिङ्गा स्तु । शो० प्रा० ।

कुण्डल-तमाल-तैलं शकल-मृणाल-तल-मल-चपालानि ।

दूल-प्रवाल-शम्बल-शाल-निगल-यूप-मेषाणि ॥

अस्य व्याख्या—

कुण्डलेति । कुण्डलादी समाहारो द्वन्द्व । शकलादी इतरेतरयोगो द्वन्द्व । अपराद्धेऽपि शूत्रादा इतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते कुण्डलादय शब्दा पुनपुसकलिङ्गा स्तु । मृणाल, मृणालम् = विसम्, अञ्जादीना मूलम् । 'तदङ्कुर' इत्येके । 'मृणाल नलदे क्लीब, पुनपुसकयोर्विस' इति मेदिनी । क्वचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीनपुसकयो' इत्युपलभ्यते । अपञ्चयविक्रमाया गौरादित्वात् डीपि 'मृणाली' इत्यपि । तथा च—'साग्द चन्दनमङ्गले वदयिता पाणो मृणालीलता । इति राजशेखर--इति मुकुट' इति--(अम० सु० व्या० टि० पृ० १०८ स्त० २ प० ३२) । अथास्त्रियाम् । मृणाल विसम्' इति--(अम० ना० लि० पृ० १०८ श्लोक ४२) । मृणाले तु विस विगम् ।' इति च द्विरुपकोश' इति--(अम० सु० व्या० पृ० १०८ स्त० २ प० ५, ६) । शो० प्रा० ।

वर्ष-करीपा-ऽऽमिप-विष-वर्षं-मपि च मास-मास च ।

वर्षसि-दिवस-चिक्वस-कसा-ऽस-रस-चमसं-जूंभः ॥

अस्य व्याख्या

वर्षेति । एते मास मासमास जूम्भश्च वर्षादिभि वर्षानादिभिश्च सह पुनपुसकलिङ्गा भवन्ति । जूम्भ जूम्भम् = जूम्भणम् । 'जेमुआना' इति लोके । 'जूम्भस्तु त्रिपु जूम्भणम्'

इति—(अम० ना० लि० पृ० ८५ श्लोकः ३५) । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' इति च—(मे० पृ० १०६ श्लोकः ४) । अदन्तभोपघत्वात्पुंलिङ्गः । 'जृम्भं नपुंसके च ।' इति नपुंसकलिङ्गोऽपि । शै० प्रा० ।

अवतंस—सानु—निर्यासान्यु—पवासा—ऽपराह्ल—गृह—गेहाः ।

दैवत—कुमुदा—ऽर्धर्चाः शतमानं वारवाणं च ॥

अस्य व्याख्या—

अवतंसेति । अवतंसादौ उपवासादा अपराह्ले तु दैवतादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । अवतंसादीनां व्याख्योदाहरणानि प्रागुक्तानि ।

जलजौ च शंख—पद्मौ भूतः प्रेते च सैन्धवो लवणे ।

उत्कर्षे सारो—ऽयं नै—तत्सारं त्वि—दं न्याय्ये ॥

अस्य व्याख्या—

जलजाविति । जलेऽम्बुनि जाती उत्पन्नी, शंखश्च पद्मश्च शंखपद्मौ कम्बुकमला उभयलिङ्गौ स्याताम् । निधिवचनावत्र नृलिङ्गौ एव । शंखः, शंखम् । पद्मः, पद्मम् । भूतशब्दः प्रेते पिशाचे उभयलिङ्गः । भूतः, भूतम् । अन्यत्र क्लीवलिङ्गः । भूतं उपचितं निदग्धम् । भूतानि प्राणिनः । उपमावचनः क्रियावचनश्च अभिधेयलिङ्गः । पितृभूतोऽयं, पितृभूतमिदम् । मातृभूतोऽयं, मामृभूतमिदम् । पितेव मातेव इत्यर्थः । अतीतार्थे तु भूतः भूतं भूता । एवं जातार्थे भूतः भूतं भूता इति । सैन्धवशब्दो लवणे नृक्लीवलिङ्गः । यौगिकस्तु अभिधेयलिङ्गः । सारशब्द उत्कर्षे ना नृलिङ्गः । न्याय्यादनपेते तु क्लीवलिङ्ग एव । इति—(दु० लि० वृ० पृ० ३६ श्लोकः ७५) ।

धर्मो—ऽय—मित्य—ऽपूर्वे भवति च तत्साधने—ऽपि धर्म—मिदम् ।

अर्द्ध—मिदं समभागेऽसमभागे—ऽपि च प्रेम ॥

अस्य व्याख्या—

धर्म इति । अपूर्वे, अनुमेये पुण्ये, धर्मशब्दः पुल्लिङ्गः । तस्य साधने दानादौ क्लीवलिङ्ग इत्यर्थः । समभागे तुल्यांशे अर्धशब्दः क्लीवलिङ्गः । यथा—खार्यर्धम् । असमभागे विषमांशे नृलिङ्ग एव । यथा—अर्धः पटी, अर्धो नगरम्, ग्रामार्धः, वस्त्रार्धः । इतरत्र तु अभिधेयलिङ्गः । अर्धः पटः, अर्धा नगरी, अर्धं कुलम् । प्रेमशब्दस्य व्याख्या प्रागुक्ता । इति—(दु० लि० वृ० पृ० ३६ श्लोकः ७६) ।

लोह-पटह-देह-झीपित-दृढ-मानक-षण्ठक-विटकम् ।
वान्तार-जठर-बन्दर-शेखर-फेदार-वर-पारम् ॥

अथ व्याख्या—

त्रोहेति । लोहादी, आनक्यादी अपराद्धे तु वान्तगशो च समाहारो द्वन्द्वः । एते लोहादय
षडशः पुनपुनवल्लिङ्गा स्मृ । बन्दर.. बन्दरम्=बद्धपुत्र, इत्रिमगूहापारगिरिववरम्, गुहा
च । 'दरो तु बन्दरो वा स्त्री' इति—(अम० ना० लि० पू० १२६ श्लोक ६) । 'बन्दरम्बद्धपुत्रो
पुनि, गुहाया च नपुगम् ।' इति—(मे० पू० १३२ श्लोक १३२) । 'बन्दरोऽद्धपुत्रो ॥ विवरो
गुहाया च' इति—(अने० सं० पू० १२ श्लोक ५६२-३) । पार, पारम्=परतीरम् । 'पारावारे
परार्वाची तीरे' इति—(अम० ना० लि० पू० १५ श्लोक ८) । 'पार प्रान्ते परतटे' इति—(अने०
सं० पू० ३६ श्लोक ४४८) । 'पार परतटे प्रान्ते न स्त्री' इति—(मे० पू० १२६ श्लोक ५६) ।
शे० प्रा० ।

खण्डल-मण्डल-मुकुला-वपाल-खल-कुलिश-वाल-पूलाश्च ।
स्यान-फलको-त्पल-निदाघ-मेचक-वितान-कुसुमाश्च ॥

अथ व्याख्या—

खण्डलेति । खण्डलादी वपालादी अपराद्धे तु स्यानादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते ख ड-
लादय षडशः पुनपुनवल्लिङ्गा स्मृ । खण्डल, खण्डलम्=छिद्रवर्गद्विचोरम्, षण्डवन्, षण्डशब्दवत् ।
यावन्त खण्डशब्दाद्यन्नावन्त खण्डलस्यापीत्यर्थं । 'छिद्रवर्गद्विचोरं खण्डलमस्त्रियाम् ।' इति—
(वे० पू० १६९ श्लोक १३०) । मण्डल, मण्डलम्=भूभागविशेष, इवा च । 'मण्डल परिवेशश्च
परिधिश्चोपसूर्यकम् ।' इति भागिरि' इति—(अम० सु० व्या० पू० ४२ स्त० १ प० २७-८) ।
'स्यान्मण्डल द्वादशराजके च देशे च विम्बे च वदम्बर्वे च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि, भुजङ्गभेदे
शुनि मण्डल स्यात् ।' इति—(वि० प्र० पू० १५५ श्लोक ८१) । 'मण्डल परिधि कोठे देशे
द्वादशराजसु । क्लीबेऽप्य निवहे विम्बे त्रिपु, पुंसि तु कुक्कुरे ॥' इति च—(मे० पू० १५३ श्लोक-
१२१) । पूल, पूलम्=बद्धतृणसञ्चयविशेष । 'पूला' 'पूत्री' वेत्यपि' लोकेऽपि । 'पूलोऽश्वी
तृणपञ्चिका ।' इति—(वे० पू० १२८ श्लोक ६५) । शे० प्रा० ।

स्नेह-मुख-मूलक-पटल-वर्चस्क-कुणप-विडङ्ग-नीडाश्च ।
पिष्ट-पलित-कुक्कुट-मरक-मुभयलिङ्गा इति समाप्ताः ॥

अथ व्याख्या—

स्नेहेति । स्नेहादी इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । अपराद्धे पिष्टादी समाहारो द्वन्द्वः ।

एते स्नेहादयः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गाः स्युः । पटलः, पटलम् = गृहोपरिभागः, नेत्ररोगविशेषः ।
ग्रन्थप्रभेदः—काण्डः, वर्गः, परिच्छेदश्च । 'पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।' इति—(त्रि० श्लो० पृ०
३११ श्लोकः २५) । 'पटलं नेत्ररोगे च परिच्छेदसमूहयोः । तिलके पुन्नपुंसि स्या,—च्छदिः
स्त्री पटलीति च ।' इति—(ना० मं० पृ० ८१ पं० १, २) । 'अथ पटलं पिटके च परि-
च्छदे । छदिर्दृष्ट्रोगतिलके क्लीवं, वृन्दे पुनर्न ना ॥' इति—(मे० पृ० १५२ श्लोकः १०५) ।
'पटलं पिटकौघयोः । तिलकच्छदिपोनेत्ररोगेऽध्याये परिच्छदे ।' इति च—(अने० ति० पृ०
५५ श्लोकः १८४-५) । विडङ्गः, विडङ्गम् = कृमिहा, कृमिघ्नमौषधम् । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिजे
स्यात्, कृमिघ्ने पुन्नपुंसकम् ।' इति—(मे० पृ० २५ श्लोकः ४७) । नीडः, नीडम् = पक्षि-
वासविशेषः, पक्षिनिलयः । 'घांसला' "कोल" इति वा लोके । 'कुलायस्तु पञ्जरं नीडम-
स्त्रियाम् ।' इति—(वै० पृ० ३० श्लोकः ४९) । 'कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥' इति—
(अम० ना० लि० पृ० २०० श्लोकः ३७) । 'नीडं स्वानकुलाययोः ।' इति च—(मे० पृ०
४१ श्लोकः १७) । शो० प्रा० ।

तथा च पुरुषोत्तमदेवः—(त्रि० श्लो० पृ० ३८८ तः ३६२ या० श्लोकः ८ तः १४ या०) ।

पुन्नपुंसकयो—दाहि—जीवातु—स्थाणु—सीधवः ।

स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ सानु कम्बु कमण्डलु ॥

अस्य व्याख्या—

पुन्नपुंसकयोरिति । दावादी इतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते दावादयः शब्दाः पुन्नपुंसकयोः
पुन्नपुंसकलिङ्गा भवन्ति इत्यर्थः । दावादिशब्दानां व्याख्योदाहरणानि प्रागुक्तानि ।

गोमय—कुमुद—विम्ब—शंखा—ऽऽश्रम—शूल—सुवर्ण—तोरणाः ।

नूपुर—शिखर—तूर्य्य—निर्यास—गृहा—ऽङ्कुश—वर्हि—पल्लवाः ॥

अस्य व्याख्या—

गोमयेति । गोमायादी नूपुरादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते गोमयादयः शब्दाः पुन्नपुंसक-
लिङ्गा भवन्ति । व्याख्यादयः प्राग्वत् ।

वृत—दिन—मास—वर्ष—दल—वल्कल—कोटर—षण्ड—चामराः ।

चन्दन—पद्म—धर्म—कोलाहल—किसलय—देह—दोहदाः ॥

अस्य व्याख्या—

व्रतेति । व्रतादी चन्द्रनादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते व्रतादय शब्दा पुन्र्णपुन्र्णलिङ्गा भवन्ति । चामर, चामरम् = चमरीपुच्छनिर्मित वालव्यजनम्, प्रकीर्णकम् । 'चौर' चोरी' इति च लोके । 'चामरा चामर वालव्यजन रोमगुच्छकम् ।' इति रभस' इति—(अम० सु० व्या० पृ० २७५ स्त० २ प० १७) । 'चामर चामराऽपि च । दण्डे च वालव्यजने' इति च—(मे० पृ० १३३ श्लोक १५४) । 'विसलय, विसलयम् = नवपत्रम्, पल्लव । 'नया पत्ता' इति लोके । 'विसलयमपि तरुराग विदुर्मलतायावक प्रवाल च ।' इति—(हा० व० प० ४०१ श्लोक ९१) । 'पल्लवो, -ऽस्त्री विसलयम्' इति च—(अम० ना० लि० प० १३२ श्लोक १४) । तथा च—'विसलयं मलयैरिव' इति रघु—इति मुकुट, इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १३२ स्त० २ प० ४२) । 'विसलयमपि' । शो० प्रा० ।

कुलिश—ध्वज—कार्यापण—पिनाक—मुस्ता—ऽन्धकार—शृङ्ग—बलयाः ।

पटल—प्रवाल—चपको—पवास—कासार—कटक—सन्ताना ॥

अस्य व्याख्या—

कुलिशेति । कुलिशादी पटलादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते कुलिशादय शब्दा पुन्र्णपुन्र्णलिङ्गा भवन्ति । सन्तान, सन्तानम् = वन, देववृक्ष, विस्तारश्च । 'सन्तान सन्तती देववृक्षे चापत्यगोत्रयो ।' इति—(त्रि० शो० पृ० ३५३ श्लोक २६८) । 'बलीब-ऽपि ।' 'सन्तान सन्तती गोत्रे स्यादपत्येऽमरद्गमे ।' इति च—(श० र० स० पृ० २०० प० १८) । शो० प्रा० ।

आकाश—कुञ्ज—कुतपो—दन—वारबाण—

प्रस्था—ऽवतम—नख—मण्डप—कच्छ—पुच्छा ।

कान्तार—कङ्कण—तडाग—किरीट—राष्ट्र—

तीर्थ—व्रण—स्तबक—सङ्क्रम—पीठकानि ॥

अस्य व्याख्या

आकाशेति । आकाशादी कान्तारादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । एते आकाशादय शब्दा पुन्र्णपुन्र्णलिङ्गा भवन्ति । पीठक, पीठकम् = आसनविशेष, व्रतिनामामनम् । 'पीठ' इत्यपि पाठ । 'पीठामानम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २४९ श्लोक १३८) । 'विष्टर पीठम-स्त्रियाम् ।' इति—(त्रि० शो० पृ० २९३ श्लोक ४१) । शो० प्रा० ।

समर-सरक-रण-घिटपा-ऽङ्गार-गैरिक्-दैवत-कूटा-ऽङ्गाराः ।
 प्रोथ-मुहूर्त्त-दिवस-फलकानि काय-निद्राच-मुपल-तिलकानि ॥

अथ व्याख्या—

समरेति । समरादी, अपरात् नु प्रोभादी वाधादी । त्तेनेत्ययोगो इन्द्रः । एते समरादयः शब्दाः पुन्रपुन्रकलिङ्गा भवन्ति । गैरिक्, गैरिक्म् = पर्यवसान अन्वयानुमेरः । "गैरि" इति शब्दे । स्वर्गं च । 'गैरिऽपि गैरिक्म्' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३९५ श्लोकः १२) । 'गैरिक्ं धात्वन्वयोः ।' इति—(मि० पृ० ३ श्लोकः २४) । 'गैरिक्ं धात्वी न्यसे न्यसे च इत्यङ्के ।' इति च—(मि० को० पृ० ३ श्लोकः २६) । कूटाङ्गारम्, कूटाङ्गारम् = कल्मी, कल्मी, चन्द्रधातिका, नृपाङ्गारम्, रत्नीणां प्रोत्सर्गम् च । 'कूटाङ्गारं नु कल्मी' इति—(अ० पृ० १६१ श्लोकः ३१) । शेषं प्राग्वत् ।

वल्मीक-नृपण-द्रोण-गाण्डीव-निगडानि च ।
 मुकुलादि च विज्ञेयं मिष्टसन्दभंतोऽरम् ॥

अथ व्याख्या—

वल्मीकेति । वल्मीकादी उतरेतरयोगो इत्यन्वयः । एते वल्मीकादयः शब्दाः पुन्रपुन्रकलिङ्गा भवन्ति । वल्मीकादीनां धात्वन्वयोदाहरणानि प्रागुक्तानि । अत्रादिपदान् मृदान्प्रपणादिभिः । अपरम् अन्वयच मिष्टसन्दभंत मिष्टानां मिश्रबुद्धीनाम् । 'न पानिपादनपत्तो न नेत्रचपत्तो रनिः (मृनिः) न च बाहून्पल्लवैवमिति मिष्टस्य लक्षणम् ।' इत्यवतलक्षणानतां महेश्वरेन्द्रान्द्रपानिनियन्त्रकनि-प्रसूतीनां सन्दभंतः काव्याः रचनाविशेषतः । 'मृदाधन्व प्रकाशश्च गारोमितः श्रेष्ठता तथा । नानार्थकत्वं वेद्यत्वं सन्दभंतः पद्यते कर्षः ।' इत्यानन्वयान् सन्दभंविशेषाद् वा । विज्ञेयं बोद्धव्यम् । इति—(मि० मे० टी० पृ० ३९२ श्लोकः १४) ।

अथेदानी संक्षेपतः अमरहितान् पुन्रपुन्रकलिङ्गावाचकशब्दानाहामरः—(अम० ना० लि० पृ० ४६०-१ श्लोकः ३२ न. ३६ या०) ।

पुन्रपुंसकयोः शेषो-ऽर्धर्च-पिण्याक-कण्टकाः ॥
 मोदक-स्तण्डक-पृङ्गः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ।
 पातको-द्योग-चरक-तमाला-ऽऽमलका नडः ॥
 कुण्ठं मुण्ठं शीवु वुस्तं श्वेडितं क्षेम-कुट्टिमम् ।
 सङ्गमं शतमाना-ऽर्म-शम्बला-ऽव्यय-ताण्डवम् ॥

कविय कन्द—कर्पासं पारावार युगन्धरम् ।

यूप प्रग्रीव—पात्रीवे यूप चमस—चिक्कसो ॥

एषा व्याख्या—

पुमिति । 'पुन्नपुसकयो' इत्यधिकार । एतेऽर्धर्चादयश्चिक्कसान्ता शब्दाः पुक्लीबलिङ्गा भवन्ति । शेष प्रागुक्तादन्य । यथा—निधिवाचको यो शक्षपयो तो पुलङ्गी । कम्बुनलिनवाचिनो तु पुत्रग्रीबलिङ्गी । योऽत्रत्यशब्द सोऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नो यदि तदा नूक्लीवयोरित्यर्थ । अर्धर्चादी चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । अर्धर्चादीना व्याख्यादय प्राग्वद् बोध्या । मोदक इति । पातकादो इतरेतरयोगो द्वन्द्व । मोदकादीना व्याख्या प्राग्वत् । कुष्ठमिति । क्षेमादो शतमानादो च समाहारो द्वन्द्व । कुष्ठादीना व्याख्या प्राग्वत् । कवियमिति । प्रग्रीवादो चेतरेतरयोगो द्वन्द्व । यूप, यूपम् = यज्ञाङ्गभेदः, पशुवन्धनकाष्ठविशेष, तूदवृक्षश्च । "शहूत" इति लोके । 'यूपोऽस्त्री सस्कृतस्तम्भ' इति—(वै० पू० ६१ श्लोक १०३) । शेषशब्दाना व्याख्या प्राग्वत् ।

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

त—न्नो—वत—मिह लोकेऽपि त—च्चैद—स्त्य—स्तु शेषवत् ॥" इति ॥

अस्य व्याख्या—

अर्धचेति । अर्धर्चादौ अस्मिन् वर्गे पुन्नपुसकाधिकारिके इति यावत् । घृतादीना घृतप्रभृति-शब्दाना यत्पुस्त्वाद्य पुलङ्गत्वप्रभृति पाणिन्यादिभि पाणिनिवाक्यायनवररुचिपूर्वमंहपिनिश्चत कथित तत्तु वैदिकम् । श्रुतौ प्रसिद्धमित्यभिप्राय । अस्मात्कारणात् सत् इहास्मिन् लिङ्गानुशामनवर्गे नोक्त न कथितम् । चेत्तल्लोकेऽप्यस्ति तर्हि तु शेषवत् उक्तात्कथितादन्य शेषस्तद्वदस्तु । अर्थाच्छिष्टाना स्थिरमतीना प्रणीतशास्त्रेषु ये प्रयोगास्तेभ्यो ग्राह्यमित्याशय ।

एव वैजयन्त्या यादवेनापि सक्षेपत पुन्नपुसकलिङ्गवाचकशब्दा उक्तास्ते यथा—(वै० पू० २९१ श्लोक २८ तः ३१ या०) ।

अर्धर्चादिगणे प्रोक्तं सर्वं नूक्लीबलिङ्गकम् ।

तच्च लिङ्गान्तरे—ऽनुवर्तं सर्वमुक्त घृतादि च ॥

पाणिनीये तु—(१) (अर्धर्चा पुमि च ॥ २।४।३१) । अर्धर्चादयः शब्दाः पुमि, क्लीबे च स्युः । अर्धर्च, मोमय, कपाय, कर्पास, कुत्त, कुत्त, कपाय, गव, गूय, यूप, च्वर, वज्रय, पद्म, गृह, गरुड, कस, दिव्य, यूप, अन्धकार, दण्ड, कम्पदन्तु, मण्ड, भूष, वीप, धून, चक्र, धर्म, कण्ठ, कर्म, मोदक, शण, मान, यान, नक्ष, नक्षर, चरण, पुच्छ, शक्ति, हिम, रजस, सक्तु, रिधान, शार, पात्र, पृथ, संश्व, व

तत्र केचिद् घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं विदुः ।
अत एकेन लिङ्गेन ते पूर्वमिह वर्णिताः ॥

अनयोर्व्याख्या—

अर्धचेति । तत्रेति च । अर्धर्चादिगणो महर्षिपाणिनिना यत्प्रोक्तं कथितं तत्सर्वं समस्तं
नृत्तलीवलङ्गकं पुन्नपुंसकलिङ्गकं ज्ञेयम् । यदनुक्तं तत्सर्वं लिङ्गान्तरे अन्यस्मिन् लिङ्गे बोध्यम् ।
यद् घृतादि आज्यप्रभृति चोक्तं तत्र केचिच्छब्दशास्त्रज्ञा घृतादीनामाज्यप्रभृतीनां पुंस्त्वाद्यं नृलिङ्ग-
त्वाद्यं वदन्ति तद् वैदिकमाग्नायकं विदुर्जानन्ति । अतोऽस्मात्कारणात् पूर्वं प्राक् ये शब्दा एकेन
लिङ्गेन वर्णितास्ते इहोक्ताः ।

पिशाचादिषु भूतोऽस्त्री शङ्कुरप्राणिगोचरः ।
विशेषकञ्च तिलकं पुण्ड्रे ब्रह्मा द्विजे—ऽञ्जजे ॥
क्ष्वेडा—श्च कन्दलाः कालकूटाद्या—स्तुं कमण्डलुः ।
सक्तुः परीत—न्महिमा कर्म पर्व च लोम दोः ॥” इति ।

अनयोर्व्याख्या—

पिशाचेति । पिशाचादिषु प्रेतप्रभृतिषु भूतः भूतशब्दः, अप्राणिगोचरः शङ्कुः, पुण्ड्रे
पुण्ड्रे विशेषकं तिलकं च, द्विजे ब्राह्मणे, अञ्जजे कमलजातेऽपि ब्रह्मा च पुन्नपुंसकयोः स्युः ।

ओषध, आढक, चपक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, पण्टक, वारवाण, प्रोथ, कपित्थ, शृष्क, शाल, शील, गुल्क
शीघु, कवच, ऋण, कपट, शोकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्प, आकाश, अष्टापद, मङ्गल
निवन, निर्यास, जम्भ, वृत्त, पुस्त, वुस्त, क्ष्वेडित, शृङ्ग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्यूल, धाराव
नाल, वप्र, विमान, मुख, प्रथीव, गूल, वञ्च, पीयूष, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय
कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अङ्कुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इव स, मुकुल, वसन्त
तटाक, तडग, पिटक, विटङ्क, विडङ्क, पिण्थाक, माप, कोश, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्वाणु
अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चपाल, खण्ड, दर, विटप, रण, वल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र,
ताण्डव, गाण्डव, मण्डप, पटह, सोव, योव, पार्श्व, शरीर, देह, फल, छल, पुर, राष्ट्र, विम्ब, अम्बर, कुट्टिम
मण्डल, कुक्कुट, कुडव, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुंल, मध्य, बाल, बाल, वल्मीक
वर्ष, वस्त्र, वनु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, सङ्गम, निष्क, क्षेम, गूक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन,
मालक, पालक, मूषिक, मण्डल, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विपाण, भवन, अरण्य, पुलिन, दूढ, आसन,
ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोम, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूच, तण्डक, मठ
सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ सि० कौ० पु० ८१ पं० ३ ।

ब्रह्मा ब्रह्म = द्विज ब्राह्मण, अक्षयज कमलोद्भव, वेधारक्ष । 'ब्रह्मा तत्त्वतपोवेदे न द्वयो,
 पुंसि वेरमि ।' इति—(मे० पृ० ८६ श्लोक ९६) । एते श्वेतादयो दोषय्यन्ता शब्दा
 पुन्यपुसकलिङ्गा स्म् । कन्दल, कन्दलम् = कलाप, उपराग, नवाङ्कुर, कल्ह, मुद्गम्,
 भूमिकन्दलीपुष्प च । 'कन्दल कलहे शब्दे न्यङ्कुभेदोपरागयो । कलापेऽपि नवाङ्कुरे' इति—
 (अने० ति० पृ० ४३ श्लोक १४) । परीतत्, परीतत् = जात्रम् । 'अस्त्री परीतदात्र
 म्शान्' इति—(वे० पृ० १८२ श्लोक ११३) । पर्व, पर्व = दर्गप्रतिपत्सन्धि, उत्सवम्
 अन्वियश्च । 'पर्वं कवीत्र महे' अन्वो प्रस्तात्रे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदो मन्धो विपुक्त्प्रभृ
 तित्त्वपि ।' इति—(मे० पृ० ८९ श्लोक ८८) । शेरशन्दाना व्याख्या प्राग्वता ।

इति पुन्यपुसकलिङ्गानुशासनम् ।

अथ स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अथेदानीं नखादीन् मनोजान्तान् स्त्रीनपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं०
लि० पृ० ९ श्लोकः १२२ तः १२७ या०) ।

स्त्रीक्लीवयो—नखं शुक्ती विश्वं मधुक—मीपधे ।
माने लक्षं मधी कल्पं क्रोडा—ऽङ्गे तिन्दुकं फले ॥१॥
तरलं यवाग्वां पुष्पे पाटलं पटलं चये ।
वसन्ततिलकं वृत्ते कपालं भिक्षुभाजने ॥२॥
अर्द्धपूर्वपदो नावो इयकर्तृल्युटी ववचित् ।
चौराद्य—मनोजाय—कञ्'..... ॥ इति ॥

एषां व्याख्या—

स्त्रीति । तरलमिति । अर्द्धेति च । शुक्ती नखम् । औपधे विश्वम्, मधुकं च ।
माने लक्षम् । मधी कल्पम् । अङ्गे क्रोडा । फले तिन्दुकम् । यवाग्वां तरलम् । पुष्पे
पाटलम् । चये पटलम् । वृत्ते वसन्ततिलकम् । भिक्षुभाजने कपालम् । अर्द्धपूर्वपदः नावः ।
ववचित् इयकर्तृल्युटी । अकञ् चौराद्यमनोजायि चैते स्त्रीक्लीवयोः स्त्रीक्लीवलिङ्गा भवन्ती-
त्यर्थः । यथा—इयं नखी, इदं नखम् = शुक्तिः । “मीप” इति लोके । ‘नखी स्त्री-
क्लीवयोः शुक्ती, नखरे पुंनपुंसकम् ।’ इति—(मे० पृ० २० श्लोकः २) । इयं विश्वा, इव
विश्वम् = औपधिविशेषः, गुण्ठी । “सूठ” इति लोके । ‘विश्वे त्वतिविपायां स्त्री, जगति
स्यान्तपुंसकम् । न ना गुण्ठयां, पुंसि देवप्रभेदेष्व,—(त्व)गिले त्रिपु ।’ इति—(मे० पृ०
१५२ श्लोकः २३) । इयं मधुका, इदं मधुकम् = औपधिविशेषः । ‘श्यामकङ्गुस्तु मधुका
इति । ‘मधूलं तु मधुनं स्त्री, मधुकं तत्पुरातनम् ।’ इति च यादवः’ इति—(वे० पृ० १३४
श्लोकः १३४) । ‘मधुकं क्लीतके, कृष्णकङ्गुकाश्मर्ययोः स्त्रियाम् ।’ इति च—(भि० को०
पृ० ४ श्लोकः ४०) । इयं लक्षा. इदं लक्षम् = मानविशेषः, शतसहस्रम्, सहस्राणां शतम्
“लाञ्छ” इति लोके । ‘लक्षा न पुंसि संख्यायां, क्लीवं (वे) व्याजशरव्ययोः ।’ इति—(मे०
पृ० १६७ श्लोकः २३) । इयं कल्या, इदं कल्पम् = मयू, कल्याणवाक् च । ‘कल्पं प्रभते

मधुनि मग्ने दशे निरामये । कला कल्याणवाचि स्यात् इति—(अने० ग० पृ० २६ श्लोक ३५० १) । इय षोडश, इद षोडश = अङ्क, उलग्ग, रसश्च । 'षोड. शती मू(गू)करे ना, न पुमानङ्कुरशमो ।' इति—(मे० पृ० ४० श्लोक ३) । इय निन्दुकी, इद निन्दुम = फल्गु निषिङ्गम्, लोमगात्रम् । "श्रीदम" इति लोके । 'निन्दुकी स्याद् द्वयोः कालस्त्रये, कवीर तु निषिङ्गे ।' इति—(सि० को० पृ० ३ श्लोकः २६) । निषिङ्ग लोमगात्रक पञ्चमार्तेषु सिद्धम् ।' इति च कोशान्तरम् इति—(सि० को० टी० पृ० ६३ पृ० १४) । तरला, तरलम् = यवाम्, परिमितया, प्राणा, पद्गुणत्रल-पञ्चधनद्रवद्रव्यविशेष । 'माह की क्रीडी' । इति लोके । 'तरल पुमि धसूरे, यवागूमुरयो स्त्रियाम् ।' इति—(सि० को० पृ० ४२ श्लोक ४५६) । 'तरल चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि ननु-सकम् । हारमध्यमगो पुमि यवागूमुरयो स्त्रियाम् ।' इति च—(मे० पृ० १५२ श्लोक १५-६) । इय पाटला, इद पाटलम् = पुष्पम्, पाटलापुष्पम् । 'पाटला पाटली स्त्री, स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना । आमुषान्ये पुमान्, स्वतरक्षवर्णेषु वाच्यवत् ।' इति—(मे० पृ० १५३ श्लोक १०६) । इय पटयो, इद पटयम् = चय, समूह । 'पटयसु मुदिलप्टानां मजातीयगणे कुल्म् ।' इति—(वे० पृ० १८६ श्लोक ६) । अथ पटल पिष्टके च परिच्छदे । छदिदुंप्रोगनिलके कवीर, वृन्दे पुनर्न ना ।' इति—(मे० पृ० १५२ श्लोक १०५) । इय वमन्तिलका, इद वमन्तिलकम् = वृत्त-विशेष, चतुर्दशाक्षरच्छन्दः । तथा च 'धान्ये । वमन्तिलकां वित्रतां वदन्ति ।' इति वाग्निदाम—(ध्रु० को० पृ० २७ श्लोक ३७) । इय कपाली, इद कपालम् = त्रिभुभाजनम्, यतीनां मूम्भ-कपर्दादिभिक्षापात्रम् । इय अर्द्धनावी, इद अर्द्धनावम् = नावोर्द्धम्, नौकाया अर्द्धम् । "आपो नाव" इति लोके । इय चतुर्व्युटी तु यथा—इय—वैदधी, इद—वैदध्यम् = चतुर्व्यम् । "चतुराई" इति लोके । विदग्धस्य भाव कर्म वा । इय राजयानी, इद राजधानम् = कोट्ट, मन्धावार, राजपुरम् । इय—आम्यानी इद—आस्थानम् = मना । चौराद्यमनोज्ञाद्यवन्—मनोज्ञाद्यन्तर्गणवर्जितेभ्यस्चौरादि-भ्यो योऽञ्जप्रत्ययस्मदन्त तु यथा—इय चौरिका, इद चौरकम् = चौर्यम्, चोरस्य भाव. कर्म वा । इय मनोज्ञिका, इद मनोज्ञकम् = मनोज्ञता, मनोज्ञस्य भावः ।

अयेदानीं क्रमसहितान् कान्तादीन् शान्तपर्यन्तान् स्त्रीनपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम—
(अभि० स० लि० पृ० ९ श्लोक १२२-३-४) ।

...

...

कथानक—कशेरुके ॥३॥

वशिक—वक्रोष्ठिक—कन्याग्याकुञ्ज—पीठानि नक्षत्र—मवहित्यम् ।

रक्षान रसना—ऽऽच्छोटन—शुल्ब तुर्ध्व महोदय वास्यम् ॥४॥

(१) (श्रिया तु चानुटी) ॥ तथा च प्रयोग—'या लोकद्वयमापती तनुभृता सा चानुटी चानुटी ।' इति—(ग० चि० पृ० ११५ स्त० १ पं० २०) ।

मृगव्य-चव्ये च वणिज्य-वीर्यं—

नासीर-मात्रा-ऽपर-मन्दिराणि ।

तमिस्र-शस्त्रे नगरं मसूर-—

त्वक्क्षीर-कादम्बर-काहलानि ॥५॥

स्थाली-कदलयौ स्थल-जाल-पित्तला—

गोला-युगलयौ वडिशं च'...इति ॥

अनयोर्ग्राह्या—

कथानकेति । वंशिकेति । मृगव्येति । स्थालीति च । कथानकादौ, वंशिकादौ चेतरेतर-योगो द्वन्द्वः । रसनादौ समाहारो द्वन्द्वः । मृगव्यादौ, वणिज्यादौ, तमिस्रादौ, मसूरादौ, स्थाल्यादौ चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते कथानकादयो वडिशान्ताः शब्दाः स्त्रीनपुंसकलिङ्गा भवन्ति । इयं कथानकी, इदं कथानकम् = लघुकथा, स्वल्पकथा । “गल्प” इति । “छोटा किस्सा” इति च लोके । इयं कशेरुका, इदं कशेरुकम् = पृष्ठस्यास्थि । “मेरुदण्ड” इति । “पीठ के पीछे की हड्डी” इति च लोके । ‘पृष्ठस्यास्थि, कशेरुका ।’ इति—(वै० पृ० १८२ श्लोकः ११५) । इयं वंशिका, इदं वंशिकम् = वंशी, वेणुः, मुरली, अगुरु च । ‘वंशकं वंशिकं शीर्षं प्रकरं मृदुलं लघु ।’ इति । ‘वंशे तु वंशिका पूरी मुरली वेणुका च सा ।’ इति च—(वै० पृ० १४६ श्लोकः १२५) । इयं वक्रोष्ठिका, इदं वक्रोष्ठिकम् = स्मितम्, अदृष्टरदहास्यम्, इपद्दास्यम् । ‘स्मितं त्वदृष्टदशने हासो वक्रोष्ठिका न ना ।’ इति—(वै० पृ० १४२ श्लोकः ८३) । इयं कन्याकुब्जा, इदं कन्याकुब्जम् = पुरविशेषः, कुशस्थलम्, महोदयम्, गाधिपुरम् । “कन्नौज” इति । “महोदा” इति च लोके । “कान्यकुब्जम्” इत्यपि । ‘कुशस्थलं कान्यकुब्जम्’ इति—(त्रि० श्लो० पृ० २७६ श्लोकः १३) । ‘कान्यकुब्जम् महोदयम् । कन्याकुब्जं गाधिपुरं कौशं कुशस्थलं च तत् ।’ इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० ३८ श्लोकः ९७३-४) । कन्याः कुब्जा यत्र, तत्र हि वायुना कन्याशतस्य कुब्जत्वं कृतमिति अथवा महानुदयो वैभवं यस्य, यत्र वा । इयं पीठी, इदं पीठम् = दारुजमासनम् । “काठ की चौकी” इति लोके । ‘विष्टरं त्वासनं पीठं दारुजम्’ इति—(वै० पृ० १७२ श्लोकः १६४) । पुरुषोत्तमदेवस्त्वस्त्रियामित्याह—‘विष्टरः पीठमस्त्रियाम् ।’ इति—(त्रि० श्लो० पृ० २९३ श्लोकः ४१) । इयं नक्ता, इदं नक्तम् = कलिकारी, रात्रिश्च । ‘दीप्ता विशल्याऽग्निमुखी हली नक्तेन्दुपुष्पिका ।’ इति—(रा० नि० पृ० १३६ श्लोकः ७) । ‘नक्तं निशीथिनी दीपा तारा-भूपा विभावरी ।’ इति च—(रा० नि० पृ० ४१६ श्लोकः ३३) । इयं-अवहित्या, इदं-अवहित्यम् = आकारगुप्तिः, आकारगोपनम् । ‘अवहित्याकारगुप्तिः’ इति—(अम० ना० लि० पृ० ८४ श्लोकः

३४) । 'आकारगोपनायामपटीकाप्यवकटापि स्त्री । न पुमानवहित्था, स्याद्वली गृहजालिका-
 ऽप्यस्याम् ।' इति—(वै० पू० १४३ श्लोक ८६) । 'अवहित्यमघोषता' इति भरतोक्ते कृतीवमपि-
 इति च मुकुटवीष्यबुधमनोहरा' इति—(अम० सु० व्या० टि० पू० ८४ प० ४०) । इय रसना,
 इद रगतम् । इय रगना, इद रसनम् = काञ्ची, जिह्वा च । 'तालव्या अपि दन्त्यादच शम्भशम्बल-
 शूकरा । रसनाऽपि च जिह्वायाम्' इति । 'जिह्वाया रसना तथा ।' इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽप्यम् ।
 'रसन स्वदने ध्वनी । जिह्वाया तु न पुति स्यात्,' इति—(मे० पू० ९१ श्लोक १२) ।
 'रसन तु ध्वनौ स्वादे, रसज्ञारास्नयो स्त्रियाम् ।' इति रभस'—(अम० सु० व्या०
 पू० २३४ स्त० २ प० १०-१) । 'रगन निस्वने स्वादे, रसना काञ्चिजिह्वयो ।'
 इत्यजयधरणी' इति—(अम० सु० व्या० पू० २४० स्त० २ प० १५) । 'रसन स्वदने ध्वने,
 रसना काञ्चिजिह्वयो । रसन चापि रासनायाम्' इति च—(वि० प्र० पू० ८७ श्लोक ३०) ।
 इय-आच्छोटनी, इद-आच्छोटनम् = अङ्गुलीना शब्द । "उगलिया चटवना"
 इति । "चुटकी वजाना" इति च लोके । इय शुल्वा इद शाल्वम् = रज्जु, वराट । 'गुणो
 वराटो रज्जु स्त्री, न ना शल्वा, वटी त्रयी ।' इति—(वै० पू० १३८ श्लोक ३०) ।
 इय तुम्बा, इद तुम्बम् = रचनाभिका, तुम्बी, अलावू च । 'तुम्बा तु नाभिया' इति—(वै०
 पू० ११५ श्लोक १३३) । इय महोदया, इद महोदयम् = पुरविशेष, वान्यकुब्जम् । इय
 वास्या, इद वास्यम् = सोराष्ट्रम्, घण्टास्वनम्, प्रभासम्, असुराह्वयम् । 'कांसा' इति
 लोके । कास्य तु कृत्रिम नाटय प्रभासमसुराह्वयम् । घण्टास्वन भूरिलोहम्' इति—(वै०
 पू० ४३ श्लोक २८) । इय मृगव्या, इद मृगव्यम् = आखेट, मृगया । "शिकार" इति लोके ।
 'आच्छोदन मृगव्या स्यादाखटो मृगया स्त्रियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ३४५
 श्लोक २३) । आच्छोदन खटन च मृगव्य मृगयाऽपि च ।' इति च—(वै० पू० १३९
 श्लोक ३८) । इय चव्या, इद चव्यम् = औषधिविज्ञाप, चविका । "चाव" इति लोके ।
 'चव्य तु चविवम्' इति—(अम० ना० लि० पू० १६१ श्लोक ९८) । 'चव्य तु चविके
 वलीव, वचायामपि योपिति ।' इति—(मे० पू० ११४ श्लोक २१) । 'स्त्रियामपि ।
 'चव्या कोलाऽप्य चविका चव्य कुञ्जरपिप्पली ।' इति हृष्टचन्द्र । कचित्तु पूर्वावयमाह ।
 यदाह चन्द्रनन्दन—चव्या कोलाऽप्य चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु
 चव्य कुञ्जरपिप्पली । अत्र पक्षे तु स्थाने च पाठघ ।' इति—(अम० सु० व्या० पू०
 १६१ स्त० २ प० २२ त २७ या०) । इय वणिज्या, इद वणिज्यम् = वणिग्भात्र ।
 "व्यापार" 'सौदागरी' 'तिजारन इति च लोके । 'सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या वणिजा
 स्त्रियौ ।' इति—(वै० पू० १२३ श्लोक ३) । इय वीर्या, इद वीर्यम् = अतिशयशक्ति ।
 'वीर्यं शुक्ले प्रभावे च तेज सामर्थायोरपि । इति—(मे० पू० ११५ श्लोक ४१) । इय

सले ।' इति—(वि० प्र० पृ० १६० श्लोक १२५) । 'काहली|दुर्जनेऽपि च । काहली वाच-
 भाण्ड, स्यान्न पुति भृशमुष्णयो ।' इति च—(ना० म० पृ० ९३ प० ७) । इय स्यात्री, इद
 स्यालम = पिठर, उखा । "हाडी" इति लोके । पाटलवृक्ष, स्वर्णारिनिमित्तभोजनपात्र च ।
 'घाल" इति लोके । 'ध्याला भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटभेषयो ।' इति—(मे० पृ० १४९
 श्लोक ५५) । इय कदली, इद कदलम = रम्भा, वारणवुसा, मोषा । 'केला" इति लोके ।
 कदलीकण्ड च । 'कदला कदलो पुऽन्या, कदलो कदलो पुन । रम्भावृक्षेऽप्य कदलो पतावा-
 मृगभेदयो । कदला डिम्बवाया च घाल्मलीभूस्तेऽपि च ।' इति—(मे० पृ० १५० श्लोक
 ७० ७१) । 'कदलश्च कदल्यसौ ।' इति च व्याडि' इति—(अम० सु० व्या० पृ० १६६ स्त० २
 प० ३५) । इय स्वली, इद स्वलम् = अहुत्रिमस्यानम् । "कडी जमीन" इति लोके । 'स्यल
 स्थली । समानी' इति—(अम० ना० लि० पृ० १११ श्लोक ५) । 'आसारी तु स्थली स्थलम् ।'
 इति च—(वै० पृ० ३८ श्लोक ४२) । इय जाली, इद जालम् = पटोलिकीपत्रि, गवाक्षश्च ।
 जाल गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयो । जालो नीपद्रुमे, जाली पटोलिकीपथी स्त्रियाम् ।'
 इति—(वै० पृ० २२४ श्लोक ९) । इय पित्तला, इद पित्तलम् = जलपिप्पली, तंजसद्रव्य
 च । 'पित्तला नोपपिप्पल्या रूप, न्यवत्पित्तसयुते । क्लीब तु तंजसद्रव्ये' इति—(मे० पृ० १५३
 श्लोक ११४) । 'पित्तल त्वारमस्त्रियाम् ।' इति च—(वै० पृ० ४३ श्लोक २६) ।
 इय गोला, इद गोलम् = मन शिला, कुन्टी अवन्तिसोमम्, सन्धानम्, मण्डल च । 'अथो
 गोला नंपाली कुन्टीति च ।' इति । 'गोलकृत्मापमन्धानानि' इति च—(वै० पृ० १६५
 श्लोक ८२) । गोला गोदावरीसख्यो कुन्टीदुर्गयो स्त्रियाम् ॥ प(पा)त्राञ्जने मण्डले
 चालिञ्जरे बालखेलने ।' इति—(मे० पृ० १४६ श्लोक १४) । 'गोल स्यात्सर्ववर्तुले ।
 गोला पत्राञ्जने गोदावर्या मन्थामलिञ्जरे ॥ मण्डले च कुन्ट्या च बालत्रीडनकाण्डके ।'
 इति—(अने० स० पृ० ४० श्लोक ४९६ ७) । 'क्लीबेऽपि' । मण्डले मणिके गोल, गोला
 गोदावरी सखी ।' इति च—(त्रि० श्ल० पृ० ३७१ श्लोक ३६१) । इय युगली, इद
 युगलम् = युग्मम् । "जोडा' जोडी" इति च लोके । 'यमल युगल युग्म युक्त च द्वयोरुणौ ।'
 इति—(वै० पृ० १८७ श्लोक १५) । 'यमल युगले प्राहु, -यमली चो(शा)टिकाद्वये ।'
 इति च—(श० र० स० पृ० ३०६ प० २) । इय बडि (लि)शा, इद बडि(लि)शम =
 मत्स्यबन्धनोपायविशेष, मत्स्यबन्धनम् । 'वसी' बलगी' इति च लोके । 'बलिश मत्स्यबन्धनम् ।'
 इति—(अम० ना० लि० पृ० ९९ श्लोक १६) । डलयोरैक्यात् 'बडिगम्' अपि । स्त्रियां
 बडिशापचये तु बडिगी ।

अथ साम्प्रतमिवारान्तोकारान्तव्यञ्जनान्तान स्त्रीनपुंसकलिङ्गवाचकशब्दानाह हेम—

(अभि० स० लि० पृ० ९ श्लोक १२७) ।

... छदि च ॥

अलावु—जम्बु—डु—सपः सरः सदो

रोदो—चिंपी दाम गुणे त्वयट्—तयट् ॥६॥ इति ॥

मनस्यर्थात्—

छर्दति । अलावुदो, रोद आदौ चेतरेतयोर्गो द्वन्द्वः । त्वयटादौ तु समाहारो द्वन्द्वः । एते छर्दादयः शब्दाः म्नीतपुंगकलिङ्गा भवन्ति । इयं छर्दिः, इदं छर्दि = वान्तिः, वमनरोगः । 'वमन' 'कं' इति च लोके । 'छर्दिर्द्वान्तिरेतसोः ।' इति—(वै० पृ० २२१ श्लोकः १३) । इयं—अलावुः, इदं—अलावु = तुम्बी । 'लौकी' इति लोके । 'अलावुदनाप्यलावुष्वाप्यालावुस्तुम्बिकीपथी ।' इति—(श० पृ० स० पृ० २१६ पं० १४) । इयं जम्बुः, इदं जम्बु = जम्बुकण्टम् । 'जाम्बुन' इति लोके । 'फले जम्बुवा जम्बुः स्त्री, जम्बु जाम्बवम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० १३८ श्लोकः १९) । 'जम्बुः म्वाग्पादपान्तरे । तथा सुमेधगरिति द्वीपभेदेऽपि च स्थियाम् ।' इति च—(मे० पृ० १०५ श्लोकः ४) । 'परिणतजम्बुकलोपभोगहृष्टा' इति किराते हृग्वात्प्रयोगः ।' इति—(अम० सु० व्या० टि० पृ० १३४ स्तं० १ पं० ३४) । इयं—उडुः, इदं—उडु = गधत्रम् । 'नक्षत्रमृक्षं भं, तारा तारकाज्युडु वा स्थियाम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३७ श्लोकः २१) । 'सन्नक्षत्रमुडुं ना ।' इति च—(वै० पृ० २० श्लोकः ३८) । इयं सट्, इदं सट् = रोदः, क्रोधः । 'गुस्मा' इति लोके । 'रुपा सट्कुथाः स्थियः ।' इति—(वै० पृ० ९८ श्लोकः १८३) । इयं सरसी, इदं सरः = कासारः, गरोवरः । 'तालाव' "तलेगा" "शील" इति च लोके । 'कासारः सरसी सरः ।' इति—(वै० पृ० १५४ श्लोकः ६) । इयं नदः, इदं नदः = नभा । 'संसद् घटा स्थानं सदज्यता ।' इति—(वै० पृ० १२४ श्लोकः १४) । इयं रोदसी, इदं रोदः = भूधावी, भूद्युलोको । 'भूधावी रोदस्यो रोदसी च ते ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३८ श्लोकः २२६) । 'द्यावापृथिव्यावेकोक्ती रोदस्यो रोदसी इति ।' इति—(वै० पृ० ३५ श्लोकः ५) । 'द्यावापृथिव्यो रोदस्यो रोदसी रोदसीति च ।' विगृहीतयोदप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सह प्रयोगोऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी ।' इति च—(वि० प्र० पृ० १७६ श्लोकः २६) । इयं—अर्चिः, इदं—अर्चिः = अग्निशिव्वा, दीप्तिः, रश्मिश्च । 'मिता जिह्वाऽर्चिर-पुमान् ।' इति । 'अर्चिर्भाज्वालयोर्न ना ।' इति च—(वै० पृ० २३० श्लोकः ६) । गुणे रज्जी दामशब्दः स्त्रीक्लीबलिङ्गः स्यात् । इयं दामा, इदं दाम = सन्दानम्, दोहनकाले पशुपादवन्धनरज्जुः ।

पाणिनीयेऽपि—(१) (अचिः स्थियां च) ॥ इपन्तत्वेऽपि अचिः—स्थियां, नपुंगके च,—स्यात् । इयमिदं वा—अचिः = ज्वाला । वि० कौ० पृ० ४०२ मू० १३६ ।

'मन्दान दामनी दामा न ना, दाम पत्तोस्तु या । रज्जु सा बन्धनी' इति—(वं० पृ० १३८ श्लोक २६, ३०) । दो अक्षवण्डने । दीङ् क्षये वा । मनिन् । मन इति न डीप् । दामानी, दामान इत्यादि । 'डाव्भाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डापितु । दामा, दामे, दामा इत्यादि बोध्यम् । 'दामनी' इत्यपि । अयट्-नयट् प्रत्ययान्तौ शब्दावपि स्त्रीक्रीबलिङ्गी स्याताम् । यथा—इय द्वयी, इद द्वयम् = द्वितयम्, युगम् । "जोडा" 'जूट्ट' इति च लोके । 'मिथुन द्वितय द्वैत द्वय द्वन्द्व युग यमम् ।' इति—(वं० पृ० १८७ श्लोक १५) । इय चतुष्टयी, इद चतुष्टयम् = चतुरथयवसमुदाय । "चार वा समूह" इति लोके । चत्वारोऽथयवा यस्य ।

अथाधुना सक्षेपत क्रमरहितानुद्वादीन् स्त्रीक्रीबलिङ्गवाचकशब्दानाह पुरुषोत्तम देव—
(त्रि० सो० पृ० ३९४ श्लोक १६, २०) ।

स्त्रीक्रीबयो-रुडु-र्दामा, छदि-ज्योतिः-सदो-ऽर्चिपः ।
सुख (अथ) लक्ष वणिज्यं च बडिश-क्रोड-पाटलम् ॥
तारक रसनं नीड-मेते टाबन्तका स्त्रियाम् ।
इयन्ता-स्तु नगरा-ऽऽस्थान-स्थलानि पाटल पुरम् ॥ इति ॥

अनयोर्थाख्या—

स्त्रीति । तारकमिति च । छदिरादावितरेतरयोगो द्वन्द्व । बडिशादौ समाहारो द्वन्द्व । नगरादौ त्वितरेतरयोगो द्वन्द्व । एते उद्वाद्य शब्दा स्त्रीक्रीबयोर्भवन्ति । इय छदि, इद छदि = पटलम् । 'छान' 'छप्पर' इति च लोके । 'चोलोऽस्त्री पटल छदि ।' इति—(वं० पृ० १६२ श्लोक ३७) । इय ज्योतिषी, इद ज्योति = तारा, नक्षत्रम्, दृष्टि, नेत्र-वनीनिकामध्यम् । ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३८ श्लोक २३०) । ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुमक दृष्टौ स्पान्नक्षत्रप्रकाशयो ।' इति च—(मे० पृ० १७१ श्लोक २२) । इय सुखा, इद सुखम् = बरुणपुरी, कल्याण च । 'सुख शर्मणि नाके च, सुखा पुण्यां प्रचेतस ।' इति—(मे० पृ० २० श्लोक ८) । इय क्रोडा, इद क्रोडम् = भुजान्तरम्, रक्षाश्च । 'न ना क्रोड भुजान्तरम् ॥' इति—(अम० ना० लि० पृ० २२९ श्लोक ७७) । 'क्रोड दानी सूकरे ना, न पुमानङ्कुरक्षसो ।' इति च—(मे० पृ० ४१ श्लोक ७) । इय पाटला, इद पाटलम् = पाटलापुष्पम् । 'पाटला पाटली स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना ।' इति—(मे० पृ० १५३ श्लोक १०६) । इय तारका, इद तारकम् = नक्षत्रम्, दृष्टि, नेत्रकनीनिकामध्यम् । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्द्विधि । वनीनिकायामुक्षे च न पुमा-स्त्रातरि त्रिपु ।' इति—(मे० पृ० ६ श्लोक ९९) । इय नीडा, इद नीडम् = स्थानम्,

कुलायश्च । 'नीढं स्यात्कुलाययोः ।' इति—(मे० पृ० ४१ श्लोकः १७) । यादवामरी तु न स्त्रियामित्याहुः—'कुलायस्तु पञ्जरं नीडमस्त्रियाम् ॥' इति—(वे० पृ० ३० श्लोकः ४९) । 'कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥' इति च—(अम० ना० लि० पृ० २०० श्लोकः ३७) । एते सृष्टादयः शब्दाः स्त्रियां वनितालिङ्गे टावन्तकाः टाप्रत्ययान्ता भवन्ति, न तु ङ्यन्ताः । इयं पुरी, इदं पुरम् = नगरम् । "शहर" इति लोके । 'पूः स्त्री, पुरीनगर्यां वा पत्तनं पुटभेदनम् ।' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११६ श्लोकः १) । पक्षे पुग्म् । इमे नगरादयः शब्दा अपि स्त्रीलिङ्गे ङ्यन्ता भवन्ति । न तु टावन्ताः । शेषशब्दानां व्याख्यादयः पूर्ववद् बोध्याः ।

तथा च दुर्गसिंहोप्याह—(दु० लि० पृ० ४० श्लोकः ८३) ।

अर्चि-नगरं वृत्तान्या बहुलं भाव-कर्मणो-रकणा ।

यण् स्त्रीनपुंसकास्या, ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

अर्चिरिति । वृत्तानामक्षरविन्यासानां आस्या नाम । अर्चिः नगरं वृत्तान्या पुनर्बहुलमेते स्त्रीलिङ्गास्या नपुंसकलिङ्गास्या भवन्ति । यणन्तं च भावकर्मणोर्विहितेन अकणा अकणन्तेन सह बहुलं स्त्रीनपुंसकलिङ्गं भवति । हरीतकादि तु सर्वलिङ्गं भवति । वदयति—'एते च सर्वलिङ्गा' इति, तेन महास्य सम्बन्ध इष्यते । इयं—अर्चिः, इदं—अर्चिः = ज्वाला । अर्चिः सान्तः 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः' इति—(अम० ना० लि० पृ० ४३८ श्लोकः २३०) । 'अथार्चिमयूख-शिखयोर्न ना ।' इति च—(मे० पृ० ७१ श्लोकः १५) । इयं नगरी, इदं नगरम् = पुरम् । "शहर" इति लोके । 'पूः स्त्री, पुरीनगर्यां वा' इति—(अम० ना० लि० पृ० ११६ श्लोकः १) । पक्षे नगरम् । वृत्ताद्या यणन्तं च द्विलिङ्गम्वत्म् । तथापि केचित् स्त्रियां, केचिन्नपुंसके, केचित् पुंसि, केचित् स्त्रीनपुंसकयोः, बहुलग्रहणात्प्रयोगत इति । वृत्तनाम यथा—प्रमाणी, प्रमाणी, कलिका इत्येवमादि स्त्रियाम्, वक्त्रं, पथ्यावक्त्रं इत्यादि नपुंसके, पुटः, पणवः, कापीड इत्यादि पुंसि । इति—(दु० लि० टी० पृ० ४० श्लोकः ८३ पं० ८तः १५या०) ।

अमरसिंहस्त्वह विधेपमाह—(अम० ना० लि० पृ० ४६२ श्लोकः ३९, ४०, ४१) ।

स्त्रीनपुंसकयो-र्भवि-क्रिययोः प्यञ्ज्ववचि-ञ्च वुञ् ।

श्रीचित्य-मौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥

पाणिनीयेषु—(१) (एष्यञी तद्विती) ॥ प्यञ्चः पितृत्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्, चातुरो = चतुरस्य भावः कर्म वा । सामग्र्यम्, सामग्री = समग्रस्य भावः कर्म वा । औचित्यम्, औचिती = उचितस्य भावः कर्म वा । सि० को० पृ० ४०१ सू० १२० ।

अस्य व्याख्या—

स्त्रीति । 'स्त्रीनपुमकयो' इत्यधिकारः । भावश्च त्रिया च भावत्रिये तयोः भावे कर्मणि च विहितं ध्यञ् वुञ् च क्वचित् योषित्कन्वीदयो स्याताम् । तत्र ध्यञ् प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यम्, औचिनी च । मित्रस्य भावः कर्म वा भंड्यम्, मैत्री वा । ममप्रत्यय भावः सामर्थ्यं सामग्री वा । यथाकामस्य भावः यथाकाम्यम्, यथाकामी वा । अहंनो भावः आहंन्त्यम् आहंन्ती वा । वुञ् प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवृत् । इत्य प्रागुदाहृत । तथा मिथुनस्य भावः कर्म वा भैथुनकम्, भैथुनिका वा । इत्यादयः स्त्रीनपुंसका । शुकलस्य भावः शौक्ल्यम्, दीर्घस्य भावः दीर्घ्यम्, दृडस्य भावः दाडर्धम्, जटस्य भावः कर्म वा जाडधम् । एव ब्राह्मण्य माणव्यं वाडव्यमित्यादयो नपुंसके । मनोज्ञादिन्वाद् वृञ् । अहोपुरुषस्य भावः आहोपुरुषिका । सिध्यश्चोपाध्यायश्च सिध्योपाध्यायी, तयोर्भावः कर्म वा शैष्योपाध्यायिका । एव कुतल-कुशिकिका । गार्ग्यस्य भावः कर्म वा गार्गिका । एव काठिका इत्येवमादयः स्त्रियाम् । क्वचित्-स्त्रीलिङ्गम् । रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकम् । मनोज्ञस्य भावो मनोज्ञकम् । एव साहाय्यश्च इत्यादयो नपुंसके । भावे इति किम् ? चानुर्वण्यम् । इह स्वायं ध्यञ् क्लीबे, न तु योषिति ।

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेना-छाया-शाला-सुरा-निशाः ।
स्याद्वा नृसेन इवनिश गोशाल-मितरे च दिक् ॥

अस्य व्याख्या—

षष्ठ्यन्तेति । तत्पुरुषे तत्पुरुषसमासे षष्ठ्यन्त षष्ठीविभक्त्यन्त प्राक्पद पूर्वपदं यासां ता षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनादयः द्वादशा । अथवा । षष्ठ्यन्तात्परा सेनादयस्तत्पुरुषे योषिति

पाणिनीयेऽपि—(१) (मृगमेवाच्छयामालानिशा स्त्रिया च) ॥ एतां स्त्रिया चात्क्लीबे स्युः । यव-सुरा, यवनुरम । नृसेना, नृसेनम् । कुड्यच्छया, कुड्यच्छायम् । गोशाला, गोशालम् । इवनिशा, इवनिशम् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १२९ ।

एतत्र विशेषः—(सिष् परवत्) । अयस्त्रयुष्प परवत्लिङ्गं स्यात् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १३० । (लक्षा कानि स्त्रियाम्) । “या लक्षा नियुत च तत्” इत्यमरात् क्लीबेऽपि । इय लक्षा, इद लक्षम् = षट् सहस्रम् । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १४७ ।

(स्युर्गानां तपुष्के च) एते—स्त्रिया, क्लीबे च—स्युः । स्युणा, स्युण्=षष्ठ्यन्तयोः द्विवचनम् । ऊर्णा, ऊर्णम्=वैगारिलोम । सि० कौ० पृ० ३९७, ८ सू० २१ ।

(द्विगु स्त्रिया च व्यस्त्रया) व्यस्त्रया द्विगु स्त्रिया, क्लृप् च स्यात् । पञ्चमलो=पञ्चमानी मृगानां समाहारः । त्रयुवनम्=त्रयाणां त्रयुवनाणां समाहारः । सि० कौ० पृ० ४०२ सू० १३४ ।

नपुंसके च भवन्ति । उक्तशब्दानामुदाहरणं प्रसंगतः प्राक्प्रदर्शितम् । इहानुपपन्न उदाहरणं प्रदर्श्यते । नृणां सेना = नृसेना । वृक्षस्य छाया = वृक्षच्छाया । गवां शाला = गौशाला । यवानां सुरा = यवसुरा । शुनां निशा = श्वनिशा । कुड्यस्य छाया = कुड्यच्छाया । वेति । पक्षे— 'विपाभा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२।४।२५) इति नपुंसकता । नृसेनम् । यवसुरम् । कुड्यच्छायम् । गौशालम् । श्वनिशम् । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक् = उदाहरणमिदम् । पठ्ठी-वहुवचनान्तप्राक्पदा चेच्छाया नपुंसक एवेति प्राग्दर्शितम् । क्वचिद् व्यभिचारोऽपि दृश्यते— इक्षूणां छाया = इक्षुच्छायाः ।

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगु-श्चा-ऽपुंसि न-श्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्य-ऽपि ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

आविति । आवन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च यो द्विगुः द्विगुसमासः सः पुंसि पुल्लिङ्गे न भवति । परन्तु योपित्वलीढयोः । अन्नन्तोत्तरपदस्य योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । तत्रादावावन्तान्त्यपदस्योदाहरणं प्रदर्श्यते—त्रिखट्वमिति । तिस्रः खट्वाः समाहृता अथवा तिस्रूणां खट्वानां समाहारः त्रिखट्वम् । त्रिखट्वी च । अन्नन्तोत्तरपदो यथा—त्रयस्तक्षणः समाहृता अथवा त्रयाणां तक्षणां समाहारः त्रितक्षम्, त्रितक्षी च । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) । इति तक्षन्-शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्तः ।

एवमेव यादवोऽप्याह—(वै० पृ० २९२ श्लोकः ३२ तः ३६ यावत्) ।

अपुंसि चालनी दाम वणिज्या-ऽश्मन्तिका स्थली ।

शरव्या-ऽर्च्चि-गुडा पत्री स्यात् कुथे वर्णतर्णका ॥

अस्य व्याख्या—

अपुंसीति । 'अपुंसि' इत्यधिकारः । एते चालन्यादयः पश्यन्ताः शब्दाः, कुथे कुथार्ये वर्ण-तर्णका च अपुंसि स्त्रियां क्लीबे च स्युः । इयं चालनी, इदं चालनम् = तिततः । "चालनी" इति लोके । 'चालनी तिततः प्रोक्ता' इति—(श० २० स० पृ० १९३ पं० ११) इयं-अश्मन्तिका, इदं-अश्मन्तकम् = चूली । "चूला" इति लोके । मल्लिकाच्छादनं च । 'स्यादश्मन्तकमुद्धाने मल्लिकां-च्छादनेऽपि च ।' इति—(त्रि० शे० पृ० ३१३ श्लोकः ४) । इयं शरव्या, इदं शरव्यम् = वेद्यम्, लक्ष्यम् । "निसाना" इति लोके । 'वेद्यं शरव्यं न नरि' इति—(वै० पृ० १२० श्लोकः १९४) । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इति—(अम० ना० लि० पृ० २६२ श्लोकः ८६) । इयं—गुडा, इदं—गुडम् = इयं पत्री, इदं पत्रम् = पर्णम्, दलम् । "पत्ता" इति लोके । यानं, पक्षं च ।

'पत्र तु बाहूने पर्णे स्यात्पञ्चे शरपक्षिणो ।' इति—(मे० पू० १२६ श्लोक ५५) । इय वर्णतर्णिना, इद वर्णतर्णकम् = कुप, गजोपम्यास्तरणविषयम्बल । वर्णस्तु परिस्तोम, कुथा प्रयो ।' इति—(धै० पू० १७२ श्लोक १६६) ।

सगरी नटने वृत्त्या त्व—ऽभिचारजदेवते ।
 मद्ये मधूलक चे—ति यथा—ऽप्ये—ऽया—ऽत्रमंत्रारये ॥
 अनञ्त्तत्पुरुषे सेनाच्छायामा शाला निशा सुरा ।
 नूसेन पादपच्छाय गोशाल इवनिशं यथा ॥
 नूसेने—त्यादयो—ऽप्ये—व कुत्रचित् भाव—कर्मणो ।
 साहायक साहायिका मंत्र्य मंत्री च युञ्—प्यञ्चोः ॥
 द्विगु—रन्नन्त आवन्तो—ऽप्ये—व—न—श्चा—ऽत्र लुप्यते ।
 यथा त्रितक्ष त्रितक्षी त्रिलक्ष च त्रिलक्ष्य—ऽपि ॥ इति ॥

एषो व्यञ्जना—

सगरीति । नटने नृत्ये सगरी, अभिचारदेवते वृत्त्या, मद्य मदिराया मधूलक चेति क्वापि कुत्रापि स्त्रीक्लीवयो स्यु । इय सगरी, इद सगरम् = नृत्यम्, नाटयम् । 'नाच' इति लोके । इय वृत्त्या, इद वृत्त्यम् = अभिचारजदेवतम्, अभिचारोत्पन्नदेवता, देवतानाम-सहैवतविशेष । कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु मद्ये घनादिभि ।' इति—(अम० ना० लि० पू० ४२४ श्लोक १५८) । 'कृत्यो विद्विपि कार्ये च, कृत्या क्रियादिवोक्तो ।' इति च रभस' इति—(अम० सु० व्या० पू० ४२४ स्त० १ प० ३७८) । इय मधूलिका, इद मधूलकम् = मद्यम्, मदिरा, सुरा । "शराज" इति लोके । मधूलकोऽजातमद्यं दीर्घपत्रे, मधूलिका । नि शुकदीर्घगोधूमाम्भोजामधुरसासु च ॥' इति—(दि० को० पू० ७ श्लोक ६७) । अथेति । अकर्मधारय कर्मधारयसमासवर्जिते, अनञ्त्तत्पुरुषे नञ् रहिततत्पुरुषसमास च सेनादय शब्दा स्त्रीक्लीवयो स्यु । यथा नूसेनम् । पादपच्छायम् । गोशालम् । इवनिशम् । एव नूसेनत्यादयोऽपि बोध्या । कुत्रचित् क्वापि, भावकर्मणो भावे कर्मणि च युञ्प्यञ्चो अर्थाद् युञ् व्यञ् प्रत्ययान्ता शब्दा अपि स्त्रीनपुमकयो स्यु । यथा—साहायक साहायिका, मंत्र्य मंत्री च । योऽन्नन्तोऽन्प्रत्ययान्तो द्विगु द्विगुसमान, एव आवत्त आप्रत्ययान्तश्च स्त्रीनपुमकयोर्भवत । अत्र न लुप्यते । यथा—त्रितक्षम त्रितक्षी । एवम्—त्रिलक्षम्, त्रिलक्षी इत्यादि ।

इति स्त्रीक्लीवलिङ्गानुशासनम् ।

अथ त्रिलिङ्गानुशासनम् ।

अथाधुना सरकादीनाभरणाभिधान्तान् स्वतस्त्रिलिङ्गवाचकशब्दानाह हेमः—(अभि० सं० लि० पृ० ९ श्लोकः १२८-९) ।

स्वत-स्त्रिलिङ्गः, सरको—ऽनुतप, शललः शले ।
 करको—ऽव्दोपले, कोशः शिम्बाखड्गपिधानयोः ॥१॥
 जीवः प्राणेषु, केदारो वलजः, पवने खलः ।
 बहुलं वृत्त-नक्षत्र-पुरा-ऽऽद्या-ऽऽभरणा—ऽभिधा ॥२॥

अनयोर्व्याख्या—

स्वत इति । जीव इति च । 'स्वतस्त्रिलिङ्गः' इत्यधिकारः । अनुतर्षे सरकः, शले शललः, अव्दोपले करकः, शिम्बाखड्गपिधानयोः कोशः, प्राणेषु जीवः, केदारो वलजः, पवने खलश्चैते शब्दा उक्तार्थेषु स्वतस्त्रिलिङ्गा भवन्ति । यथा—सरकः, सरका, सरकम् = अनुतर्षः, शीधु-पानम् । 'सरको मदिरापात्रे मदिरापानमद्ययोः ।' इति—(अने० सं० पृ० ५७ श्लोकः १०५) । 'सरकं चपकं चास्त्री' इति । 'मणौ शीधौ(शौ) शीधु(धु) पाने सरकं मद्यभाजने ।' इति च—(वे० पृ० २५३ श्लोकः ३८) । 'सरकोऽस्त्री शीधुपाने शीधुपात्रेक्षुशीधुनोः । अच्छिन्ना-ध्वगपंवती च' इति च—(मे० पृ० १४ श्लोकः १६८) । । शललः, शलली, शललम् = श्वाविल्लोम । 'साही रोम' 'सेही रोम' इति च लोके । 'अथ शत्ये शललशल्यकौ । श्वाविच्च तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि ।' इति—(अभि० सं० अभि० चि० पृ० ४९ श्लोकः १२६६) । करकः, करका, करकम् = अव्दोपलः, मेघोपलः । 'करको दाडिमे पक्षिभेदे हस्ते कमण्डली । लट्वाकरञ्जयोर्मेघोपले च' इति—(अने० सं० पृ० ५० श्लोकः १४) । 'वर्षोपलस्तु करका' इति—(अम० ना० लि० पृ० ३४ श्लोकः १२) । 'पुंस्यपि ।' 'वर्षो-पलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते ।' इति—(अ० व्या० पृ० ३४ श्लोकः १२) । करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डली ।' इति च—(मे० पृ० ५ श्लोकः ५४-५) । कोशः, कोशी, कोशम् = शिम्बा, खड्गपिधानं च । 'कोशः कोप

पाणिनीयेऽपि—(१) (भवशिष्टलिङ्गम्) ॥ सि० को० पृ० ४०४ सू० १८४ ।

द्वालक । कुमठ चणके दिव्यथंघय यानिगिम्बयो । जानीकागर्मिपिचान इति (अन० म० प० ४८७ श्लोक ७७० १६०) । जीव जीवा जीवम्=प्राणा । जीव म्यात्रि दगाचार्थे द्रुमभद्र गरारिणि । जीविनेर्ज्ञे च जीवा तु वचाया धनुषो गुणे । गिञ्जिब गिनिजीव-शोर्वृत्ती इति—(अन० म० प० ४३ श्लोक ५३४) । बलत्र, वज्रा बलत्रम्= वज्रा-क्षत्रम् । 'वन इति लोके । बलत्र गोपुरे मस्य क्षत्रम्ङ्गरदारणि । मदाशारे, बलत्रा तु पृथिव्या वरदागिति । इति—(अन० म० प० ६० श्लोक १४७) । सल मला मरुतम्=पवनम् । 'पछारना पटकना" इति च लोक । 'सल वल्के भुवि स्यात् वृत्रे वणजपथम् । इति—(अने० म० प० ४० श्लोक ४६४) । 'सल भूस्यात् वल्केषु नीचक्रूराथमे त्रिषु । इति—(मे० प० १४५ श्लोक ११) । 'अथ सल मस्यस्यात् सल त्रिषु । इति च—(वि० ग० प० ३७१ श्लोक ३६०) । बहुल, बहुला बहुलम्=प्राग्दम वल्कणवर्णदच । बहुला नीलिवाया म्यादेलाया गवि योपिति । कृत्तिकां म्निषा भूमिनि विहायमि नपुमकम् । पुस्पग्नौ कृष्णपण च वाच्यवप्राग्यकृष्णयो । इति—(मे० प० ११० श्लोक ११७) । अथवा बहुल ल्यानुसारेण दृष्टाना प्रयोग वार्यं । वृत्त च नमत्र च पुर च आद्य च आमरण च वृत्तनभ्रपुगाद्याभरणानि, तथा अभिषा सञ्च त्रिषु स्यात् । वृत्त वना वृत्तम्=अधीनम् अतीत च । वृत्तोऽधीतेऽप्यनीतेऽपि (वि) वृत्तुल्येऽपि वृत्ते मूने(मत् वृत्त) । दृडम्यलिङ्ग वा क्लीब छन्दचारित्रवृत्तिषु । इति—(म० प० १८ श्लोक ६१) । तस्य नमत्रा नमत्रम्= पुर पुरो पुरम्=परीरुम् गृहम् पुर च । पुर नपुमक गृहे देवपाशैलपुत्रयो ॥ पुष्पादीना दन्तावृत्तौ ना गुग्गुली न ना परि । इति—(म० प० १२७ श्लोक १८, ५९) । आद्य, आद्या, आद्यम्=आदिभवम् प्रथमम् अन्वीय च । आद्य आदिभव मुख्य भव्य चापि त्रिलिङ्गम् । पूर्वोऽप्या-ऽद्या विधात्राद्या उत्तर वाच्यलिङ्गम् । इति—(ना० र० ना० प० ४५ प० १०१) । पुष्पादि पूर्वदोरस्प्यप्रथमाद्या इति च—(अम० ना० लि० प० ३७७ श्लोक ८०) । आमरण, आमरणा, आमरणम्= । अलङ्कारान्तु भूषणम् । परिष्कारामरणे च इति—(अभि० ग० अभि० वि० प० २=श्लोक ६४० ६१०) । 'अलङ्कारस्त्वामरण परिष्कारो विभूषणम् ॥ इति च—(अम० ना० लि० प० ०३८ श्लोक १०१) ।

अथ सम्प्रति शान्ताग्नीन् हान्तान्तादितारान्तमुत्तारान्तौ च जममहितान स्वतन्त्रिङ्ग वाच्य-ऽन्तान्ते हेम —(अभि० ग० लि० प० ६१ श्लोक १३० १३३ पा०) ।

भन्तान्तर आमरणा हरीना—विभीतकी ।

तारता-ऽन्तक-मिटक-स्पुलिङ्गा विहङ्ग-तण्णो ॥३॥

पटः पुटो वटो वाटः कपाट-शकटी कटः ।
 पेटो मठः कुण्ड-नीड-विपाणा-स्तूण-कङ्कती ॥४॥
 मुस्त कुशे-ङ्गुद-जृम्भ-दाडिमाः पिठर-प्रतिसर-पात्र-कन्दरा ।
 नखरो वल्लूरो दरः पुर-श्छत्रः कुवल-मृणाल-मण्डलाः ॥५॥
 नाल-प्रणाल--पटला--र्गल--शूङ्खल--कन्दलाः ।
 पूला-डवहेली कलश-कटाही पठि रेण्वि-पु ॥६॥ इति॥

एषां व्याख्या—

भल्लातक इति । पट इति । मुस्त इति । नालेति च । हरीतकादौ, तारकादौ, विड-
 ज्जादौ, कपाटादौ, कुण्डादौ, तूणादौ, कुशादौ, पिठरादौ, कुवलादौ, नालादौ, फूलादौ, कलशादौ
 चेतरेतरयोरो द्वन्द्व । एते भल्लातकादय इष्यन्ता यन्थाः स्वनस्त्रिलिङ्गाः स्युः । भल्लातकः,
 भल्लातकी, भल्लातकम् = वृक्षविशेषः । “भेन्वावा” इति लोके । ‘वीरवृक्षोऽष्पकरोऽग्निमुखी
 भल्लातकी त्रिपु ॥’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १४३ श्लोकः ४२) । ‘भल्लातकस्तकमिदि’
 इति च—(अ० र० स० पृ० ३९ पं० ३९) । आमलकः, आमलकी, आमलकम् = वृक्षविशेषः ।
 ‘आंवाला’ इति लोके । तस्य फलमामलकमित्येके । ‘तिप्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥ अमृता च
 वयस्वा च’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १४७ श्लोकः ५७-८) । ‘घात्रीफले त्वामलकं घात्रा-
 मामलकी मता ।’ इति च—(अ० र० स० पृ० ३२ पं० १३) । हरीतकः, हरीतकी, हरीतकम् =
 वृक्षविशेषः । “हड़” इति लोके । ‘हरीतकी ह्रमवती चेतकी श्रेयसी त्रिवा ॥’ इति—(अम०
 ना० लि० पृ० १४८ श्लोकः ५९) । ‘अभयायां हरीतकी ।’ इति च—(अ० र० स० पृ० ४५
 पं० ५) । विभीतकः, विभीतकी, विभीतकम् = वृक्षविशेषः । ‘बहेड़ा’ इति लोके । ‘त्रिलिङ्गस्तु
 विभीतकः । नाऽक्षरतुपः कर्पफलो भूतावामः कलिद्रुमः ॥’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १४७
 श्लोकः ५८) । तारकः, तारका, तारकम् = त्राता । ‘रक्षक” “उद्धारक” इति वा लोके ।
 वृत्तप्रभेदश्च । “तारको दैत्यभित्कर्णधारयो,—नं द्वयोर्दृधि । कनीनिवायामुक्षे च न पुमां,—
 स्वातरि त्रिपु ।’ इति—(मे० पृ० ६ श्लोकः ९९) । आढकः, आढकी, आढकम् = परिमाणान्तरम्,
 मानभेदः, द्रोणचतुर्थाङ्गः । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री, परिमाणान्तरे त्रिपु ।’ इति—(मे० पृ० ५
 श्लोकः ४८) । ‘आढकः स्वान्मानभेदे, तुवर्यामाढकी मता ।’ इति—(अ० र० स० पृ० ७
 पं० १७) । ‘शूर्पाङ्गं चतुःप्रस्यं पात्रं स्यात्कंस आढकः ।’ इति । ‘गीणी द्रोणाढकप्रस्थाः’ इति च—
 (प० र० सा० पृ० ७२ पं० ७, १३) । पिटकः, पिटका, पिटकम् = विस्फोटः । “मूहांसा” “फोड़ा”
 “फुंसी” इति वा लोके । ‘पिटकस्त्रिपु विस्फोटे, मञ्जूपायां पुनः पुमान् ।’ इति—(मे० पृ० १०
 श्लोकः १२०) । ‘विस्फोटा विटिका स्त्रियाम् ।’ इति चागरमालायां वकारादिरपि’ इति—(अम०

‘वन्दुर स्याद्वनप्रोवे ग(वा)नोपरयोरपि । वन्दुरा त्रिभु मनुष्यमात्मकमामयो ।’
 इति—(मे० पृ० १३० व श्लोक ०१०-१) । दर, दरी, दरम् = रघ्वरविनेन । ‘दरी गृहा
 वन्दुरोऽग्री’ इति । ‘दरोऽग्री शत्रुभोगतेश्च,—गार्णे त्वध्वय दरम् ।’ इति । ‘बलनी
 वन्दरी दरी ।’ इति च—(वं० पृ० २९२ श्लोक ३७) । पुर, पुरी, पुरम् = नगरम् ।
 ‘गहर’ इति लोके । ‘पुर पाटलिपुत्रेऽग्रे, गुम्फो तु पुमानम् ।’ इति रभन’ इति—
 (अम० मु० व्या० पृ० १४० स्त० १ प० १९) । ‘पुर मरीरमियाद्गुहोत्रिगृहे पुरम् ।
 पुरो गुम्फुराह्वानो, नगरेऽपि पुर पुरी ।’ इति च धरणि’ इति—(अम० मु० व्या०
 पृ० ४२६ स्त० १ प० १५६) । छत्र, छत्रा, छत्रम् = धा-वाकम् । ‘धनिगं’ इति लोके ।
 ‘भृनुणे धान्यके छत्रम्’ इति—(रा० नि० पृ० ४२५ श्लोक ४७) । ‘छत्रा मिमावतिच्छत्रे
 कुम्भुम्बुहनिनीम्बयो ।’ इति च—(नि० को० पृ० ३४ श्लोक. ३७८) । पत्रपात्रावित्ते-
 स्यादिलिङ्गानुगायनात्पुम्बमनि बोध्यम् । कुवत्र, कुवत्री, कुत्रलम् = बदरीवृक्षः, बदरीफल
 च । ‘वर्ग्युर्वदरी कोत्री’ इति । कुत्रलीमन्डोऽप्यत्र । ‘कोत्रं कुत्रलकेनित्ते ॥ सौवीरं बदर
 घोषटारि’ इति च—(अम० ना० लि० पृ० १४१ श्लोक ३६-७) । ‘कुवत्र तूष्णते मुक्ता-
 फलेऽपि कुत्रलीफले ।’ इति च—(नि० को० पृ० ४१ श्लोक ४५४) । मृगाल, मृगाली,
 मृगालम् = पद्यादेर्नाशक मृगम्, विमम्, वमयादिमूलम् । ‘भ्रमीठा’ इति लोके । वीरणा-
 दिमूल च । ‘मृगाल नलद क्रीड, पुम्नपुनफयोविम ।’ इति—(नि० को० पृ० ४३ श्लोक-
 ४७०) । ‘मृगाग्री वन्दली नाली’ इति च—(वं० पृ० २९२ श्लोक. ३८) । मण्डल,
 मण्डली, मण्डलम् = निवह, समूह, विभ्रदच । ‘मण्डल परिधौ कोठे देते द्वादशराजम् ।
 क्रीडे,—ऽथ निवहे निम्बे त्रिभु, पुमि तु कुत्रुरे ।’ इति—(मे० पृ० १५३ श्लोक १२१) ।
 ‘त्रिम्बोऽग्री, मण्डल त्रिभु ।’ इति च—(अम० ना० लि० पृ० ३५ श्लोक १५) । नाल,
 नात्रा, नालम् = वाण्ड, उत्तरादिदण्ड, मृगाश्रय । ‘नाला(ल) न ना पद्यदण्डे, नाली
 शाककल(ड)म्बके । इति—(मे० पृ० १४७ श्लोक २८) । प्रगाल, प्रगाली, प्रगालम्
 —पयोवहा, पयः पदवी । ‘पनारा’ ‘पनारा’ इति च लोके । ‘प्रगान्यक्री पयोवहा ।’
 इति—(वं० पृ० १५५ श्लोक २०) । ‘द्रयो प्रगाली पयस पदव्याम्’ इति च—(अम० ना०
 लि० पृ० १०६ श्लोक ३५) । पटक, पटली, पटलम् = छदि, गृहाच्छादनम् । ‘छानि’ ‘छपर’
 इति च लोके । ‘पटल द्युवठदियो क्री, न ना पिटक ममे । इति—(वं० पृ० २६१
 श्लोक ५२) । ग्रन्थमन्वी तु पुस्त्रमाह पुरुषोत्तमदव—‘उच्छ्रान्तं परिवर्तितं पटलं
 काण्डमन्त्रियाम् ।’ इति च—(नि० श्लो० पृ० ३११ श्लोक २५) । अगल, अगला, अगलम् =
 क्पाटमध्यम्यो रोधक काण्डादिदण्ड । ‘आगरी’ ‘माक’ ‘बैजडा’ इति च लोके । ‘क्पाट-
 मरर तुष्ये, तद्विष्वम्भोजलं न ना ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० १२२ श्लोक १७) ।

‘विदण्डस्त्वर्गला त्रयी ।’ इति च—(वै० पृ० १६३ श्लोकः ५०) । गृह्वलः, गृह्वला, गृह्वलम् = निगडम्, वन्वनम् । ‘शृह्वला पुंस्कटीवस्त्रवन्वे च, निगडे त्रिपु ।’ इति—(मे० पृ० १५५ श्लोकः १४१) । कन्दलः, कन्दली, कन्दलम् = कपालः, उपरागः, नवाङ्कुरः, कलध्वनिश्च । ‘कन्दलं त्रिपु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे । कलध्वनी, कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः ।’ इति—(मे० पृ० १५० श्लोकः ६९, ७०) । पूलः, पूली, पूलम् = वद्वेत्तृणमञ्चयविशेषः, तृणपञ्चिका । “गट्ठा” “मुट्ठा” “वण्डल” इति च लोके । ‘पूलोऽस्त्री तृणपञ्चिका ।’ इति—(वै० पृ० १२८ श्लोकः ६४) । अवहेलः, अवहेला, अवहेलम् = अनादरः । ‘रीढावमाननावजाप्यवहेलमसूर्ध्वणम् ।’ इति—(वै० पृ० ९७ श्लोकः १७२) । कलशः, कलशी, कलशम् = जलाधारविशेषः, घटः । “घड़ा” “कलसा” इति च लोके । ‘निपो घटः कुटः कुम्भः करीर कलशी त्रयी ।’ इति—(वै० पृ० १६३ श्लोकः ५८) । ‘कलमः’ इति दन्वयमकारान्तोऽपि । ‘कलसः कलगोऽपि च ॥’ इति—(श० मे० प्र० पृ० ४ श्लोकः १८) । एवं गौडोऽपि । ‘कटाहः, कटाही, कटाहम् = कर्पूरः, महिषी-शिशुः, द्वीपभेदश्च । ‘कटाहो दंशलालिकः ।’ इति । ‘कटाहः कर्पूरो लट्ठ’ इति च—(वै० पृ० १६३ श्लोकः ५६) । ‘सूपे च पाकपात्रे च कटाहो महिषीशिशी ।’ इति—(त्रि० श० पृ० ३८१ श्लोकः ४५८) । ‘जायमानविपाणाग्रे कटाहो महिषीशिशी ।’ इति । ‘कटाहो निरयेऽपि च ।’ इति च—(हा० व० पृ० ४०८ श्लोकः २६१) । ‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्पूरे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशी ।’ इति—(वि० प्र० पृ० १८० श्लोकः १६) । ‘कटाहः कूर्मकर्पूरे । द्वीपस्य प्रभेदे स्यात्तलादेः पाकभाजने ॥ जायमानविपाणाग्रमहिषीशावकेऽपि च ।’ इति च—(मे० पृ० १७६ श्लोकः १५) । अयं पष्ठः, इयं पष्ठी, इदं पष्ठि = पण्णां पूरणी । “छठवां” इति लोके । ‘पष्ठी कात्यायनीतिथ्यो, स्त्रिपु पण्णां च पूरणे ।’ इति—(मे० पृ० ३९ श्लोकः ९) । अयं रेणुः, इय रेणुः, इद रेणु = धूलिः । “धूल” इति लोके । ‘रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूली पुलिङ्गः पर्यंते पुनः ।’ इति—(मे० पृ० ४६ श्लोकः २५) । ‘रेणुस्तु पर्यंते । धूर्त्वा पुष्पराने च’ इति च—(अ० र० स० पृ० १०७ प० ४, ५) । अयं इप्, इय इप्, इदं इप् = वाणः । “तीर” इति लोके । ‘पत्री रोप इपुद्भयो ।’ इति—(अम० ना० लि० पृ० २६२ श्लोकः ८७) । अथाघ्नो संक्षेपतः कान्तादीन् क्रमरहितान् स्वतस्त्रिलिङ्गवाचकवद्वानाह दुर्ग—(दु० लि० पृ० ४०-१-२ श्लोकः ८३-४-५) ।

... हरीतक-विभीतक-तट-पुटम् ॥

पेट-कवाट-वट-मठं दर-भल्लानक-विपाण-वल्लूरम् ।

शृह्वल-पुरा-ऽऽमलक-वाट-मण्डल-कलश-कुवल-पात्रम् ॥

एते च सर्वलिङ्गाः — — — ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

हरीतकंति । पेटेति । एत इति च । हरीतकादौ, पेटादौ, दरादौ, श्रृखलादौ च समाहारो द्वन्द्वः । 'सर्वलिङ्गा' इत्यधिकारः । एते हरीतकादयः पात्रपय्यान्ता शब्दाः सर्वलिङ्गा त्रिलिङ्गा भवन्ति । एषा व्याख्यादयस्तु प्राग्वद् बोध्याः ।

अथ सम्प्रति सक्षेपतः कमरहितान् प्रतिसरादीन् दाडिमान्तान् स्वतस्त्रिलिङ्गावचकशब्दानाह पुरुषोत्तमदेव — (त्रि० श्लो० पृ० ३९४ ५ श्लोक २१ त २४ या०) ।

त्रिलिङ्ग्या तु प्रतिसर—स्फुलिङ्ग—नखरा—जालाः ।
 कन्दर शृङ्खल नाल वल्लूर—फल—मुस्तका ॥
 जृम्भ—इच टाम्बन्ता एते स्त्रिया—मय विभोतकः ।
 हरीतका—ऽऽढक—तट—कवाटा—इच गुणो वट ॥
 मण्डल शलभ भल्लातक कलश—कन्दली ।
 मृणाला—ऽऽमलकौ दाडिम—इच इयन्ता . स्त्रिया—मिमे ॥

एषा व्याख्या—

त्रिलिङ्ग्यामिति । जृम्भ इति । मण्डलमिति च । त्रिलिङ्ग्याम्' इत्यधिकारः ॥ प्रतिसरादौ वल्लूरादौ, हरीतकादौ, नलशादौ, मृणालादौ चेतरेतरयोगो द्वन्द्वः । एते प्रतिसरादयो दाडिमान्ता शब्दाः त्रिलिङ्ग्या नृस्त्रीवर्लावल्लिङ्गेषु भवन्ति । फल, फली, फलम् = अस्थिसण्ड नागकसर प्रयोजनम्, फलवान्, कुसुमादिमम्भवश्च । 'फलवाला' इति लोके । फलान्यस्य सन्ति । फल फले घने बीजे निष्पत्ती भोगलाभयो । सस्य' इति केशव' इति— (श० वि० पृ० ३३२ स्त० १ प० ८, ९) । लामनिष्पत्तिभोगेषु बीजे फल घने फलम् । फली ताम्रादिफलके इति—(वै० पृ० २३४ श्लोक ५२) । फल हेतुसमुत्थे स्मार्तफलके व्युष्टलाभयो । जातीफले च बद्धोले सस्यवाणाग्रयोरपि । फलिया तु फली योषा त्रिफला यामपीप्यते ।' इति च—(श० २० सं० पृ० २९८ प० १७) । मुस्तक, मुस्तका मुस्तकम् = ओषधिविशेष, मुस्ता । मोषा इति लोक । मुस्ताया मुस्तक न स्त्री' इति—(वै० पृ० ६१ श्लोक २००) । कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम ।' इति च—(अम० ना० लि० पृ० १८२ श्लोक १५६) । एते प्रतिसरादयः शब्दाः स्त्रिया टाप्रत्ययान्ता भवन्ति, न तु डीवन्ता इत्यथ । गुण गुणी गुणम् = गुणविशिष्ट, गुणवान् । 'गुणो मीर्वाभिप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशीर्ष्यादिस' ध्यादिसत्त्वाच्चावृत्तिरज्जुषु । शुबलादावपि बुद्ध्या (वटया) च' इति—(मै० पृ० ४५ श्लोक १०) । 'मीर्वासूदवृकोदरतन्वावृत्तीन्द्रियेषु हपादौ ।

सत्त्वादी सन्ध्यादी त्यागादावप्रधानके च गुणः ।' इति च—(ना० र० मा० पृ० २४ पं० ५,६) । शलभः, शलभी, शलभम् = कीटभेदः, पतङ्गश्च । 'पतङ्गः शलभः समौ ।' इति—(वै० पृ० २६ श्लोकः ४३) । शेषशब्दानां व्याख्या प्राक्कथिता । इमे विभीतकादयः शब्दाः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे ड्यन्ता डीप्रत्ययान्ता भवन्ति ।

करणे ल्युट् त्रिषु, यथा तस्य व्याख्यान इत्य—ऽदः ।

सूत्रकृद् भाष्यकृत् को—ऽसा—वनुमान इती—च्छति ॥" इति ॥

अस्य व्याख्या—

करण इति । करणे करणकारके ल्युट् ल्युट्प्रत्ययान्तं पदं त्रिषु स्त्रीपुन्नपुंसकलिङ्गेषु । स्यादिति शेषः । यथा—तस्य व्याख्यान इति "तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः (४ ३।६६)" इति अदः पाणिनीयसूत्रमुदाहरणं भवति । सूत्रकृत् सूत्रकारकः पाणिनिः । भाष्यकृत् भाष्यकारकः पतञ्जलिश्च "कोऽसावनुमानः" "इति" "भूवादयो घातवः । १।३।१" इति सूत्रे भाष्ये अनुमानशब्दं पुंलिङ्गं प्रायुङ्क्त" इति—(त्रि० शो० टी० पृ० ३९५ पं० ३२तः ३६या०) । तथा च यादवः—(वै० पृ० २९२ श्लोकः ३७-८-९) ।

त्रिलिङ्ग्यां तु क्वचि—च्छुङ्गा कलशी कन्दरी दरी ।

पेटी पुटी पटी वाटी कवाटी पिटका वटी ॥

अर्गला दाडिमी पात्री विडङ्गा कुवली तटी ।

मृणाली कन्दली नाली मुस्ता जृम्भा हरीतकी ॥

त्रिजातकी गन्धधना मठी स्थाने तपस्विनाम् ॥" इति ॥

एषां व्याख्या—

त्रिलिङ्ग्यामिति । अर्गलेति । त्रिजातकीति च । 'त्रिलिङ्ग्याम्' इत्यधिकारः । एते शुङ्गादयो मठ्यन्ता आवन्ता डीवन्ताः स्त्रीलिङ्गा शब्दाः क्वचित् त्रिलिङ्ग्यां पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु भवन्ति । यथा—शुङ्गः, शुङ्गा, शुङ्गम् = पत्रकोसिका । "कली का कोप" इति लोके । 'पर्णं वहं पत्रं च, त्रयी शुङ्गास्य (पत्रस्य) कोसिका ।' इति—(वै० पृ० ४६ श्लोकः १७) । त्रिजातकः, त्रिजातकी, त्रिजातकम् = गन्धधना, गन्धसमूहः, त्रिसुगन्धिः, तुल्यानि त्वगेलापत्रकाणि । 'त्रिसुगन्ध-मेलात्वक्पत्रैस्त्रिसुगन्धं त्रिजातकम् ।' इति—(वै० पृ० १७१ श्लोकः १५०) । मठः, मठी, मठम् = तपस्विनां स्थानम् । इहान्येषां शब्दानां व्याख्या प्राग्बद्ध बोध्या ।

अमरोश्रवि—(अम० ना० लि० पृ० ४६२ श्लोक ४२) ।

त्रिपु पानी पुटी वाटी पेट्टी कुवल—दाडिमौ ॥' इति ॥

अस्य व्याख्या—

त्रिष्विति । कुवलादी चतरेतरयोगो द्वन्द्व । त्रिपु इत्यधिकार । एते पात्र्यादय
शब्दा स्वतस्त्रिलिङ्गा स्यु । एषा शब्दाना व्याख्या तु प्राग्वद् बोध्या ।

इति स्वतस्त्रिलिङ्गानुशासनम् ।

अथाभिधेयवल्लिङ्गानुशासनम्

अथाधुनाऽभिधेयवल्लिङ्गानुशासनमाह यादवः—(वै० पृ० २१२-२ श्लोकः ३१तः ४६या०)।

गुण-द्रव्य-क्रिया-युक्तं द्रुवन्तो वाच्यलिङ्गकाः ॥

येना-ऽर्थः प्रस्तुतो नाम्ना तल्लिङ्गं वाच्यलिङ्गकम् ।

अस्य व्याख्या—

गुणेति । गुणश्च द्रव्यं च क्रिया च गुणद्रव्यक्रियास्ताभिर्यद् युक्तं तद् वाच्यलिङ्गका अभिधेयलिङ्गा द्रुवन्तः कथयन्तः । येन नाम्ना संज्ञया अर्थः प्रस्तुतो भवति तल्लिङ्गं वाच्यलिङ्गकं अभिधेयलिङ्गं स्यात् । उदाहरणानि तु लिङ्गानुशासनपरिधिष्टेऽमरोक्तौ वक्ष्यति ।

न त्रिषु स्यु-विशिष्टार्थस्पर्शिनः पङ्कजादयः ।

भेद्यनिष्ठत्व-—मेकार्थवृत्तिमात्रैककारणम् ॥

अस्य व्याख्या—

नेति । ये पङ्कजादयः पञ्चप्रभृतयो विशिष्टार्थस्पर्शिनः प्रसिद्धार्थवाचिनः, ते त्रिषु नृस्त्रीकलीवल्लिङ्गेषु न स्युः । इहैकार्यवृत्तिमात्रैककारणं भेद्यनिष्ठत्वं विशेष्यनिष्ठता स्यात् ।

अतंत्रीकृत्य भेदोवितः कैश्चि-दाश्रीयते पुनः ।

ते स्यु-रर्थसमा यद्वत् सत्त्वाद्या वाक्यगोचराः ।

अस्य व्याख्या—

— अतंत्रीकृत्येति । या भेदोवितः विशेष्यव्याहारः अतंत्रीकृत्य पुनः कैश्चिद् आश्रीयते, यद्वद् वाक्यगोचराः सत्त्वाद्या तद्वत्तेऽर्थसमाः स्युः ।

मर्चचिका मतल्लिका प्रकाण्ड-मुद्घ-तल्लजी ॥

अमीषु ना-ऽर्थलिङ्गता प्रशस्तवाचकेष्व-ऽपि ॥

अस्य व्याख्या—

मर्चिकेति । मर्चिका, मतलिका, प्रकाण्डम्, उद्घ, तल्लज्ज्वामीषु पञ्चमु प्रशस्त-
वाचकेषु कल्याणवाचकेष्वपि अर्थलिङ्गता न स्यात्, अर्थादिते तु पञ्च नित्य द्रव्ये एव लिङ्गान्तरेण
गामानाधिकरूप्येऽपि स्वलिङ्ग न जहति (प्रशस्तावचनेऽश्च ॥ २।१।६६ ॥) इति समासः । कृष्ण-
मर्चवाप्यस्वादिवदेने नित्यममामा । यथा—प्रशस्त पुरुष = पुरुषमतलिका । प्रशस्तो ब्राह्मण
= ब्राह्मणमर्चिका । प्रशस्ता गौ = गोप्रकाण्डम् । प्रशस्तो मनुष्य = मनुष्योद्घ । प्रशस्ता
कुमारी = कुमारीतल्लज्ज । प्रकाण्ड पुंस्यपि । 'प्रकाण्डो न स्त्री विटप मूलशाखान्तरे तरो ः शस्त'
इति—(मे० पृ० ४२ श्लोक ३१) । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्वन्धप्रशस्तयो ।' इति च रसभ'
इति—(अम० सू० व्या० पृ० ५३ स्त० २ प० २०-१)

योनिस्वन्धवाचिन्यः पुत्राद्याः पुगिरो नरि ॥
मात्राद्याः स्त्रीगिरः स्त्रीत्वे विद्यास्वन्धगोचराः ।
आचार्य्य-त्वि-भूपाध्याय शिष्या याज्यार्थिका-स्तथा ॥
शास्त्रार्था वैदिकार्था-श्च स्पपति-श्रोत्रियादयः ।
अधिकारकृता मन्त्रि-स्थापत्याद्यभिधा-स्तथा ॥
भट्टारको भट्टरक भट्ट-स्तत्रभवान् भवान् ।
भगवान् पूज्यपाद-श्च देवा-श्चा-ऽर्चायिका स्तथा ॥
शत्रु मित्र ज्ञ-शिल्प्यर्थाः प्राय-स्तद्ध-न्न तु त्रिषु ।

एषा व्याख्या—

योनीति । या योनिस्वन्धवाचिन्यः पुगिर पुत्राद्या सुताद्यास्ते नरि पुंसि स्यु ।
एव या योनिस्वन्धवाचिन्यः स्त्रीगिर मात्राद्या जनन्याद्यास्ता स्त्रीत्वे स्त्रिया स्यु । ये
विद्यास्वन्धगोचरा आचार्या = मन्त्रव्याख्याकृत । ऋत्विजः = याजका, पुरोहिता । उपा-
ध्याया = अध्यापका । शिष्या = अन्तेवासिनः, सामनयोगया । तथा याज्यार्थिका = यजमान
वाचका । शास्त्रार्थं = शास्त्रवाचका । वैदिकार्था = वैदिकवाचका । स्पपतय = बृहस्पतिसव-
क्तारि, जीवेष्टियाजकाश्च । श्रोत्रिया = छान्दसा, अधीतवेदा । ये अधिकारकृता मन्त्रिण
= धीमचिवा, अमात्या । स्थापत्या = राजा स्थागारे बहोरप्ताकृता । भट्टारक, भट्टरक,
भट्ट, तत्रभवान्, भवान्, भगवान्, पूज्यपादश्चैते मान्यव्यतिनवाचका । देवा = मुरा । अर्चा-
यिका = पूजावाचका । तथा शत्रुवाचका मित्रवाचका पण्डितवाचका, शिल्पिवाचरा-
श्चैते त्रिषु त्रिलिङ्गेषु न स्यु । ते तु प्रायो बहुधा तद्धत् प्राग्वहनवर बोध्या ।

वाच्यव-त्स्या-द्वहुव्रीहि-दिङ्नामसु तु स स्त्रियाम् ॥' इति ॥

अस्य व्याख्या

वाच्यवदिति । बहुव्रीहिवहुव्रीहिसमासो वाच्यवदभिधेयवत्स्यात् यथा—वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्य्यः । बहुधनं यस्य स बहुधनः । बहुधनं यस्या सा बहुधना । बहुधनं यस्मिँस्तद् बहुधनं गृहम् । स बहुव्रीहिसमासो दिङ्नामसु दिशासंज्ञासु तु स्त्रियां स्यात् । यथा—उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दिक् उत्तरपूर्वा—ईशानी । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा—आग्नेयी । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासः । अभिधेयलिङ्गमाह तथा चामरः—(अम० ना० लि० पृ० ४६३ श्लोकः ४४-५-६) ।

बहुव्रीहि-रदिङ्नाम्ना-मुन्नेयं त-दुदाहृतम् ॥' इति ॥

अस्य व्याख्या—

बह्विति । अदिङ्नाम्नां दिग्भिन्नाभिधेयानां, बहुव्रीहिसमासः, अन्यलिङ्गभाक् अर्थाद् वाच्यलिङ्गः स्यात् । तदुदाहृतं तदुदाहरणं तु स्वयं उन्नेयम् । 'अदिङ्नाम्नाम्' इति किम् । दक्षिणपूर्वा ।

स एवेह विशेषमाह—

कृतः कर्त्तर्य्य-ऽसंज्ञायां कृत्याः-कर्त्तरि-कर्मणि ।

अणाद्यन्ता-स्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥

अस्य व्याख्या—

कृत इति । असंज्ञायां अनभिधायां, कर्त्तरि कर्त्तृकारके, (कर्त्तरि कृत् ।) (३।४।३७) इत्यादिना विहिता विधेयाः । कृतः कृतप्रत्ययाः कृतप्रत्ययान्तशब्दा इत्यर्थः । परोपगाः वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा—करोतीति कर्त्ता पुमान्, कर्त्री स्त्री, कर्त्तृ कलत्रम् । कुम्भकार पुमान्, कुम्भकारी स्त्री, कुम्भकारं कुलम् । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६) इत्यादिना विहिता वाच्यलिङ्गा न स्युः । यथा—प्रजा = जनः, सन्ततिश्च । धनञ्जयः = अग्निः अर्जुनश्च । हरिः = विष्णुः । विश्वम्भरः—अच्युतः, इन्द्रश्च । विश्वम्भरा = भूमिः । कर्त्तरि किम् कृतिः । कर्त्तरि कर्मणि च कृत्याः कृत्यप्रत्ययाः कृत्यप्रत्ययान्तशब्दा इत्यर्थः । उक्तं च—सुपद्य सम्मतकारिकायाम्—'कृत्याः पट् ते समाख्याताः क्यप्यती भावकर्मणोः । तव्यानीयावनन्ता यत्केलिमः कर्मकर्त्तरि ।' इति—(श० चि० पृ० ६६२ स्तं २ पं० १५-६-७) । परगामिनो वाच्यलिङ्गाः स्युः । कर्त्तरि यथा—भव्यस्तरुः, भव्या वराङ्गना, भव्यं कलेवरम् । "भव्यगेय—

(३।४।६८) ” इति कर्त्तरि यत् । वपतीति वॉस्तेव्योऽयम्, वास्तव्या सा, वास्तव्य तत् । “वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च” इति । वर्मणि यथा—वर्तव्यो धर्मस्तव्या, वर्त्तव्या भक्ति । वार्यो घट, वार्या सृष्टि, वार्य्यं जगत् । ‘कर्मणि ण्यत् ।’ कर्त्तरि वर्मणीति किम् । भावे तु एधितव्य त्वया । भवितव्यम् । असन्नायामित्येव । भिद्यो नद । उज्जत्पुदकमिति उद्धयो नद । “भिद्योद्धयो नदे” इत्यनेन मन्नाया वयप् । अतस्तौ वाच्यलिङ्गौ न स्याताम् । “तेन रक्त रागात् (४।२।१)” इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादितद्धितप्रत्ययास्तदन्ता शब्दा नानार्थानामनेकार्थाना भेदका विरोपणानि अनेकार्थविरोपणभूता विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा । अथ वा । नानार्थभेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गा स्युः । यथा—गुडकुमेन रक्त कौडकुम पट, कौडकुमि शाटी, कौडकुम वस्त्रम् । एव कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भ पट, कौसुम्भी शाटी, कौसुम्भ वास । “तेन रक्त रागादि” इत्यण् । लाक्षया रक्तो लाक्षिक पट, लाक्षिकी शाटी, लाक्षिक वगनम् । “लाक्षारोचनात् ठक्” इत्यनेन ठक् । वृत्तिकारिर्मुक्ता, कार्तिकी = रात्रि पीर्णमामी वा । “नक्षत्रेण युक्त काल” इत्यनेनाण् । “टिट्ठति” डीप् । वसिष्ठेन दृष्ट वामिष्ठ साम । “दृष्ट साम” इत्यनेनाण् । वसिष्ठेन दृष्टो मत्र वामिष्ठ, वसिष्ठेन दृष्टा ऋक् वसिष्ठी । इति । प्रजापतिना प्रोक्त प्राजापत्य । “तेन प्रोक्तम्” इत्यनेन ण्यप्रत्यय । अणाद्यन्ता इत्यादिशब्दाद् ग्रामे भवो ग्राम्य पुष्प, ग्राम्या स्त्री, ग्राम्य वस्त्रम् । ‘ग्रामाद्यसञ्ज्ञी’ इत्यनेन यत्प्रत्यय । रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मधुराया आगतो माधुरोऽयं पुरुष । “तत आगत” इय माधुरी स्त्री । “टिट्ठेति डीप्” ‘यस्येति च’ इत्यनेनालोप । मथ्यन्ते रिषवो यस्या सा मधुरा । तथा च प्रयोगः—‘मधुरा भगवान्यत्र नित्य सनिहितो हरि’— इति भागवतम् ।

पट्सञ्ज्ञका-स्त्रिषु समा युष्म-दस्य-त्तिङ्-ऽव्ययम् ॥” इति ॥

अस्य व्याख्या—

पडिति । “एगान्ता पट्—(१।१।२४)” इति च (१।१।२५)” इति सूत्राभ्यां वृत्तपटसञ्ज्ञा पान्त—नान्तसख्या कतिसब्दश्च त्रिषु त्रिलिङ्ग्या सर्वेषु लिङ्गेषु समा सरूपा तुल्यरूपा नित्य बहुषु वर्त्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्चेत्यर्थः । यथा—पडिमे नरा, पडिमा स्त्रिय, पडिमानि कुलानि । पञ्चंते नरा, पञ्चंता स्त्रिया, पञ्चंतानि फलानि । कति पुमान्, कति पुरुषा, कति घटा, कति स्त्रिय, कति घटघ, कति कुलानि, कति गृहाणि । कतिसब्द स्वभावाद् बहुवचनवाची । ‘पत्यं कत्यभे-वन्प्रभो’ इति भागवतम् । युष्मदस्मच्छब्दौ तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु त्रिलिङ्गेषु समानि लिङ्गकृत्वविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्मच्छब्दो यथा—त्व पुमान् देव, त्व स्त्री देवी, त्व फल ब्रह्म । अस्मच्छब्दो यथा—अह पुमान्, आवा पुमासौ, वयं पुमास, अह स्त्री, आवा स्त्रियौ,

वयं स्त्रियः, अहं कलत्रं, आवां कलत्रे, वयं कलत्राणि । तिङ् यथा—पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । घटो भवति, स्याली भवति, पात्रं भवति, एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा—उच्चैः तरुः, उच्चैः दाराः । उच्चैः स्त्री, उच्चैः शाला, उच्चैः कलत्रम्, उच्चैः गृहम् । तत्र ग्रामे, तत्र शालायाम्, तत्र नगरे ।

अत्र विशेषमाह यादवः—(वै० पृ० २९३ श्लोकः ४८-९) ।

कृतः कर्त्तर्य्य—ऽसंज्ञायां कृत्याद्या ल्युट् च कारके ।
सर्वनामान्य—ऽणाद्या—श्च तद्धिताः सञ्ज्ञया विना ॥
तद्धिता—श्चतुरर्थ्यां ये सङ्केता—ऽकृतकाह्वयाः ।
पट्सञ्ज्ञा युष्म—दस्म—च्च त्रिषु लिङ्गेष्व—ऽभेदवत् ॥ इति ॥

अनयोर्व्याख्या—

कृत इति । तद्धिता इति च । असंज्ञायां अनभिधायां कर्त्तरि कर्त्तृकारके कृतः कृतप्रत्ययान्तशब्दाः कृत्याद्याः शब्दाः कारके करणकारके ल्युट् ल्युट्प्रत्ययान्तशब्दाश्चैते वाच्य-लिङ्गाः स्युः । ल्युट्प्रत्ययान्ता यथा—व्याख्यानः, अनुमानः । सर्वनामानि सर्वादीनि सर्वनाम-संज्ञकानि । सञ्ज्ञया विना ये अणाद्या अण्प्रत्ययाद्यास्तद्धिताः, ये चतुरर्थ्यां चतुरर्थिकाः तद्धिताः, ये सङ्केताकृतकाह्वयाश्चैते वाच्यलिङ्गाः स्युः । पट्सञ्ज्ञाः पान्तान्तसंख्या, युष्म-दस्मच्चैते त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु अभेदवत् समानरूपवत् भवन्ति ।

दुर्गसिंहोऽपि—(दु० लि० पृ० ४२ श्लोकः ८५) ।

णान्ता संख्या—ऽलिङ्गा कत्य—ऽव्यय—युष्म—दस्म—च्च ॥ इति ॥

पाणिनीयेऽपि—(१) (कृत्याश्च) ॥ कृत्यप्रत्ययान्तास्त्रिषु स्युः । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १९० ।

(२) (करणाधिकरणयोर्ल्युट् च) ॥ करणाधिकरणयोर्ल्युट्प्रत्ययान्तस्त्रिषु स्यात् । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १९१ ।

(३) (सर्वादीनि सर्वनामानि) एतानि त्रिषु स्युः । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १९२ ।

पाणिनीयेऽपि—(४) (णान्ता संख्या) ॥ पान्ता नान्ता च संख्ये त्रिषु लिङ्गेषु अभेदवत्समानरूपवत्स्तः । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १८७ । (शिष्ट्या परवत्) ॥ एकः पुषपः, एका स्त्री, एकं कुलम् । सि० कौ० पृ० ४०४ सू० १८८ ।

(५) (कतियुष्मदस्मदः) एतेऽलिङ्गकाः स्युः, लिङ्गरहिता समानरूपा इत्यर्थः । सि० कौ० पृ० ४४४ सू० १८६ ।

(६) (अव्ययम्) । (स्वरादिनिपातमव्ययम्) ॥ स्वरादयो निपाताद्वाच्यमसंज्ञाः स्युः । एतेऽपि

अस्य शाखा—

एणान्तेति । कति च अठय च युष्मच्च अस्मच्चेति समाहारो द्वन्द्व । एणान्ता एणान्त-
नकारान्ता संख्या, कति, अव्ययानि युष्मदस्मच्छब्दौ च अलिङ्गा पुंश्रीवतीवलिङ्गरहिता
अर्थात् समानख्या भवन्ति ।

हेमोऽपि—(अभि० म० सि० पृ० १० श्लोक १३७) ।

एणान्ता संख्या इति युष्म-दस्म-च्च स्यु-रलिङ्गवा ।

पद वाच्य-मन्त्रय चे-त्य-प्रसह्य च तद् बहुलम् ॥ १११' इति ॥

अस्य शाखा—

एणान्तेति । सुगममिद पद्यम् ।

इत्यभिधेयवलिङ्गानुगामन समाप्तम् ।

अथ लिङ्गानुशासनपरिशिष्टम् ।

तत्र विधेयमाह यादवः—(त्रै० पृ० २९३ श्लोकः ५०) ।

कृ-त्तद्धित-समासाख्या, प्रसिद्धाख्ये च लिङ्गानि ।
तद्यथा चक्रभृद् विष्णु-लताभेदा-ऽभिधा यथा ॥” इति ॥

अस्य व्याख्या—

कृदिति । कृदाख्या च तद्धिताख्या च समामाख्या च कृत्तद्धितगमासाख्या । “द्वन्द्वान्ते श्रूय-
माणपदं प्रत्येकमभिमन्त्रध्वते” इति । या कृत्तद्धितगमासाख्या ना प्रसिद्धाख्ये त्यातसञ्ज्ञके लिङ्गानि
लिङ्गवन्ति भवति । तद्यथा—उतानां बलीनां भेदास्तैपामभिधा संज्ञा लताभेदाभिधा । इति ।
अथेदानीमितरेतरयोगद्वन्द्वसमासे तत्पुरुषसमासे च लिङ्गज्ञानमाहामरः—(अम० ना०
लि० पृ० ४६२ श्लोकः ४२) ।

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥” इति ॥

अस्य व्याख्या—

परेति । द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्गं प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने इत-
रेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे तत्पुरुषसमासे च यत्परलिङ्गमग्रिमपदस्थं लिङ्गं तदेव लिङ्गं
भवति । अथ वा । स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य
यल्लिङ्गं तदेव लिङ्गं स्यात् । तत्र “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (२।४।२६)” इति पाणिनि-
सूत्रम् । तत्र द्वन्द्वे यथा—कुकुटश्च मयूरी च कुकुटमयूर्याविमे । मयूरी च कुकुटश्च मयूरीकुक्कुटा-
विमी । तत्पुरुषे यथा—धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाद्भीतिः सर्पभीतिः । सर्पाद्भयं सर्पभयम् ।
वाप्या अश्वः वाप्यश्वः । कुलस्य ब्राह्मणः कुलब्राह्मणः । ब्राह्मणस्य कुलम् ब्राह्मणकुलम् । राजः
पुत्री राजपुत्री । द्वितीयस्य भिक्षा द्वितीयभिक्षा । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली । “अर्द्धं नपुंसकम्”
इति । क्लीबे किम् । ग्रामस्य अर्द्धः, ग्रामार्द्धः ।

तथा च हेमचन्द्रः—(अभि० सं० लि० पृ० ९ श्लोकः १३४) ।

परलिङ्गो द्वन्द्वो-ऽशी” इति ।

अस्य व्याख्या—

परेति । द्वन्द्वोद्वन्द्वममाम्, अनी तत्पुरुषममासश्च तयो परलिङ्ग परपदस्यलिङ्ग-
मित्यर्थः । उदाहरण तु प्रागुक्तम् ।

यादवस्तिवह विनेपमाह—(वे० पृ० २९३ श्लोक. ५१-२) ।

द्वन्द्व-स्तत्पुरुषो-ऽप्य-ऽन्त्यलिङ्गो-ऽश्ववड्वी नरि ।

तथै-वो-सवसा-वल्लरात्राहा-श्च टजन्तकाः ॥

कलीवे सस्यापर रात्र-मर्धा-न्ना पञ्चस्यार्यं-ऽना ॥”इति॥

अस्य व्याख्या—

द्वन्द्व इति । कलीव इति च । द्वन्द्वो द्वन्द्वममाम् तत्पुरुष तत्पुरुषममामोऽपि अन्त्यलिङ्ग
परपदस्यलिङ्ग स्यात् । यथा—अश्वश्च बडवा च अश्ववड्वी नरि पुलिङ्गे स्याताम् । तपव
उधावगौ । टजन्तका टव्प्रत्ययान्ना अल्लरात्राहाश्च पुमि स्यु । सहस्रपर रात्र कलीवे स्यात् ।
अर्धापर रात्र ना पुमान् पुलिङ्ग स्यादित्यर्थः । पञ्चस्यारी अना अपुमान् स्त्रीकलीवयो स्यादित्या-
शय । यथा—पञ्चस्यारी पञ्चस्यारि । शोभोदाहरणानि प्रागुक्तानि ।

अर्धेदानीमिहोक्तस्यापवादमाहामर --(अम० ना० लि० पृ० ४६३ श्लोक ४३) ।

अर्थान्ता प्राद्यऽल-प्राप्ता-ऽऽपन्नपूर्वा परोपगाः ।

तद्विधायै द्विगुः संख्या—सर्वनाम—तदन्तकाः ॥

अस्य व्याख्या—

अर्थान्ता इति—अर्थोऽन्ते येषां ते अर्थान्तशब्दाः । प्राद्य उपसर्गा पूर्वं आदौ येषां ते
प्रादिपूर्वाश्च अलपूर्वाश्च प्राप्तपूर्वाश्च आपन्नपूर्वाश्चेति प्राद्यलप्राप्तापन्नपूर्वा शब्दाश्च परोपगा
परगामिन वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा—द्विजाय-अयम्, द्विजायं सूप । द्विजाय-इयम्,
द्विजायां यवागू । द्विजाय-इदम्, द्विजायं पय एव विप्राय-अयम्, विप्रायो वेद । विप्राय-
इदम्, विप्रायं वरुणम् ।” अर्थेन नित्यसमास सर्वं(विशेष्य)लिङ्गता च” (वा० २।१।३६)
इति । प्रादिपूर्वो यथा—आचार्य्यं प्रगत = प्राचार्य्यं । वर प्रगत = प्रवर । ‘प्राद्यो गताद्यर्थे
प्रथमया’ (वा०) इति समास । ‘अत्पादय कान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ (वा २।२।१८)
इति समास । अतिक्रान्ती मालामतिमालोऽय हार । अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिक्रान्त
मालामतिमालमिदम् । खटवामतिक्रान्तोऽतिखट्व । ‘शवादय कृष्णाद्यर्थे तृतीयया’ (वा०)
इति समास । अवकृष्ट कोकिलया-अवकोकिल । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या’ (वा०)

इति समासः । परिरलानोऽव्ययनाय- पर्यभ्ययनः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा०
इति समासः । निष्क्रान्तः कौयास्व्याः-निष्कौशाम्बिः । अलं पूर्वं यथा—'अलङ्कुमार्य्ये
इत्यलङ्कुमारिरियम् । अलङ्कुमारिरियम् । अलङ्कुमारि इदम् । अलंजीविकार्य्ये
अलंजीविकः । अलंजीविका स्त्री । अलञ्जीविकमिदम् । प्राप्तपूर्वो यथा—प्राप्तो जीविकाम्,
प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका स्त्री । प्राप्तजीविकमिदम् । आपन्नपूर्वो यथा—
आपन्नो जीविकां आपन्नजीविको विप्रः । आपन्नजीविका विप्रा । आपन्नजीविकं
कुलम् । 'द्विगुप्राप्तपन्नालंपूर्वंगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ।' इत्यनेन परलिङ्गताप्रतिषेधः
ममासश्च । तद्विधायो यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः । यथा—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडासः (हृविद्विषेपः) पञ्चकपालः, पञ्चकपाला, पञ्चकपालं हृविः । 'संख्यापूर्वो
द्विगुः (२।१।५२) ।' "संस्कृतं भक्षाः (४।२।१६)" इत्यण् । "द्विगोर्लुग्नपत्ये (४।१।८८)"
इत्यणो लुक् । संख्या संख्याशब्दाः, सर्वनामानि सर्वनामसंज्ञकाः, तदन्तकाश्च परलिङ्गभाजः वाच्य-
लिङ्गाः स्युरित्यर्थः । संख्या यथा—एकः पुमान्, एका स्त्री, एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ, द्वे
स्त्रियौ, द्वे कुले । त्रयः पुमांसः, तिस्रः स्त्रियः, त्रीणि कुलानि । चत्वारो ब्राह्मणः, चतस्रो
ब्राह्मण्यः, चत्वारि मित्राणि, चत्वारि वस्त्राणि । बहवो जनाः, बह्वधो रमण्यः, बहूनि
धनानि । षट्संज्ञकाः प्रागुक्ताः, विद्यत्यादीनां लिङ्गमपि प्रागुक्तम् । यतादिकानां लिङ्गं
तु नपुंसकलिङ्गानुशासन एवोक्तम् । सर्वनाम यथा—नर्वो देशः, सर्वा नदी, सर्वं जलम् ।
नर्वे पुरुषाः, सर्वाः स्त्रियः, सर्वाणि कुलानि । एवं परः । पुमान्, परा स्त्री, परं कुलम् ।
देवदत्तो नाम कश्चित्, देवदत्ता नाम कश्चित्, देवदत्तं नाम किञ्चित् । एवमन्येऽपि ये
यस्मिन्भिर्वेयेऽभिधीयन्ते ते तद्वद्विद्यलिङ्गा एव सिद्धाः । संख्यान्तको यथा—ऊनत्रयः, ऊन-
तिस्रः, ऊनत्रीणि । सर्वनामान्तको यथा—परमसर्वः, परमसर्वाः, परमसर्वम् । इति ।

तथा च यादवः—(वै० पृ० २६३-४ श्लोकः ५२-३) ।

त्रिष्व-ऽर्थः प्राक्चतुर्थ्यन्त-स्तद्विधायो द्विगु-स्त्रिषु ।

प्रादि-प्राप्ता-ल-मापन्ना-त्परं च प्रवरौ यथा ॥

प्राप्तार्थो-ऽलङ्कुमारिश्च' ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

त्रिष्विति । प्राक्चतुर्थ्यन्तो योऽर्थः अर्थशब्दः स त्रिषु पुंस्त्रीबलीबलिङ्गेषु स्यात् ।
तद्विधायो यो द्विगुद्विगुसमासः सोऽपि त्रिषु पुंस्त्रीबलीबलिङ्गेषु स्यात् । प्रादयश्च प्राप्तं च
अलं च आपन्नं चैषां समाहारः प्रादिप्राप्तलमापन्नं तस्मात्परं विशेष्यमृषगच्छन्ति विशेष्य-
लिङ्गा इत्यर्थः । यथा—प्रवरः, प्राप्तार्थः, अलङ्कुमारिश्चेति ।

हेमचन्द्राऽपि--(अभि० म० लि० पृ० ६ श्लोक १३४) ।

हे-ऽर्थो वाच्यवत् ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

ऊ इति । हेऽर्थं यत्तु ध्येयं चोऽर्थं शब्दोऽन्ते यस्य स वाच्यवत् वाच्यलिङ्ग स्यादित्यर्थः ।
ऊग्रहणात् धान्यनाथो धान्यार्थ इत्येव । अर्थग्रहणात्कुण्डलहिरण्यमित्येव ।

स एवापत्यादीन्निनयत्लिङ्गवाचकशब्दानाह— (अभि० स० लि० पृ० १ श्लोक १३४) ।

अपत्य-मिति नियता ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

अपर्यामिति । जपत्यादयो नियता निश्चितलिङ्गा अव्युत्पन्ना स्युरित्यर्थः । यथा—
अपत्यं दुहिता पुत्रश्च । रक्ष पुमान् स्त्री च । वेदा प्रमाणम्, स्मृतयः प्रमाणम् । क्रिया
गुण, शौर्यं गुणः ।

अमरोऽपि—(अम० ना० लि० पृ० ५३ श्लोक २७) ।

मतल्लिका मर्चाचका प्रकाण्ड-मुद्घ-तन्लजो ।

प्रशस्तवाचकान्य-ऽमूनि' ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

मतल्लिकेति । एते मतल्लिकादयः शब्दा नियतलिङ्गा, न तु विशेष्यनिष्ठा । अव्युत्प-
न्नाश्चेति प्राञ्च । एषा व्याख्योदाहरणानि प्रागुक्तानि ।

स एव गुणादियोगोपाधिवशत पर्यामिनो ये शब्दास्तेषां लिङ्गज्ञानमाह—(अम० ना०
पृ० ४६३ श्लोक ४४) ।

गुण-द्रव्य-क्रिया-योगो-पाधयः पर्यामिनः ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या

गुणेति । गुणद्रव्यक्रियाणां योगोपाधिनिमित्तं येषां ते पर्यामिनः । अथ वा गुणयोगेन
द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च योऽपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः पर्यामिनः
स्युरित्यर्थः । गुणयोगेन (गुणवाची) यथा—गन्धवानश्मन्, गन्धवती पृथिवी, गन्धवत्कुसुमम् ।
शुक्लपट, शुक्लाशाटी शुक्लवस्त्रम् । एव विद्वान्, विदुषी, विद्वत् । द्रव्ययोगेन (द्रव्यो-
पाधि) यथा—दण्डी पुमान्, दण्डिनी स्त्री, दण्डिगृहम् । क्रियायोगेन (क्रियोपाधि) यथा—
पाचकपुमान्, पाचिकास्त्री, पाचकगृहम् ।

तथा च हेमचन्द्रः—(अभि० सं० लि० पृ० ९ श्लोकः १३४) ।

अस्त्र्या—ऽऽरोपाभावे गुणवृत्ते—राश्रया—द्वचन—लिङ्गाः ॥१॥ इति ।

अस्य व्याख्या

अस्त्रीति । आरोपस्याभावः आरोपाभावः स्त्रिया वर्जितारोपाभावस्तस्मिन्, गुणो विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रया वृत्तिर्यस्य तस्य विशेषणवशाद्द्वचनं लिङ्गं च भवतः । प्रवृत्तिनिमित्तास्य गुणद्रव्यक्रियाभेदात् त्रैविध्यम् । गुणवाची, द्रव्यवाची, क्रियावाची चेति । अस्त्रीति किम् । धवनाम्नो योगात्तद्भार्यायामध्यारोपेऽप्याश्रयलिङ्गतैव प्रपठस्य भार्या स एवायमित्यभेदोपचारेऽपि प्रपठी । एवं वरुणानि इन्द्राणी इत्यादयः ।

दुर्गोऽपि—(दु० लि० पृ० ४२ श्लोकः ८५) ।

... .. गुणादयो वाच्यलिङ्गकाः शेषाः ॥' इति ॥

अस्य व्याख्या—

गुणेति । गुणादयो गुणवचनप्रभृतयो वाच्यमभिधेयं तस्यैव लिङ्गं येषामिति । शेषाः परिशिष्टा गुणादयो गुणप्रभृतयो वाच्यलिङ्गका अभिधेयलिङ्गकाः स्युः । आदिग्रहणात् संख्या सर्वनामसञ्ज्ञाकृताश्चेत्यर्थः ।

इह प्रसङ्गवशातः क्रियाणां विशेषणान्तराण्याहामरः—(अम० ना० लि० पृ० ३२२ श्लोकः ५७) ।

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामे—ष्टं यथेप्सितम् ॥" इति ॥

अस्य व्याख्या—

काममिति । निकामं च इष्टं चैतयोः समाहारो निकामेष्टम् । कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितं चैतानि षट् क्रियाविशेषणानि स्युः । यथा—'कामं रामो भुङ्क्ते स्म ।'

अथेदानीमिह विशेषमाह हेमचन्द्रः—(अभि० सं० लि० पृ० १० श्लोकः १३५-६) ।

प्रकृते—लिङ्गं—वचने वाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित् ।

प्रकृति—हृरीतक्यादिर्न लिङ्ग—मतिवर्तते ॥ २ ॥

अस्य व्याख्या—

प्रकृतेरिति । लिङ्गं च वचनं च लिङ्गवचने ते प्रकृतेः प्रकृतितः क्वचित्स्वार्थिका वाधन्ते ।

यथा—द्रव्वा कुटी कुटीर । हरीतकधा फल हरीतकी, हरीतक्यो, हरीतक्य । प्रकृतिहरीतक्यादि लिङ्ग न अनिवर्तत । तथा चामर—'द्विहीन प्रसवे मर्धं, हरीतक्यादय म्रियाम् ।' इति— (अम० ना० लि० पृ० १३४ श्लोक १८) । आदिना कोमानकी वर्कटीं द्राक्षेयादि ।

वचन तु खलतिकादि—बह्वर्था ना—स्येति पूर्वपदभूता ।

अस्य व्याख्या—

वचनमिति । खलतिवस्यादूरभवानि वनानि खलिनक वनानि प्रकृतिवचन नात्यनि । एव बह्वर्था पूर्वपदभूता प्रकृतिवचन नायति । यथा—पञ्चाला कुरव ।

स्त्रीपुन्नपुसकाना सह वचने स्या—स्पर लिङ्गम् ॥३॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

स्त्रीनि । स्त्री च पुमाश्च नपुमक चेति स्त्रीपुन्नपुसकानि तेषा सह वचन मनि तदा पर लिङ्ग म्यात् । स्त्रीपुसयो पुलिङ्गम् । यथा—शाटी च स च ती । स्त्रीनपुमक्यो नपुमकम् । यथा—लता च फल च ते । पुन्नपुसक्यो नपुसकम् । यथा—वृक्षश्च फल च ते । स्त्रीपुन्नपुसकाना नपुमकम् । लता च वृक्षश्च फल च तानि ।

तथा च यादव—(बं० पृ० २९४ श्लोक ५३ त १८ या०)

... ... पुमान् स्त्रीपुसयो—युंती ॥
 ग्राम्या—ऽनेकशफा—ऽऽवाल—बहुपशव—ऽन्वये स्त्रियः ।
 क्लयक्लीयुती षण्णैक्य वा व्यक्त्यादिलुपि युवतवत् ॥

अस्य व्याख्या—

पुमानिति । स्त्रीपुसयो योषित्पुरुषयोर्युंती योग पुमान् पुलिङ्ग स्यात् । ग्राम्याश्च अनेकशफाश्च आवालश्च बहुपशवश्चेति ग्राम्यानेकशफावालबहुपशवस्तथा अन्वय सन्तती स्त्रिय स्त्रीलिङ्गा स्युः । क्लयक्लीयुती नपुसकस्य अनेपुमक्यो पुस्त्रियोरश्च युंती योग अथवा षण्णैक्य नपुसकानामैक्य यदि तदा नपुसकलिङ्ग स्यात् । उदाहरण तु प्रागुक्तम् । व्यक्त्यादिलुपि एकशपममासे युक्तवल्लिङ्ग बोध्यम् । यथा—माता च पिता च पितरौ इत्यादि ।

परव—द्वा—ऽनुवादेपु तिङ—ऽय्य—मलिङ्गकम् ।

अस्य व्याख्या—

परैति । वा अथवा अनुवादेपु ज्ञातार्थप्रतिपादनेपु परवत् यत्परपदस्य लिङ्ग तदेव लिङ्ग

स्यात् । तिङ् तिङ् प्रत्ययः, अव्ययं स्वरादिनिपातश्च अलिङ्गकं निलिङ्गकं अर्थात्समानलिङ्गं स्यात् ।

अचः पुंसि, हलो दीर्घाः स्त्रियां, लोपध-न-त्र-साः ।

पण्डे सर्वे, गुण—द्रव्य—क्रियायुक्तार्थका—स्त्रिपु ॥

अस्य व्याख्या

अच इति । अचः अजन्तशब्दाः पुंसि पुलिङ्गे स्युः । हलः व्यञ्जनान्ताः शब्दाः, दीर्घा दीर्घस्वरान्तशब्दाश्च स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे स्युः । लोपधश्च नश्च त्रश्च सश्चेति लोपधनत्रसाः अर्थात्लकारोपधो नान्तस्त्रान्तः सान्तश्चेते सर्वे शब्दाः पण्डे नपुंसकलिङ्गं स्युः । गुणश्च द्रव्यं च क्रिया चेति गुणद्रव्यक्रियास्ताभिर्युक्तार्थका ये शब्दास्ते त्रिपु स्त्रीपुनपुंसकलिङ्गेषु भवन्ति ।

बहुत्व-मेकता च स्या-ज्जात्याख्यायां यथा यवाः ॥

यव-श्च व्रीहयो व्रीहि-रित्य-थ स्या-द्विशाखयोः ।

द्वित्वं बहुवच-श्चै-वं द्वयं प्रोष्ठपदास्व-ऽपि ॥

अस्य व्याख्या—

बहुत्वमिति । यव इति च । जात्याख्यायां जातिसंज्ञायां, बहुत्वं बहुवचनं, एकता एकवचनं च स्यात् । यवाः यवः । व्रीहयः व्रीहिः । इति । अथ विशाखयोर्नक्षत्रविशेषयोः, द्वित्वं द्विवचनं, बहुवचः बहुवचनं च स्यात् । यथा—विशाखयोः विशाखासु । एवं प्रोष्ठपदासु पूर्वाभाद्रपदासु अपि द्वयं द्वित्वं बहुत्वं च स्यात् । यथा—प्रोष्ठपदयोः प्रोष्ठपदासु । इति ।

अनेक—मिति शब्दस्य तद्विशेष्यस्य चै—कता ।

संख्यार्थस्या-ऽबहुव्रीहे-र्यथा-ऽनेका वधू-रिति ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

अनेकमिति । अबहुव्रीहेर्बहुव्रीहिसमासवर्जितस्य संख्यार्थस्य संख्यावाचकस्य अनेकं इति शब्दस्य तस्य विशेष्यस्य भेदस्य च एकता लिङ्गवचनयोरैक्यं स्यात् । यथा—अनेका वधूः । इति ।

अमरस्तु शूद्रवर्गं सर्वलिङ्गासंग्रहादसम्पूर्णतां परिहरति—(अम० ना० पृ० ३५ श्लोकः ४६-७) ।

उक्ता भूरिप्रयोगत्वा-दैकस्मि-न्ये-ऽत्र यौगिकाः ॥

ताद्वर्म्या-दन्यतो वृत्ता-वूह्या लिङ्गान्तरे-ऽपि-ते ।

अस्य व्याख्या—

उक्ता इति । अत्र सूत्रवर्गे ये योगिका शब्दा कुम्भकार-मालाकार-मार्दङ्गिक-
वैश्विकप्रभृतय काव्यनाटकपुराणप्रभृतिषु पुलिङ्ग एव भूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मि-
न्नेव लिङ्गे नृलिङ्गे ये योगिका उक्ता निर्दिष्टास्तेऽन्यतोऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे विशिष्यवृत्तौ
सत्या तादृम्यात् विशिष्टाना विशेष्यधर्मत्वाल्लिङ्गान्तरे योपि नपुमके षोड्या ऊहनीया ।
अपिशब्दात् येऽयोगिका हठा अपि मालिककरणकुलालप्रभृतयो, जातिवचनत्वाच्छूद्रादिवत्
'जाते' (४।१।६३) ङीपि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे नपुसकत्वेऽपि बोद्धव्या । यस्यावयवस्य
एवार्थो बुध्यते स योगिक । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स हठ ।
तत्र योगिको लिङ्गान्तरे । यथा—मालाकारी स्त्री, मालाकार कुलम् । एव कुम्भकारी स्त्री,
कुम्भकार कुलम् । अणन्तत्वात्स्त्रिया ङीप् । अयोगिको यथा—करणी, कुलाली । इति—
(अम० ना० अम० टो० पृ० २५० श्लोक ४७ प० १३त) ।

अथेदानी लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति तदा लिङ्गनिर्णयमाह यादव—(वं० लि०
पृ० २९४ श्लोक ५९) ।

विरोधे पूर्वदोर्बल्य लोक्त शेष-मुन्नयेत् ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

विरोध इति । विरोधे विप्रतिषेधे सति तदा पूर्वदोर्बल्य स्यात् । तथा च कातने—
'पूर्वपरयो परो विधिबंधीयान्' इति । परस्मैष्टवाचित्वात्' इति—(दु० लि० पृ० १०
प० ८) । इह शेषमनुक्त लोक्तो लोकव्यवहारात् लिङ्गमुन्नयेत् कल्पयेत् ।

तथा चामर—(अम० ना० लि० पृ० ४६३ श्लोक ४६) ।

परं विरोधे शेषं तु शेषं शिष्ट-प्रयोगतः ॥ इति ॥

अस्य व्याख्या—

परमिति । विरोधे (विप्रतिषेधे) लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति पर वचन ग्राह्यम्,
पर लिङ्गानुशासन प्रवर्तत इत्यर्थः । यथा—मानुषशब्दस्य कृष्णभमरोपान्ता इति प्रागुक्त-
विधिना पुस्तके एव प्राप्ते सति द्विचतुषट्पदैत्यनेनोत्तरत्रोत्रतैन स्त्रीपुसविधिनश्चैव ।
यथा—मानुषोऽयम् । मानुषीयमिति, यद्वा 'स्त्रियामीदृष्टिरामैवाच्' इत्यस्यावकाश—धी
ध्रु । 'कृत क्तव्यंसज्ञायाम्' इत्यस्यावकाश—करोतीति कर्ता, पचतीति पाचक । नयतीति

पाणिनीयेऽपि—(१) विप्रतिषेधे पर कार्यम् ॥ (१।४।२) तुल्यवत्विरोधे पर कार्यं भ्यान् इति । सि०
कौ० पृ० १५५० ५ ।

नीः, लुनातीति लूः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्त्रिलिङ्गता भवति । शेषमिति । शेषमिहानुक्तं अभिधानादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां च प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्योक्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिसूत्रप्रत्याख्यानानवसरे भाष्यकारेणोक्तम् । यथा—'चलनी तितउः पुमान् ।' इत्युक्तम् । इह तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । 'ताटङ्कस्ते' इत्याचार्य्यप्रयोगान्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा । 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' माघप्रयोगान्नपुंसकत्वमिति । (अम० सु० व्या० पृ० ४६३ स्त० २तः, अम० अम० वि० व्या० पृ० ३७५-६ तः) ।

अथेदानीं ग्रन्थकारः पद्यद्वयेन ग्रन्थमिममुपसंहरति—

वामे तटे निर्जरनिम्नगायाः खण्डाभिधः संवसथोऽस्ति तत्र ।

श्रीकीर्तिदेव्यास्तनया अभूर्वेस्त्रयोऽग्रजस्तेषु मुकुन्दनामा ॥१॥

तेनाश्विकुञ्जरभुजङ्गशशाङ्गतुल्ये, वर्षे शके तपसि मासि सितान्यपक्षे ।

भास्वत्तिथौ शशिनि लिङ्गविदां हिताय, लिङ्गानुशासनमिदं रचितं सुरम्यम् ॥२॥

इति श्रीमद्गण्डवालदेशान्तर्गतदेवप्रयागसमीपवर्तिखण्डग्रामनिवासिना श्रीमत्पण्डित

रघुवरदत्ततनुजनुपा मुकुन्ददैवज्ञेन विरचितं लिङ्गानुशासनं तच्च स्वरचितया

विमलाख्यया संस्कृतव्याख्यया संस्कृतटिप्पण्या च

समलङ्कृतं समाप्तमगमत् ।

समुदाहृत ग्रन्थानां सूचिपत्रम्

ग्रन्थनाम	सङ्केतनाम	ग्रन्थकारनाम	सङ्केतनाम	आवृत्ति एव सन् सम्बन्ध	प्रकाशक
वज्रयती	वे०	यादव प्रभाभ	या० प्र०	प्रथमावृत्ति, मन् १८९२	मद्राग सम्प्रत एण्ड वर्नाक्यूल्स ट्रेडिंजरट पब्लिशिंग सोसायटी, मद्रास
द्विवाण्डोप	दि० दो०	पुरोहितम दव	पु० दे०	प्रथमावृत्ति सन् १९२९	सेमराज धीबृण्णदास, श्री वेण्टेश्वर प्रेस, बम्बई
हारावली	हा० व०	" "	" "	" "	" "
राधभद्र प्रकाश (द्विरूपकोप)	स० भे० प्र०	" "	" "	" "	" "
अष्टाशायी (मिहान्त कोमुदी)	(मि० शो०)	पाणिनि	पा० नि०	प्रथमावृत्ति, सम्प्रत् १९५७	" "
नामलिङ्गानुशासन (अमरकोश)	अम० ना० लि०	अमर सिंह	अमर	चतुर्थावृत्ति सम्प्रत् १९१५	तुकाराम जावडी, निणंय गागर प्रेस, मुम्बई
अभिधान सग्रह (अभिधान चिन्तामणि)	अभि० चि०	हेमचन्द्र	हेम	प्रथमावृत्ति सन् १८९६	" "
शब्दभेद प्रकाश (शब्द वैध कोश)	श० भे० प्र०	पुरोहितम देव	पु० दे०	तृतीयावृत्ति सन् १९२९	" "
एवाश्वर कोप	ए० को०	" "	" "	" "	" "
अभिधान सग्रह (हेमलिङ्गानुशासन)	अभि० स०	हेमचन्द्र	हेम	प्रथमावृत्ति सन् १८९६	" "
दुर्गलिङ्गानुशासन	दु० लि०	दुर्गासिंह	दु० सि०	प्रथमावृत्ति सन् १९५२	डा० वत्सरे, इवामन कालेज, आर्य मण्डित प्रेस, पूना
नानार्थ रत्नमाला	ना० र० मा०	दशपादशिवनाथ	द० द०	प्रथमावृत्ति सन् १९५४	" "
शिवकोश	शि० को०	शिवदत्त मिश्र	शि० मि०	प्रथमावृत्ति सन् १९५२	" "
अनेकार्थतिलक	अने० ति०	महीप	म० प०	प्रथमावृत्ति सन् १९४७	" "
नानार्थमञ्जरी	नाना० म०	रघुव	रा० व०	प्रथमावृत्ति सन् १९५४	" "
एवाचंनानामाला	एवा० ना० मा०	सोमरि	सो० रि०	प्रथमावृत्ति सन् १९५५	" "
द्वयशरीरानाममाला	द्वय० ना० मा०	" "	" "	" "	" "

अन्वतमस् १०८, १८
 अन्विका ५२, १९
 अन्न १३०, २१
 अन्ननामन् १००, १०
 अप् ५०, ४
 अपघन ६, २
 अपटी ९१, ४
 अपत्य १३६, ६
 २७०, १०
 अपथ १०२, ६
 अपनय ४, ८
 अपर-रा २४३, ५
 अपर-रात्र १३, २६
 अपराह्ण १३, २०
 १८७, २१
 अपाङ्ग १६, ३
 ३४, २८
 अपादान १४०, ६
 अपूप २०, १४
 अपूर्व २१५, १८
 अक्षरस् ८, २४
 ५०, ८
 अञ्ज १६९, १२
 अञ्च १७०, ११
 अभय १००, २२
 अभिष्ठति ५१, ३०
 अभिजन १८, १७
 अभिधान १९६, ५
 अम्न ११, १७
 १२४, १
 अग्नि ८९, २३
 अग्नि २०, २३
 अमृणाल १००, २२
 अमृत १३२, ५
 अमृता ६१, २९
 अम्ब २०, २१
 अम्बरीष १३६, १९
 २१७, २६
 अम्बा ७०, २२
 अम्बु १००, १४
 अम्बुज १८४, ६
 अम्बुपुष्प १४४, ५
 अम्बुहृद् १००, १३

अमृत १९०, १८
 अरघट्ट १९, ९
 अरणि १५६, १४
 अरण्य २०४, १८
 अरण्या ४९, २७
 अरति ७, २०
 अरत्ति ४०, २१
 १५५, १८
 अरर १२५, १
 अररि २२१, १५
 अरिभेदा ११, ५
 अरिष्ट १०१, २०
 अरिसंज्ञा ११, ५
 अरुस् १३९, १९
 अर्क ४, ३
 अर्ककान्त ९, १२
 अर्गल-ला २५६, २८
 अर्ष १६, ४
 अर्चायिक २६२, २६
 अर्चिस् १३९, १७
 २४५, २५
 अर्जुन २६३, २३
 अर्जुन ३१, १
 अर्थ १८, ३
 अर्दनि ७, २२
 २०, ३
 २८, ११
 अर्द्ध १८, १४
 १०१, २०
 अर्द्धनाव २४०, १८
 अर्द्धनावी २४०, १८
 अर्द्धपिप्पली २६७, २०
 अर्द्धरात्र १३, २६
 अर्द्धर्च १८४, १०
 अर्पिष १२५, २१
 अर्पिष १२५, २१
 अर्बुद २०, २
 १९२, २१
 अर्म २०२, १८
 अर्वाक् ८२, १५
 अलक १७६, ५
 अलक्त १७, २२
 अलङ्कुमारि २६९, ३

अलञ्जीविका २६९, ४
 अलात १३२, ७
 अलात्र ४७, ४
 ९५, १
 अलावु २४५, ८
 अलिक ११३, १६
 अलिञ्जर २०५, २६
 अलिन्द १९१, २१
 अलीक ११३, १६
 अल्याख्या १४८, १०
 अवकांकिल २६८, २७
 अवट १७, ७
 अवटु ३७, २४
 १५९, ६
 अवतङ्क १७५, २१
 अवतरा २१९, २१
 अवयव २३, १२
 अवर १२४, १६
 अवश्यगणितव्य ११०, १५
 अवध्याय ६, १०
 अवहित्य-त्या २४१, २७
 अवहेल-ला २५७, ७
 अवि ३२, १७
 भविनष्ट १८७, १
 अवी ४६, १०
 अवीचि १५५, २८
 अव्यय २०५, ४
 अशन १९४, ९
 अशनि ११, ५२
 १५८, ५
 अशस्त १०७, ८
 अशीति ४३, १५
 अशुभ १०७, ७
 अशोक ३१, १
 अश्मन् ३१, १०
 अश्मन्त ११८, २७
 अश्मन्तक २४९, २२
 अश्मन्तिका २४९, २३
 अश्मरी ९१, १
 अश्मश्रु १३८, ३
 अश्वि ८१, २०
 ८९, १६
 अश्रु १३७, ३

अश्व १६२, १६
 अश्वमहिषिका ४४, २२
 अश्ववह्वी २६८, १०
 अश्वहत्या ९५, २०
 अश्वी १६२, १६
 अष्टका ५३, १९
 अष्टापद १९२, ४
 अष्टि ५०, ३०
 अष्टीवत् २२५, १
 असन १९४, ९
 असभा १०४, २५
 असिसंगा ११, ६
 असु १३, १०
 असुरसंज्ञा १२, १५
 असृक् १०१, १
 असृग्धरा ७०, ८
 अस्थि १००, २१
 १३३, २
 अस्मद् २६४, २९
 अस्त्र १३८, १
 अस्त्र ९९, ६
 १३८, २
 अह १३ १९। १२७, १२
 अह्न १३८, १९
 अह्नपूर्विका ४९, २८
 अहि १४, १२
 १६८, १
 अहीन २८, ११
 अहोरात्र १३, २६
 आ
 आकाश २१७, ६
 आकृति ५०, ३१
 आक्रीड १८६, २
 आखु १५८, २७
 आखूत्या ११०, २१
 आखूत्या ५, ९
 ११०, २१
 आचार्य्य २६२ २१
 आचार्य्यक १०४, ६
 आच्छादन १३०, २१
 आच्छोटन-नी २४, ११
 आजि ४५, २२

आग्न १३१ ९	आवि ८० २४	इनि ८६ ०	उ
आग्नि ८८ १४	८१ १०	इम् १०१ १६	उत्त ११९ १०
आह्वान २०३ २६	आवाड १३१ २३	इत् ६ २	उत्तान् ० २६
आडा ५३ २३	आनका ५० १२	१४ १५	आवाणी २६८ ११
आनका ७ २०	आप ४० ७	इतम १०६ २१	आवा ५५ ०
०० १० ० ३ ०३	१०३ ८	इत्काल ९ १२	उत्तवा ३४ १६
आग्नि १ ६ ९	आव ४० ३	इत् १ ८	उत्तवा १८४ १४
आनद् १३ ५	आवन ११ १०	१६६ ३	उत्त २१ २३
आनगाविन ११ ५	आवति ८० १०	आनीन २११ ७	१८३ २६
आनन २१ १६	आवाग १९७ १२	इत्तम १०६ २१	उत् ६९ १३
आवि ८३ ११	आविनम ५ ९	इत्ताना ९० १	२४५ १८
आनमगा ११ १६	आविम् ०६ १	१६४ ०	उत्त १०० ९
आनिवाग १०५ ५	आग १२३ १	७१ ८	१९३ २१
आनीन २० २०	आगुग ११ ०९	इत्ति १२३ १५	उत्तरीय २४ ७
आण-आ ११२ १९	आथम २०३ १०	१०० ११	उत्त १६० ६
आधि ५ ८	आत् १११ ८	इत् ३० ०	उत्त १६२ १०
आन ६ ३	आवाडा ०६ ४	इवाँट ईवाँट १७९ १०	उत्त ५१ १
आन ०५ १८	आम १९ १८	इत् ०६ १	उत्तम १३ २२
आनप्रदवि २६० ६	आनद् ३४ ५	इत्तना ८० २३	उत्तर १२४ ७
आनप्रदीवि ६९ ६	आनन १६२ २१	इत्तिका ५४ २५	उत्तपूर्वा २६३ ६
आपीन १०६ १	आनन ४५ १०	इत्तीका २६	उत्तरीय ११८ ९
आमरण-आ ०५ ०२	आमणी ६३ १५	इत् १५७ ५	उत्त २६४ ४
आमनस्य १०३ ५	आनिका ४५ १०	२५३ २२	उत्त १०२ ७
आमन १०० ०	आन्यान २४० २१	इत्तुधि १५३ १	१४३ १४
५३ १३	आस्थानी २४० २१	इत् ११७ ६	उत्त २१२ २०
आमनकी ०५३ १३	आत् १३३ १३	२३१ २०	उत्तान १८ १
आमिना ७१ ८	११९ १९	इत्तका ५१ २१	उत्त १९२ ४
आमि १ ५ ०	आह्वनीय १० ५	इत्ति २ १४	उत्त १०० १४
२१९ १	आत् ६ १४	इ	उत्तमम १०२ ३
आम्नाय ५ ७	आह्वारुषिका २४८ ९	इत्त ११७ ०५	उत्त ५ ९
आय ४ ८	आह्वित ११२ २३	इत्त १२२ १३	उत्तान १९४ ३
आयनि ८५ १४	आह्वरका १०५ १२	इत्ती ९० २२	उत्त १३६ २३
आयथ १०३ ४	इ	इत्ती ७३ १९	उत्तिका १ ८ २३
आर २१ २	इत्तम २१९ १२	इत्तम १०४ २१	उत्तरीय २० १
आरकट १८४ १३	इत्तगाथा ६२ ३	इत्तममा १०४ २५	उत्त २६२ २
आरनावन १०० २४	इत्तच्छाया १०४ १	इत्तममा १०४ २५	उत्तम २०३ ७
आरा ९४ १०	इत्तच्छाया २४० ७	इत्तमाम १४२ २४	उत्तम २०३ ३
आरव १२५ १०	इत्तमनिका ४५ १३	इत्तमामन १४२ २४	उत्तान १९५ २८
आत् २०८ २१	इत्तान् १३३ ५	इत्तमामन १४२ २३	उत्तान ७ ३
आर् ७९ ०६	२५५ १०	इत्तमामन १४२ २३	उत्तान १८० ३
आर्नी २४८ ६	इत्तानी १६५ ९	इत्तमामन १४२ २३	उत्तान २११ ३
आह्व २४८ ६	इत्ताना ४५ २३	इत्तमामन १४२ २३	उत्तान्या ६९ २८
आनवान १०० २४	इत्ताना ४५ १६	इत्तमामन १४२ २३	उत्तमम १०३ ४
१११ १			

उपगङ्गा १०३, १३
 उपमा १०४, ३०
 उपल ३४, १७
 २१३, २
 उपला ७३, १
 उपवस्त्र २०५, २६
 उपवास २१९, २९
 उपवीत १९०, ७
 उपनूर्यक ११३, २१
 उपस्थ ४, ५
 उपाध्याय २६२, २१
 उपानह् ९५, ६
 उमा ६८, २५
 ७९, ४
 उरग १६३, २५
 उरगी " "
 उर्वार १५९, १४
 उलूकिनी ४४, १९
 उलूखल १२५, ७
 उल्का ५२, २६
 उल्मुक ११४, ७
 उल्व २१५, ११
 उल्लोच १९३, २२
 उशनस् ४, १२
 उशीर १२५, ४
 २०७, १३
 उष्टिका ५४, १४
 उष्ण १२, ३
 ११८, १९
 उष्णिका ३८, १४
 उष्णिह् ५०, २९
 उष्णीय २१७, २३

ऊ

ऊनतिसू २६९, २०
 ऊनत्रि २६९, १९
 ऊरु ८३, २१
 १५९, १८
 ऊरुच्छद ५, ६
 ऊर्ज १८४, ४
 ऊर्णा ६०, १२
 ऊर्मि-मौ १५५, १४
 ऊर्मिका ५३, २८
 ऊयण १००, २१

ऊष्णम् ३१, १२
 ऊहा ४५, २५
 ऋ
 ऋक्ष १३८, ११
 १७२, १३
 ऋक्षी १३८, ११
 ऋच् ९३, ८
 ऋचीय १२५, २७
 ऋजीय १२५, २९
 ऋण ११८, १२
 ऋतुसंज्ञा १०, १७
 ऋत्विज् २६२, २१
 ऋषि ३२, ९
 ऋषि १५७, २६

ए

एक २६९, १२
 एकपदी ९१, ५
 एकरात्र १७३, ११
 एका २६९, १२
 एकाह १०१, २४
 एडुक ११४, २
 एधनीय १०३, २१
 एधितव्य २६४, ३
 एवार्क १५९, ८
 एवार्क १५९, ९
 एला ८०, १४
 एपणी ९१, २१

ऐ

ऐरावत १८९, २४,

ओ

ओक ५, ७
 ओघ १६, ४
 ओज १७, ४
 ओदन १९४, २५
 १००, १०
 ओल्ल २२, १४
 ओप ४, १०
 ओपधि ७७, ८
 ओष्ट १०, १२
 ओष्टसंज्ञा १०, १२

औ

औचित्ती २४८, ४
 औचित्य " "
 औपगव ११०, २८
 १६३, ११
 औपगवक ११०, २८
 औपगवी १६३, ११
 औपघ १००, १९
 १९३, ९

क

कंस १०८, २४
 १४१, ९
 १६९, २०
 २२०, ९
 क १०१, १८
 क २६९, १८
 ककुद १९१, २८
 ककुम् ९५, १४
 ककुम २०२, ८
 कक्ष १४६, २०
 कक्षा ७५, ४,
 १४६, २१
 कक्ष्या ६९, १२
 कङ्कण १८७, १६
 कङ्कत १६५, २७
 २५५, ४
 कङ्कतिका १६५, २७
 कङ्कती " "
 २५५, ४
 कङ्काल २१४, १६
 कङ्क ३८, २९
 कच १०, १४
 कच्छ २६, ५
 १८४, १६
 कच्छा ५८, १९
 कच्छू ९२, १७
 ९५, २
 कञ्जुक १७८, ११
 कञ्जुलिका ५२, १०
 कट २२६, ११
 कट १४७, १४
 कट-टी २५४, १७

कटक १७९, ४
 कटपू २०, २४
 कटाह-ही २५७, ११
 कटाह २५, १
 कटि-टी १४७, १४
 कटीर १२४, २४
 कटु १०१, १९
 कडङ्गर ४, ९
 कण १४७, २७
 कणप २१, १५
 कणा १४७, २७
 कणिका ५३, ९
 कणिका २१७, १२
 कणरु ९२, १४
 कण्टक १७७, ३
 कण्ठसंज्ञा १०, २२
 कण्डरा ७०, ६
 कण्डोल २२, १६
 कति २६४, २५
 कथा ८२, २६
 कथानक-की २४१, ११
 कदन १०८, ६
 कदम्बक ११४, १२,
 कदल २४४, ५
 कदली ९१, १०
 २४४, ५
 कदली ४६, १३
 ४७, ३
 कनक १०६, २९
 कनीनिका ५३, २
 कन्या ६१, ३१
 कन्द २७, २०
 १९२, २०
 कन्दर-रा १६७, ५
 २३२, ५
 कन्दल २३८, ३
 २५७, ३
 कन्दली ४६, १३
 २५७, ३
 कन्दु १५९, २१, २२
 कन्दुक १७६, २२
 कन्धरा ८०, ११
 कन्याकुण्ड-ज्ञा २४१, १७
 कण्ट १८४, १५

कप १८ ४	करिणी ३५ ०	कनका १६० ११	कमक १५ ०
कपाट १५४ १३	करीर १०० २०	कनकनी १५१ ००	कस्तुरी १० ५
कपास २१० ११	०१० ९	कनक १३ १८	कस्तुरी ७५ ३
२४० १०	करिणी ०१ ४	कनक ०५० ८	कस्तूर ०१ १
कपासी २४० १०	करीय ०१८ ०१	कनकनी २५० १०	कास्य-स्या २४० १६
कपि ७ २१	कनक २२१ ४	कनकनी ३८ २६	का २६० १८
१८ ०	कनका ५१ १५	कनक १४ ११	का १११ १
कपित १०४ ५	करीणु १४८ ०	कनक ७२ २३	कादि ८० ४
कपित १०५ १६	करीण ११० ८	कनक १६० १०	कादनी ०१ ८
कपितोना १०५ १६	कनको १०२ ०	कनको ०	कादिना ४३ १२
कपातया १० १६	ककपु ४३ ५	कनाय २० १६	कादिना ८५ ५
कठ ११ १३	१५८ १९	कनि १० १०	काकु १५९ २४
१० १२	ककपु ४३ ५	कनिना ५२ १३	काकु १०० १३
कवच ११० ८	१० १	२६० २१	११० १५
कम २६ १३	ककप २१० ०	कनिना १३ १५	काकोन २१४ ९
१८५ २४	ककजा १४४ १५	कनिना १३० ८	काकोनकिना ६४ २१
कमण्डल २२१ ६	ककपूर २०६ ३०	कनेवर १२४ २०	काणा ८३ ०९
कमनीय १०० १०	कक्या १२ १५	कक १३५ १५	काञ्चन ९० ४
कमल १०० १०	ककना ११ ०	कक ४ ६	काञ्चि ०४ ९
१० १३	ककना २६६	ककय १३८ २१	काञ्चि २४८ ११
कम्बल १० ३	ककना ६३ ०	ककय २३९ २४	काण ४ ४
१५० १५	२३१ २६	कक्या २१० १४	काण्ड १ १ २१
कम्बलिवाह्य २०४ २	ककी २६० २०	कक्याय १०० १५	१८६ १३
कम्बनी १५० १५	ककम ११ १०	ककनाय २२ ११	काणा ११ १३
कम्बा ६८ ११	ककट १८६ १८	ककना ११० २५	काणवाकम १०५ ९
कमि ७८ २३	ककराय ७० १४	ककच १८४ ५	काण्मर २६३ २३
कम २२० २०	ककरी ०१ १६	ककन १८४ १५	काण्मरी
क ८ १०	ककसि ०१० १५	ककरी ९० १६	काणन १०६ ९
१२ १३	ककूर २०९ २	ककल २१२ १४	कानि ८८ २३
कक १०० १६	ककन १०८ १	ककानटा २५४ १३	काना ४२ २६
१०६ २०	२२६ २४	ककनि २८ ३१८९ २५	काणार २०९ २०
२५१ १८	ककन १८५ २	ककनि ११३ ०८	कानि ८ २३
ककना १६२ १४	कक १२५ २	ककनि ००५ ६	काणप १० ३
०५१ १८	१८ ०४	ककन १४० १४	काणी १६३ २२
कक १ १४	कक ३० २८	कक ७० १३	काणय १११ ५
ककट ४ ४	४६ ९	ककनि १३० २०	१०४ ५
ककण १०८ ५	ककन १२३ ००	०२० ६	काण १०१ २२
२७४ ६	ककनीन १४१ ११	ककण १२३ १	२०३ ५
ककणी २३४ १०	ककन २० ११	ककण ६ ३	२७१ १९
ककणीय १०० ०१	ककन १२ १	कक्याय २०६ ०६	काणना ४५ १९
ककण १३ १२	ककन १५१ ०३	कक १०० १३	काणल २३ ९
ककण १०८ ००	१५५ ११	कक ९ ६	काणर ११३ ५
ककणी ६३ ०			१३१ २
काहाट ४ ६			

कारण ११०, २४	किलाम १००, २३	कुठार १५०, १७	कुम्भी ८८, ५
कारणा ४५, १८	किनिञ्ज १७, ६	कुठारी १५२, १७	१४८, १
११०, २४	किनिम १२२, १६	कुञ्ज १५, २५	कुप १, ३
कारा ९६, १	किनिप १२५, २०	कुञ्जक १५, ४	कुपराजोपक्रम १०५, ३
कारि ४५, २०	किपु १५९, २०	कुञ्ज ३०, ५	कुल १०८, २०
कार्तिक १०९, ८	किमवय १०३, ६	कुञ्ज २१२, ८	१४३, ७
कार्तिकी २६४, ११	कीकान १००, २१	कुञ्ज १३३, १२	कुल ११४, २९
कार्मण ११८, ८	कीट १५०, १५	कुञ्जक्याय १०८, १४	कुलप्रहाण २६७, १३
कार्य १३६, १०	कीटी " "	२४९, ५	कुलाल २२, ६
२६४, २	कीर्ति ८९, २७	कुञ्जक्याया १०४, १४	२३४, ६
कार्या २६४, ३	कील २०, २५	२४९, ३	कुनाली २७४, १०
कार्यामण १८७, ९	१५३, ०	कुप १९७, १	कुनिग २१६, २९
वाल २२, २०	कीन्ता ४९, १९	कुप १३१, २७	कुनीर २०३, २०
१०८, २५	२५३, ७	२०७, २७	कुन्नाप २४, १०
वालकट १८४, १२	कीर्ति ८७, १	कुप २५४, ०	१००, २०
वालगण्ड १००, २०	कुकुद १९०, १	कुप २१३, २५	कुन्नाम २४, १०
वालमयन १०७, ०	कुकुन्दर १०८, १४	कुप्पी २२७, २७	कुन्ना २०४, ३०
वालिया ५४, ६	कुकुल १३०, १३	२५४, २५	कुन्ना ६२, २३
वालिक १५, २७	कुकुल १८५, ४	कुप १९७, ४	कुपन-नी २५६, ११
वालनी ३५, ९	कुपकुदमसूची २६७, १७	कुनुक ११४, १७	कुप २४, ५
वाव्य १४०, १५	कुपकुटि ८७, ४	कुनुप १९७, ९	२२९, २७
वाय २१७, ८	कुपि ३१, १५	कुनु ४२, ४	कुवाल १००, १२
वायिका ४५, ५	कुञ्जुम १००, ११	कुल ४, ११	कुनूल २९, २४
वाय १००, १५	१२९, २३	कुलकुनिक्ता ४४, २६	कुप १८५, २२
१३१, १२	कुचमंशा १०, १२	२४८, १०	कुमिद ११९, १४
वायमभा १४३, १०	कुञ्ज १८४, ०	कुया ६६, २४	कुमोद " "
वाय ५९, १९	कुञ्जर २०८, २३	कुय-या २५५, ७	कुमुम १०१, ३
वासमर्द २०, ०	कुट २६, ११	कुदाल २३, १०	१२२, ९
वासार २१०, ३	१४७, १३	कुन्त १७, २३	२०३, १९
वासीस १२६, ९	१५०, १६	कुन्द २०, ४	कुमुम्भ १००, २०
काहल-ली २४३, २९	१८५, ९	१९२, ६	२०२, ४
कायार ९, ३	कुटक १००, ३	कुप १३५, ११	कुस्तुम्भ २२२, १४
काकि ८७, ४	कुटर ४, ९	कुटजक ११६, २१	कुस्तुक १३०, १५
काकि ८७, ११	कुटि १४७, १३	कुमारी ९०, १८	कुहाला ७२, ४
काङ्कणी ६६, ६	१५०, १६	कुमारीलालज २६२, ७	कुह ८३, २२
काञ्जनाक १७५, १२	१५५, ९	कुमद १२७, १०	कुकुद १९२, २
काण १९, २०,	कुटी १५५, ९	कुमुद १९२, १२	कानिका ५३, २१
१८८, ९	कुटीर १३७, १९	कुम्वा ६८, ११	कूट १८४, १०
काण्व १२५, १४	२०९, १०	कुम्भ १४७, ३०	कूटागार २३५, ८
काता २८, ५	२७२, १	कुम्भकार २६३, २०	कूप ४, ६
किम् २६९, १८	कुटुम्ब १२०, ६	२७४, १०	कूपिका १५१, २५
किरण ४, ४	कुट्टिम २०३, १३	कुम्भकारी २६३, २१	कूपी १५१, २६
किरीट १८५, १	कुठ २६, ११	२७४, ९	कूपर २०५, २९
किलाट-टी, १५०, २६	कुठार ११, १	कुम्भाण्ड १२, १७	कूर २०६, ०

कर्ष १८४ १
 कविता ५१ १०
 कप ११० २०
 कर्पा ४ ११
 कर्म १६३ ३
 कूर्मो
 कून १०८ २१
 कूनर १७४ १७
 कृति ०६ १५
 कृष्माण १० १६
 १७ १२
 कृष्णिका ५७ २
 कृष्ण १०० १७
 १६२ २०
 १७० ९
 कृतान्त २७ ०
 कृति ६५ १०
 ५० ३०
 कृति ८९ ४
 कृतिता ५० ५
 कृत्य २५० १५
 कृत्या
 कृत्या ७८ १०
 कृत्याणी ९१ ०
 कृति ०४ १३
 कृपीट ११७ ०
 कृमि २८ १४
 कृपारा ८० १
 १५२ १५
 कृपि ४५ २२
 ८१ २८
 कृष्णभूम १०२ २
 कृष्णता ४० १०
 कृष्णवसन ४ १२
 कृष्णा ३९ १२
 कृसर १५२ १३
 कृनरा ७९ २९
 १५२ १३
 कृसा ५३ १२
 कृसन १९४ ७
 कृदर २१ १७
 कृपर २०७ १७
 कृपूर १३६ २०
 कृलि २९ २६१५८, १६

केवनी ९१ ७०
 केवाता १० १४
 केवर २१० ६
 केवाग्न १११ १०
 केवाप्य
 केवर १०२ १३
 केगोर १११ १
 केग्न २०८ ३
 केगि ६५ ३
 केगी ६५ १६
 केगीण २३ २७
 केगु १९ ९
 १८१ १८
 केगिता ५३ ०७
 केगण १८६ १७
 केगजम १०१ ६
 केगत १०५ १
 केकरक १७६ १६
 २७१ ७
 केगन १०० २१
 केलाहल २१४ १६
 केलि १६५ २४
 केनी २५
 केग २१७ ४
 केगनी १५१ २३
 केगानकी २७२ ३
 केगिका ५३ २४
 केग २१८ १८
 केगठ ११ २
 १७ ९
 केगुम २६४ ८
 केगुमी
 केगार १११ १
 केगिता १४९ १६
 केगुमम २६४ ९
 केगुमनी
 केगुम ४ ६
 केगव १८३ ३
 केगु १२ ३
 केगिका ४३ १४
 केग २१९ २७
 केगिया ४५ २७
 केगूर १२४ २७
 केग २४० २१२४६, २२

कोडा १५ २४
 २६० २
 २४६ २०
 कोमि ८७ ३७
 कोमता ११२ १६
 कोमव २१६ ७
 कोमान १०१ १
 कोण ४ ४
 कोज १४०, २२
 कोमि १६३ १६
 कोमियन १०५ १७
 कोमिनेता १०५ १७
 कोमिया १६३ १६
 कोम ९५ १३
 कोमि ९५ १०
 कोमि ५३ २
 कोमि १३७ १५
 कोमि २०८ १
 कोमि ११ २६
 कोमि १२७ १६
 कोमि ७० २१
 कोमि ०५ १०
 कोमि ३९ २३
 कोमि २१ १६
 कोमि २१ १०
 कोमि १२३ २४
 २०५ २१
 कोमि २०३ २७
 कोमि ९२ ७
 कोमि २०३ ३०
 कोमि ४९ ११
 कोमि १८९ ११
 कोमि
 कोमि ११५ ८
 ९९ १०
 कोमि १०४ १३
 कोमि ५९ २
 कोमि १९ ७
 कोमि ९१ २२
 कोमि ४७ ४
 ९३ ९
 कोमि १८५ २८१२२७ २२

कोमि २१४, २८
 २३२ १६
 कोमि ८ १५
 कोमि ७७ १६
 कोमि १०१ १८
 कोमि १४२ ५
 कोमि ३४, २३
 कोमि २११ ११
 १०१ २२
 कोमि २५२ ६
 कोमि ८० २९
 कोमि १९६ २१
 कोमि ४४ १८
 कोमि १९६ २१
 कोमि १२ १४
 कोमि ११ १८
 कोमि ८६ ५
 कोमि ७७ १६
 कोमि ८६ २७
 कोमि २८ १६
 कोमि ११२ २१
 कोमि १२३ १४
 कोमि
 कोमि १०८ ६
 कोमि ४७ १
 कोमि २६ ४
 कोमि ४३ १२
 कोमि २७ ९
 १४६ २२
 कोमि ४९ २७
 १४७ १
 कोमि १९ १९
 कोमि ४ ४
 कोमि १३ २७
 कोमि ४५ २०
 कोमि १२ १९
 १७ ९
 कोमि १०४ १२
 कोमि ७५ २४
 १५३ १९
 कोमि ७५ २२
 १५३ १९

गति ४५, १०	गार्ग्य १६३, १३	गूह्या ४०, १५	ग्राम्या २६४, १४
गद १८, ८	गाभिण ११०, २७	गृह २२०, १९	श्रावन् ४, १३
गदा ६२, २	१२, ५	गैरिका ११३, ४९	श्रीवा ३७, २०
गद्य १२८, १३	गाहृपत्य १११, ४	२३५, १५	८२, ५
गद्या १२८, १६	गालि ८८, १९	गो ६४, १६	ग्लानि ४५, २५
गत्री ९०, १५	गिर् ४०, ११	१६०, ६	घ
गन्ध १८, ११	९५, ७	गोणी ९१, १९	घट १५०, १९
गन्धमादन १९३, ११	गिरि ३२, २५	गोण्ड १९, १६	घटा ५९, ७
गन्धवत् २७०, २४	गिरिमंजा ८, ३	गोता ४३, १२	१५०, २०
गन्धवती २७०, २४	गीत ९९, ५	४४, १४	घटी १५०, १९
गन्धोली ९१, २७	गीता ६४, २	गोत्रा ४४, १९	घट्ट १८, १४
गभस्ति १६०, २२	गीति ४९, ६	८०, १०	घण्टा ६५, २०
गमन १०८, ४	गुगुल २९, ५	गोत्व १११, १३	घन ११, १८
गर ११, ७	गुच्छ १६, १४	गोवा ६२, ५	घर्षरी ९१, १६
गरल २१५, २	१, १५	गोधि ४१, ३	घर्म १७१, ३
गरुत् २७, ७	गुञ्जा ५८, २७	गोयूम ४, ७	घस्त्र १२, १
२२४, १८	गुड १७, १३	गोपालसभा १४३, १२	घाटा ६५, २
गर्गभार्गविका ४४, २५	१५१, ९	गोपित्त ३९, २९	घुटिक १४९, १९
गर्ज १६१, १०	२४९, २७	गोप्रकाण्ड २६२, ६	घुटिका " "
गर्जा " "	गुडा ५९, २६	गोमय २०५, ९	घुण १९, २३
गर्त ३४, ८	१५१, १०	गोमायु ६, ४	घुसूण १००, ११
१५१, १८	२४९, २७	४, १३	घृणा ६०, ११
गर्ता १५१, १८	गुण १७, १७	गोर्द ११९, ६	घृणि ३२, २०
गर्दभ १६३, २२	२७०, ११	गोल २२, २४	घृत १९०, २१
गर्दभी " "	गुण-णी २५८, २६	२४४, १६	२२७, १५
गर्द्वं १६१, २७	गुद १३३, ६	गोला ७१, १७	घोणा ६६, २
गर्द्वा " "	१९२, १०	२४४, १६	घोण्टा ५९, १०
गर्मुत् ३१, १५	गुन्द्रा ७०, १९	गोशाल २४९, ५	घोष ४, १०
गल २२, २१	गुहज ११, १५	गोशाला २४९, २	घ्राण ११८, १४
गवाक्ष ४, १०	गुल्फ सज्ञा १०, १४	गोष्ठ ११७, १७	च
गवेधु १६०, ३	गुल्म २०३, २४	गोष्ठी ९१, २९	चक्र २०८, ४
गवेधुका ५३, ८	गुहा ७४, ९	गौतम ६, ७	चक्रमूत् २६७, ३
गव्यूति १५७, ४	गूय १९१, १०	ग्रन्थि २७, १०	चक्रवात् ९९, ४
गहन १४१, ६	१००, १४	३३, २८	चञ्चा ५८, १७
गह्वर १३६, २१	गुञ्जन १९६, २०	३२, २३	चञ्चु ६४, १०
२०७, २८	गृध्रच्छाय १०४, १३	ग्रहण ११७, २३	चटु २२२, १
गाण्डिव २१५, ७	गृध्रसी ७६, २	ग्रहणि ९४, १४	चण्डातक १७८, ४
गाण्डीव " "	गृष्टि ८७, २४	ग्रहि ७, २१	चण्डिमन् ५, २
गात्र १०८, १५	गृह ३५, ३	ग्राम ४, ८	चतमू २६९, १३
गाथा ६६, २२	१२९, २६	ग्रामता ४३, १२	चतुर् २६९, १३
गायत्री ५०, २९	२२०, १५	४४, १४	चतुर्ग ४२, १६
गायत्र्याद्या ५०, २८	गृहस्थण १०५, २३	९५, ४	
गागिका २४८, ११	१२८, ९	ग्रामार्द्धं २६७, २१	
गार्गी १६३, १३	गृहस्थणा १०५, २३	ग्राम्य २६४, १४	

वीर २१०, १३
 जीवन्वा २५०, २
 जीवानु २२२, १०
 जूह ९३, ४
 जू ४१, २५
 जूषि ४६, ६
 जम्भन्वा २५५, १२
 जूम ०३०, ०६
 ज्ञानि ३२, १९
 ज्ञानेय १०४, ५
 १११, ५
 ज्वा ६९, २४
 ज्वाति ४५, २६
 ४६, ६
 ज्योतिम् १०३, २३
 २४५, १०
 ज्योतिषी २४५, १८
 ज्योत्स्ना ३८, १३
 ३३, १३
 ज्याम १६१, १३
 ज्याला ८०, २३
 १६१, १३

गक्षम् ८, ११
 १६३, २३
 गक्षणी १६३, २३
 गक्ष् १०६, १
 गड २५४, ४
 गडाय १०५, २८
 २२६, २०
 गडि ८३, १३
 गडी ४८, ८
 २५४, ४
 गङ्गा १०५, २३
 गङ्गाय १३५, २८
 २२६, १८
 गडि ८१, २०
 गडिनाम ३३, २०
 गङ्गा १३८, २१
 गङ्गाय २९, २
 २९, १३
 गङ्गाय ४, ८
 गङ्गायम् २६०, २६
 गङ् ३८, ४
 १६१, २
 १०३, ९

गदला २४०, ७
 गङ्ग १०६, २४
 गङ्गा १२६, १३
 १०६, १३
 गरि ८९, ९
 गरि ४०, ४
 ४३, १०
 ९४, २०
 गर ८ १
 गरु ४, १३
 गर २११, २९
 गरिम् १२२, १९
 गर ११९, २८
 १३५, ८
 १३०, २५
 गर २०, १५
 गरम् २६३, २
 गरम् १२५, १५
 गरि ८१, २३
 गरम् २१५, २२
 गरम् १४१, १३
 गर १४३, २१
 गरम् २४६, ०६
 २५३, २१

गिरिम् ६०८, ९
 गिरिदि १२८, ९
 गिरि १०, १
 गिरि १०१, १
 १०६, ९
 गिरिणी ९१, २१
 गिरिणी ३९, २९
 गिरि २०, २२
 गिरि ११३, २८
 गिरि १०४, ३
 गिरि १११, १४
 गिरि ११३, २१
 गिरि १००, १९
 गिरि ११९, १३
 गिरिणी २४२, १४
 गिरि १०, ८
 १२३, ३
 गिरि ८८, ११
 गिरि १८९, २६
 गिरि ११, ११
 गिरि ८०, २०
 गिरि २०६, १३
 गिरि ४, १०
 गिरि २०८, १२
 गिरि १२, ३
 गिरि १३३, २५
 गिरि १०६, १२
 गिरि १६०, २३
 २५५, २
 गिरि ६५, ३०
 १६२, २८
 गिरि १६२, २९
 २५५, २
 गिरि १३८, २६
 २०४, ३
 गिरि २०, ०६
 १०८, २१
 २१० ४
 गिरि ११९, ३
 गिरि ८३, ०
 गिरि ११, ११
 गिरि १२९, २३
 १८३, २४
 गिरि ६०, २५

ग
 गच्छा ५९, ६
 गच्छा ६८, ५
 गच्छ ४, ९
 गच्छर १३९, ९
 गच्छरी १३९, १०
 गच्छरी ७४, २५
 गच्छरि १५८, १
 गच्छर ५०, ५

गङ्गा २२०, २८
 गङ्गा ४३, १३
 गङ्गा ९, २
 गङ्गाय १६३, २५
 गङ्गाय ११, ११
 गङ्गा ४५, ११
 ९८, २०
 गङ्गा ३३, २३
 गङ्गा १३१, १
 गङ्गा १००, ११
 १३०, ७
 गङ्गा १५, ०८
 गङ्गा १००, २६
 गङ्गा २१०, ९
 गङ्गा २१३, १०
 गङ्गा १५, २१
 गङ्गा १४८, ३
 गङ्गा १६६, २०
 गङ्गा ७, ०
 गङ्गा २०, २०
 २०५०, ७

गङ्गा २४६, २६
 गङ्गा ३९, १
 १८३, २१
 गङ्गा १८, १३
 ०३, ५
 गङ्गा १४२, १०
 १००, १३
 गङ्गा १३३, २
 गङ्गा २२३, १९
 २७५, ५
 गङ्गा १५८, ३
 गङ्गा ३८, २०
 गङ्गा ११४, १
 गङ्गा १४९, २८
 २४०, ४
 गङ्गा १४९, ०८
 गङ्गा ५६, ९
 २४०, ३
 १६९, ०८
 गङ्गा २८, १५

ग
 गङ्गा १३३, ६
 गङ्गा १८०, ०
 गङ्गा ५३, २३

ग
 गङ्गा ४, ७
 गङ्गा १९८, २०

ग
 गङ्गा १३३, १३
 २३०८, १३

तुष्या ४४ १०	त्रिमर ११५ ४	हर १०० १२	रिन १२ २२
तूप ८३ ३	त्रिमरा	२५६ २	त्रिव १२५ १३
तपा ८३ ४	त्रिमुाधि २५९ २४	हर ६३ १२	त्रिस २१९ २०
तण्या ६६ ४	त्रुि ६५ १३	हरि ८७ २६	त्रिसमना १० १६
तजस १०७ २६	१५५ १३	दरी	त्रि ३८ ४
तेमन १०१ २	वडा ६० २७	२५६ २	२४९ ५
नल २१२ २	भट्टभ १०४ ८	वप ४ ५	त्रिष्ट १०१ १९
नलपाभा ४७ २१	बोि ६५ ८	वभ ४ ६	त्रिष्टान्त ४ १४
साक ११० २९	ब्यङ्ग १८५ १५	दवि ८६ १३	दोदिवि ३२ २२
लोचम १२२ २०	बह्ण	९५ २१	दोदिवि ६६ १४
ताक ११२ २२	बह्ण १३ २१	दल १०० १६	वीन ११६ २९
तामर २०९ २२	त्व २६४ २८	१७२ १	दीपराज १३ २७
तारण १८८ २२	त्वभरिरी २४३	दव २८ ६	दीपिका ५४ १२
तार ४ १०	१२-२३	दाघनु ४२ १८	दुस १०० १७
त्याग ५ ८	त्वच ९३ ८	दान १० १३	१३६ २४
त्रया ४५ २३	१०० १९	दागा ७३ ५५	दुनुमि ३२ ११
त्रयु १०४ २५	त्वच १०० १९	दशा ३५ ५	४९ १३
त्राय ११८ ८	त्रिय ११ २२	दाभिकन्या १०५ १३	दुरादयभव १०४ १
त्रिातु ४० १४	५७ १६	दाभि २२८ २२	दुक्ति १०० १३
त्रि २६९ १३	त्वह ९ ४	दाडिमभी २५५ १४	दुरोत्तर २०९ २५
त्रिक ११४ ६		दाढा ६० ५	दुगत्रि १४६ १९
१६६ ५		दाणपाता ४७ १९	दुभव १०४ १
त्रिका ५२ २२	द ११९ २०	दाणा ४७ १०	दुष्पथ १०२ ७
१६६ ५	१६८ २	दात्र १०८ १४	दुहिन ३७ ५
त्रिमटव २४९ १४	दश १५३ १८	दान १०८ ५	दुय १२५ २
त्रिसटवी	दगी १९	दानव १२ १६	दुर्वा ४० ५
त्रिजानक २५९ २०	१६८ २	दानन २४५ २७	दुपय १८८ ६
त्रिजानकी २५० २४	दष्टा ७१ ५	दाननी ९२ ३	दुपोका ५२ २
त्रिसम २४० १५	नरिणपूर्वा २६२ ७	दानार ११ ३१	दुष्या ६९ १३
त्रिसमी	दनिपा ६० १८	दाप ५ ८	दइ १८७ २
त्रिसि २१५ १९	दनिपाणि १२ ५	१७२ ९	दनि १९ २६
त्रिसप १०२ ५	दण १८० २६	दार १३ १०	दभू १४ २२
त्रिसु ४२ १७	दकिन् ४४ २०	दाग १३ ११	दा ७७ ६
त्रिसुरि ४२ १७	२७० २६	दाक १०० १५	१०० २०
त्रिसुरा १०० ८	दकिन्ना	१२२ २६	दप ९३ ९
त्रिसवल ४७ १६	दु ९७ १२	दाइय २४८ ८	दव २६२ २६
त्रिसव १० २०	दल-उ ५ ८	दाग २३ १७	दवना ४४ १५
१७३ १	दलभ १० १३	दात ७ १४	९५ ५
त्रिसाकी ४० १०	दलमना १० १०	दानाम १०९ २०	दवन्त २६९ १८
त्रिसली १०० १०	दलन १०८ ६	दानीममा १०४ २७	दवन्ता
त्रिसिष्ट ११० ०	दलन्य ४ ११	१०९ २२	देवन्तोवम १०९ २७
त्रिसता ६० ६	दलन १४ २२	दिक्रतामन ३८ ८	देवन्तोम १०० २५
त्रिसभ ५० २९	दगा ७८ ७	दिवि १४ २२	दवन १८ १६
त्रिसभ १०३ ०	७९ १६	दिन ११४ २६	देवन २३ १

वेण ११, २८
 वेह २२०, २६
 देहभाज् ११, २४
 देहली ९२, ५
 देत्य १२, १५
 देर्घ्यं २४८, ८
 देव १३०, ४
 २१६, १२
 देवत १८९, १७
 दोना ७१, १९
 दोस् १२, १९
 २२३, १७
 दोहद १९२, ११
 द्युति ८७, १२
 द्यत १९०, १९
 द्यौ १०७, १२
 द्योदिव् ९३, ७
 द्रखा २७२, १
 द्रष्टिमन् ५, २
 द्रवत् १०१, ३
 द्रविण १००, ९
 ११८, १
 द्रव्य ९९, ६
 द्राक्षा ८३, २६
 २७२, ३
 द्रु १२, ११
 द्रुण १६४, १
 द्रुणी ६३, ८
 १६४, १
 द्रुमनामन् ११, २५
 द्रुवय १२३, १६
 द्रू ४१, २३
 द्रोण १८७, १९
 द्रोणि ४६, ७
 द्रुन्द्र १३४, १२
 द्रुन्द्र १०१, १९-२०
 द्रुय २४६, ५
 द्रुयी २४६, ४
 द्रुपर १२३, २१
 १७०, ७
 द्रार् ६६, २९
 १०१, १
 द्रार १०१, १
 १३७, ४

द्वि २६९, १२
 द्विजार्थ-थां २६८, २०-२१
 द्वितीयभिक्षां २६७, २०
 द्विपय १०२, ५
 द्विपदानाम् १६३, १५
 द्विपादिका ४५, ३
 द्विपिन १९६, ८
 १३, २८
 द्विरात्र १७३, ११
 द्वियूय १९४, ५
 द्विशक्तिका ४५, ३
 द्वीप १९८, ९
 द्वीपिन् १९६, ८
 द्वैत ९९, ५
 द्वैप १०४, ७
 द्वैहायन १०४, ७
 द्व्यूह १३, २१
 ध
 धट १९, ५
 धटी ९१, १९
 धन १९५, ८
 धनञ्जय २६३, २२
 धननामन् १००, ९
 धनिष्ठा ६५, २०
 धनुर्नामन् १००, १६
 धनुस्त्राय १०४, १२
 धनुस् १०७, २८
 २२५, ५
 धन्वन् १०१, २०
 धमनि ४५, ९
 धरणि ४५, ८
 धर्म १७२, १८
 १०१, २०
 धर्मपय १०२, ७
 धर्मसभा १०९, २२
 धव ३०, २३
 धातकी ५५, २५
 धातु ७, १५
 ९, २
 धाना ६८, ३
 धान्य १२, १
 १३४, २०
 धान्याक ११३, १२
 धान्यारया १३, २

धान्यार्थ २६७, १८
 धामन् १२२, १२
 धाय ५, ८
 धाय्या ३९, २४
 धारा ७९, १८
 धिपणा ६५, २९
 धिष्ण्य १३६, ७
 धी ३८, २२
 ४४, ८
 २७४, २५
 धूका ५४, ६
 धूम ४, ७
 धूमल २१४, २०
 धूम्या ४४, १७
 धूलि ८०, २९
 धृति ५०, ३०
 धेनु ३५, ९
 ७८, २
 धोरण ११८, २१
 धीत्यक १०१, १
 ध्रुव १०१, १८
 ३२३, २४
 ध्रुवका ५३, १
 ध्रुवा ४९, ६
 ध्वज १८४, ७
 ध्वनि २६, ९
 ध्वान्त १००, १०
 न
 नवत-वता २४१, २५
 नवतक १४, २४
 नक्षत्र-त्रा २५२, १७
 नख १०, १२
 १७९, १५
 २३९, १५
 नखी १७९, १५
 नखर २०५, १५
 २५५, २८
 नखरसंज्ञा १३, १
 नखरा २५५, २८
 नग २५, १२
 नगर १००, २४
 २४३, १४
 नगरी २४३, १४
 २४७, १८

नमह् ३३, ६
 नट १८४, २७
 नट १८६, ५
 नदीनामन् ३८, १३
 नद्धी ९१, २३
 ननन्द ३७, ५
 नन्दक ११, १७
 नन्दन ६, ११
 १४०, १४
 नन्दिनेश्वर १२, ८
 नन्दोपक्रम १०५, ८
 नभस् १००, १०
 नमुचि १२, १६
 नय ५, ३
 नयन १००, २०
 १४०, ७
 नयननामन् १०६, २१
 नरसंज्ञा १३, ६
 नल ३४, २१
 २१४, १
 नलद १००, २२
 नलिन. १९४, १०
 नल्व २१६, २४
 नवति ४३, १५
 नवनीत १३२, ११
 नवमालिका ५६, २२
 नस् ३९, ४
 नस्या ६९, १४
 नाक १०, २०
 १७७, १४
 नाग-गी १६३, २६
 नागर १२४, १०
 नागी १६३, २६
 नाटक ११२, १७
 नाडि ५७, २४
 नाडी ४७, ३
 नाडि(डी) ऋण १३, ८
 १७, १६
 ३४, २८
 नाणक ११२, १५
 नाथ ४, ५
 नान्दी ८७, ३
 नापित १६७, २१
 नापित्ती " "

नाभि ७ ३	निम्न ११९ १५	नान ६ १०	पट्ट १७ ७
४० १५	निम्न ५ ३	ना ६ १०	२२६ २
नाभी १४७ ७	निम्न १०९ ११	११० ११	पट्टि २४ २८
नाम ६४ १७	१४६ १८	पूव १५ १०	पट्टि
१४७ ७	निराग १०१ ०	प	पणव १२ १८
नामव ११५ ९	निदन्त १३३ ४	प	१४७ १२
नाए १२ ९	निपाय ०० २	पसवग १८७ १०	पणव १३ ८
नाएव १११ ७	निपूह १४ १३	पय २२ ६	पणव १३० ९
नाराच ११ ०	निव व १८८ ३०	पमन १२५ ३	पण्वा ३९ २१
नारिफन १४२ ५	निग ०७ ११	पट्ट ११ १०	पज्ज २५ १२
नाराजामन ४६ ११	निद्यालामन ४४ १	पट्टुपणा १७५ १३	पनपह १० १८
नाप्य १११ ७	निद्यान्त ११८ २९	पट्टज १०० १३	पनाता ५२ १६
नन २०८ ५	निद्याव ४ ५	पकि ५० १९	पतननामन १४१ २
२५६ १०	निपसा ४५ १६	८७ ९	पत्र १०० १६
नाला १५६ २०	निपडर ११ २०	पवा ४५ १३	२०७ १०
नाभि ८५ १८	निप १७६ २८	पञ्च १६५ २४	२४९ २८
नातिकेर १५२ ५	निपुह १४ १५	पञ्चरपाल ४२ २०	पञ्चराज १३ ४
नातिकेरी	निचोशाम्बी २६९ २	१०९ ७	पनी २४९ २८
नामा ७६ २	निप्यान १०१ २	१६९ ९	पथिन २६ ७
८३ १८	निपञ्च २१५ २४	पञ्चरपाता २६९ ९	पथिन १० ११
नानीर रा १४३ १	निस्वा १० १४	पञ्चरुमादि ४२ १८	पथरा ८१ १३
निद्याना ११३ १४	ना २७१ १	पञ्चवारिरी २६८ १३	पथ्याकर १४७ १२
निधमि ८ ६	नाका ५२ ९	पञ्चपात्र ४२ १५	पथ ११९ १३
निघट १०० १३	नी १३३ ८	पाचनमा ४२ १२	१३३ ७
१८४ ३०	२५४ १७	पञ्चराज ४२ १९	पथ ११९ १४
निहाम १७१ ०	नाडी १४६ २८	पञ्चराज १३ १८	पथ
निहाय २० ११	११४ १७	पञ्चापरी ४२ १४	१०१ २१
निकुञ्ज १८३ ०	नीर १०६ १४	पञ्चाल २८ ०	पथराग १७९ १
निकुम्भ ४ ६	नत २१४ ६	पञ्चापारू ४३ १४	पथिन ४४ १८
निकुम्भ १२० ५	नाल १४ १५	पञ्चर १३७ २२	पथ १२८ १४
निदन्त १८८ २८	नवार १२ १	२०८ २४	पथ ६९ १
निग १८० १	नबा ८२ १	पञ्चिका ५२ २८	१२८ १६
निगम ५ ६	नहार २०६ ५	पट २५४ ५	पनन १०८ २४
निग्न ७१४	नपर ०९ ५	पण-ना २५६ १	१३४ १
निगोव २२ ७	नागिमम १०६ १	पटल २३३ १	पति ५ ४
निगम्ब २० १०	नपनिमम १०६ १८	२४० १७	पना ६८ ४
निगप १८० ६	१४३ ५	पण्वा	पनन ९९ ९
निग ८० ७	नपमम १०४ ११	पण्ट ११० ७	१३९ ११
निग्न १०५ १०	ननेव ४९ ४	पग ४८ ८	पर २६९ १
निधि ५ ९	नना ४०	१५४ ५	परमन १०२ ७
निध १९८ १५	नन २०७ ०	पणन २९ ५	परमनव २६० ०
निधान १९६ १०	नमि ८० १३	११५ १११ १३ १७	परमना
निध २०२ १५	नी ७७ १	पटोल पणानना पणोकी	परमना १३ २
निजि १३० ८	नवड ११० ००	१५१ २	परमना ७० ५

परा २६९, १	पाटला ३८, १०	पाली ८१, ५	पिशाचराज १०४, २२
पराग १५, २२	२४०, ११	पाल्लव ४७, ९	पिशित १०६, १७
पराह्नि १३, २०	२४६, २५	पाग २९, २४	पिण्ड १८४, २१
परिखा ५५, ४	पाटलि १५७, २७	२१६, २७	पिण्डात् १७, २६
परिघातन १८, २१	पाटली २४६, २५	पाशुपत्य १११, ७	पीठ १२९, २४
परिपाटि ८८, १४	पाठा ५९, २३	पाश्या ४४, १६	२४१, २२
परिपाटी ,, १६	पाणि ३२, १६	पापाण ४, ४	पीठक २३४, २५
परिपद् ९५, १९	पाणिन्पुत्र १०५, २	पिङ्गाण ११७, २७	पीठी २४१, २२
परीतत् २३८, ५	पाणिपाद १०३, ११	पिच्छ १७, १५	पीयूष १२६, २
पर्ण १००, १६	पाण्डुभूम १०२, २	पिचु २१९, १७	पीलु २८, २७
पर्णानाम् १४१, १७	पातक १७६, १४	पिच्छ १६, १४	पीलुकुण ८, १४
पर्यन्त ४, १४	पाताल १२५, ६	१००, १६	पुंज १५, १३
पर्यन्ध्ययन २६९, १	पातिली ९१, २४	१२८, ८	१७९, १४
पर्यस्तिका ५२, ६	पात्र १०८, १४	१३६, ८	पुच्छ १६, १४
पर्या ६९, २	पात्र-त्री २५५, २०	पिच्छा ५८, २२	१८४, १२
पर्याण ११८, १०	पात्रीच २३०, ०	पिञ्ज ११५, १७	पुञ्ज १७, ६
पर्याप्त २७१, २०	पाद ५, ७	पिञ्जर १२८, २४	२७, ५
पर्वतच्छाय १०४, १५	३३, ७	२०८, ३०	पुञ्जि ८८, ६
पर्वतच्छाया १०४, १४	पादप ८, १	पिञ्जा ५८, २५	पुट २४७, २२
पर्वन् १२७, १७	पादपच्छाय २५०, २२	पिट ११७, १४	२५४, ८
२३८, ६	१०४, १२	१७३, १	पुटिका ४३, १४
पर्ण ९२, १४	पादुका ५२, ३	पिटक-का १६६, २१	पुटी २५४, ८
पल २११, ३	पान १३९, २५	२५३, २७	पुण्डरीक १०१, १७
पलाण्डु २२३, १०	पाप ३४, १२	विठर-नी २५५, १६	पुण्ड्र २१, १
पलाल २११, ५	१००, १३	पिण्ड १९, १५	२०६, २६
पलाली ९१, १३	१३४, २४	पिण्ड १४७, १९	पुण्यरात्र १३, २६
पलित १३२, ८	पाम्पत् ३१, ९	पिण्डि ८८, १३	पुण्याह १०१, २४
१९०, १०	पामा ६८, २०	१४७, १९	२२०, २५
पल्लव ३०, ११	९३, ९	पिण्डिका ५२, २९	पुत्तिका ५७, १९
२१६, १८	पायु ४, १३	पिण्याक १७९, ८	पुत्र २८, २३
पल्लि ८६, २	पार २३२, ८	पितरी २७२, २५	१०८, २३
पल्लव २११, ९	पारत १८९, ३	पितृभूत २३१, १५	पुत्रकाम्या २, १३
पवन १३, ९	पारद " "	पित्त ९९, ५	पुत्रीया ४५, २४
पवित्र २०७, ८	पारशव २१५, १३	१३२, २३	पुद्गल ४५, २९
पाक ५, ७	पारायण ११८, १६	पित्तल-ला २४४, १३	पुत्राग ३१, १
११०, २५	पारावार २०५, १३	पिवान १९३, १८	पुर ९५, ७
पाकु ९७, ५	पारिजातक ३१, १	पिनाक १७७, १६	पुर १०१, १७
पाचक २७०, २७	पारिहाय्य २०५, ११	पिपीलिक १४९, २०	२४७, ५
२७४, २६	पारी ७४, २५	पिपीलिका ५६, ७	२५२, १८
पाचिका २७०, २७	पाश्व २१५, १५	१४९, २१	पुराण ११८, २
पाञ्चजन्य २०, २१	पाणि ४०, २६	पिप्ल २९, १	पुरी २४७, ५
पाञ्चाल २७२, ७	१५६, १६	१७०, ९	२५२, १८
पाटल २४०, ११	पालि ४१, ७	पिप्ल १४७, ४	पुरीतत् १२७, १४
२४६, २५	८५, २१	पिप्ली " "	पुरीप १३८, २३

पुद् १६ ११	पोप ४ १०	प्रवान २१२ १७	फ १५१ ५
पुद्दस्य ४ ११	पोनव १२५ १५	प्रवाञ्जि ४५ १२	फ १५१ ५
पुप २६५ १	पोराहिव १११ ६	प्रवणि ८१ ११	फण १५१ १७
पुपयता १५ ०	प्रकाण्ड १८६ ७	प्रवेगा ४५ ५	फा
पुपयमञ्जिका ६२ ५	२६२ २	८१ ११	फणिन १३ ८
पुपयान २४ ८	प्रकान २७१ १९	प्रघस्ताह १०१ २५	फण १७५ ५
पुन १७१ २	प्रकणिव ११५ १	प्रान ११० २०	फल १०१ ३
पुनिन १९६ १४	प्रकृति ५० ३१	प्रप्यो २७१ ८	२१४ २१
पुनार ११ १०	प्रकाण १७ ८	प्रमयप्रतिरस १३९ १२	फनक १६६ ८
१२६ ०	प्रगण १७ ११	प्रमम १२२ ६	१७६ ३
पुप १०७ ३	प्रग्रीव २१५ २५	प्रमून १०१ ३	फनकी १६६ ८
१२० ३	प्रग्ल ५ ६	प्रमना ६१ ११	फनली २५८ १०
पुपय ११५ ५	प्रग्लिका ६५ ११	प्रस्तार ५ ७	फणि ८८ १८
पुप्य २० २०	प्रजा ५० ०	प्रस्य १९१ १२	फाण ११७ ४
पुन १०० ००	२६० ००	प्रम्फान १९३ १०	फान ०० २५
पुम्ब १७७ १७	प्रणय ६ ८	प्रि ७ २१	फानि ८८ १८
पुग १५ ०४	प्रणाल २५० २०	प्रावय ६ २७	फन १८ २०
११७ १२	प्रणावी ४८ ६	प्रावय्य २६८ २३	फना ७१ ८
पुयमान २६२ २६	२५६ २२	प्राचिका ५४ ४	ब
पुय ०० १३	प्रतिनिव ४ १२	प्राजापन २६४ १३	ब १६३ १८
पुयक २१ १२	प्रतिन १५ १८	प्राण ११ ११	बकी
पुयानिना ५२ २१	प्रतिमा ७९ १०	प्राणविद्या १५० २	बणिशा २४४ २५
पुय २०४ ८	प्रतिनरा २५५ १७	प्राणिनि १४७ १३	बडिग १३३ १
पुय ०१ १८	प्रतिगाम ७० ३	प्राणालर ११८ ०६	बन् १४२ ३
पुय १८८ २५	प्रतीप १०० २	प्राणर १२४ १७	बयगा ४३ १२
पुय २१६ १०	प्रताना ०१ ८	प्राणविकि २६९ ४	१५ ५
पुयगय १३ २६	प्रायपीठ १३२ ४	प्राणविकि १०६ १२	बह १४ १०
पुयानि १० ००	प्रयय २१८ १५	प्रावृत् १५ २०	१०० १६
पुयना २५७ ५	प्रयिमन ५ १	प्राय ५ ७	२२० १४
पुय २०० २३	प्रया १३४ १८	प्रासा १ ७	बहिम १४ १३
पयका ०९ १८	प्रयि ८९ ३	प्रियन् ६४ १२	१७० २
पयना ७७ १४	१४७ ९	प्रयोनि १६६ ६-७	बन १४२ ९
पयनि १५८ २	प्रयि १४७ ९	प्रत १७२ ५	२१२ २२
पयन् १२७ १३	प्रया ६८ ८	प्रमन् २२४ १३	बना ७२ २
पयन १७ ०९	प्रयान ५ ७	प्राय १९१ २०	बनाडा ४० ९
पय ११७ १५	प्रयव ३६ २५	प्रोपाना २७३ १५	५६ २५
पय्य २८ १६	प्रयमम १०४ ०१	प्य ४ १०	बनि १२ १६
पयटी ०५४ २१	प्रयय २०४ १३	प्य ११ १२	३० १९
पय १६० २४	प्रयाग २७० १०	प्यहन ४ १२	१४७ ११
पय ६० ११	प्रयाण ४७ ०१	प्यन २७ ८	बनाव २७ १७
पयि ८२ १८	प्रयन १८९ ९	प्योय ४ १०	बनव १३ १३
पयान ०० १७	प्रयन १८८ १३	फ	बनव १३ १०
पया ५० ११	प्रय २०७ १०		बनव १३ १०
पय १७ ५	२६८ ०३		बनव १५७ ७

बहु २६९, १४
 बहुकर १५२, १२
 बहुकरी " "
 बहुधन २६३, ४
 बहुधना " "
 बहुराजी ४२, २६
 बहुल २३, १
 बहुल-ला २५२, १०
 बहुव्यं २७२, ४
 बहुवी २६९, १४
 बहुवृच ६, ९
 बाण १४७, २
 १८७, ६
 बाणा " "
 बाभ्रवपालध्यायनिका
 ४४, २०
 बाल २२, २०
 १७०, ३
 बाला ४२, २६
 बाली ९१, २५
 बाण्य १९८, ४
 बाहु १५९, ३०
 बाह्वव १३३, १८
 बाह्विक १२९, ५
 विभीतक २५३, १९
 विम्ब १९८, २४
 २२८, १३
 बिल १००, १५
 विस १०८, १६
 १२६, १५
 बोज ११५, १६
 बुवक ११४, १३
 बृदबृद १८, ६
 बुषे २१९, ८
 बुस १०८, १८
 २१९, ७
 वृस्त १९०, २८
 वृहतिका ५१, २२
 वृहती ५०, २९
 वेर २०६, ३
 बोल ११, १०
 ब्रघ्न ६, २
 ब्रह्मन् २२४, १५
 २३८, १

ब्रह्मपुत्र ११, ३२
 ब्रह्मभूय ४५, १८
 ११०, १६
 ब्रह्मवधू ४७, १
 ब्रह्महत्या ९५, २०
 ब्रह्मोष ४५, १७
 ब्राह्मण १००, २१
 १६३, १५
 ब्राह्मणकुल २६७, १९
 ब्राह्मणता ४४, १४
 ब्राह्मणमर्चचिका २६२, ६
 ब्राह्मणनेन १०५, १७
 ब्राह्मणसेना १०५, १७
 ब्राह्मणी १६३, १५,
 १६४, ३
 ब्राह्मण्य २४८, ९
 ब्रीहि २७३, १४
 भ
 भ १४२, १८
 भ १४७, २४
 भवत १००, १०
 भक्षण १३९, २७
 भग १३१, ७
 १७९, २८
 भगण १०५, २३
 भगवन् २६२, २६
 भङ्ग ११५, ११
 भङ्गा ५५, १०
 भङ्गि ५६, ११
 भट्ट २६२, २६
 भट्टारक २६२, २५
 भट्टारक " "
 भद्र १४५, ९
 भद्रा ७०, २३
 भम्भा ६८, १४
 ७८, १८
 भय १२३, १८
 १३६, ४
 भरद्वाज ६, ६
 भरिम् ६, १५
 भरल ११, ३०
 २४, २६
 १५३, १६

मल्लातक-नी २५३, १७
 भल्लि ८६, १
 भल्लिका, भल्ली
 १५३, १७
 भव २०६, १०
 भवन् २६२, २६
 भवन १९५, २२
 भवनीय १०३, २१
 भवितव्य २६४, ४
 भव्य १००, १३
 २६३, २७
 भव्या २६२ २७
 भस्त्रा ७०, २४
 भस्मन् ९९, १५
 १३०, २२
 भागधेय १४८, ४
 भागधेया १४८, ४
 भा १४७, २४
 भाण १८८, ६
 भाण्ड ११७, १८
 भाति ८६, ५
 भात ६, २
 भात २११, ४
 भाव ५, ८
 २१६, २
 भाप्य १२८, १७
 भास् ९५, २१
 भित्त ९९, ६
 भिदा ४५, २३
 भिस्सटा ५९, १३
 भिस्सा ७४, १
 भी ४१, १६
 भुवत १०३, २१
 ११०, ९
 भुज-जा १५०, १०
 भुजङ्गसंज्ञा १३, ८
 भुवन १९५, २५
 भुपुष्टि ८२, ९
 भू ३९, ३०
 भूत ११०, ९
 ११८, २४
 २७२, ५
 भूतनिश १०५, २१
 भूतनिशा १०५, २१

भूति ४५, १०
 भूनामन् ३९, ३०
 भूमन् २२४, ८
 भूमि ४३, १२
 भूपण १८८, ४
 भूष्ण १४८, ११
 १६३, २४
 भूष्णी १६३, २४
 भूति ४३, १२
 भूरि ८८, ७
 भेषज १००, १९
 १५०, ३
 भूक्ष ११०, २७
 भूर्य ११, ३१
 भ्रम १४७, १७
 भ्रमर १६३, २४
 भ्रमरक १७४, १९
 भ्रमरनामन् १४८, ११
 १६३, २५
 भ्रमि १४७, १७
 भ्राष्ट्र २०८, १६
 भ्रुकुटि ६५, ९
 भ्रू ४१, १९
 २७४, २६
 भ्रूण १७, २०
 म
 म १६०, ८
 मकरन्द १८, ९
 मक्षिका ५३, १७
 मख १२, ३
 मगव २७, २०
 मघवन् ४, १२
 मघा ५०, ३
 मङ्ग १५, २८
 मङ्गल १००, १३
 २१४, ७
 मङ्गल्या ६९, २७
 मर्चचिका २६२, २
 मञ्च १६, १३
 मञ्चक १७७, १०
 मञ्जरि ८७, २८
 मञ्जरी ८, २

मञ्जिष्ठा ५० १८	मनुष्योदय २६२ ६	मन्थिज ३०८ १४	मार्गेशिवा १११ १७
मञ्जोर २१० १४	मनो २४० २३	मन्तु १४ ३४	माया ६९ ९
मञ्जुल ० १३	मनोनिष्ठा ४० ३	०९ ८	मानु १३२ २३
मञ्जुषा ७३ ०	मन्तु ०	३३० १०	मारि ८९ १५
मञ्जु ५९ ६	मन् २० २३	मन्तानु ३५ ११	माखिना ६१ २१
मडी ६८ ८	३०८ ४	मन्त १७३ ३१	मन्तानुसन्तानिक
मणि १६ १५	मन्थि ६२ ८	मन्तानम १ ६ ७	१०३ ११
१०० १०	मन्थ ११ ३	मन्तानुसन्तानु १०० २०	मन्थ १११ १४
१५८ ०	मन्थान ३ ६ ०	मन्थि ५ ३	मन्थिक ११६ ०
मणिक १३५ ३३	मन्थिष्ठा ४ ८	२३५ १०	मन्थक १३० ५
मन् १८० ११	मन्तुगा ८० ३१	मन्थानु-या २४७ १५	माया ४७ ४
मन्थ १९७ ०	मन्तु १०० १०	मा ७९ ५	७१ २२
मन्थान २३२ १८	मन्थि	मन्थ १-६ ११	मन्थानार २३४ ९
मन्थानु २५६ १३	मन्थि इत्कुटी ३ १३	२३० १६	मन्थानारी २३४ ०
मन्थर १२४ २२	मन्थ १३४ २३	मन्थानामव १०६ १३	मन्थिक २३४ ६
मन्थलिष्ठा २६२ २	मन्थन १३२ ३०	मन्थि ४० ४	मन्थिष्ठा ५३ ०
मन्थानु-स्था १६४ १	मन्थ ३०८ ४	मन्थी ४० ४	मन्थ २१८ ९
मन्थानु ९२ ३	मन्थि ८९ १५	८३ १०	मन्थ ११ ३१
मन्थि ७६ ७	मन्थि १०० २०	मन्थि ११२ १२	२२० ४
मन्थानु ७० १५	मन्थि १५८ २	मन्थि ५ ८	मन्थि १४ १६
१६४ १६-१७	मन्थि १२५ ५	मन्थि ६२ १६	१०८ १५
मन्थि ८० १२	१२३ १९	मन्थानु २४८ ९	१३० २४
मन्थी ९१ १८	मन्थ १३ ७	मन्थिक १-८ १६	मन्थानु १३४ २
मन्थ १३६ ५	मन्थानु १२८ १०	मन्थिक १२ ८	मन्थि १२५ १९
मन्थ १०७ १८	मन्थानु ६७ १	मन्थानु १६४ ४	मन्थिष्ठा ५३ १४
१३३ ८	मन्थ २१३ १६	मन्थानु	मुकुट १३१ १०
२५७ ०	मन्थ २०४ ११	मन्थानुलिङ्ग ३१ १	मन्थानु १३२ १२
मन्थ २३० १९	मन्थपत्र १८४ ०	मन्थानुलिङ्ग १७२ १	मन्थानु ६१ ८
मन्थिकर १६३ २४	मन्थ २४ २३	मन्थानुमन २३१ १६	मन्थ १७९ १३
मन्थिकरी	१६५ १६	मन्थानु २४३ ३	मन्थानामनु १०६ १९
मन्थुका २३९ १९	मन्थिक १४० १	मन्थानु ७१ १	मन्थ ४४ २०
मन्थपक ११४ २३	मन्थिष्ठा	२४३ ३	मन्थ १७ ७
मन्थानु ६ १२	मन्थ १६५ १६	मन्थानु २६४ १५	मन्थ १२ १६
मन्थानु २५० १९	मन्थि १५७ १९	मन्थानु १६	१८६ २४
मन्थानु २५० १८	मन्थी १५७ १८	मन्थानु २२ १९	मुष्ठा १८६ २५
मन्थ १३३ १०	मन्थि ८३ ६	मन्थ १९५ ५	मन्थ १५ २१
२२८ ५	मन्थी	मन्थानु ११ २५	मन्थ १२ २
मन्थरानु १३ २०	मन्थि १५३ १८	मन्थानु ५२ ७	मन्थरानु मन्थरानु
मन्थानु १३ २०	मन्थी ७६ ५	मन्थानु १०३ १५	१५२ ४
मन्थानु ८० १३	१५७ १८	२७४ २५	मन्थ ७० २०
मन्थानु १०० १५	मन्थर १५२ ३०	मन्थानु १६३ १५	मन्थि १५७ १
१०३ २६	२४३ १५	२७४ २५	मन्थ २६ ८
मन्थ १५९ ४	मन्थर	मन्थानु १११ १२	मुष्ठा २१३ १७
	मन्थक १७७ २०	२४८ १३	मुष्ठा ८२

मुष्क १७८, ३
 मुष्टि १५६, २८
 मुसल २१३, १७
 मुसली ४८, ७
 मुस्त २२७, ४
 २५५, ६
 मुस्तक १७७, २२
 २५८, २२
 मुस्तका २५८, २२
 मुस्ता २५५, ६
 मुहूर्त्त २७, ३
 १९१, ३
 मूढंज १०, १६
 मूर्धा ७३, ४
 मूल १०८, २०
 २११, २७
 मूलक १७६, ७
 मूलि ९४, १५
 मूल्य १३६, ११
 मूष १६४, ९
 १६७, ३०
 मूपक १६४, २९
 १७७, २९
 मूषा ७३, २३
 मूषिक १७७, २९
 मूषी १६७, ३०
 मूष-नी १६३, २०
 मूष्य-न्धा २४२, १८
 मृणाल २३०, १५
 २५६, १४
 मृणाली ४८, ४
 २३०, १७
 २५६, १४
 मृत ११०, २६
 २१६, १०
 मृत्यु १५९, २
 मृदङ्ग २५, १५
 मृद्रीका ११४, ९
 मृध १३३, १०
 मृषोद्य ४५, १८
 मृषला ७१, २३
 मेष ११, १३
 मेषक १७७, १२
 मेट्ट २०६, ९

मेण्डक २१८, १३
 मेधि-न्धी १५७, १३
 मेवत् ८३, १७
 मेधा ६६, ३०
 मेधि १५७, १५
 मेरु ९, ३
 मेला ७१, १६
 मेप २१८, १३
 मेत्री २४८, ४
 मेथ्य ,, ,,
 मेथुनिक २४८, ७
 मेथुनिका ४४, २०
 २४८, ७
 मरेय २०४, ४
 मोचा १५६, २४
 मोदक १७७, २८
 मोरट ११७, १२
 मोवितक ११२, १०
 मोन १११, १४
 १९४, १७
 मोर्वी ९२, ६
 मोलि २९, १६
 १५८, १५
 मोप्टा ४७, ९
 मोसलम्पाता ४७, २४
 मोसला ४७, ११
 म्रदिनन् ५, १
 म्रलानि ४५, २६

य

यकुट १८५, १०
 यकृत् १००, २२
 १३०, १२
 यक्ष ४, १०
 यक्षमन् ३३, १०
 यजुस् १०७, २८
 यज्ञसंज्ञा १२, ३
 ११०, १९
 यत्न ११०, १९
 यथाकामी ४८, ५
 यथाकाम्य २४८, ५
 यथाक्षन्ति १०३, १२
 यथाशास्त्र १०३, १२
 यथेमित्त २७१, २०

यदृच्छा ६४, २०
 यंत्र १०८, १६
 यवा २७३, १४
 यवना ४९, २६
 यवन १२६, १४
 यवसुर २४९, ४
 यवसुरा २४९, ३
 यवा ४९, २६
 यगन् ९९, ११,
 १३९, १५
 १५६, २६
 यष्टि १५६, २६
 याचञ्जा ६५, १
 याज्याधिक २६२, २०
 यानु १२६, २९
 यात्वृद्धी ४५, १५
 यात् ३७, ५
 यात्रा ७०, २८
 यान २५, १७
 १४०, ४
 १९५, २७
 यानयुग ९, २०
 यानाक्ष ४, १०
 याव २३, १६
 यावक १७८, १७
 युग २५, २०
 १७९, ३०
 युग १०१, १९
 युगन्धर २१०, २०
 युगल-ली २४४, २२
 युग्म १२२, २१
 युत १८९, ७
 युध् १००, २४
 युष्मद् २६४, २८
 युका ५३, १५
 युथ १९१, ५
 यूप २१, १३
 २३६, १०
 यूप २०१, ७
 योगपथ १०२, ८
 योग्या ६९, ६
 योजन १२८, १०
 योनि-नी १५६, २९
 योनिमन्त्रामन् ३७, ४

योगित् ३७, ५
 योतव १२५, १७
 योवित १११, २
 योवन ,, ,,
 १९३, २९
 र
 रयत १४०, २२
 रयतनामन् १०१, १
 रयितका ४०, १०
 रक्षत् २७०, १०
 रक्षःसभ १०४, २२
 रक्ष १५, २१
 १४१, १६
 रजक १६७, २६
 रजकी ,, ,,
 रजत १९०, ३०
 रज्जु ६४, १९
 ९७, ५
 रण १४०, २३
 १८८, ११
 रणनामन् १००, २४
 रत्न १००, १०
 १३९, २१
 रत्नच्छाय १०४, १३
 रत्नि १५५, १८
 रथ ११, ११
 १५१, २०
 रथकट्या ४४, १९
 रथिका, रथी १५१, २०
 रथ्या ६९, २२
 रदन १०, १३
 रन्ध्र १००, १५
 रभस २४, २९
 १५३, २६
 रभसा १५३, २७
 रमण ६, १२
 रमा ४२, २६
 ४७, १
 रम्भा ७८, १९
 रयि १६६, ३
 रत्नक १४, २५
 रत्न २४२, ३

रगना ७७ १८	राव २१६ १	रु	रिङ्ग ११५ ९
२४२ ३	रागि २८ ७		रिनि ९४ १३
रविम ४९ २४	१६० २	सकृच ३१ १	रिवि ८६ १४
रविमज्जा १३ ७	राष्ट्र २२९ १०	सप १०१ २२	९४ १३
रस २१९ ३	रानमी ३५ ९	सप २२१ १	सीडा ६० ११
रसा ७७ २३	रसना ३९ ४	सरा २३९ २२	सीता ७१ २६
रसन २४२ ४	७७ २६	सम्पा ८३ २८	स २७५ १
रसना ७७ २०	रिसा ७५ १३	२३९ २२	सूता ६१ १५
२४२ ४	रिष्ट ११७ १	लक्ष्मी ४२ ४	लोक ४ ३
रसवती ९१ २३	रीडा ६० १०	९४ २१	लोहायत १२९ १
रसाञ्जन १०० २०	रीति ८६ ९	लक्ष्य ९९ ६	लोकोत्तर ३४ ४
रसातल १०६ ११	रुक्म १४१ १०	नगड १७ ११	लोचन १०६ २१
रसाला ७१ २८	रुच ११३ १०	सान १९३ १५	रोम ५ ८
रसीन १९६ १६	रुचक १७२ २०	लङ्का ५५ २०	सोमन ८ २४
राका ५२ १४	रुचि ८६ २३	लञ्ज १५० ६	२२४ २
राक्षा ७५ १५	रुण्ड १७ १४	लञ्जा लजिवा १५० ७	सोलुया २ १३
राग ५ ७	रुत १०० १९	लटवा ७३ ६	सोट्ट १३१ १६
राजना ९५ ५	रुधिर १०१ २	नना ६० २१	१८४ २४
राजधान २४० २०	रुमा ६८ २४	सय ४ ८	सोह २२० २३
राजधानी २४० २०	रुष ८२ २९	सलाट ११७ ५	सोहान्त ९ १३
राजन् ८ ११	२४५ १६	सलाम २०२ २२	साहनामन् १४१ ७
राजपुत्री २६७ २०	रुपक ११२ २५	१२७ २२	सोहित १८९ २७
राजभोजन १०८ ८	रूप्य १४१ ९	नलामन २०२ २२	
राजभोजनी	रेखा ५८ २	सब ५ ३	व
राजमभा ७४ २०	रेषक १४४ ६	नवङ्ग २६ ३	वग २४ १
१०४ २३	रेण १६० २७	सवण १०१ २	वगक १०० १८
राजमूय १२८ ११	२५७ २०	११७ ३०	वगिक-का २४१ १३
२०४ १४	रेफ २० १७	नवगो ११ २४	वगी ४८ ४
राजादन १९३ २३	र २७ ६	नगुन १९६ १६	ववत्र २०७ ७
राजाह १०० १८	१६० ४	नाशा ७५ १६	२४७ २२
राजि ६४ २२	राग ५ ७	लाधिक २६४ १०	वयाटिक-का २४१ १६
८६ २२	रोचक १७८ १०	लाधिकी	वङ्ग १३ १५
राय १११ १६	रोचना ३९ २८	लाङ्गण १०० १७	वचा ३९ ८
रागि ८८ १३	७८ १	२१४ २९	६४ ६
राडा ६० ५	रोम्य २४५ २०	लाज १४८ १२	वा २१० २१
रात्रि ३७ २१	रोमय १९ २८	लाजा १३ १३	वट १४२ १७
रात्रा ६७ २	रामन १२७ १९	१४८ १२	७७१ ६
रामठ १०० १८	राम ४ १०	नालय १५३ २५	व २५४ ९
रामणीयक २४८ १२	रानि ८ २	लालसा	वटरु १५ ३
१११ ६	रोमिण २१८ ४	सावा ३० ९	वर् ८७ २२
रान १५ ८	ररव २३ १६	८० १५	वटा २५४ ९
राना	रौमिण २१८ ४	नावक ३४ ३	वटवा ३५ ९
रालि ७ २२	रौमिण २१८ ५	निक्षा ७५ १३	वडिग १३३ १
		निमिना ६० २१	वजित्र ३१ ११

वभिष्य २४२, १७	वर्णतर्पक २५०, ३	वसा ८३, १७	वारि ४९, १५
वशिंज्या ७८, १४	वर्णतणिका २५०, १	वमिर १७१, ३	वारी ३८, १८
२४२, २७	वणि ७, २०	वमिष्ठ ६, ७	वारिवर्ण १५१, १४
वण्ट २६, १९	वर्णक १६१, १५	वमिष्ठकृत्तिका ४५, १	वारिवर्णिका, वारिवर्णी
वला ६, ७	वति ६६, १५	वस्ति १५७, ७	१५१, १५-१६
१७१, ४	१५५, २	वस्तु ९, ५	वाक्पठ १८५, २६
वला ४२, २६	वतिका १६१, १६	९९, ४	वार्त ११९, ४
वदन १०६, १९	वर्जनाम १९४, १९	१३२ १९	वार्ता ६१, ९
वद्ध, वद्धी १५१, २९	वर्ध्र १७२, २९	वदन १००, १४	वार्थक १४४, १७
वधु ९४, २१	वर्मन् ८, २५	१०८, १	वान २२, २०
वर्णनामन् १४१, ५	१०८, १	२०५, २४	१७०, ३
वनिता ४६, १३	वर्मि ७, २०	वर्मवर्गा १४८, १९	वाक्क १७६, २
वया ७८, ८	वर्वांगा ६०, १४	वर्मन १९५, १८	वान्नाम ५४, १८
वधुम् १०७, २८	वर्ष ११, ५	वर्मनमा ७३, २६	वानित १००, १९
वध्र २१०, २५	२१८, २६	वर्मिन् १०८, १५	वानर २०९, ३०
वधति ७, २२	वर्षराम १३, २७	वर्मि ३२, २१	वाग्ध ७, ३
वधि ८६, ७	वर्षा ५०, १	वामुरा ७०, ११	वागा ८२, १६
वधि ३५, १०	वर्द्धम् १३९, १६	वान् ९५, ६	वागि ४५, २०
वधम् ८, २४	वतज-जा २५२, ४	वाञ्छलिङ्गक २६१, ६	८५, १५
१९, १०	वल्गि ८८, २६	वाज १७, ३	वागिष्ठ २६४, १२
१३१, १४	वल्गो ८९, २	वाजपेय १७८, १२	वागिष्ठो २६४, १३
वर २०७, १५	वलय २०४, २४	२०४, २५	वाग्भुवक ४५, ४
वर्त १५०, २२	वलाका ३६, १०	वाट-टी २५४, ११	वागोदना ७६, २६
१६२, १	वलि ८०, २६	वाट्य १७२, २७	वास्तव्य २६४, १
वर्टा १५०, २२	वलिम् १२५, २०	वाट्य २४८, ९	वास्तका २६, ११
१६२, १	वलीक १७४, २३	वाणि ४३, १२	वारतु २२३, ८
वर्टा १५०, २२	वल्क १००, २३	वाणी ४४, ६	वास्तुक ११३, ७
१६२, २	१७४, २६	वात १३, ९	वाश ७४, ७
वर्ण १०८, ५	वन्कल १००, २३	वानादा ४, १०	वाहि ७, २०
वर्ण १७, १३	२१४, १८	वातायन ३४, १३	वाहित ११९, ६
वर्णा ८०, ८	वल्मीक १७४, २५	१९६, २	वागिन् ४३, १४
वराट १४७, २९	वल्पर १५२, २५	यानूल ३३, ५	विकृति ५०, ३१
वराटक ४, ३	वल्परि ८७, २७	३०, १४	विघ्न ११०, २२
वराटिका १४७, २९	१५२, २५	वाग्या ४४, १७	विच्छाय १०४, ११
वराशि ३२, ८	वल्परि १५२, २६	वानस्पत्य १११, २	विणय १२, ८
वरिमन् ६, १४	वलिनामन् ३७, १४	वापि ४५, १९	विट १३, ४
वरुणानो २७१, ८	वल्पो ३७, १४	७८, ९	विट १८५, १३
वस्य १९१, ८	वन्नु-र-ता २५५, ३०	वापी ७८, ९	विट १७७, ४
वर्ग १६, ३	वल्गज १३, १३	वाप्यध्व २६७, १९	विट १९७, २५
वर्गस्क १७५, २२	वगा ९, २७	वामोत् ४७, २	विटि ९४, १४
वर्ग १७१, ६	वमति ८५, १७	वायु ४, १३	विट्क २३३, ७
वर्णक १६४, ६	वसन्त १९०, १४	वार २०९, १६	विट्क-ना २५४, ३
१७७, २४	वसन्ततिलक २४०, १५	वारवाण १८७, ४	वितण्डा ६०, ३
वर्णका १६४, ६	वसन्ततिलका २४०, १५	वाग्ही १८३, २३	वितति ८६, ११

विश्वस्ति १५५ ५	विष ११ ७	वदा १२५ १९	व्यस ४ ८
विश्वान १९३ २१	१२९ १६	वृद्धिक १४९ १७	व्यसलीक १७५ ८
विश्व १०० ९	२१७ २९	वृद्धिकी	व्याख्यान २६५ १३
विश्व १२९ ३	विषय ११ २८	वृष २४ १०	व्याज १२५ २६
विश्वपुत्री २७० २५	विषयिन १०० ११	वृषण १८८ १	व्याधि ५ ९
विश्व ४५ १७	विषाक्या ११ ७	वृषण ४ १२	व्याम ४ ७
विश्व ४४ १	विषाण-णो २५४ २८	वृषल २६ ७	व्यावकीर्णी ४५ १४
विश्व ८९ १८	विष्टप १९८ १२	वृषो ८३ १५	व्यावहासी ४५ १५
विश्व २७० २५	विष्टर १७० १०	वृष्णि २७ २	व्यस ११७ ७
विष या १५१ २३-२४	विष्टि ८७ १७	वृगी ८३ १३	व्यायानु ९९ १०
विधि ५ ९	१०० १४	वृगे १६ २	व्यज १८३ २५
विध ७ १५	विष्ठा ५९ १६	वृगे ६० ३	व्याया ४५ १५
विधय ४ ८	विस्त्रया ७३ २९	वृणि ४३ १२	व्यण १८७ २८
विधयि ६६ ९	विहङ्गवा ५४ २४	८१ १५	व्यस १९० ५
विधय १०२ ६	विहोयम १०७ १२	वेणी ४६ ५	व्यनलि ८६ ६
विध ९५ १८	२२४ २१	८१ १८	व्यसचन १४० ८
विधायिका ५३ १२	विहार २०९ १३	वेतन १३४ २४	व्यात १८ २
विधिन १०६ ८	विचि ३७ २१	वेतम १५३ २०	व्योड १६१ १८
विध १६३ १६	९४ १०	वेतनी	व्योण
विध्या	वोणा ३८ १५	वेताल २४ २५	व्योहि १४ १२
विधाय २६८ २१	वोनस २१९ २३	वे ५ ७	ग
विधय ९५ ८	वोयी ६६ २१	व ६६ २६	गामुवाक १४ २२
विधय ३४ २४	वोरणवा १०५ १४	वेधम ४ १२	गकट २२५ २६
विभावनोय ११० १३	वोम्य १३६ १३	वेधय ११० २२	गकटि ८६ २
विभोनह-नी २५३ १९	२४२ २९	वेधम २२४ ९	गकल २१३ ७
विभान १९५ ५१	वोम्या २४२ २९	वेर १५८ २९	गकुशाकिना ४५ १
विषयामानु १४१ १	वम २१९ ७	वेन २२ २०	गकुल १०० १६
विषय १९१ ५	वस्त १९० २८	वेना ७१ ९	गकरो ५० ३०
विश १०० १५	वस्तुप ८ २३	वेश ५ ८	गकु २५ १६
विश्व ३० २३	वृणक ४८ १०	२१७ २१	१२२ २६
विश्वरामान १४० २६	वृणच्छाय १०४ १२	वेसम १२२ ९	१४६ १६
विश्व २७ ४	वृषच्छाया १०४ १४	वेप २१७ १९	गकुलना ७२ ७
४९ ८	२४९ २	वृणुक ११३ २	गण २५ १६
विश्वाना ५७ २६	वध्य १११ २	वृणुधी २४० १९	१७९ १३
२७२ १५	वजि २६ ८	वृण्य २४० १९	गडी ८६ १६
विश्वान २११ १८	वृजिन १३३ २८	वृणिय २६२ २३	गण ११८ ५
विश्वाना ५५ ५	वत २२७ १७	वृह १६३ १२	गण १९० २
विश्वर १७७ १	वताक्या १८० १९	वृहा १६३ १२	गामाना १९४ १८
विश्व ५ ६	वत-ता २५२ १५	वृनाति १७४ १८	गामु ११ ५
विश्व १२५ १९	वज २० २३	वृर १२५ २	गामप ४ ५
२३९ १७	१०८ २३	वृरा १६३ १६	गामु ११५ १०
विश्वरामर २६३ २३	वृजमार्ग २६३ ३	वृरा १६३ १६	१९८ १७
विश्वरामर	वृल ११९ १	वृरा	गकर १५२ २६
विश्वाना २३९ १६	वृल ११० १८	वृरा	

शफरी १५२, २९	शल्पक १४९, १८	शिक्षणादिगण ३८, ९	शुक्ति ८७, ८
शब्द २७, १७	शल्पकी " "	शिव्या १३५, २५	शुक्र १७२, ११
शामन १०८, ६	शल्लकी १४९, १४	शिलण्ड १७, १३	शुक्र १७२, १०
शामि १५५, १६	शव १३२, ०५	शिलर २०५, १८	शुक्ल २७०, २५
शामी ३८, १२	२१६, १०	२२९, १९	शुक्लता ४४, १४
७९, ७	शशोर्ण १०५, २३	शिक्षा ५५, ८	१०४, ३
१५५, १६	शशोर्णा १०५, २२	शिशु २२३, १५	शुक्लत्व १०४, ३
शम्पा ६८, ७	शष्कुलि ८१, २	शिञ्जिनी ९२, ४	शुक्ला २७०, २५
शम्ब २०, २०	शष्य १३४, २३	शिका ६८, ९	२५९, २२
शम्बल २१२, २६	१९८, २	७८, १३	शुङ्ग १५०, २
शम्बूका ५३, ४	शस्त्र-स्त्री २४३, १२	शिविका ५३, ६	शुङ्गा " ३
शम्भु ७, १५	शस्त्री ३८, १	शिविर १२४, १९	२५९, २२
शम्पा ८२, ११	शाक १७७, २४	शिव्वा ३९, १२	शुङ्गी " ४
शम्पा ६९, १६	शाकटायनोपज्ञ १०५, ४	शिरा ७९, २२	शुण्ठि ८६, ८
शयन १९६, १३	शाकिनी ४४, १८	शिरोश्रीव १०३, ११	शुण्ड १५१, ७
शयनीय १२३, ७	शाखा ५५, ७	शिरोधरा ७९, १७	शुण्डा ५९, २५
शर २०८, १४	शाखिन् ८, १	शिरोधि ८९, २४	१५१, ७
शरसंज्ञा ११, २९	शाट १५०, ११	शिला ३९, ६	शुद्धान्त १९०, २५
शरक १७८, ३०	शाटक १७७, २	७२, ११	शुभ १००, १२
शरच्छाय १०४, १२	शाटिका १५०, ११	१०९, १	शुल्क १७९, ६
शरण ११७, २२	शाटि ८६, ५	शिलाभव १००, २१	शुत्व १२०, ८
शरद् ९३, ८	शाटी १५०, ११	शिल्प ११९, २७	शुष्म १२२, ११
शरवि ५, ९	शाण ४, ४	१३५, ६	शुष्मन् १२२, ११
शरयु ७९, ३	शाणी ६३, ७	शिल्पिन् १६७, १६	शुक १७८, २७
शरव्य २४९, २५	शात १००, १८	शिव २३, १५	शुका ५२, २०
शरव्या " "	शान्ता ४२, २७	१००, १३	शुद्ध-द्रा १६३, १६
शरारि ८८, ७	शायिका ४५, १२	शिवा ४७, १	शुद्धी १६४, ५
शराव २१५, २८	शार १५२, २१	७३, १४	शुप १९७, १८
शरासन १००, १६	शारि वा ७३, २	शिवि २३, १७	शूल १०८, २१
शरीर २१०, १२	शारि ८७, १४	शिशिर १३६, १८	२११, २१
शकंरा ७०, १२	शारी १५२, २१	२०७, २४	शुक्ल-न्ता २५७, १
शर्मन् १००, १८	शार्मिकि (की) कन्थ	शिशु ३२, २६	शुङ्ग १६१, २८
१२७, २९	१०५, १२	शिन्य १९३, २७	१८०, ४
शलम २५९, २	शल १०८, २५	शिष्य २६२, २२	शुङ्गवेर १२३, २६
शलमच्छाय १०४, १२	२१३, १९	शीत १०६, १५	शुङ्गाट ११७, १०
शलभी २५९, २	शाला ७१, २१	शीत ९९, ५	शुङ्गार २०६, २५
शलभोत्थ ५, १०	शालि १२, १	११८, २८	शुद्धि १६१, २८
शलल-ली २५१, १५	शालु १२६, २६	शीवु २२३, २४	शुङ्गी ९२, ४
शलाका ५४, १७	शालुक ११४, २७	शीर्ष १२६, १	१६१, २९
शलालु १२७, ८	शाल्मलि १५६, २२	शीर्षक ११४, २४	शुणि १५८, ८
शलि १५६, १०	शामि ८, १३	शील २१३, ४	शेखर २१०, १७
शली " "	शास्ति ८, १३	शुक ४, ३	शेफालिका ५५, २३
शलक ११३, २०	शास्त्रार्थ २६२, २३	शुक्त १००, १२	५७, ५
शल्य २०४, २९	शियपा ३८, ९	१३२, १०	शेवधि ११, २४

शय २१३ १६
 गदा ३ २१
 गल १५ ५
 गल्प १०० १
 गवत ३० ६
 गव्यागान्त्रिका ४५ ६
 ४८ १०
 गोत्र ४ ०
 गोविन्द १०७ ०८
 गोन ११ ३०
 १११ १०
 गाणा १५१ २२
 गाणित १०६ १८
 गाणी १५१ १२
 गाक २० १९
 गोमना १०१ २५
 गोच १११ १४
 गोविन्द १४९ ८
 गोविन्दी
 गोविन् १११ १६
 १०४ ३
 २४८ ८
 गोविन्दकेय ११ ९
 दमगान १३४ १३
 मधु ९ ४
 दयामाक १० २
 देवनागता ४३ २०
 धवण १८७ ११
 धवण १४७ २५
 धवणा
 धविल्ल ६५ २०
 धीगा ६६ १
 धाड १३३ २०
 १९२ २३
 धी ३९ १४
 धीर्ल ११८ १७
 धीर्लि ८ २२
 धीव ८ २२
 धासा ८ २३
 धदि ८६ १८
 १५६ १०
 धनि ४ ७
 दण्डन ११ ११
 धोण ४० १६४ ७

धोगी १५० १०
 धाविय २६२ २४
 धनाक ५ १२
 धनिग गा २४९ ३-५
 धवपाक २ १४
 धवम १०६ ११
 धवय ४ ५
 धवार ४ ९
 धवेन ११ १२
 ध
 धकारान्ता मरुवा ध
 २२४ २६
 धटध्यायी ४२ १३
 धणागरी ४२ १३
 धण्ड २७ ३
 १८५ २९
 धण्णजी ९१ १०
 धण् २७ ३
 धण्टि ४३ १४
 धण्टिक १२ २
 धण्णिकी २५७ १८
 ध
 धयन ९६ १
 १२७ १०
 धयण १७९ २५
 धयवण ११० १७
 धयमर ११ ६
 धयनरतना १२ २२
 धयनिका ५१ ५
 धयि ९१ ६
 धय ९१ १८
 धयार २०६ १०
 धयनु १२६ २०
 धयिय १०६ ०४
 धयन १०४ ४
 १११ १०
 धयार १० १८
 धयरी
 धयनि ५० ३१
 धयु ३४
 धयम २०७ १८

धयाम २०२ १८
 धय २०४ २०
 धयानराण १३ २७
 धयानाह १३ २३
 धयानाह १३ २१
 धय १५ २१
 धयम २०३ २१
 धयाम १४१ १९
 धयिका ५१ २६
 धय १५० १२
 धय ६५ १०
 १५० १२
 धय १३६ ५
 धय २८ ८
 १२५ ११
 १७३ ६
 धयन ९९ १५
 धय २४५ १९
 धयि ७ २१
 धयि ८९ ११
 धयान २३४ १५
 धय्या ६९ २०
 धयति ४३ १५
 धयहा १३ २२
 धय ६८ १५
 ९६ १
 धय १६२ १९
 धय्या ४५ १६
 धयय २०४ १३
 धय २०७ १२
 धय ५० २२
 ९५ २५
 १६२ २०
 धयान १९४ २२
 धयानो २४७ २१
 धयि ९५ १९
 धयि ९५ ९
 धयान १०० २३
 १३४ २८
 धयार ४ ०
 धयण १६ २
 धय ११ २३
 धय ०५ १७
 धयाराण १७१ ०

धयान १४० ५
 २५१ ११
 धय १७८ ३०
 धय २५१ ११
 धय ३९ २७
 ६४ १३
 धय ४ ४
 धयि ४५ ९
 ९४ १३
 धय ४ ७
 धय ७९ ३
 धय १७९ ३०
 धय ८ २३
 धय २४५ १८
 धयि ४४ ६
 धय १०० १३
 धय ४ ११
 धय ४ ६
 धय २६७ १८
 धय २६७ १८
 धय १०७ २७
 धय २६९ १६
 धय १३ २६
 धय ७२ १
 धय २६९ १९
 धय १३ २१
 धय १४९ ११
 धय
 धय १३५ १६
 धय १५२ १
 धय
 धय २०६ ७
 धय ३४ १२
 ९५ ५
 धय १०३ २१
 ११० ९
 धय ११ २७
 धय १०४ २
 धय ११० १७
 धय ४ ०
 धय १६ २
 धय ११ २३
 धय ०५ १७
 धय १७१ ०

साध्य १२, ४	सीमा १८, २०	सूर्यकान्त १, १२	स्तौध १०, १४
साध्वस १२६, ४	मीर २८, १८	सूचक १००, २२	स्त्री २६५, १
सानि ८९, १३	२०६, १२	सूचकन् १००, २१	स्त्रीसभ १०९, २०
सानु २२२, १९	सीस १४१, १४	सूचन १००, २१	स्त्रीसभा १०९, २०
सान्त्व १२५, १२	सुख १००, १८	मृग १५, २५	स्थगी ९१, ३
नामग्री २४८, ५	२४६, २१	मृणि ४६, ६	स्थगु ११५, १०
सामग्रय " " "	सुखद १०३, १७	९४, १५	स्थपति २६२, २३
सामन् ८, २४	सुखा २४६, २१	१५८, ८	स्थल-ली २४४, ९
१२७, २९	सुगन्धिक १२, १	सृपाट १५०, १५	स्थाणु २२१, २१
साय १२३, ८	सुदर्शन १८, १७	सृपाटी " "	स्थान १९५, २
सांयाह्न १३, २०	सुदर्शन १४८, ६	सृमर २३, ६	स्थानक १००, २४
सार १०१, २१	सुदर्शना १४८, ७	सृमल २३, ६	स्थापत्य २६२, २५
सारथि २७, १०	सुदर्शनी १४८, ६	सेतु ९, १	स्थाल १२९, ३
सारस १६३, १९	सुदिनाह १०१, २४	सेना ३७, १३	२४४, ३
सारसी " "	सुधा ६२, ६	सेव्य १००, २२	स्थाली ८१, १०
सारिका ५६, १	सुनन्द १२, १४	सेन्धव १७२, ४	२४४, २
सार्य ४, ५	सुपथिन् १०२, ९	सेनापत्य १११, ६	स्थणा ६०, १५
साल २१३, १९	१४३, १४	सेन्य १३४, १६	स्थेन ३३, १०
सास्ना ६७, २३	सुपर्वन् ८, १२	सोपान १३४, ३	स्नसा ७३, २६
साहस १२६, ८	सुमनस् ८, २४	सोम ४, ७	स्नायु ७९, १
साहायक-यिका	५०, १३	सोमकान्त ९, १२	स्नुपा ८३, २०
२५०, २४	९५, ९	सोमिधिक २७०, १	स्नुह २२०, १२
साहाय्यक २४८, १३	सुरसंज्ञा १२, १०	सौध १९२, २२	स्पर्ष ५, ७
सिंह १६३, २१	सुरङ्गा ५५, १३	सौप्तिक ११२, १३	२३, ३०
सिंहो " "	सुरा ३९, २	सौराष्ट्रिक ११, ९	स्पृक्का ३९, १८
सिक्तता ५०, ११	८०, ३	सोवर्चल २१४, १९	५७, १०
सिचय २०, २२	सुराज्ञी ४२, २६	सोवीर १००, २४	स्फट १५०, १८
सिता ६१, ५	सुवर्चला ७२, १७	सौधमिकन्थ १०५, ११	स्फटा " "
सिद्धान्त ४, १४	सुवर्ण १८७, २५	सौधमिकन्थ १०५, ११	स्फटिक ४, ३
सिध्म १००, २३	सुवर्णकार-री १६७, १९	सौधमिकन्थ १०५, ११	स्फार १२४, ११
१३०, १७	सुष्मण १६५, ८	स्कन्ध १८, १२	स्विच ९३, ६
सिध्मला ७१, २५	सुष्मणा " "	स्तन १०, १२	स्फुलिङ्ग २५४, १
सिध्मका ५५, २७	सूक्तवाक १४, २३	स्तम्ब २०, २०	स्फुलिगा ६४, १५
सिन्दूर १२४, २१	सूक्ष्म १२२, १३	स्तम्भ ४, ६	२५४, १
१२८, १९	सूक्ष्मला ६५, १४	स्तम्भि ७, २१	स्मित १४४, ११
सिन्धु ११, ३१	सूचि ६२, १४	स्तरिमन् ६, १६	स्मृति २, १४
१५८, ३०	सूणि ९४, १९	स्तरी ४५, ११	खजू ९५, ६
सिरा ७०, १६	सूतक १७३, १५	स्तव ५, ३	खू ९३, ८
सिह्नक ८, २३	१७४, १४	स्तवक १७५, १९	खू ४१, २१
सीकर ४, ९	सून २०६, २१	स्तूप २१, ११	खू २३, १३
सीता ६०, २८	सूना ६८, २	१९७, १९	१७२, ७
सीयु २२३, २४	सूप २०, १४	स्तेन १९५, १६	खघा ६२, ६
सीमन् ६२, १	सूमि १६५, ६	स्तेय १०४, १५	८३, ८
सीमन्त ४, १४	सूर्मी " "	१११, ४	स्वप्न ११०, २०

स्वर् १४५ ९
 स्वर्गिता १० २०
 स्वर्ण १४१ १०
 १८७, २५
 स्वर्णकार १६७ १०
 स्वर्णकारी
 स्वन् ३७ ५
 स्वानिनी १५७ २
 स्वादु १२६ ३०
 स्वामितभ १४३ ३
 स्वाहा ७४ १०
 स्वेदनी ९० २०

ह

हस १०८, २४
 १६३, १८
 हसक १७९, ११
 हवी १६३, १८
 हट्ट १९, १५
 हउ १७ ८
 हनु १५८, २५
 हम्मा ९८ १९
 ७८ १६
 हम १६३ २२
 हपी
 हरि २६३ २२

हरिणी ९०, २५
 हरिन् १९, २८
 हरिमान १०९ २
 हरिद्रा ४० २
 हरीतक २५३ १६
 हर्मलवी
 २७२ १
 हरणु १६५ १८
 हर्म्य १३४ २१
 हन १००, १७
 २१४, १३
 हलनामन् १०० १७
 हलाहन २१४, ११
 हनि ९४, १५
 १५८ १९
 हनी १५८ २०
 हनीमक ११४ २
 हविम १०७ २७
 हसन १०४ १
 हमनिका ५७ ७
 हसनी ५७ ९
 ९१, १४
 हमन्तिका ५७ ७
 हसन्ती ५७ ९
 ०१ १५
 हसिन १०३ २१

हस १८९ ३०
 हस्यन्मा १४७ २५
 हस्तामान १० ११
 हस्तिन १६३ २०
 हस्तिनी ३७ १०
 हस्तिपाल १०५ १८
 हस्तिशाना १०५, १८
 हानि ४५ २६
 ८८ २५
 हायन १४, १३
 १९४, ३०
 हार १५२ ७
 १६१, २२
 हारा ८० ४
 १५२, ७
 १६१ २३
 हारी १५२, १०
 हालाहन २१४ २५
 हाव २२, २३
 हाम ४, ११
 हाहा ३२, ३९
 हह १२, ८
 हिवता ५६, ४
 हिङ्गु १००, १८
 २२३, १२
 हिङ्गुपत्री ३९ १

हिङ्गु २२ ७३
 हिङ्गुवीर २०६ ६
 हिङ्गि ८७ ३
 हिम २०२ २७
 हिमवत् ११ २७
 हिमा ४९ २७
 हिरण ११८, ७
 हिरण्य २०४, १६
 हुङ्कुवा १४९, २४
 हुङ्कुवा १६९ २४
 हुद् १०० १७
 हुदय १००, १७
 १३६, १
 हुपीक १००, ११
 हेतु ९, १
 हम २०३, १
 हेमन् १०६ २९
 हेमन्त १०, १७
 हेना ७२, ८
 हेम ११, ३
 होम ४, ७
 होरा ७०, ९
 हव २७, १८
 ह्यादिनी ९०, २१
 नी ४१, १८

==

ए	कर ५ २१	कुड्यवच्छाद २४८ २१	दूर ४ २७
एरावन २३७ २७	कण्ड २४, २६	कुड्यवच्छाया २४८ २१	सत्र १२० २५
ओ	करीष २०१ २१	कृपा २३६, २५	धम २३७ २५
आन १८ २८	कनक १५४ १५	कृष्ण १२१ २८	दीप १९९ १५
२३७ २८	कपट २३७ १९ -	कृष्णत २३७ २०	द्वेषित २३७ १८
ओषधि ८४ १०	कर्पास २३७ १२	कुत्र २३६ २५	द्वेषित १८१ २१
ओषधी	कमल २३६ २६	कुय १८० २१-२२	
	कनक १२० २६	कुत्र १० २४	इ
	कनक २३६ २४	कुन्द २७ २६	खड्ग १२ २७
	कक ४ १७	कुमुद २३७ २०	खण्ड २३७ २२
	२३७ १९	कुम्भ ४ २४	खण्डन २३७ २४
ओषिती २४७ २८	कमण्ड १२१ २१	कुरु ४६ १५	खनि ८४ १७
ओषिय	कवच ११६ २६	कुत्र १८	खनी
ओषान १४६ २४	२३७ १७	कुनिा १२१ २८	खल २३७ १८
ओषाधी	कवाट १८० २५	कुनर १२१ ११	खलीन २३७ १६
ओषध २३७ १६	कवि ३१ २५	कुग १८० २७	खारि ८४ २७
ओषु १०२ १७	कषाय २३६ २५	१८१ १७	खादी
ष	काम २०१ २०	कुमुद १०० २८	८५ २७
कम १६९ २२	काण्ड १८१ २१	२३७ २०	खित २०० २५
२३६ २६	कानन ११६ १७	कु* १२ २३	ग
कम २३	कापय १०२ २६	कु* १८० २४	गत्र १६ २७
क ११६ २७	कार्पास २०१ २४	कुच २३७ २७	गण ४ २०
ककु २३७ १५	कामुक ९९ १५	कन १८ ७	गण्ड २६ २७
कट १८० २४	कायाग २३६ १५	कुञ्ज १२० २४	गति ४४ २७
कनक २३७ १९	काय १८० २६	कुत्रि ४४ २७	गध ३० २७
कणह ३० १६	कामीर १२१ ११	कुपि ८४ १०	गनीर १२० २८
कनि ८४ २०	काण्ड ३६ १६	कुपी	गर ५ २१
कटी	काप २०१ ११	कुनर १२० २८	गहन १० २९
कण्ड २३७ १०	किल्ब १२२ १२	कुय १२० २४	गह्वर १२० २५
कण्ट १२ २६	किरीट ११५ २५	कानिना ४६ २८	गात्रिञ्ज २३७ २३
कण १५४ २६	२३७ २०	कानि ८५ १६	गात्राङ्ग २०० १९
कणिल्या ४० २७	किष्कु १५४ २५	काग २३७ ११	गाध १८१ २१
कण २७ ६	कीर् १० ५	कीनी ३१ २४	गाधा
कणर १०७ १०	कुक्कुट ३७ २६	कनु १२ २८	गिर ९२ २६
कण २३७ १७	कुञ्ज २३७ ६	कनि ३१ २३	गिरि १२ २५
कपा ३६ २५	कु* १० १५	कुञ्जा ४६ २०	गोत्र १०२ १०
कपि ३१ १	कनि ८४ २३	कुर १२० १६	गुण ४ २०
कपिय २३७ १६	कुग	धम १२१ १३	गुल्फ १७ १९
कपास १७ २९	कगोर १२० १	२३७ २५	गुप्त ११० १९
कप ३० १	कुम्भ ११६ २६	गिर १२० २८	गुरू ४६ १५
कषाय २३६ ५	कुट्टिम २३७ २५	गार २३७ १७	गुप २३६ २५
कमल २०० १	कुडर १० २१	१२० २४	गुह २३६ १५
कमण्ड १३१ ६	२३७ २६	धय १४ २१	गुह्यगुण १०३ २९
२३६ ६			

गो १५४, १६
गोचर ५, २५
गोत्र १२१, १४
गोमय २३६, २५
गोशाल २४८, २१
गोशाला २४८, २१
ग्रन्थि ३१, २३
ग्रामता ४३, २२
ग्लानि ४३, २३

घ

घट ४, १८
घृत २३६, २७
घ्न
घ्नक २३६, २६
घटका ४६, १९
घत्वर १२०, २५
घत्वारिण्यत् ४३, २६
चन्दन १८२, २१
चन्द्रमम् ९८, २०
चमस २३७, १७
चमू ४३, २५
चय ५, २२
चरण २३६, २७
चर्मन् ९८, २२
चपक २३७, १६
चपाल २३७, २२
चातुरी २४०, २९
२४७, २७
चानुर्य २४७, २७
चामर १२०, २५
चित्र १२१, १३
चिह्न ११६, १७
चुल्लि ८५, २७
चूत १०, २५
चूर्ण १८१, १९

छत्र १०८, २६
२३७, २५
छदिस ४९, ३०
छल २३७, २३
छात्र २०, २८

ज

जगत् १२२, २६

जक्षिः ५, २८
जठर १२१, १०
जनपद १६, ३०
जय ५, २२
जल ९९, २५
जम्भ २३७, १८
ज्येष्ठा ४६, २७
ज्योक् ९३, २१
ज्योत्स्ना ३६, १९

त

तक्र १२०, २४
तक्षन् ४, ३०
तटाक २३७, २१
तडाग २३७, २१
तण्डक २३७, २७
तण्डुल २३७, २८
तनु ९२, २३
तंत्र १२१, १२
तपस् ९८, १९
तमाल २३७, २७
तरङ्ग ३०, २७
तरद् १०, ३९
तल २००, २३
तलभ १२०, १६
ताण्डव २३७, २३
तारा ३६, १८
तालक १७३, २६
तिथि ३६, २०
तिथी ३६, २०
तिमिर २३७, २०
तीर १२०, २४
तीर्य २३७, २७
तुण्ड २६, २७
तुरङ्ग ३०, २७
तुर(त)टि ८५, २२
तृण २३७, २०
तृप् ९४, २८
तौमर २३७, २४
तोरण ११५, २८
२३७, २४
त्याग ५, २६
त्रिशत् ४३, २६
त्रिभुवन ११६, २२
२४८, २९

त्रिरात्र १०८, २८
त्रिविष्टप ११६, २१
त्रुटि ८४, २४
१५४, २०
त्रुटी " "
त्वच् ९२, २८
त्विप् ९४, २८
द

दंष्ट्रा ६७, २६
दण्ड २३६, २६
दण्डक २३७, २७
दधि १२१, २९
दन्त १२, २६
दर २३७, २२
दर्प १८०, २२
दर्भ " "
दर्वि ८४, १७
दर्वी " "
दाडिम २३६, २७
दामन् ९८, २२
दार १४, २८
दार ९८, ९

२३७, २७
दिन १२२, २४
२३७, २१
दिवस १०, २७
२३६, २६
दिव् ९३, २३
दिग् ९३, २५
दीधिति ६४, २८
दीप ४, २३
दुःख ११६, २५
दुन्दुभि ३१, २६
४८, २१
दुहितृ ३६, १५
दूत १०, २४
द्वार १२०, २४
दृढ २३७, २६
दृति ३१, २३
द्व १२, २५
देवता ४३, २२
देवविशा ४६, २७
देह २३७, २३
दैव १२१, २८

दैवत २३७, २१
द्यूत २३६, २६
द्यौ ९३, २३
द्रौण २३७, १६
द्वन्द्व ११६, २४
द्वार ९२, २६
द्वार १२०, २४
द्वि १०३, २८
द्वीप २३६, २६
द्वैहायन १०२, २७

ध

धन ९९, २५
धनुस् ९९, २७
२३७, २७
धर्म २३६, २४
धारा ३६, १८
धुर ९२, २५
धूर्त्त १०, २४
धृप्य ९८, १५
धूर्त्त ९२, २२
ध्वज १६, २७
२३६, २५
ध्वनि ३१, २३

न

नक्षत्र १२१, १६
नख १२, २६
२३६, २७
नखर २३६, २७
नट १८०, २४
ननन्द ३६, १५
नयन ९९, २४
नलिन १८२, २१
नवति ४३, २७
नाट २३७, १९
नाडीत्रण १६, २९
नाभि ३१, २६
८४, १४
नामन् ९८, २४
नार १२०, २७
नाल २३७, १९
निकट १८०, २४
निगड २३७, १८
निगल २००, २३

निगम्य २६ २३
 निषण्ण २३७ १८
 निधि ५ २८
 नियमन २३७ १८
 निष्कृह ३० २६
 निष्क २३७ २५
 नीड २३७ २८
 नीर १२१ ११
 नृसेन २४८ २१
 नृसना
 नत्र १२१ १४
 नो ९३ २२
 ष
 पङ्क १२ २७
 २३७ २०
 पक्षि ८४ २५
 पक्षी
 पथन १०२ २१
 पञ्चक २३७ २४
 पञ्चमूली २४८ २९
 पञ्चागत ४३ २६
 पञ्जर १२० २५
 पट ४ १९
 पट्ट २३७ २३
 पत् २६६ १२
 पत्नी
 पट्ट २०१ २९
 पत्न १०० २८
 पत्र १०८ २६
 १२१ १५
 पथिन २६ २३
 पत् १२० २२
 पथ २३६ २५
 परिपत् १४ २४
 पत्न २०० २४
 पत्नाय २०० २३
 पत्नय ३० २४
 पत्न्य ३० २५
 पत्न्य २३७ २५
 पाक ५ २५
 पाहा ४६ १९
 पाष्णी १५४ १८
 पाणि २७ २५
 पाणिना १०२ १५

पात्र १२१ १५
 २३६ २७
 पात्रीव २३७ १६
 पार १९९ २०
 पादक २३७ २३
 पालक २३७ २६
 पापण २६ २७
 पापाण ४ २०
 पिच्छ ११६ २६
 पिटक १७३ २६
 २३७ २१
 पिण्णक १७३ २५
 पिण्णकला ४६ २३
 पिण्णक २३७ २१
 पिण्णान २३६ २७
 पिनाक २३७ २१
 पीठ १२१ २८
 पीयूष २३७ १९
 पुल ३० २९
 २३७ २४
 पुच्छ २३६ २७
 पुञ्ज १६ २८
 पुण्याह १०१ २७
 पुत्र २० २८
 पुर २३७ २३
 पुष्ट १२ २९
 पुराणा २२ २७
 पुर ९२ २६
 पुत्राक १७३ २७
 पुत्तिन २३७ २६
 पुत्तर १२० २५
 पुस्तक १७३ २२
 पुष्प २३७ १८
 पूष २६ २४
 पूष (व) २३७ १७
 पूवरात्र २० २६
 पूवर्ह २० २६
 पूषुधी ३६ २५
 पूषु १२२ २७
 प्रपीव २३७ १९
 प्रतिपत् ९४ २३
 प्रतिमर २३७ २७
 प्रपकृष्णा ४६ २५
 प्रपान ५ २७

प्रभु ४ ३१
 प्रपुत १८१ २५
 प्रवाल २३७ २८
 प्रस्थ १० २८
 प्राक्कुप्पा ४६ २४
 प्रावृष ९४ २७
 प्रास ५ २६
 प्रानात् ५ २६
 प्रियङ्गु ९२ २४
 प्रोष २३७ १६
 ष
 षल २३७ २३
 षलक २३७ २१
 षल ४ २२
 ष
 षन्धि ११६ २५
 बह ११६ २५
 १३८ १८
 बत १०० २७
 २३७ २२
 बलि ३१ २४
 बली ८४ २५
 बलि २७ २५
 १५४ १९
 बहु १०३ २८
 बाण १८१ २१
 बान २३७ २४
 बाला ४६ २०
 बाहु १५४ २७
 बिग्न २०० २५
 बिम्ब ११६ २६
 २३७ २३
 बीज १२२ २२
 बुद्बुद् २७ २७
 बुम १२१ २३
 बुल २३७ १८
 बुलान् २२४ २६
 ब्राह्मणा ४३ २१
 ब्राह्मण्य १०२ २४
 भ
 भय १२० २२
 भरीणि १५४ १५
 भरणी

भरण्ड २६ २६
 भलत्र १२१ १४
 भवन २३७ २६
 भस्वकला ४६ २३
 भस्वा ४६ २२
 ६७ २५
 भाण्डक १७३ २४
 भान ४९ २४
 भीम ४ २५
 भीर १२० २०
 भुज १२ २६
 भू ३६ २५
 भून २३६ २६
 भूमि ४३ २३
 भूषण २३७ २०
 भूङ्गा १९९ २२
 भव २० २७
 भ्रुकुटि ८४ २४
 भ्रुकुटी
 म
 मङ्गल २३७ १७
 मञ्जक २३७ २४
 मड ३० २६
 २३७ २७
 मणि ३० २७
 १५४ १७
 मण्ड २६ २६
 २३६ २६
 मण्डन २३७ २६
 मण्य २३७ २३
 मण्डल २३७ २४
 मथिन् २६ २३
 मन्गु १७१ २५
 मधु १७१ २५
 २३७ १८
 मध्य २३७ २४
 मध्यमा ४६ २८
 मनम ९८ १८
 मत्र २० २८
 मन्त्र १२१ १०
 मन्त्र १९९ २३
 मरीचि १५४ २०
 महन १० २९
 मन्व १९९ १८

मधि (सि) १५४, २०
 मस्तक २३७, १९
 महानस ४, २९
 महाशूरी ४६, २६
 महिमन् ९८, २२
 मांस ९९, २४
 मातृ ३६, १५
 मात्रा ६७, २५
 मान २३७, २७
 मानिका ८४, २७
 मालक २३७, २६
 माप २३७, २१
 मास २०१, २३
 मित्र १२०, २६
 मिय २०१, २१
 मुकुल २३७, २०
 मुख ९९, २४
 २३७, १९
 मुञ्ज १६, २८
 मुण्ड २६, २७
 मुद् ९४, २५
 मुनि ३१, २५
 मुष्टि १५४, १८
 मुसल २३७, १७
 मुस्त १८१, २६
 मुस्तक २३७, २८
 मुहूर्त १०, २५
 मुत्र १२१, १३
 मूल २३७, १८
 मूलक २३७, १८
 मूषिक २३७, २६
 मूषिका ४६, २०
 मूणाल २३७, २२
 मृति ४४, २८
 मृत्यु १५४, २४
 मूदङ्ग ३०, २८
 मध १२, २९
 मेढ २०, २८
 मेरु ८, २६
 मेह २०१, २८
 मोटक २३६, २५
 मौलि ३१, २४
 यकृत् १२२, २७
 यज्ञ ५, २४

यत्न ५, २४
 यंत्र १२१, १२
 यवसुर २४८, २१
 यवसुरा २४८, २०
 यवागू ९३, २१
 यदार् ९८, १८
 यष्टि १५४, १७
 याञ्जा ६३, २८
 यातृ ३६, १५
 यात्रा ६७, २४
 यादस् ९८, ६९
 यान २३६, २७
 युद्ध १००, २८
 युध् ९४, २५
 युष्म १२०, १९
 यूथ २३६, २५
 यूष ४, २२
 यूष २३६, २६
 यौघ २३७, २३
 योनि १५४, १२
 यौवन २३७, २५
 र
 रजत ९८, १२
 २३६, २७
 रज्जु ९२, २३
 १५४, २९
 रण १००, २८
 २३७, २२
 रथ ४, २१
 रथ्य १२०, २७
 रवि ३१, २४
 रश्मि १०, २६
 रस २०१, २३
 राजन् ४, ३०
 राजि ८४, २३
 राजी " "
 राशि ३१, २३
 राष्ट्र २३७, २३
 रुक्म १२०, १८
 रुधिर ९९, २५
 रूप ९४, २८
 रेणु ९२, २४
 १५४, २६
 रेफ ३०, २६

रोमन् ९८, २४
 ल
 लक्ष ८५, २५
 २४८, २४
 लक्षा ८५, २५
 २४८, २४
 लक्ष्मी ४६, १४
 लता ३६, २३
 लाजा १४, २९
 लिङ्ग १२०, २२
 लोमन् २३७, २७
 लोह ९९, २४
 २३७, २७
 लोहित २३७, २६
 व
 वंश २२, २७
 वक्त्र १२१, १४
 वक्र १२०, २७
 वज्र २२७, १९
 वत्स ४, २९
 वत्सा ४६, २०
 वन ९९, २४
 वनिता ३६, २३
 वप्र १२०, २७
 २३७, १९
 वर ११६, २७
 वरण्ड २६, २६
 वरत्रा ६७, २६
 वर्चस्क २३७, २७
 वर्ण २३७, १७
 वर्ण्य ९८, १५
 वर्ति ८४, २४
 वर्ती " "
 वर्मन् ९८, २१
 वर्प २३७, २५
 वर्षा ४८, २७
 वलय २३७, १९
 वलि ८४, २५
 वली " "
 वल्कल २३७, २६
 वल्मीक २३७, २४
 वगीर १२९, २०
 वसन १८२, २३
 वसन्त २३७, २०

वसु १००, २५
 २३७, २५
 वस्त्र १२१, १५
 २३७, २४
 वह्नि ३१, २७
 वाच् ९३, २१
 वात १०, २४
 वायस ४, २९
 वारवाण २३७, १६
 वाल २३७, २४
 वास २०१, २५
 विशति ४३, २६
 विचित्र १२०, २८
 विटङ्क २३७, २१
 विटप २३७, २२
 विटि-टी ८४, १७
 विडङ्क २३७, २१
 विडाल २००, २५
 विद्या ४६, १६
 विद्युत् ३६, २३
 विपद् ९४, २३
 विपिन ११६, १७
 विप्रुप् ९४, २७
 विभावन १८२, २३-२४
 विमान २३७, १९
 वियत् १२२, २६
 विलाता ४६, २१
 विवर ९९, २५
 विशाल २३७, २२
 विष २०१, २१
 विषाण १८१, २०
 २३७, २६
 विष् ९४, २८
 विस्तर ५, २५
 विहार २३७, २६
 वीट ११५, २६
 वृक्ष ४, २८
 वृत्त ९८, १२
 २३७, १८
 वृत्र २०, २८
 वृन्द ११६, २७
 वृष ४, २८
 वृषण १८१, १९
 वृष्णि ३१, २८

वनि ८५ २७	घान १३७ १७	मनिष १२१ २९	सूत्र १११ १०
व १ १६	गामनि १५४ १०	मरय १०२ ६	१३७ २२
वेनि ८४ १७	घामन ११६ १७	मङ्ग २० २८	मेनु ८ १६
वग	घास्व १२१ १५	मङ्गम २३७ १५	मभक् २३६ १७
वस्य ४ ७१	घिमण २६ १८	मद्राम १९९ १६	मोम ४ १५
वेनि ८४ १८	निम्बर २३७ १९	सन्ध्या ४० २४	मोष २३७ २३
वेग	गिरीय १२१ १०	मनानि ४३ ६	स्वय २० १८
वर १ ०	गिगिर १२० १५	मण्डाह १० २६	स्नान १७ २६
वा १८१ १९	गीकर १३७ १७	समय ४ २०	स्नम्ब १६ ३
वन १८ १२	गिच १७१ १५	समर १२७ २१	स्नम्भ ४ १४
वाप १० १४	२३७ १७	ममा ४८ १५	स्नवक ४ १७
	गान २३७ १०	समान १८२ २१	स्नान २३७ २५
	गक १२१ १७	ममिष १४ २५	स्नेय १०२ २१
	१३८ ६ ८	समीप ११६ १९	स्थान १८ ७
श	गक १६६ ११	ममद १२ २०	स्थाणु २३७ २१
शक २० ८	गकना ४३ २१	३० २७	स्थाण १४८ १२
शकन १२२ २७	गुक्त्व १०५ २३	सम्प १४ २३	स्थाणा
शकन १३७ १८	गकना १६६ ११	सम्भवा ४० १२	स्थल २३७ १८
शकन ११२ १७	गक २३७ १६	सम्भरो ८५ १२	सह २३७ २१
गक ४५ १७	गक १०० १८	सम्भावन १८२ २४	शार १२० २४
गल ३ १५	गक १७३ १४	सरक २३६ १५	निक्र १३ २२
शानकना ४० १३	१३७ १६	सरयु १२ २३	सत्र १२ २८
गानक १७३ २५	गुक २३७ २५	नप ४ २३	मुक १३ २४
गज १०३ २७	गना ४५ २५	मवराय १०८ ०८	स्वप्न ५ २३
शानमान २३० १६	गुने ४६ २६	मद्वह १०३ २७	स्वर २३७ २५
शजान १०३ २८	गप १३७ १७	२३७ ८	स्य १२ १९
शाय २० ७	गत २३७ १९	सानु १७१ १५	स्वण १८१ १९
शब्द ७ १७	गङ्ग २३७ १८	मानषी २४७ २८	स्वन ३० १५
शपन १८५ २१	गङ्गार १९९ २०	सामधय	
शर ११२ २७	गीक्य १०२ १३	मार १९९ २१	ह
१६ ७	धाड १२१ २८	२३० २७	
शरजा १०३ २३	धी २० १४	सारथि २० १९	हन ४ २५
शर १४ ४	धीणि १५४ १२	मान २०० २३	हरीवकी ३६ १७
शराय २३७ १८	धनिप २४८ २१	साहम १३८ १७	हन ९९ १५
शरार १ ० २८	धनिपा	मिकन ४८ २६	हविम ९९ १७
२७ २३	धम १२० २४	मिक्य ११ १४	हव्य १८ १५
शवाका ५१ २८	धण २० १५	सिंधु १५४ २५	हनन १०२ २१
शव १८० १७	धष्टि ४३ २०	१७१ १५	हमली ५७ २८
शाण १०३ २०	धष्टिक २३७ १६	सामा ८५ २२	हमित १०२ १९
शाशा	मवि १४ ५	सौर १८ २८	हम १० २३
शकुलि ८४ २२	मम १४ १४	१९९ २६	हिम २६ २७
शकुने	महन १२७ २७	मुमन ४८ २४	होना ४६ २१
सम्ब १ १ १५	सक्यु २२६ ६	मुवय २३७ १७	होम १९९ १६
शाक ० २७	१३६ २७	सू १० २५	ह २७ २६
शानि ८४ १८			
शान १८			

शुद्धिपत्रम्

मुकुन्दकोषान्तर्गतलिङ्गानुशासनवर्गस्य

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धशब्दाः	शुद्धशब्दाः	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धशब्दाः	शुद्धशब्दाः
४	४	गुणादयः	घुणादयः	३१	२	योपिती	योपिति
"	५	स्वययु-	श्वययु-	"	१९	वराश्यु-पिः	वराश्यु-पिः
"	९	अङ्कुर-	अङ्कुर-	"	२१	अञ्जलि-घृणिः ।	अञ्जलि-घृणिः ।
५	३	(अच्)	(अप्)	"	२३	जन्तः ।	जन्तुः ।
"	२८	सेगेवधिः ।	शेगेविः	३२	१८	प्रकाराभासु	प्रकारभासु
६	१०	न्यादनम्=	न्यदनम्=	"	"	पृ० ३३०	पृ० २३०
७	१०	न-यी	न-यी च	३२	२१	वह्निर्वेश्वा	वह्निर्वेश्वा
"	१४	सान्ताः कंस-मास- दास-चास-	सान्ता अनहो-वेध- श्चन्द्रमः-	३३	१९	श्लेष्मो	श्लेष्मो
८	२३	इदं=	इदं वयः=	३५	५	वसन्मञ्चलः	वसन्मञ्चलः ।
१०	२९	गरुत=	गरुत्=	"	८	वर्त्योः=वस्त्रान्ते	वर्त्योर्वस्त्रान्ते
११	२०	त्यादय ।	इत्यादयः ।	३६	४	जीह्वा	जिह्वा
१२	२८	ऋतु	ऋतु	"	१९	अमरोस्त्वाह-	अमरोस्त्वाह-
१३	२२	द्वयः ।	द्वयहः ।	"	"	तिथयोद्वयोः"	तिथयो द्वयोः!"
१४	४	ताल	स्ताल	३७	३	स्पृक्वा	स्पृक्वा
"	१२	ब्रीहग्न्योः	ब्रीह्यग्न्यो	"	२०	विद्युतिः	विद्युति
"	"	अनातोद्ये आतोद्य	अनातोद्ये आतोद्य	"	२९	गीवा	श्रीवा=
१५	२८	घर्मः ।	घर्मः ।	३९	१६	सरत्नद्रुमे	सरत्नद्रुमे
१६	१५	गुच्छस्तवके	गुच्छः स्तवके	४०	२३	मुष्टितला	मुष्टितला
१७	१९	इन्द्रिये ।	इन्द्रिये ।	"	२९	पुमान्याग्णि	पुमान्याग्णि
१८	६	वुद्वुदः=	वुद्वुदः=	४१	८	स्थ्यस्थ्यरु-	स्थ्यस्थ्यरु-
"	१७	पूर्वाह्नि	पूर्वाह्नि	"	९	पृ० १३१	पृ० ४३१
१९	२१	आसन	आसन	"	१२	लताग्रेऽस्त्री	लताग्रेऽस्त्री
२०	४	माघ्ये	माघ्ये	"	१८	ह्रीः=	ह्रीः=
"	११	ऽमित्रोः-	ऽमित्रो	"	२१	नृः=	नृः=
"	१४	व्यञ्जनम् ।	व्यञ्जनम् ।	"	२४	रूपिणि	रूपिणि
"	२२	पुष्पः=	पुष्पः=	४२	३	नी, लुनाति	नीः, लुनाति
"	२५	पूर्वाह्निः । अपराह्निः	पूर्वाह्निः । अपराह्निः ।	"	२८	एवान्वस्तु	एवान्वस्तु
२२	१३	ल्लोलवैरि	ल्लोलवैरि	४३	९	मेययोः	मेतयोः
२३	२५	योगप्	योगप्	"	१२	काफिणि-	काफिणि-
२४	१३	शाहः प्रभृतयः	शाहप्रभृतयः।	४५	१२	=संग्रणी	=संग्रहणी
२५	५	काफादि	काफादि	"	१४	परम्परा-	परम्परा-
"	२६	मुञ्जा	मुञ्जा	"	१५	यात्युक्षी=	व्यात्युक्षी=
२६	२	योऽङ्ग	योऽङ्ग	"	२८	पृ० ३५	पृ० ३५७
"	२७	वैदिः । समह	वैदिः नमूह	४७	६	प्रहणं	प्रहरणं
२९	१८	भृगी	भृगी	४७	९,१०	प्रहणमस्यां	प्रहरणमस्यां
"	२१	पुस्त्वरसूचना	पुस्त्वरसूचना	४८	१५	रधाविन्दुपु	रधाविन्दुपु
३०	१२	विटप	विटप	"	१७	गञ्जा	गञ्जा
"	१८	शराजि	शराजि	४९	७	मूर्वाऽऽद्योः	मूर्वाऽऽद्योः

सूचना—इहास्य ग्रन्थस्याध्ययनात्प्रागभोष्टपाठस्य शुद्धिपत्रतः संगोधनं परमावश्यकमस्ति ।

पृष्ठ	पंक्तौ	अपठान्त	पठान्त	पृष्ठ	पंक्तौ	अपठान्त	पठान्त
४९	११	गणम	गणम	९८	५	रहमान	रहमान
	११	गथा=	गथा=	१००	२८	अयोधनम	आयोधनम ।
१०	२६	मव साधु	मव सम साध	१०३	४	त्रमा-यन	त्रमा पत्र
५१	६	उपाबुद्ध	उपाबद्धन्त	१०४	८	प्रयय	प्रयय
५६	४	हिववा	हिववा	१०५	३	कालधिकार	कालाधिकार
		ऊव	ऊव	१०६	६	भरणप्रिह	भरणान्प्रह ।
	५	वन्ति	वन्ते	१०७	२३	पर्याया	पर्यायो
		त्रिक्र	त्रिक्र	१०९	१२	पष्टा-स्रया	पष्टया-स्रया
	९	धारस्वामी—	धारस्वामी—	११०	८	समूहेष	समूहेष
	२१	भिक्षेति ।	भिक्षेति ।	१११	२	यना समूह ।	यना समूह ।
६१	१५	नाम	नाम	९	ओम्नात्र = उम्नातु	ओम्नात्रम् = उ	ओम्नात्रम् = उ
६२	१६	मादिका	मादिका		भावि		गानुर्भा
	२६	काकिणी	काकिना	२०	खेनाद हेम —	खेनाद हेम —	
६३	२१	प्रियङ्गु—	प्रियङ्गा—	११२	९	मात्रिकिति	मात्रिकिति
६४	७	विद्विष्या	विद्विष्या	११६	१६	मिबुनस्मगान	मिबुनस्मगान
६७	१४	भद्रा	भद्रा	११८	१६	समासाङ्ग	समासाङ्ग
६९	१३	काञ्चा	काञ्चा	११९	५	वृत्तिमन्तोहजो	वृत्तिमन्तोहजो
७०	१७	घमनि	घमनि	१२०	५	निकुरम्बकम् =	निकुरम्बकम् =
७२	२५	त्रिगणुता	त्रिगण ता	१५	क्षत्र-सत्रम् ॥	क्षत्र-सत्रम् ॥	
		कला	कला	२७	वक्त्रम् =	वक्त्रम् =	
७६	२७	मायो ।	मायो ।	१२२	१४	२२२ ५०५	२२२ ५०५
७७	२५	दन्धाच	दन्धाच	१२३	५	प्राङ्गापरा	प्राङ्गापरा
७८	५	त्रिष्वन्ते	त्रिष्वन्ते	११	नपुंसकनिङ्ग वा	नपुंसकनिङ्ग वा	
	१०	वापि	वापि	२०	शाणिभाष्ययो ।	शाणिभाष्ययो ॥	
७९	२६	६५)	६५) आर्ण=दधत्रम	२१	यगान्तर	यगान्तर	
८०	१५	दन्धेमान्धव	दन्धेमान्धव	२६	आर्णम्	आर्णम्	
८३	६	मानिनाम्ब	मानिनाम्ब	१२४	८	अगारम् =	अगारम् =
८४	६	शाटि भावति ।	शाटि भावति ।	२०	महनम्	महनम्	
	१७	विन्ति विन्ति	विन्ति विन्ति पतनवन्तम्	१२५	१६	कुडवाभि ।	कुडवाभि ।
	१९	दादि दवादि	द्वेषिषवादि ।	१२६	२४	जानू—	जानू—
८५	९	विन्तिषि-	विन्तिषि	१२७	२५	गुण्डान्त्रभूषा	गुण्डान्त्रभूषा
	१०	कर्ति इति ।	कर्ति इति ।	१२८	१६	मणिकयम् =	मणिकयम् =
	२२	म्बध्या) ॥	म्बध्या) ॥	१३०	४	गुभाभभकर्म	गुभाभभकर्म
		म्बध्या मि०	म्बध्या पतनभूषी।मि	२८	दात्र—	दात्र—	
८९	१०	मार्तिनाया	मार्तिनाया	१३१	११	कीरी	कीरी
९०	२	जन्ति	जन्ति	२०	दाहणी	दाहणी	
९२	१७	काण	काण =	१३२	१५	मङ्गु ज्ञ	मङ्गु ज्ञ
	२५	पूर्वीडाण) ॥	पूर्वीडाण) ॥	१३४	२	स्त्रीगम	स्त्रीगम
९३	९	वाञ्चि	वाञ्चि	१२	सूत्र च	सूत्र च	
		सुबिन्-म्बध्या	सुबिन्-म्बध्या	१९	स्यामहा	स्यामहा	
	१७	गान्धवद्	गान्धवद्	२६	रङ्ग च	रङ्ग च	
९४	२७	विप्र—	विप्र—	१५	६	कीर्णानि	कीर्णानि

पंक्तौ अशुद्धशब्दाः	शुद्धशब्दाः	पृष्ठे पंक्तौ अशुद्धशब्दाः	शुद्धशब्दाः
२ वृक्वो	वृक्वो	१६७ १७ कुम्भकारः.....	कुम्भकारः कंसकारः
१ नात्तद्विभेदता	नात्तद्विभेदता	॥ २९ चर्मकारः	चर्मकारः
७ तत्रं ह्यदश्चि	तत्रं ह्यदश्चि	१६८ ३ तज्जातिश्या	तज्जातिरल्पा
१४ दश्चित्ता	दश्चित्ता	१६९ ५ बहि-धालो	बहि-धाली
१८ विप—	विय—	॥ ॥ ह्रीवराय	ह्रीव राय
११ रूप्य ।	रूप्यम् ।	१७० १८ धर्म—	धर्म—
११ जहादि	जाहादि	१७१ २ धर्म	धर्म
६ शशा	शशा	॥ १३ विधुनुदे ।	विधुनुदे ।
९ विशेषम् ॥	विशेषणम् ॥	१७२ २ वद्धः ।	वद्धः ।
१ आकारः	आकारः	॥ २१ न द्वयो	न द्वयोः
२० बोलेऽङ्गह्लियोः ।	बोलेऽङ्गसिह्लयोः ।	१७३ १५ कूलको	कूलको
१० अल्पादेव्या	अल्पादेव्या	१७३ २४ अनार्द्र	अनार्द्र
१ हारा ।	हाराः ।	॥ २६ पेटकम्=	पिटकम्=
१७ धुद्रु	धुद्रु	॥ २७ तालुकम्=	तालकम्=
१० सन्नाह,	सन्नाहः,	१७४ २ मिष्क—	निष्क—
४ मुद्गर	मुद्गरः,	॥ १३ अस्य व्याख्या	एषां व्याख्या
२३ ना समी	ना स्यात्समी	॥ १६.....	सूतकः सूतकम्=पारदः सूतकोऽञ्जरी पारदे न द्वयोजनी ॥ इति मेदिनी ।
२६ नवोद्भिद् ।	नवोद्भिद् ।	॥ २१ करकम्=	परकम्=
३ शङ्कुपु ।	शङ्कुपु ।	॥ २७ निदाघोधम	निदाघोधम
१७ तर्की ।	तर्की ।	१७५ ६ तलयोरभेदः ।	रलयोरभेदः ।
॥ शास्त्र	शस्त्र	१७६ ३ स्यादङ्गुरीयकम् ।	स्यादङ्गुरीयकम् ।
२३ वेत्सः	वेत्सः	॥ २१ मधो (वर्षो) त्पले,	मधो (वर्षो) त्पले,
१३ जर्मिः	जर्मिः	॥ २६ संन्य च	संन्य च
२४ पञ्चना	पञ्चता	१७८ १८ कुल्मासः,	कुल्मापः ।
२३ मुष्टनो	मुष्टिनो	१७९ ३ अनृतर्पो ना	अनृतर्पोऽना
२६ कफोणावापि	कफोणावपि	॥ ९ हिङ्गुवाह्लीक	हिङ्गुवाह्लीक
१९ तद्गाढान	तद्गानगुणा	॥ ११ स्त० पं० १०	स्त० २ पं० १०
३ आरण्य	अरण्य	॥ १६ नरे पुंखन्न	नखरे पुंन
॥ मृत्पत्रम्	मुन्यत्रम् ।	॥ २० सारसतम्	सारसतम्
५ घनम्	घनम्	१८० २४ (टोपः)	(टोपः)
६ वचार	विचार	॥ २६ काशकु काशङ्कुश	काशकुशकाशङ्कुश
१२ जागराः,	जागरः,	१८३ २७ उटस्तृण	उटजस्तृण
१८ वीडः,	वीडः,	१८४ २० वाससि	वाससि
२५ वितस्ति	वितस्ती	॥ २१ दाढकः,	आढकः,
५ तिलान्ते	तिलान्ते	॥ २३ दाढको	आढको,
२६ सि० की०	सि० की०	१८५ १६ धीताञ्जन्यां	धीताञ्जन्यां
३ अन्नम्	अन्नम्	१८५ १८ दिभिर्दुर्गमं	दिभिर्दुर्गमं
४ प्रसृति,	प्रसृती	१८७ २० अपः—	अप—
५ त्रिकाः=	त्रिकाः=	१८८ ११ मित्येतदेका	मित्येतदेका
१६ वाह्व—	वाह्व—	१८९ १ शस्त्राभयं	शस्त्राभयं
३ रेणुश्च	रेणुश्च		
१४ अमदीनां	अमरादीनां		

पद्य संख्या	अनुच्छेद	शब्दावली	पद्य संख्या	अनुच्छेद	शब्दावली
१८०	६ अचल्य	अचल्य	२२	३५ आरायुः तु	आरायुः तु
	१० विपुन	विपुन	२३	४ अथ वेति ।	अथ वेति ।
१९१	५ अथाह (११) ।	अथाह (११) विपुष विपुषम्-द्विगुणम् ।	२४	२६ अथ	अथ
			२५	२७ अथ	अथ
१९२	५ अथवेति	अथवेति	२४०	१३ मृगय-	मृगय-
१९६	१ अथवाचीह	अथवाचीह	२७	१४ अथवाचिह	अथवाचिह
	८ द्विगि	द्विगि	२४१	१६ अथवाचिह	अथवाचिहम्
२००	३ अथ वेत्-	अथ-वेत्-	२४५	२ अथवाचिह-	अथवाचिह-ह
	१३ अथवाचिह	अथवाचिह	२४६	२३ अथवाचिह	अथवाचिह
	८ मृगय तु	मृगय तु	२४८	२९ अथवाचिह-	अथवाचिह-
२०१	१६ अथवाचिह	अथवाचिह	२४९	४ अथवाचिह	अथवाचिह
	२७ अथवाचिह	अथवाचिह	२५१	४ अथवाचिह	अथवाचिह
२०३	२१ अथवाचिह	अथवाचिह	२५२	१६ अथवाचिह	अथवाचिह
०४	१९ अथवाचिह ।	अथवाचिह ।	२५	२२ अथवाचिह	अथवाचिह
०५	१३ अथवाचिह	अथवाचिह	२५३	१ अथवाचिह	अथवाचिह
	१५ अथवाचिह	अथवाचिह		१० अथवाचिह	अथवाचिह
०६	८ अथवाचिह	अथवाचिह		२६ अथवाचिह	अथवाचिह
	१३ अथवाचिह	अथवाचिह	२५५	३ अथवाचिह	अथवाचिह
२०३	४ अथवाचिह ।	अथवाचिह ।		१६ अथवाचिह (६६) ।	अथवाचिह (६६) ।
२००	५ अथवाचिह- ६ अथवाचिह	अथवाचिह- अथवाचिह			
२००	१६ अथवाचिह	अथवाचिह	२१	अथवाचिह	अथवाचिह
११	५ अथवाचिह ।	अथवाचिह ।	५७	१ अथवाचिह	अथवाचिह
१२	१५ अथवाचिह	अथवाचिह	५९	१० अथवाचिह	अथवाचिह
२१६	१० अथवाचिह	अथवाचिह	२०	अथवाचिह- अथवाचिह	अथवाचिह- अथवाचिह
१०	२० अथवाचिह	अथवाचिह	६	अथवाचिह	अथवाचिह
२०	१५ अथवाचिह	अथवाचिह	६०	१२ अथवाचिह- अथवाचिह	अथवाचिह- अथवाचिह
१	१४ अथवाचिह अथवाचिह	अथवाचिह अथवाचिह	२६४	० अथवाचिह	अथवाचिह
२२२	१० (अथवाचिह)	(अथवाचिह)	१०	अथवाचिह	अथवाचिह
८	६ अथवाचिह मृगय अथवाचिह	अथवाचिह मृगय अथवाचिह		अथवाचिह	अथवाचिह
	१३ अथवाचिह	अथवाचिह		अथवाचिह मृगय अथवाचिह	अथवाचिह मृगय अथवाचिह
२५	१ अथवाचिह	अथवाचिह	२३३	६ अथवाचिह	अथवाचिह
२६६	३ अथवाचिह	अथवाचिह			

